

SOSYAL BEŞERÎ VE İDARİ BİLİMLER

ALANINDA ARAŞTIRMALAR VE DEĞERLENDİRMELER

EDİTÖR

Prof. Dr. Mustafa METE - Doç. Dr. Lokman ZOR

ARALIK 2025

YAYLIK 3032

gece
kitaplığı

İmtiyaz Sahibi / Yaşar Hız
Yayına Hazırlayan / Gece Kitaplığı

Birinci Basım / Aralık 2025 - Ankara
ISBN / 978-625-8570-23-6

© copyright

Bu kitabın tüm yayın hakları Gece Kitaplığı'na aittir.
Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz, izin almadan hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Gece Kitaplığı

Kızılay Mah. Fevzi Çakmak 1. Sokak
Ümit Apt No: 22/A Çankaya/ANKARA
0312 384 80 40
www.gecekitapligi.com / gecekitapligi@gmail.com

Baskı & Cilt

Bizim Büro
Sertifika No: 42488

SOSYAL BEŞERÎ VE İDARİ BİLİMLER ALANINDA ARAŞTIRMALAR VE DEĞERLENDİRMELER

ARALIK 2025

EDİTÖR

Prof. Dr. Mustafa METE

Doç. Dr. Lokman ZOR

gece
kütüphanesi

İÇİNDEKİLER

BÖLÜM 1

DÖNGÜSEL EKONOMİ VE KENT İMAJI: ATIK, SANAT VE SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK ÜZERİNDEN BİR MODEL OLARAK HİKÂYELEME

Ömer BÜYÜKBAŞ, Hamdi AYYILDIZ 9

BÖLÜM 2

MARKA ADANMIŞLIĞI: KURAM, ÖNCÜLLER VE SONUÇLAR

Cihangir KASAPOĞLU, Melih BAŞKOL 25

BÖLÜM 3

METaverse EKOSİSTEMİNDE KRİPTO PARA YATIRIMLARI: TEKNOLOJİK TEMELLER, FİNANSAL DİNAMİKLER VE SOSYOKÜLTÜREL DÖNÜŞÜM

Recep Alper ÇELİK..... 39

BÖLÜM 4

PRİMAT DİŞİNİN EVRİMİ VE GÜNÜMÜZ PRİMATLARININ DİŞ YAPILARI

Ahmet İhsan AYTEK , Alper Yener YAVUZ , Erhan TARHAN 53

BÖLÜM 5

İŞ SAĞLIĞI VE GÜVENLİĞİNDE SAVUNMASIZLIK PARADOKSU: KIRILGAN GRUPLAR İÇİN RİSK, KORUMA VE GÜÇLENDİRME STRATEJİLERİ

Vedat CANER 71

BÖLÜM 6

SOSYAL HİZMET PERSPEKTİFİYLE OYUN TERAPİSİ: KURAMSAL TEMELLER, UYGULAMA VE VAKA ANALİZLERİ

Seydi ÇOBAN, Serdar AYKUT85

BÖLÜM 7

İNSANLIĞA SUNULAN İKİ YOL: SÜNNETULLAH BAĞLAMINDA HİDÂYET VE DALÂLET

Raci TANRIKULU97

BÖLÜM 8

İŞYERİ ORTAMININ SAĞLIK ÇALIŞANLARININ ZİHİNSEL VE DUYGUSAL SAĞLIĞI ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Gökhan COŞKUN117

BÖLÜM 9

ÇALIŞMA YERİNİN ERGONOMİK OLARAK DÜZENLENMESİ

Yeter AKKAYA135

BÖLÜM 10

SEYYİD ŞERİF CÜRCÂNÎ'YE GÖRE İMAN'DA BİLGİ-TASDİK İLİŞKİSİ

Raci TANRIKULU149

BÖLÜM 11

TURİZM İŞLETMELERİ VE FİNANSAL RİSKLER: SEKTÖREL BİR İNCELEME

İbrahim Halil UÇAR161

BÖLÜM 12

SAĞLIK KURUMLARINDA İNSAN KAYNAKLARI YÖNETİMİNİN AKADEMİK DEĞERLENDİRMESİ VE UYGULAMA İLKELERİ

Gökhan COŞKUN179

BÖLÜM 13

SÜYÜMBİKE’NİN SÜRGÜN HİKÂYESİ VE “SÜYÜMBİKE BEYİTİ”NİN POETİK DİLİ

Alsou KAMALIEVA195

BÖLÜM 14

TÜRKİYE’DE HALKLA İLİŞKİLER ODAKLI İLETİŞİM ÇALIŞMALARINDA “YAPAY ZEKÂ” KONULU TEZLERİN BİBLİYOMETRİK ANALİZİ

Engin COŞKUN211

BÖLÜM 15

MODERN ZAMANLARIN BİLİM KURGUSAL CANAVARI: FRANKENSTEİN

Devrim ÖZKAN223

BÖLÜM 16

KAMU MALİ YÖNETİMİNDE ETKİNLİK ALGISI: ALAN ARAŞTIRMASINA DAYALI NİCEL BULGULAR

Ulvi SANDALCI, İnci SANDALCI237

BÖLÜM 17

KONYA VE YAKIN ÇEVRESİ HİTİT DÖNEMİ SU KUTSALLIĞI İNANCI

Murat TURGUT263

BÖLÜM 18

TİCARİ AÇIKLIK VE YOKSULLUK İLİŞKİSİ: TEORİK BİR TARTIŞMA

Selen YILMAZ UZLAŞIR, Özlem ÖZTÜRK ÇETENAK277

BÖLÜM 1

DÖNGÜSEL EKONOMİ VE KENT İMAJİ: ATIK, SANAT VE SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK ÜZERİNDEN BİR MODEL OLARAK HİKÂYELEME

Ömer BÜYÜKBAŞ¹, Hamdi AYYILDIZ²

¹ Öğr. Gör. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi/Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu/Pazarlama Ve Reklamcılık Bölümü/Pazarlama Pr./, omerbuyukbas@gmail.com, ORCID:0000-0002-4415-3450.

² Öğr. Gör., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Meslek Yüksekokulu, Tıbbi Hizmetler ve Teknikler, Tıbbi Dokumentasyon ve Sekreterlik Programı, hayyildiz@ksu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-6280-7182

1. Giriş: Yeşil Dönüşümün Kent İmajındaki Yeni Rolü

21. yüzyıl şehirleri, üretim ve tüketim merkezlerinden daha fazlası haline gelmiş aynı zamanda anlam ve hikaye üretim yerleri olmuştur. Döngüsel ekonominin ilkeleri-yeniden kullanım, onarım, paylaşım, yeniden değerlendirme- sadece çevresel bir dönüşüm süreci değil, aynı zamanda kültürel bir yeniden konumlandırmaktadır. Bu senaryoda, şehirler "yeşil marka kimliklerini" atık yönetimi, sanat uygulamaları ve sürdürülebilir yaşam tarzları ile yeniden yapılandırılmaktadır. Şehir pazarlaması literatüründe şimdiye kadar ortaya çıkan bir durum ekonomik rekabetçiliğin ötesinde değer, etik, estetik gibi unsurları da içeren duygusal imaj yönetimi olarak adlandırılan bir yaklaşım olmaktadır (Kavaratzis & Hatch, 2013; Ashworth & Kavaratzis, 2019).

Döngüsel ekonomi (circular economy) yaklaşımı, şehirlerin kaynak döngüsünü nasıl kapatabileceğini ve kültürel hafızayı nasıl canlandırabileceğini odaklanmaktadır (Kirchherr, Reike, & Hekkert, 2017). Bu yaklaşım, sürdürülebilirlik politikalarını yalnızca teknik bir çevre yönetimi aracı olmaktan çıkararak, kentsel anlatının (urban narrative) merkezine yerleştirmektedir. Kent imajı artık “temiz enerjiye geçiş” ya da “geri dönüşüm oranı” gibi göstergelerle değil, şehrin kendi dönüşüm hikayesini nasıl anlattığına göre ölçülmektedir (Evans, 2020).

Kent hikayeleri, insanların bir yere duygusal bağlar kurmasına ve aidiyet ve kolektif kimlik duygusu oluşturmaya olanak tanıyan kültürel bir araçtır (Boisen, Terlouw, & Groote, 2011). Bu nedenle döngüsel ekonominin estetikle birleştiği nokta, hikayeleme (storytelling) dönüştürücü gücüdür. Atık malzemelerden yapılan kamusal sanat, terk edilmiş fabrikaların yeni kültürel komplekslere dönüştürülmesi veya geri dönüşüm için kullanılan endüstriyel merkezler, şehir sakinleri için "yeniden doğuş" hikayeleri olarak ortaya çıkmaktadır. Bu sadece fiziksel bir farkı temsil etmekle kalmamakta, aynı zamanda kurumun imajında yapısal bir dönüşümü işaret etmektedir (Richards & Duif, 2018).

Döngüsel ekonomi uygulamaları, çevresel sürdürülebilirliği kentsel markalaşmada iletişimsel sürdürülebilirliğe dönüştürmektedir. Bir şehir atıklarını yeniden tanımladığında, aslında ona yeni bir kimlik kazandırmaktadır. Bu, döngüsel sistemi sadece ekonomik değil, aynı zamanda duygusal bir hale getirmekte vatandaşların, sanatçıların ve yöneticilerin paylaştığı hikaye ile sağlamlaştırılmış bir "yeşil imaj" haline gelmektedir.

Bu dönüşüm, sadece fiziksel değil, aynı zamanda şehirlerin anlamsal altyapısının da yeniden yapılandırılmasını gerektirmektedir. Modern şehirler "ekonomik varlıklar" olmaktan "duygusal ekosistemler" haline evrilmiştir (Zenker & Braun, 2017). Bu tür ekosistemlerde, vatandaşlar tüketicilerden ziyade kentsel anlatılarda aktif rol oynamaktadır. Dolayısıyla markalaşma süreci, yönetim merkezli bir stratejiden, katılımcı hikâye üretimi sürecine evrilmiştir (Kavaratzis, 2012).

Döngüsel ekonominin kentsel pazarlamaya sağladığı temel yenilik maddi değer zincirinin ötesinde, sembolik düzeyde bir kapanım (döngüsellik) sağlamasıdır. Bu durum, Kavaratzis ve Hatch'in (2013) "identity-image dynamics" modelinde önerdiği karşılıklı yansımayı güçlendirmektedir. Kent, kendi ürettiği anlamı geri dönüştürmekte ve bu anlam, kimliğin sürdürülebilirliğini sağlamaktadır. Bu anlamda, yeşil marka kimliği sadece çevresel politikaların, etik ve estetiğin sonucu değil, aynı zamanda iletişim performansıdır (Ashworth & Kavaratzis, 2019). Şehirlerin marka değerleri artık ekonomik değerlerle değil, dönüştürücü etki hikâyelerinin inandırıcılığı ve halkla kurdukları duygusal yakınlıkla belirlenmektedir (Braun, Eshuis, & Klijn, 2014). Bu yeni kavramsallaştırmada, sürdürülebilirlik bir tür kimlik yönetimi olarak ortaya çıkmış ve yeşil imaj bir tür duygusal sermaye haline gelmiştir.

2. Teorik Çerçeve ve Döngüsel Kent ve Döngüsel İmaj

Şehir markalaşması literatüründeki geleneksel modellerin bir çoğu ekonomik kriterlere (rekabetçilik, yatırım çekiciliği, turist ve sermaye tahsisi çekiciliği vb.) dayanmaktadır (Anholt, 2007). Bununla birlikte, 2010 yılından itibaren, markalaşmanın sadece tanıtımın ötesinde bir süreç olarak değer temelli kimlik inşası anlamında yeniden tanımlandığı, sürdürülebilirlik ve iklim değişikliği anlayışı paradigması ortaya çıkmıştır (Zenker & Braun, 2017). Bu vurgu değişikliği, şehirlerin sadece nesneler veya destinasyonlar olarak değil, aynı zamanda ekolojik ve kültürel varlıklar olarak görülmesi gerektiğini göstermektedir.

Bu bağlamda, döngüsel şehir (circular city) kavramı, şehirlerin malzeme, enerji, bilgi ve anlam arasında yeni döngüsel ilişkiler aracılığıyla "atığı kaynağa, mekanı kimliğe, hikayeyi stratejiye dönüştürme" girişimini temsil etmektedir (Girard & Nocca, 2019). Döngüsel şehirler, kültürel anlamı olan ürünleri tüketerek üretimi sürdürür ve kültürel üretim döngüsünü etkinleştirmektedir. Sonuç olarak, atık sadece çevresel bir sorun olmaktan çıkmakta ve kültürel sermayenin bir parçası haline gelmektedir (Manzini, 2019).

Bu yeni kentsel paradigma, kentsel markalaşmaya döngüsel bir anlam ekonomisi katmakta, şehir markasının oluşumu sadece tanıtım kampanyalarına indirgenmeyip, kaynak döngüsellliği, kültürel mirasın sürdürülebilirliği ve duygusal çağrışımların temsiliyetinden oluşan bütüncül bir etkileşimle sağlanmaktadır (Kavaratzis & Hatch, 2013). Bu, markalaşmayı “pazarlama iletişimi” olmaktan çıkarıp kentsel anlamı yeniden yaratma süreci” haline getirmektedir. Döngüsel şehir kavramı, şehir pazarlamasında üç düzlemde yenilik getirmektedir. Bu yenilikleri şu şekilde sıralayabiliriz:

- Ekonomik düzlem: Üretim-tüketim ilişkilerinde malzeme döngüsünü kapatma.
- Kültürel düzlem: Tarihi, estetik ve endüstriyel mirası yeniden değerlendirme.
- İletişim düzlem: Sürdürülebilirlik politikalarını hikaye anlatımı yoluyla duygusal imajlara dönüştürme.

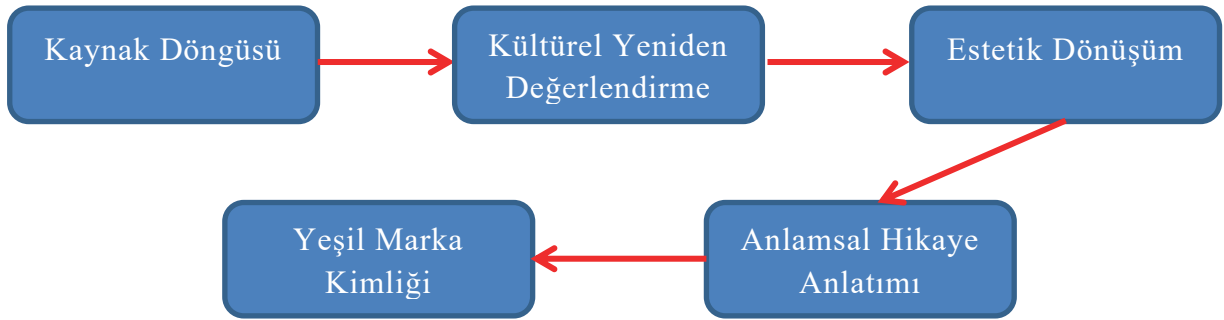
Bu üç düzlemin bütünleşimi, literatüre döngüsel imaj (circular image) kavramını kazandırmaktadır. Döngüsel imaj, bir kentin hem fiziksel yeniden üretim mekanizmalarını (atık yönetimi, yeniden işlevlendirme vb. operasyonel süreçler) hem de anlamsal yeniden üretim stratejilerini (marka hikayelemesi ve sembolik yeniden çerçeveleme gibi algısal süreçler) kapsayan entegre bir yapıyı ifade etmektedir. Kavaratzis ve Hatch'in (2013) "kimlik–imaj–kültür" modeline dayanarak, şehir markası bu üç unsur arasındaki dinamik ilişki temelinde gelişmekte, bu anlamda sürdürülebilirlik ise sadece içerik bağlamında değil, aynı zamanda sürdürülebilirliği yenilemeye yardımcı olan bir tür marka kimliğini yansıtmaktadır. Sonuç olarak döngüsel şehir, görsel ve etik bütünlüğe dayalı yeni bir marka ontolojisi önermektedir. Kentler atıl veya işlevsiz olarak algılanan mekanları yeniden kullanıma (yeniden işlevlendirme/dönüştürme) açarak yalnızca fiziki coğrafyalarını değil, aynı zamanda kentsel marka imajlarını da dönüştürme potansiyeli elde ederler (Evans, 2020). Endüstriyel mirasın sanat, kültür ve yeşil inovasyon ile yeniden ele alınması, şehir kimliği üzerinde tüketimden üretime ve üretimden paylaşıma doğru değiştiren bir anlatı zinciri oluşturur (Girard & Nocca, 2019).

Döngüsel şehir yaklaşımı, kentsel pazarlama literatüründe lineer büyüme paradigmasından döngüsel sürdürülebilirlik modeline geçişi temsil etmektedir. Bu süreç, salt kaynak yönetiminden ziyade anlam yönetimiyle ilişkilidir. Buna göre, bir kent atıklarını dönüştürdüğü ölçüde değil, hikaye (anlatı) zincirini dönüştürdüğü ölçüde sürdürülebilir bir marka kimliği kazanmaktadır. Bu bağlamda “döngüsel imaj” kavramı, geleceğin kentsel

markalaşma süreçleri içi hem kavramsal hem de stratejik bir çerçeve sunmakta, bu durum kentlerin anlatılarını bir kaynak gibi yönettiği yeni bir döneme işaret etmektedir.

Kavaratzis ve Hatch'in (2013) geliştirdiği “Kimlik–İmaj–Kültür Dinamikleri Modeli” şehir markalaşmasının bir dizi sembolik etkileşim ve hikâyeleme süreciyle bir biçimlenmeyi savunmaktadır. Döngüsel şehir kavramının kullanımıyla yeniden düzenlenen bu model “döngüsel imaj” kavramını ortaya çıkarmakta, bu kavram ise şehir kimliği, sürdürülebilirlik mekanizmalarıyla entegre edilerek görsel, sanatsal ve sosyolojik temsil yoluyla yeniden üretilmektedir. Bu döngüsel temsil, mekânların yeniden kullanımı, kültürel verilerin yeniden yorumlanması ve marka anlatılarının yeniden anlatımı süreçleri üzerinden üretilmektedir (Boisen, Terlouw, & Groote, 2011).

Şekil 1. Döngüsel İmaj Modeli (Circular City Branding Framework)

Kaynak: Kavaratzis ve Hatchkin (2013) ile Boissen, Terlouw & Groote (2011)'den esinlenilerek yazar tarafından oluşturulmuştur.

Bu döngüde her aşama, bir öncekinin çıktısını toplumsal ve estetik düzlemde yeniden üretmektedir. Örneğin, bir atık deposunun sanat galerisine dönüştürülmesi, yalnızca fiziksel bir yeniden işlevlendirme değil, aynı zamanda anlamsal yeniden yapılandırmadır. Sonuçta oluşan “yeşil marka kimliği” kentin hem dışsal hem içsel imajını dönüştürmektedir (Evans, 2020).

Tablo 1. Döngüsel Şehir - Döngüsel Görüntü İlişki Matrisi

Kavram	Tanım	Kent Pazarlamasıyla İlişkisi
Döngüsel Ekonomi	Atığın kaynak olarak yeniden kullanımı, üretim-tüketim döngüsünün kapatılması.	Kentlerin yeşil itibarını ve yatırım çekiciliğini artırır.
Upcycling	Atığın estetik veya ekonomik değeri artırılarak yeniden kullanımı.	Kent kimliğini yenilikçi, yaratıcı ve sürdürülebilir olarak konumlandırır.
Yeşil Marka Kimliği	Kentin çevresel sorumluluk, yenilikçilik ve etik değerlerle özdeşleşmesi.	Duygusal bağlılık ve güven algısı yaratır.
Kültürel Yeniden İşlevlendirme	Endüstriyel, tarihî veya terk edilmiş alanların kültür-sanat işleviyle yeniden kullanımı.	Şehrin geçmişini gelecekle bağlar, marka anlatısını güçlendirir.

Kaynak: Yazar tarafından geliştirilmiştir (Ashworth & Kavaratzis, 2019; Girard & Nocca, 2019; Manzini, 2019).

Döngüsel ekonomi kentlerin sadece kaynak yönetimini değil, aynı zamanda imaj yönetimini de döngüsel bir sürece dönüştürmektedir. Bu yaklaşımın kentsel markalaşmadaki en kritik işlevi ise çevresel sürdürülebilirliği ekonomik rasyonele temeline değil, kültürel değer üretimiyle bütünleştirmesidir (Kirchherr, Reike, & Hekkert, 2017). Şehir atıkları yeniden kullanmanın yanı sıra, aynı zamanda onları yeniden anlamlandırmaktadır. Bu süreçte, çevresel politikalar estetik anlatılarla birleşerek "yeşil yatırım güveni" oluşturmaktadır (Girard & Nocca, 2019). Dolayısıyla, döngüsel ekonomi, kaynak döngüselliğinden kimlik döngüselliğine geçişin temel mekanizması haline gelmektedir.

Upcycling (ileri dönüşüm), döngüsel ekonominin yaratıcı yüzünü temsil etmektedir. Atık materyallerinin yeniden kullanımındaki temel amaç, yalnızca operasyonel işlevselliği sağlamakla sınırlı kalmayıp aynı zamanda ek bir değer yaratarak bu süreci estetik bir dönüşüm eylemi haline getirmektedir. Bu yaklaşım, şehir markalaşma stratejilerinde “yaratıcı sürdürülebilirlik” adı verilen yeni bir anlatı biçimi doğurmuştur (Evans, 2020). Kopenhag’daki Amager Bakke veya Amsterdam’daki De Ceudel gibi projelerde görüldüğü gibi, atık estetiğe dönüştüğünde, şehir hem “yenilikçi” hem de “umut verici” bir kimlik kazanmaktadır. Upcycling, şehirlerin kendilerini sadece yeşil değil, aynı zamanda ilham verici olarak konumlandırmalarını sağlamaktadır.

Yeşil marka kimliği, şehirlerin çevresel sorumluluklarını duygusal iletişimle harmanlayan etik bir imaj oluşturma sürecidir. Şehir sakinlerinin çevresel davranışlarını şekillendiren en önemli faktör şehrin kendi hikâyesinin inandırıcılığıdır (Zenker & Braun, 2017). Dolayısıyla, yeşil

marka kimliği, teknik göstergelerden çok etik tutarlılık ve duygusal güvenilirlikle tanımlanmaktadır. Kavaratzis ve Hatch'ın (2013) kimlik-imaj dinamiği modeline göre, markalaşmanın sürdürülebilir olması için iç (iç paydaşlar) ve dış (ziyaretçiler, yatırımcılar) algıların örtüşmesi gerektiği ifade edilmektedir. Yeşil imaj, bu örtüşmeyi ortak bir değer diline dönüştürerek sağlamaktadır.

Kültürel yeniden işlevlendirme (cultural repurposing), döngüsel şehir modelinin en insani boyutudur. Bu süreç, terk edilmiş endüstriyel alanların, unutulmuş mahallelerin veya tarihi binaların yeni bir yaşam döngüsüne kazandırılmasını kapsamaktadır (Richards & Duif, 2018; Evans, 2020). Berlin'in Tempelhof Havalimanı veya Gaziantep'in Bakırcılar Çarşısı gibi örneklerde olduğu gibi, bu dönüşüm sadece mekansal değil, aynı zamanda sembolik bir restorasyondur. Şehir, geçmişini “silmeden yenileyerek” kültürel süreklilik sağlanmaktadır. Markalaşma perspektifinden bakıldığında, bu durum “hafızayı çağdaş kimliğe dönüştürme” stratejisidir.

Tablo 2. Döngüsel Şehir – Döngüsel Görüntü İlişki Matrisi

Boyut	Döngüsel Kent (Circular City)	Döngüsel İmaj (Circular Image)	Pazarlama Etkisi
Kaynak Yönetimi	Atık, enerji, su ve malzemenin döngüsel kullanımı	Görsel ve sembolik kaynakların yeniden kullanımı	Yeşil güven algısı, sürdürülebilirlik imajı
Kültürel Süreklilik	Endüstriyel alanların kültürel mekâna dönüşümü	Mekânsal hafızanın yeni anlatılarla güncellenmesi	Kimlik tazeleme, tarihi süreklilik
Yaratıcılık ve Sanat	Upcycling, ekotasarım, yaratıcı endüstriler	Sanatın marka söylemine dahil edilmesi	Yaratıcı kent imajı
Katılımcı Yönetim	Yurttaş odaklı döngüsel girişimler (ör. topluluk bahçeleri)	Ortak hikâye üretimi ve kolektif temsil	Duygusal aidiyet, içsel markalaşma
İletişim ve Hikâyeleme	Döngüsel ekonomi politikalarının görünür kılınması	“Dönüşüm” temalı görsel ve sözel anlatılar	İmajsel bütünlük, etik duyarlılık

Kaynak: Yazar tarafından geliştirilmiştir (Ashworth & Kavaratzis, 2019; Girard & Nocca, 2019; Manzini, 2019).

Bu teorik çerçeve, döngüsel ekonomi anlayışını şehir markalaşma literatürüne üç katmanlı bir model olarak taşınmaktadır:

- **Ekonomik Katman:** Döngüsel üretim-tüketim döngüleri, şehirlerin rekabetçi sürdürülebilirliğini desteklemektedir.

- Kültürel Katman: Atıkların yeniden kullanımı, mekansal hafızayı ve kolektif kimliği güçlendirmektedir.
- İletişimsel Katman: Yeşil dönüşüm, şehrin hikayesinin duygusal ve sembolik anlatısına entegre edilmektedir.

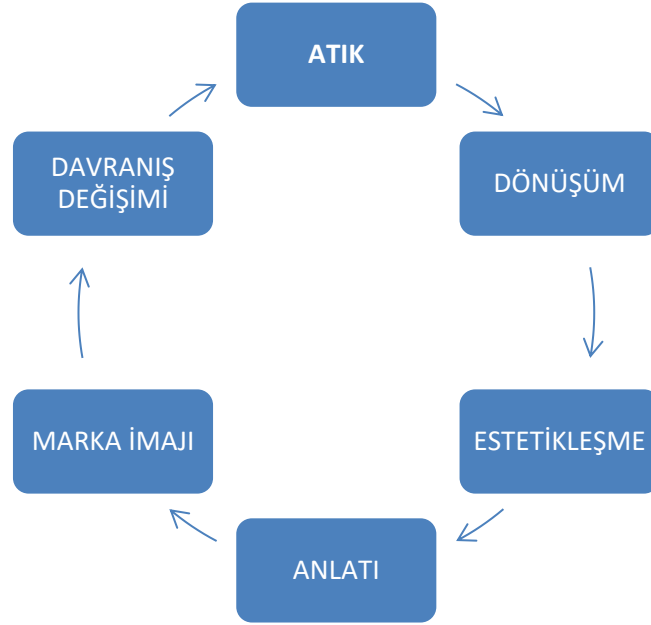
Ortaya çıkan “döngüsel imaj”, çevresel, kültürel ve duygusal düzeylerde sürdürülebilirliği temsil etmektedir. Bu modelde, şehir sadece bir mekan değil, kendi geçmişiyle yeniden diyalog kuran yaşayan bir organizma olma potansiyeline sahiptir.

3. Kavramsal Model Önerisi: Yeşil Hikâyeleme Çevrimi

Kent pazarlaması literatüründe hikayeleme (storytelling), sadece bir iletişim aracı olarak değil, aynı zamanda şehir kimliğini yeniden üretme süreci olarak görülmektedir (Mossberg, 2008). Bir şehrin hikayesi geçmişini, kültürel hafızasını, çevresel dönüşümünü ve duygusal atmosferini bir araya getiren bütüncül bir süreçtir. Döngüsel ekonomi temelli yaklaşımlar, bu hikayeye yeni bir anlam katararak dönüşümün kendisi hikayenin ana eksenine haline getirmektedir (Richards & Duif, 2018).

Bu noktada, geliştirilen Yeşil Hikaye Çevrimi (Green Storytelling Cycle), döngüsel ekonominin ilkelerinin şehir markalaşmasıyla birleştiği altı aşamalı bir model önermektedir. Model, hem fiziksel dönüşümü hem de duygusal ve anlamsal yeniden yapılandırmayı birlikte ele alır. (Şekil 2)

Şekil 2. Yeşil Hikayeleme Çevrimi Modeli

Kaynak: Büyükbaş (2018), Bernardini & Macharis (2015) ve Kotler, Haider & Rein (1993) çalışmalarından esinlenilerek yazar tarafından geliştirilmiştir.

Şekil 2'de görselleştirilen Şehir Yaşam Çevrimi Modeli, kentlerin pazarlama ve markalama süreçlerine dair statik bir imaj yönetimi yaklaşımından, dinamik ve döngüsel bir mekanizma perspektifine geçiş yapıldığını göstermektedir. Model, kent kimliğini oluşturan atalet, atık, dönüşüm ve yenilenme gibi tüm bileşenlerin sürekli bir etkileşim içinde olduğunu ve bu döngüsellüğün markalaşma stratejilerini belirlediğini vurgulamaktadır. Biyoekonomik sürdürülebilirlik anlayışıyla paralel olarak şekil.2'de bir şehrin kaynaklarını tazeleme ve onlara farklı bir gözle bakma becerisinin, marka değeri ve rekabet yeteneği söz konusu olduğunda ne kadar önemli olduğunu belirtilmektedir. Aktarılan döngüsel süreç, sadece şehirlerin şu anki halini değil, gelecekteki değişim olasılıklarını da stratejik kararların tam ortasına koymaktadır. Bu bağlamda, ortaya konan modelden yola çıkarak yapılan analizler ve temel düşünce biçimleri, altı ana başlık altında derinlemesine incelenmiştir:

3.1. Atık (Waste as Symbolic Matter)

Döngüsel süreç "atıfı yeniden tanımlama" ile başlar. Şehirdeki atık sadece fiziksel bir kalıntı değil; aynı zamanda modern yaşamın aşırılıklarının bir sembolüdür (Gregson ve diğerleri, 2010). Bu sembolik anlam, dönüşüme açık kültürel bir potansiyel taşır.

3.2. Dönüşüm (Transformation as Agency)

Atık, yerel girişimler, sanatçılar veya belediyeler aracılığıyla işlevsel veya estetik değere dönüştürülür. Bu aşama, döngüsel ekonominin teknik yönünün sosyal yaratıcılıkla buluştuğu yerdir. Upcycling projeleri, şehrin kendini “yeniden inşa eden” bir aktör olduğunu gösterir (Bocken ve diğerleri, 2016).

3.3. Estetikleşme (Aesthetic Reframing)

Dönüşüm süreci sadece işlevsel değil, aynı zamanda duygusal ve estetik bir yeniden çerçeveleme sürecidir. Atıkları “görsel değere” dönüştürmek, sürdürülebilirliğin estetik boyutunu şehir imajının bir parçası haline getirir. Bu aşama, sanat ve tasarımın şehir politikalarındaki konumunu yeniden tanımlar (Manzini, 2019).

3.4. Anlatı (Narrative Construction)

Şehir sadece dönüşüm projeleri geliştirmekle kalmaz, aynı zamanda onları hikayelere dönüştürür. Hikayeler, festival temaları ve sosyal medya kampanyaları aracılığıyla, müze sergileri veya halka açık sanat etkinlikleriyle tanıtılabilir. Hikaye, şehrin “biz kimiz” sorusuna çevresel bir yanıt da sunar (Kavaratzis & Hatch, 2013).

3.5. Marka İmajı (Green Brand Identity)

Bu anlatı birikimi, duygusal ve sembolik yeşil bir imaj yaratır. Şehir, sadece sürdürülebilir politikaların uygulanması olarak değil, bu politikaların anlamlı hikayelere dönüştürülmesi olarak görülür (Zenker & Braun, 2017). Yeşil marka kimliği, güven, yenilik ve etik duyarlılıktan biridir.

3.6. Davranış Değişimi (Behavioral Resonance)

Bu hikaye “sosyal rezonans” meselesi haline gelir - sonunda nasıl davrandığımız. Katılımcıların geri dönüşüm davranışlarına katılımı, tüketime ilişkin tercihler ve kamusal alanlarda sahiplik duygusu geliştirilir (Cohen & Munoz, 2017). Bu, sürdürülebilirliğin atığa geri dönerek tamamlandığı aşamadır.

Tablo 3. Yeşil Hikaye Anlatımı Döngüsü Süreci ve Sonuçları.

Aşama	Temel İşlev	Sembolik Anlam	Kent Markası Üzerindeki Etki
Atık	Yeniden Tanımlama	Geçmişin Yüğü→Potansiyel Kaynak	Yenilikçi Algı
Dönüşüm	Yeniden Kullanım / Üretim	Teknik kapasite→Kültürel Yaratıcılık	Yeniden Doğuş İmajı
Estetikleşme	Görsel Değer Yaratımı	Çirkinlik→Güzellik	Sanat ve Çevre Bütünlüğü
Anlatı	Hikâyeleştirme / İletişim	Deneyim→Anlam	Kolektif Hafıza Güçlenmesi
Marka İmajı	Duygusal Kimlik Oluşumu	Kent→Etik özne	Yeşil Güven ve Prestij
Davranış Değişimi	Sosyal Yankı / Katılım	Hikâye→Eylem	Katılımcı Sürdürülebilirlik

Kaynak: Yazar tarafından geliştirilmiştir (Bocken et al., 2016; Kavaratzis & Hatch, 2013; Richards & Duif, 2018).

Bu model ile, “hikaye anlatımının sürdürülebilir şehir pazarlamasında yapısal ve işlevsel bir unsur olduğu” vurgulanmaktadır. Süreç, başlangıç noktası olarak kabul edilen Atıkların Dönüştürülmesi ile başlar; bu aşama, biyoekonomi ve döngüsel ekonomi perspektifinde, kullanılmayan veya atıl durumdaki kaynakların (atık, eski altyapı, atıl bilgi) yenilenme sürecine dahil edilmesini ifade eder. Bu dönüşüm süreci, yani kaynakların optimize edilerek yeni bir forma sokulması, Dönüşümün Estetize Edilmesi aşamasına geçer. Bu estetikleştirme, kentsel inovasyonun, yeşil altyapının veya kültürel mirasın çekici ve cazip bir forma dönüştürülerek kentsel kimliğin parçası haline getirilmesini içerir. Estetize edilen bu yeni değer, Estetiğin Anlatılması aşamasıyla hikâyeleştirilir ve hedef kitlelere aktarılır; bu, şehir markasının duygusal ve kültürel bağ kurmasını sağlayan iletişimi temsil eder. Başarılı bir anlatım, kentin değer önerisinin Hikayenin Markalaşması ile sonuçlanır; burada şehir, rekabet avantajı ve pozitif algı yaratan güçlü, sürdürülebilir bir marka kimliğine kavuşur. Oluşan bu güçlü ve pozitif marka algısı, aslında sadece bir imajdan ibaret kalmamakta, doğrudan doğruya vatandaşların, yatırımcıların ve ziyaretçilerin somut davranışlarını etkileyerek “Marka Davranışı” dediğimiz şeyi hali almaktadır. Bu olumlu değişim (bu duruma daha fazla aidiyet hissetmek, çevre dostu yeşil yatırımlar yapmak ya da bilinçli, sürdürülebilir tüketim alışkanlıkları da denmektedir), döngünün en başında atıl duran kaynakların azalmasına zemin hazırlamaktadır. Bu aşamada tüm döngü yeniden başlamak için gereken zemini bulmuştur. Kısacası, şehir pazarlaması, günümüzde sadece broşür dağıtıp tanıtım yapmaktan ibaret olmayıp, kaynak yönetimini, yenilikçiliği (inovasyonu) ve en önemlisi sürdürülebilir davranış değişikliğini odağına alan, çok daha bütüncül ve kapsayıcı bir yönetim mekanizması haline gelmiştir.

4. Uygulama Alanları ve Örnekler

Döngüsel ekonomi odaklı şehir markalaşması, farklı kültürel ortamlarda farklı şekiller alır. Ancak her örnek, dönüşümün anlatıya, hikayenin imaja ve imajın eylemlere dönüştüğü aynı çerçeve üzerine inşa edilmiştir. Yeşil Hikaye Anlatımı Döngüsü'nün dört şehirdeki uygulamaları: Amsterdam, Kopenhag, Gaziantep, Berlin.

Tablo 3. Şehirlerde Yeşil Hikaye Anlatımı Döngüsü Kullanımları

Şehir	Temel Proje / Yaklaşım	Döngüsel Aşama	Hikâye Teması	Marka Etkisi
Amsterdam	De Ceudel, Circular Strategy	Atık → Dönüşüm → Anlatı	“Atıktan anlam”	Yenilikçi & katılımcı kimlik
Kopenhag	Amager Bakke (Copenhill)	Estetikleşme → İmaj → Davranış	“Çevreyle oyun”	Eğlenceli sürdürülebilirlik
Gaziantep	Kültürel zanaatın yeniden işlevlendirilmesi	Dönüşüm → Estetik → Anlatı	“Kökten yenilenme”	Yerel kültürle yeşil kimlik
Berlin	Tempelhof ve Re-Use Berlin	Anlatı → İmaj → Davranış	“Hafızanın dönüşümü”	Kültürel direnç ve yaratıcılık

Kaynak:

Amsterdam, Avrupa'da "Döngüsel Şehir" vizyonunu uygulayan ilk şehirlerin başında gelmektedir. 2015 yılından bu yana, şehir yönetimi, üretim ve tüketim zaman ölçeklerinin kapatılmasına vurgu yaparak Amsterdam Döngüsel Strateji 2020–2025 planı doğrultusunda ilerlemektedir (Amsterdam Şehri, 2020). Şehir projeleri -atık gemilerin ofisler, kafeler ve kültürel alanlara dönüştürüldüğü “geri dönüştürülmüş mahalle” De Ceudel gibi- kentsel sürdürülebilirliği sosyal bir anlatıya dönüştürmektedir (van Timmeren & de Roo, 2021).

Bu dönüşüm, Amsterdam'ı sadece yeşil teknoloji öncülüğünde gelişen bir yer değil, aynı zamanda arkasında bir hikaye olan sürdürülebilir bir model olarak konumlandırmıştır. Döngüsel anlatı, “I amsterdam” şehir markası kampanyasının ikinci aşamasını “We are the city we recycle” sloganıyla katılımcı bir sürece evrilmiştir. Bu örnek, Yeşil Hikaye Anlatımı Döngüsü'nün Atık → Dönüşüm → Anlatı aşamalarının somut bir tezahürüdür.

Kopenhag'ın döngüsel şehir kimliği, Copenhill veya Amager Bakke projesi ile sembolik bir aşamaya girmiştir. Şehrin kendi atık yakma tesisi, kayak pisti, tırmanma duvarı ve üzerine inşa edilmiş yeşil alanlarla donatılmış, çevre yönetimini estetik bir deneyime dönüştürmektedir (Nielsen, 2020).

Kopenhag'daki stratejiler, Yeşil Hikaye Anlatımı Döngüsü'nün Estetizasyon → Marka İmajı → Davranış Değişikliği aşamalarını modellemektedir. Bu yeni kentsel ortamda vatandaşlar, sadece görülebilir atığı değil, yaşayan atığı da benimsemiştir. “Geri Dönüşüm Yarışı” gibi dijital oyunlaştırma platformları aracılığıyla, şehir yönetimi vatandaşları çekmek ve

katılımlarını sağlamak için ek yaklaşımlar tasarlamıştır. Bu uygulamalar, yeşil hikayenin günlük hayata yerleşmesine, döngüsel davranışın ödüllendirilmesi yoluyla yardımcı olmaktadır (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2023).

Gaziantep, Türkiye’de geleneksel üretim kültürünü sürdürülebilirlik ekseninin bir parçası olarak yeniden konumlandırmanın en önemli bir örneğidir. Yerel kültürel döngüsellik kavramını, Tarihi Bakırcılar Çarşısı, Eski Halı Hanı ve Taraklı Evleri gibi alanlarda uygulanan restorasyon ve yeniden işlevlendirme projeleri ile yansıtmaktadır (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2023).

Gaziantep Büyükşehir Belediyesi’nin "Yeşil Şehir Eylem Planı" altında, zanaatkarlar tarafından atık malzemelerin yeniden kullanımı için hazırlanan mikro girişim projeleri desteklenmiştir. Dolayısıyla zanaat + sürdürülebilirlik + sosyal hikaye, yeşil marka imajını güçlendirmek için sinerji oluşturmuştur. Gaziantep örneği, bu bağlamda, Dönüşüm→Estetizasyon→Anlatı→İmaj zincirinin yerel kültürle uyum sağlayabileceğini göstermektedir.

Berlin, hafıza ve yenilenme fikirlerini, endüstriyel köklerini kullanarak kültürel üretim alanı haline getirerek birleştirmeyi başarmıştır. Örneğin, kapatılan Tempelhof Havalimanı, açık hava etkinlikleri, konserler ve sanat fuarları dâhil olmak üzere “kamusal ortak yaşam alanı” olarak dönüştürülmüştür (Colomb, 2012).

Proje, mekânsal yeniden yapılandırma ve kolektif kimlik inşası arasındaki bağlantıyı sağlamlaştırmıştır. Berlin örneği, Yeşil Hikaye Anlatımı Döngüsü’nün Anlatı→Marka İmajı→Davranış Değişikliği bileşenlerinin kültürel bir bakış açısıyla nasıl çalıştığını göstermektedir. Kentsel değişim anlatısı, travmatik bir tarihi geçmişten restorasyona akan sosyo-kültürel bir hikaye anlatımına dönüşmüştür.

Verilen örneklerde görüldüğü gibi, Yeşil Hikâye Anlatımı Döngüsü Model farklı toplumsal bağlamlarda ölçeklenebilir doğasını göstermektedir. Her şehir, döngüsellliği sadece ekonomik bir yenilik olarak değil, aynı zamanda anlamsal bir yeniden doğuş süreci olarak ele almıştır. Örneklerde açıklandığı üzere şehirlerin markalaşmasında sürdürülebilirlik, politikadan çok kültürel bir estetik haline gelmiştir (Manzini, 2019; Evans, 2020).

5. Sonuç ve Politika Önerileri

Döngüsel ekonomi ve sürdürülebilirlik sürecinde bağlı olarak şehir markalaşması, sadece çevresel performans göstergeleri kullanılarak çözülemeyecek çok yönlü bir fikirdir. Sonuç olarak, şehirlerin yeşil imajı, sadece karbon ayak izi, enerji verimliliği veya geri dönüşüm oranları açısından değil, anlam, duygu ve kimlik üretimleri açısından değerlendirilmektedir (Kavaratzis & Hatch, 2013; Zenker & Braun, 2017).

Bu anlamda, yeşil marka kimliği, sürdürülebilirliğin teknikten sosyo-kültürel sermayeye çevirisidir. Şehir sadece kendi atığını yeniden yapılandırmakla kalmaz, aynı zamanda kendi kimliğini ve hafızasını da üretir. Böylece, döngüsel şehir ekonomisi sadece kaynak döngüsünü değil, aynı zamanda anlam döngüsünü de sağlamaktadır (Manzini, 2019).

“Yaratıcı sınıf” (veya Richard Florida’nın (2014) geliştirdiği teori) artık anlam ekonomisinin temelini oluşturmaktadır. Şehirler artık sosyo-ekonomik ve anlamsal (Richards, 2020) değer üreten kurumlar olarak kavramsallaştırılmaktadır. Bu perspektifte, Yeşil Hikaye Anlatımı Döngüsü, anlam üretimini modellemenin bir yolu olarak hizmet etmekte ve bunu kalıcı hale getirmektedir. Yeşil hikaye, şehir sakinlerinden sadece “çevreyi korumalarını” değil, "bu anlatının bir parçası olmalarını" talep eder hale gelmektedir. Bu anlamda, böyle bir çağrı kişisel davranışı sosyal eyleme dönüştürerek bu dönüşüm yoluyla markanın kalıcı yüzünü oluşturmaktadır. Yeşil marka kimliği, döngüsel ekonominin estetik ve kültürlerle sosyal ve duygusal ölçekte bulunduğu bir hikaye anlatım modelidir. Bu açıdan, döngüsel markalaşma sadece çevresel bir paradigma değil, aynı zamanda ortaya çıkan bir kentsel anlatı ekolojisi. Bu ekolojik model, vatandaşların kente ait olduklarını hissetmelerine yardımcı olarak, sanatı ve politikayı birleştirip ve şehre sürdürülebilir bir etik-estetik ruh kazandırır.

Kaynakça

- Anholt, S. (2007). *Competitive identity: The new brand management for nations, cities and regions*. Palgrave Macmillan.
- Ashworth, G. J., & Kavaratzis, M. (2019). The city in the story: Narrating the city brand. In G. J. Ashworth & M. Kavaratzis (Eds.), *Cities and their brands: Urban branding in theory and practice* (pp. 5–22). Edward Elgar Publishing.
- Bocken, N. M. P., de Pauw, I., Bakker, C., & van der Grinten, B. (2016). Product design and business model strategies for a circular economy. *Journal of Industrial and Production Engineering*, 33(5), 308–320.
- Boisen, M., Terlouw, K., & Groote, P. (2011). Place marketing and place branding: Conceptual similarities and differences. *Cities*, 28(4), 313–319.
- Braun, E., Eshuis, J., & Klijn, E.-H. (2014). The effectiveness of place brand communication. *Cities*, 41, 64–70.
- City of Amsterdam. (2020). *Amsterdam circular strategy 2020–2025*. Amsterdam Municipality Publications.
- Cohen, B., & Munoz, P. (2017). *The emergent circular economy: An ecosystem perspective on the transition to a circular economy*. Emerald Publishing.
- Colomb, C. (2012). The politics of creative cities. *The International Journal of Urban and Regional Research*, 36(4), 868–876.
- Evans, G. (2020). *Creative cities, creative spaces, creative economy*. Routledge.
- Florida, R. (2014). *The rise of the creative class—revisited: Revised and expanded*. Basic Books.
- Girard, L. F., & Nocca, F. (2019). Smart cities and circular economy: A spatial approach for the urban resource management. *Sustainability*, 11(13), 3656.
- Gregson, N., Metcalfe, A., & Crewe, L. (2010). Transformations: The waste practices of renovation and recycling. *The Sociological Review*, 58(S2), 54–73.
- Kavaratzis, M. (2012). From 'necessary evil' to necessity: Stakeholders' involvement in place branding. *Journal of Place Management and Development*, 5(1), 7–19.
- Kavaratzis, M., & Hatch, M. J. (2013). The dynamics of place brands: An identity-based approach to place branding theory. *Marketing Theory*, 13(1), 69–86.
- Kirchherr, J., Reike, D., & Hekkert, M. (2017). Conceptualizing the circular economy: An analysis of 114 definitions. *Resources, Conservation and Recycling*, 127, 221–232.

- Kültür ve Turizm Bakanlığı. (2023). *Gaziantep yeşil şehir eylem planı ve kültürel mirasın sürdürülebilirliği raporu*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Manzini, E. (2019). *Politics of everyday sustainability*. Bloomsbury Publishing.
- Mossberg, L. (2008). Extraordinary experiences through storytelling. *Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism*, 8(3), 195–210.
- Nielsen, J. (2020). Designing sustainability experiences: Lessons from Copenhill. *Journal of Urban Design*, 25(6), 1–18.
- Richards, G., & Duif, L. (2018). *Small cities with big dreams: Creative place-making in less prominent places*. Routledge.
- Richards, G. (2020). *The arts and city life: Cultures of innovation and the creative economy*. Routledge. (Metindeki "sosyo-ekonomik ve anlamsal değer" atfı için en olası kaynaktır.)
- van Timmeren, A., & de Roo, G. (2021). Circularity in the urban environment: Rethinking resource flows. *Journal of Urban Design*, 26(2), 157–172.
- Zenker, S., & Braun, E. (2017). The place brand identity, the brand image and the perception of residents. *Journal of Place Management and Development*, 10(3), 290–306.

BÖLÜM 2

MARKA ADANMIŞLIĞI: KURAM, ÖNCÜLLER VE SONUÇLAR

Cihangir KASAPOĞLU¹, Melih BAŞKOL²

¹ Dr. Öğr. Üyesi Bartın Üniversitesi MYO Pazarlama ve Reklamcılık, cihangir@bartin.edu.tr ORCID: 0000-0002-7664-5927.

² Doç. Dr Bartın Üniversitesi İ.İ.B.F. İşletme, mbaskol@bartin.edu.tr ORCID: 0000-0002-5257-9160.

1. GİRİŞ

Tüketici davranışı alanındaki çalışmalar uzun süre müşterileri rasyonel bir varlık olarak açıklamaya çalıştı. Ancak satın alma davranışlarının çok karmaşık ve oldukça yoğun duyguların etkin olduğu bir süreçtir. Bu bağlamda tüketicilerin markalara karşı duygusal yakınlığı son yıllardaki araştırmalarda dikkat çeken bir eğilim olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla tüketicilerin markalara farklı düzeylerde yakınlığını açıklayan marka sadakati, marka aşkı, marka bağlılığı ve marka adanmışlığı gibi kavramlar literatürde yoğun bir şekilde tartışılmaktadır.

Tüketicilerin markalara yönelik duygusal yakınlığın çok boyutlu bir olgu olduğu görülmektedir. Bu nedenle tüketiciler sevgi, nefret, bağlılık, ihanet ve adanmışlık gibi insanlara atfettiğimiz bu duyguları markalara karşı deneyimlemektedirler. Tüketicilerin markalara karşı duygularının psikolojik temelleri bu kapsamda önemli bir derinliğe sahip araştırma alanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Tüketicilerin markalara insani özellikler yükleyerek adeta bir ilişki partneri olarak gördüğünü vurgulayan Fournier (1998), marka-tüketici ilişkilerinin tüketicinin kimliği (ideal benliği, değerleri ve sosyal rolleri), hayatındaki temalar (örneğin kontrol arzusu, rahatlama ihtiyacı veya aidiyet arayışı) ve sosyal bağlam (sosyal çevre, kültürel normlar ve sosyal kimlik) tarafından şekillendiğini ortaya koymuştur. Böylece tüketici-marka ilişkilerinin, insanların kim olduklarını, nelere değer verdiklerini ve dünyayla nasıl bağlantı kurduklarını yansıtan çok katmanlı ilişkiler olduğunu ortaya koymaktadır. Bu noktada markalara duygusal yoğunluğu ifade eden marka adanmışlığı, marka sadakati, marka bağlılığı ve marka aşkı gibi kavramlar birleriyle benzeşen ancak farklı kuramsal temellere ve davranışsal sonuçlara sahip yapılar olarak literatürdeki yerini almaktadır.

Marka adanmışlığının, marka sadakati, müşteri memnuniyeti, satın alma niyeti, marka savunuculuğu gibi olumlu tüketici davranış ve tutumlarını çok güçlü bir şekilde etkilediği görülmektedir (Amoroso & Ackaradejruangsri, 2024; Hwang, Kim, Lee, & Lee, 2021; Raju, Unnava, & Montgomery, 2009; Sharma, 2024; Singh, Shukla, & Schlegelmilch, 2022). Ayrıca marka adanmışlığı kavramı sadece dış müşterilerle sınırlı değildir aynı zamanda çalışanların marka odaklı eylemlerinin de temel itici gücüdür (Siqueira, Peña-García, ter Horst, Molina, & Villamil, 2021). Bu bağlamda, marka adanmışlığının hem tüketici hem de çalışanlar açısından etkili olması bu olgunun kavramsal çerçevesi, boyutları, öncülleri ve sonuçlarıyla birlikte kapsamlı bir şekilde incelenmesinin önemini ortaya koymaktadır. Bu bölümün amacı, marka adanmışlığı kavramının teorik temellerini, boyutlarını bütüncül bir çerçevede açıklamaktır.

1. Marka Adanmışlığı Kavramına Genel Bakış

Marka adanmışlığı (brand commitment) kavramını açıklamaya başlamadan önce, kavramı terminolojik olarak netleştirmek yerinde olacaktır. Türkçe akademik literatürde bu kavram için "marka bağlılığı" veya "marka taahhüdü" gibi farklı çeviriler mevcut olsa da bu çalışmada, İngilizce "brand commitment" kavramının karşılığı olarak "marka adanmışlığı" terimi kullanılmıştır. 'Commitment' kavramı felsefe alanında 'taahhüt' olarak karşılık bulmaktadır. Felsefi açıdan taahhüt, verilen ve karşılıklı olarak kabul gören bir söz ile oluşan, bireyi bir eylemi gerçekleştirmekle yükümlü kılan sosyal bir ilişkidir (Michael, Sebanz, & Knoblich, 2016; Searle, 1969). Markalara yönelik duygulardan güçlü bağlılıklardan biri olan

marka adanmışlığı genel olarak tüketicinin markayla uzun vadeli ilişkisini sürdürme ve alternatif markalara geçmeyi reddetme niyetini güçlü bir şekilde yansıtmaktadır (Amoroso & Ackaradejruangsri, 2024).

Adanma kavramının kökü Türk Dil kurumu Sözlüğünde “*bir şeyle yoğun olarak ilgilenmek*” olarak tanımlanmıştır. Araştırmalar, ürün ilgilenimi ile marka adanmışlığı arasında kayda değer bir ilişki olduğunu desteklemektedir (Beatty, Homer, & Kahle, 1988; Mittal & Lee, 1989). Bu noktada tüketici ilgilenimi (involvement), marka adanmışlığı ile olan hiyerarşik ve nedensel ilişkiyi anlamamıza yardımcı olan kritik bir köprü işlevi görür. Zira bir tüketicinin bir markaya "adanması", o markanın içinde bulunduğu ürün kategorisiyle yoğun bir şekilde ilgilenmesiyle başlayan bir süreçtir. Warrington & Shim (2000), bu ilişkiyi destekler nitelikte, yüksek düzeyde ilgilenimin, bireyleri daha kapsamlı bir bilgi arama ve değerlendirme sürecine sevk ettiğini ve nihayetinde güçlü marka tercihlerinin oluşmasına zemin hazırladığını belirtmektedir. Bu derinlemesine değerlendirme süreci, salt bir alışkanlığın (davranışsal sadakat) ötesine geçerek, markanın "tek kabul edilebilir seçenek" olarak benimsendiği tutumsal bir bağa, yani marka adanmışlığına dönüşür (Traylor, 1984).

Marka adanmışlığının örgütsel adanmışlık kavramından devralınan teorik yaklaşımlar doğrultusunda inşa edildiği anlaşılmaktadır. Örgütsel davranış alanının temel konularından biri olan Örgütsel Adanmışlık çalışanların katılımını, iş tatminini ve verimliliğini artırırken, çalışan devir hızını azaltan bir olgu olarak görülmektedir (Oliveira, Santos, & Andrade, 2026). Bu disiplinlerarası geçiş, bir tüketici ile marka arasındaki ilişkinin, bir çalışan ile örgüt arasındaki psikolojik bağa benzer dinamiklerle işlediği temel varsayımı üzerine kuruludur.

Örneğin Burmann & Zeplin, (2005) marka adanmışlığı kavramının temelinin, çalışanların markaya karşı psikolojik bağlılığı olduğunu ve bunun örgütsel bağlılık kavramının bir türevi olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca, marka adanmışlığının, Kelman (1958)'in *uyum sağlama (compliance)*, *özdeşleşme (identification)* ve *içselleştirme (internalization)* olmak üzere tutum değişiminin üç aşamalı sürece dayandığını belirtilmiştir. Bu üç aşamalı süreç, adanmışlığın ne kadar derin olduğunu temsil etmektedir: *Uyum Sağlama*, bireyin ödüller kazanmak veya olumsuz sonuçlardan kaçınmak için marka normlarına uygun davranmasıdır. *Özdeşleşme*, bireyin marka topluluğu ait olma hissi ve kendini grupla bağdaştırmasıdır; *içselleştirme* ise marka değerlerinin bireyin kendi değer sistemiyle tamamen örtüşmesi ve kişinin bu değerleri benliğine bütünleştirmesidir.

Marka adanmışlığı ile en çok benzeşen kavramların başında marka sadakati gelmektedir. Marka sadakati, tekrarlanan satın alma davranışını ifade ederken marka adanmışlığı, tüketicinin markaya olan psikolojik bağlılığını veya duygusal bağını temsil eder (Amoroso & Ackaradejruangsri, 2024; Shukla et al., 2016). Marka sadakati, tüketicinin belirli bir markayı düzenli biçimde tercih etme eğilimini ifade eder. Bu eğilim, alternatif markaların promosyon veya fiyat indirimleri gibi durumsal teşviklerine rağmen devam eden güçlü bir bağlılık biçimidir (Oliver, 1999). Marka sadakatinin, alışkanlık, alternatiflerin azlığı ya da kolaylık gibi sebeplerle rutin satın alımlarda karşılaşılan genellikle davranışsal bir olgu olduğunu belirten Traylor (1984), marka adanmışlığını ise tutumsal bir bağlılık ve markayı tek seçenek olarak görme eğilimini yansıttığını öne sürmüştür. Örneğin bir tüketicinin aynı markayı sürekli satın alması marka sadakati olarak kabul edilebilir. Ancak marka sadakati sadık

müşterinin markaya duygusal bir bağlılık duyduğu anlamına gelmeyebilir. Marka adanmışlığı ise çok daha güçlü bir bağlılıktır; kişi o markayı tek doğru seçenek olarak görmektedir (Warrington & Shim, 2000).

Literatürde marka adanmışlığı çoğu zaman marka bağlılığı (brand attachment) kavramı ile benzeşen bir biçimde ele alınsa da, her iki kavramın duygusal derinlik ve davranışsal süreklilik açısından farklılaştığı görülmektedir. Tüketicinin bir markaya karşı hissettiği duygusal yakınlığı olan Marka Bağlılığı, markaya karşı hissedilen sevgi, yakınlık, aidiyet ve özdeşleşme duygularını içermektedir (Guru, Paulssen, & Japutra, 2024; Khamitov, Wang, & Thomson, 2019; Ugalde, Küster, & Vila, 2024). Marka adanmışlığı ise rasyonel ve normatif motivasyonları da kapsayan, daha geniş bir kavramdır.

Marka adanmışlığı ile benzeşen bir başka kavram ise Marka Etkileşimidir (brand engagement). Bu kavram her ne kadar bazı Türkçe çalışmalarda marka katılımı olarak çevrilse de Marka Etkileşimi terimi daha sık tercih edilmektedir (Kutlu & Zengin, 2023; Omerakı Çekirdekçi, 2023; Vardarsuyu, 2022). Ancak literatürde iki kavram arasındaki ayrım ve bağlantı nettir. Marka etkileşimi, bir tüketicinin bir marka ile olan etkileşimlerine yönelik bilişsel, duygusal ve davranışsal yatırımını ifade eder (L. D. Hollebeek, 2011; L. D. Hollebeek, Glynn, & Brodie, 2014; Rather, Tehseen, & Parrey, 2018). Marka adanmışlığı ise, bir markayla arasındaki bağlantıyı uzun süreli olarak devam ettirme isteğidir (Osuna Ramírez et al., 2017).

2. Marka Adanmışlığının Boyutları

Sosyal etki süreçleri marka adanmışlığının psikolojik temelini açıklarken, örgütsel davranış literatüründe geliştirilen diğer modeller de tüketici–marka ilişkilerinin yapısını anlamada tamamlayıcı bir çerçeve sunmaktadır. Bu noktada, Meyer & Allen (1991)’in üç bileşenli örgütsel adanmışlık modeli, marka adanmışlığının farklı boyutlarını kavramsallaştırmada sıkça kullanılan bir yaklaşım hâline gelmiştir. Model üç temel boyuttan oluşmaktadır:

Duygusal adanmışlık, çalışanların örgüte karşı duygusal bağlılığı, aidiyeti ve örgütle bütünleşmesi anlamına gelmektedir. Tüketiciler de markaya karşı sevgi, aidiyet ve özdeşleşme hissederek markayı içten benimsemektedirler. Duygusal adanmışlık, tüketicinin bir markaya samimi bir şekilde duygusal bir bağ kurması- sevgi hissetmesi ve bireyin kendi benliğini veya kimliğini marka ile bağdaştırması durumlarını ifade etmektedir (Fullerton, 2005; Turri, Smith, & Kemp, 2013).

Devam adanmışlığı/hesapçı adanmışlık, çalışanın örgütte kalmasının bir ihtiyaç veya zorunluluk olduğunu hissetmesiyle ilgilidir. Örgütten ayrılmanın yüksek maliyetleri veya alternatiflerin azlığı sonucu ortaya çıkar. Bu tür bir bağlılığa sahip müşteriler, markadan memnun olmasalar da sadece mecburiyetten alışverişe devam ederler. Pazarda ikame ya da alternatif ürünlerin çokça bulunması ve örgütle ilişkisi kesmenin maliyetlerinin genellikle düşük olması nedeniyle, marka adanmışlığı daha çok duygusal temelde gelişmekte; devam adanmışlığı ise teknoloji ürünleri gibi sınırlı kategoride geçerli olmaktadır (Wang, 2002). Ancak bir bireyde markaya karşı hem duygusal adanmışlık hem de devamlılık adanmışlığının her ikisi de görülebilir (Fullerton, 2003). Örneğin bir müşteri çalıştığı bir bankaya hem duygusal olarak yakınlık duyuyor hem de hem de banka değiştirmenin yeni bir hesap açmak, otomatik

fatura talimatlarını mevcut bankadan yeni bankaya taşımak gibi maliyetler yaratacağı düşüncesiyle banka değiştirmek istemeyebilir.

Normatif adanmışlık, çalışanın örgütte kalma konusunda bir yükümlülük veya ahlaki sorumluluk hissetmesidir. Normatif adanmışlık, tüketicinin marka ile ilişkisini sürdürmesini olumlu veya gerekli görmesi sonucu ortaya çıkan, ahlaki ve sosyal yükümlülük temelli psikolojik bir yakınlık düzeyidir (Cifci & Erdogan, 2016; Hsiao, Shen, & Chao, 2015; Shukla, Banerjee, & Singh, 2016). Bu yakınlık, tatmin, sosyal normlar ve karşılıklılık algısı gibi mekanizmalar aracılığıyla markaya yönelik davranışları etkilemektedir (Osuna Ramírez, Veloutsou, & Morgan-Thomas, 2017).

3. Marka Adanmışlığının Öncülleri

Marka adanmışlığını şekillendiren faktörler, hedef kitlenin tüketici veya çalışan olmasına göre farklılaşmaktadır. Bu bölümde, her iki grup için literatürde öne çıkan temel öncüller ayrı başlıklar altında ele alınacaktır.

3.1. Tüketici Odaklı Marka Adanmışlığının Öncülleri

Marka Farkındalığı, Tüketicilerin bir markayı tanıma ve hatırlama durumudur (Tosun, 2014: 203). Birçok çalışmada marka farkındalığının duygusal adanmışlığın önemli potansiyel bir tetikleyicisi olarak görülmektedir (Khan, Jadoon, & Tareen, 2016; Ledikwe, 2020). Marka farkındalığının marka adanmışlığını olumlu yönde etkilediğini doğrulamaktadır.

Marka Tatmini, hem duygusal hem de devamlılık adanmışlığının güçlü bir öncülüdür. Memnun olan müşteriler, ilişkiyi sürdürmek için daha güçlü bir istek duymaktadırlar (Erciş, Ünal, Candan, & Yıldırım, 2012).

Tüketicinin marka ile ilgili belirsizlik ve risk algısını azaltılması olan *Marka güveni* marka adanmışlığının oluşumunda kilit bir değişkendir (Chaudhuri & Holbrook, 2002). Khan, Hollebeek, Fatma, Islam, & Rahman, (2019)'a göre Müşterinin markayla olan yoğun etkileşimi ve olumlu marka deneyimi, marka güvenini ve markaya adanmışlığını artırmaktadır.

Marka Etkileşimi (Brand Engagement) tüketicinin bir markayla zihinsel ve davranışsal olarak etkileşimde kurduğu güçlü bağıdır (Hollebeek, 2011). Bu kavramın diğer marka ilgilenimi ve adanmışlığından temel farkı, etkileşim unsurunun çok güçlü olmasıdır. Tüketicinin markayla oluşturduğu bu güçlü etkileşim markayla ilişkisini sürdürme niyetini yani marka adanmışlığını oluşturur (Khan et al., 2019).

Olumlu Marka Deneyimi de marka adanmışlığının oluşumunda önemli bir öncüdür. Özellikle duygusal adanmışlık genellikle olumlu geçmiş deneyimlerin bir sonucu olarak ortaya çıkmakta ve müşterinin marka ile güçlü ve uzun vadeli bir ilişkinin inşa edilmesine yol açmaktadır (Khan et al., 2019).

Marka bağlılığı (Brand Attachment), tüketici ile marka arasındaki bağın gücü olarak tanımlanır ve bu bağ, markayla kendini özdeşleştirme ve markayla ilgili düşüncelerin ve duyguların zihinde ne kadar sık ve kolay canlandığı olmak üzere iki önemli faktöre dayanır (Illicic & Webster, 2014; Milheiro, Sousa, Ribeiro Santos, Milheiro, & Vilhena, 2024; Park, Macinnis, Priester, Eisingerich, & Iacobucci, 2010).

İlgilenim (Involvement), pazarlama literatüründe ürün ve marka ilgilenimi olarak farklı kavramsal çerçevede karşımıza çıkmaktadır. Tüketicinin bir ürün kategorisine ya da bir markaya verdiği önemi ifade etmektedir. Bir ürünün benlik, kimlik ve dünyayla ilişki açısından tüketici için sadece işlevsel değil, aynı zamanda kişisel, kimliksel ve sosyal anlamlar taşıması marka adanmışlığının oluşumunu güçlendirmektedir (Traylor, 1981).

Marka aşkı (Brand love), marka adanmışlığı üzerinde pozitif bir etki yaratmaktadır. Tüketici ile marka arasında oluşan, derin, çok boyutlu ve kalıcı bir duygusal bağdır; tüketici markayı kendisinin bir parçası gibi görür ve bu bağ, sadakat ve adanmışlık gibi olumlu davranışsal sonuçlara yol açar (Albert & Merunka, 2013).

Markanın Yenilikçiliği; birçok sektörde ve kültürel bağlamda marka adanmışlığının önemli bir öncüsüdür. Marka yenilikçiliğini “markanın tüketicilerin ihtiyaçlarına yönelik ne kadar yeni, yaratıcı ve faydalı çözümler sunabildiğine ilişkin algısı” olarak tanımlayan Eisingerich & Rubera (2010), markanın sürekli olarak kendini yenilemesi ve geliştirmesinin, tüketicide güven ve bağlılık yarattığını vurgulamaktadır.

Algılanan Risk, özellikle satın alma sürecinde devamlılık adanmışlığın temel güdüler arasında yer almaktadır. Müşteri tarafından algılanan riskin yüksek olması hesaplayıcı bağlılığın önemli nedeni, bir motivasyonudur (Belaid & Behi, 2011).

Markanın Müşteri Odaklılığı, markanın müşteri ihtiyaçlarını anlama ve karşılama çabasıdır. Osuna Ramírez, Veloutsou, & Morgan-Thomas (2019)’ a göre müşteri odaklı marka davranışı, tüketicide güven oluşturmaktadır. Müşteri odaklılığın, markaya olan güven ve duygusal adanmışlık üzerinde doğrudan bir etkisi olduğunu belirten Aurier & Séré de Lanauze (2012), müşteri odaklı işletmelerde oluşan duygusal adanmışlığın tutumsal sadakat (attitudinal loyalty) üzerinde dolaylı etkisi olduğunu öne sürmüştür.

Markanın Kişisel Öneminin Algılanması, markanın tüketicinin benlik kavramıyla uyumu ve onun için anlam taşımasıdır. Shukla vd. (2016) benlik uyumunun marka adanmışlığının güçlü öncülleri olduğunu; bu ilişkinin ise bireyci kültürlerde daha belirgin hale geldiğini öne sürmektedir. Bu kültürlerde tüketiciler markayı kendi kimliklerinin bir uzantısı olarak görmeye daha yatkın olduğundan, benlik uyumu marka adanmışlığını daha yoğun biçimde tetiklemektedir.

Paylaşılan Değerler, tüketicilerin kendi inançlarının, amaçlarının ve standartlarının marka ile ne kadar örtüştüğünü ifade eder (Jing Zhang & Bloemer, 2008). Müşteri, markanın temsil ettiği değerleri benimsediğinde kendini markaya daha bağlı hissetmektedir (Fullerton, 2005; Sung & Campbell, 2009).

Alternatiflerin Çekiciliği, tüketicinin marka bağlılığı üzerinde belirleyici bir faktördür. Tüketiciler markayı değerlendirirken diğer markalarla karşılaştırma yapmaktadır. Sung & Choi (2010), Tüketici, mevcut markadan benzersiz faydalar aldığını ve alternatif markaların benzer değeri sunmadığını düşündüğünde marka adanmışlığının arttığını öne sürmektedir.

Markanın Sosyal Sorumluluk algısının, marka adanmışlığını güven ve özdeşleşme gibi ara değişkenler aracılığıyla olarak artırdığı tespit edilmiştir. Bu nedenle kurumsal sosyal sorumluluk, marka adanmışlığının önemli bir öncülü olarak değerlendirilebilir. Sosyal sorumluluk, bazı çalışmalarda marka güveni ve marka özdeşleşmesi aracılığıyla dolaylı bir etki

yaratmakta (Fatma, Khan, Rahman, & Pérez, 2021) bazı çalışmalarda ise doğrudan bir belirleyici olarak ortaya çıkmaktadır (Eisingerich & Rubera).

Marka ile Özdeşleşme (Identification) tüketicinin markayı kendi değerleriyle veya kimliğiyle özdeşleştirmesidir. tüketici markayı kendi değerleriyle uyumlu gördüğünde, hem markayı kendisiyle özdeşleştirmektedir. Marka özdeşleşmesi ise müşterinin markaya karşı güçlü bir bağlılık oluşmasını kolaylaştırmaktadır (I. Khan & Fatma, 2023; Rather et al., 2018).

Marka Öz-İlgililiği (Brand Self-Relevance): Eisingerich & Rubera (2010), markanın tüketicinin benlik kavramı, ihtiyaçları, hedefleri ve yaşam tarzı ile ne kadar alakalı olduğunun adanmışlık üzerinde güçlü bir etkisi olduğunu göstermiştir

3.2. Çalışan Marka Adanmışlığı Öncülleri

Marka adanmışlığı, çalışanların kurumlarına karşı geliştirdikleri psikolojik bağlılık süreçlerini ele alan “örgütsel bağlılık”, odak içsel markalama (internal branding) alanının teorik temelini oluşturmuştur.

Punjaisri & Wilson (2007), çalışanlara yönelik **iletişim kanallarının açıklığının ve eğitim programlarının** marka bilgisinin oluşması, çalışanların markayı içselleştirmesi ve markayla kendini özdeşleştirmesi gibi psikolojik süreçleri tetikleyerek marka adanmışlığını etkilediğini göstermiştir.

Burmann, Zeplin, & Riley (2009) içsel marka yönetimi üzerine yaptığı kapsamlı araştırma, marka adanmışlığının öncüllerini ve sonuçlarını net bir şekilde ortaya koymuştur. Buna göre, **marka odaklı insan kaynakları yönetimi, markanın vaatlerinin, değerlerinin ve kimliğinin çalışanlara etkili bir şekilde aktarılması (içsel iletişim) ve marka odaklı liderlik uygulamaları**, çalışanlarda güçlü bir marka adanmışlığı yaratmaktadır.

4. Marka Adanmışlığının Sonuçları

Marka adanmışlığının öncüllerinin incelenmesinin ardından, bu psikolojik bağlılık durumunun yarattığı çıktıların ele alınması önem taşımaktadır. Pazarlama alanındaki çalışmalar, marka adanmışlığının hem tüketici hem de çalışan davranışları üzerinde çok boyutlu ve olumlu etkileri olduğunu ortaya koymaktadır.

Marka İmajı; Marka adanmışlığının tüketici nezdindeki en temel sonuçlarından biri, marka imajının güçlenmesidir (Erciş et al., 2012; Khodabandeh & Lindh, 2021).

Tekrar Satın Alma Niyeti (Repurchase Intention) Marka adanmışlığı farklı ürün kategorileri ve araştırma koşullarında olumlu bir şekilde yeniden satın alma niyetini öngörücüsüdür (Chaudhuri & Holbrook, 2002; Erciş et al., 2012). Bulgular, özellikle duygusal adanmışlık için oldukça güçlüdür. Örneğin Fullerton (2009), duygusal marka adanmışlığının yeniden satın alma niyetleri ile güçlü ve olumlu bir ilişkiye sahip olduğunu ortaya koymuştur.

Marka Vatandaşlığı Davranışı (Brand Citizenship), Burmann & Zeplin (2005), marka adanmışlığının, çalışanların marka hedefleri doğrultusunda fazladan çaba göstermesi anlamına gelen marka vatandaşlığı davranışının temel itici gücü olduğunu ileri sürmüştür.

Marka Sadakati: Marka adanmışlığı marka sadakati için kritik bir belirleyicidir. Birçok çalışma, marka adanmışlığı ile sadakat davranışları arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki olduğunu güçlü şekilde göstermiştir. Warrington & Shim (2000) ve Fullerton (2005), marka adanmışlığının, yalnızca davranışsal olmaktan ziyade tutumsal bir temele sahip olan "gerçek sadakatin" göstergesi olduğunu vurgulamaktadır.

Pozitif Ağızdan Ağıza İletişim (Positive Word-of-Mouth), marka adanmışlığı ile güçlü ve sürekli bir biçimde desteklenmektedir. Müşterinin markaya olan adanmışlığı, onun markaya dair olumlu düşünce ve duygularını harekete geçirerek başkalarına markayı aktif bir şekilde tanıtmaya yol açan önemli bir mekanizmadır. Turri, Smith, & Kemp (2013) ve DAM (2020) adanmış müşterilerin markayı başkalarına tavsiye etme eğiliminde olduklarını belirtmiştir.

Yüksek Fiyat Ödeme Niyeti, marka adanmışlığının bir sonucu olarak çeşitli çalışmalarda tutarlı biçimde ortaya konmuştur. Araştırmalar bu ilişkiyi güçlü şekilde desteklemektedir. Tabelessy (2025), marka adanmışlığının gayrimenkul piyasalarında premium fiyat ödeme istekliliğini doğrudan etkilediğini göstermiştir. Li (2014) ise lüks marka bağlamında da, marka adanmışlığının tüketicilerin daha fazla ödeme isteğini olumlu yönde etkilediğini doğrulamıştır.

Rekabetçi Tekliflere Direnç tüketicinin mevcut markasına yönelik bağlılığının dışsal teşviklere rağmen devam etmesini ifade eder. Yüksek düzeyde marka adanmışlığına sahip tüketiciler, rekabetçi teklifler mevcut olsa bile markalarını değiştirmeye karşı tutarlı ve güçlü bir direnç göstermektedir. Warrington & Shim (2000), marka adanmışlığı yüksek tüketicilerin, tercih ettikleri marka stokta olmasa bile alternatif markalara yönelmediklerini göstermiştir. Turri et al. (2013) de bu tüketicilerin rakip çabalara ve marka hatalarına karşı daha az savunmasız olduğunu eklemiştir.

Müşteri Kaybını zaltmak, marka adanmışlığının güçlü bir etkisi olarak çeşitli ticari bağlamlarda tutarlı ve anlamlı biçimde gözlemlenmektedir. Werneck Rodrigues, Ferreira Da Silva, Brantes Ferreira, & Hor-Meyll (2012), hem duygusal hem de devamlılık marka adanmışlığının müşteri marka değiştirme niyetleri üzerinde doğrudan ve olumsuz etkisi olduğunu bulmuştur.

KAYNAKÇA

- Albert, N., & Merunka, D. (2013). The role of brand love in consumer-brand relationships. *Journal of Consumer Marketing*, 30(3), 258–266. doi:10.1108/07363761311328928
- Amoroso, D. L., & Ackaradejruangsri, P. (2024). Brand commitment as predecessor to the factors of continuance intention. *Journal of Marketing Analytics*. doi:10.1057/s41270-024-00333-y
- Aurier, P., & Séré de Lanauze, G. (2012). Impacts of perceived brand relationship orientation on attitudinal loyalty. *European Journal of Marketing*, 46(11/12), 1602–1627. doi:10.1108/03090561211260004
- Beatty, S. E., Homer, P., & Kahle, L. R. (1988). The involvement—commitment model: Theory and implications. *Journal of Business Research*, 16(2), 149–167. doi:10.1016/0148-2963(88)90039-2
- Belaid, S., & Temessek Behi, A. (2011). The role of attachment in building consumer-brand relationships: an empirical investigation in the utilitarian consumption context. *Journal of Product & Brand Management*, 20(1), 37–47. doi:10.1108/10610421111108003
- Burmman, C., & Zeplin, S. (2005). Building brand commitment: A behavioural approach to internal brand management. *Journal of Brand Management*, 12(4), 279–300. doi:10.1057/palgrave.bm.2540223
- Burmman, C., Zeplin, S., & Riley, N. (2009). Key determinants of internal brand management success: An exploratory empirical analysis. *Journal of Brand Management*, 16(4), 264–284. doi:10.1057/bm.2008.6
- Chaudhuri, A., & Holbrook, M. B. (2002). Product-class effects on brand commitment and brand outcomes: The role of brand trust and brand affect. *Journal of Brand Management*, 10(1), 33–58. doi:10.1057/palgrave.bm.2540100
- Cifci, S. D., & Erdogan, B. Z. (2016). Antecedents and measurement of brand commitment and behavioural loyalty. *Journal of Customer Behaviour*, 15(4), 321–336. doi:10.1362/147539216X14594362874090
- Coulter, R. A., Price, L. L., & Feick, L. (2003). Rethinking the Origins of Involvement and Brand Commitment: Insights from Postsocialist Central Europe. *Journal of Consumer Research*, 30(2), 151–169. doi:10.1086/376809
- DAM, T. C. (2020). The Effect of Brand Image, Brand Love on Brand Commitment and Positive Word-of-Mouth. *The Journal of Asian Finance, Economics and Business*, 7(11), 449–457. doi:10.13106/jafeb.2020.vol7.no11.449
- Eisingerich, A. B., & Rubera, G. (2010). Drivers of Brand Commitment: A Cross-National Investigation. *Journal of International Marketing*, 18(2), 64–79. doi:10.1509/jimk.18.2.64
- Erciş, A., Ünal, S., Candan, F. B., & Yıldırım, H. (2012). The Effect of Brand Satisfaction, Trust and Brand Commitment on Loyalty and Repurchase Intentions. *Procedia* -

- Social and Behavioral Sciences*, 58, 1395–1404.
doi:10.1016/j.sbspro.2012.09.1124
- Fatma, M., Khan, I., Rahman, Z., & Pérez, A. (2021). The sharing economy: the influence of perceived corporate social responsibility on brand commitment. *Journal of Product & Brand Management*, 30(7), 964–975. doi:10.1108/JPBM-04-2020-2862
- Fournier, S. (1998). Consumers and their brands: Developing relationship theory in consumer research. *Journal of Consumer Research*, 24(4), 343–373.
- Fullerton, G. (2003). When Does Commitment Lead to Loyalty? *Journal of Service Research*, 5(4), 333–344. doi:10.1177/1094670503005004005
- Fullerton, G. (2005). The Impact of Brand Commitment on Loyalty to Retail Service Brands. *Canadian Journal of Administrative Sciences / Revue Canadienne Des Sciences de l'Administration*, 22(2), 97–110. doi:10.1111/j.1936-4490.2005.tb00712.x
- Fullerton, G. (2009). The Impact of Brand Commitment on Loyalty to Retail Service Brands. *Canadian Journal of Administrative Sciences / Revue Canadienne Des Sciences de l'Administration*, 22(2), 97–110. doi:10.1111/j.1936-4490.2005.tb00712.x
- Guru, R. R. Das, Paulssen, M., & Japutra, A. (2024). Role of brand attachment and satisfaction in driving customer behaviors for durables: a longitudinal study. *European Journal of Marketing*, 58(1), 217–254. doi:10.1108/EJM-01-2022-0028
- Hollebeek, L. (2011). Exploring customer brand engagement: definition and themes. *Journal of Strategic Marketing*, 19(7), 555–573. doi:10.1080/0965254X.2011.599493
- Hollebeek, L. D. (2011). Demystifying customer brand engagement: Exploring the loyalty nexus. *Journal of Marketing Management*, 27(7–8), 785–807. doi:10.1080/0267257X.2010.500132
- Hollebeek, L. D., Glynn, M. S., & Brodie, R. J. (2014). Consumer Brand Engagement in Social Media: Conceptualization, Scale Development and Validation. *Journal of Interactive Marketing*, 28(2), 149–165. doi:10.1016/j.intmar.2013.12.002
- Hsiao, C.-H., Shen, G. C., & Chao, P.-J. (2015). How does brand misconduct affect the brand–customer relationship? *Journal of Business Research*, 68(4), 862–866. doi:10.1016/j.jbusres.2014.11.042
- Hwang, J. K., Kim, E.-J., Lee, S.-M., & Lee, Y.-K. (2021). Impact of Susceptibility to Global Consumer Culture on Commitment and Loyalty in Botanic Cosmetic Brands. *Sustainability*, 13(2), 892. doi:10.3390/su13020892
- Ilicic, J., & Webster, C. M. (2014). Investigating consumer–brand relational authenticity. *Journal of Brand Management*, 21(4), 342–363. doi:10.1057/bm.2014.11
- Jing Zhang, & Bloemer, J. M. M. (2008). The Impact of Value Congruence on Consumer–Service Brand Relationships. *Journal of Service Research*, 11(2), 161–178. doi:10.1177/1094670508322561

- Kelman, H. C. (1958). Compliance, identification, and internalization three processes of attitude change. *Journal of Conflict Resolution*, 2(1), 51–60. doi:10.1177/002200275800200106
- Khamitov, M., Wang, X. (Shane), & Thomson, M. (2019). How Well Do Consumer-Brand Relationships Drive Customer Brand Loyalty? Generalizations from a Meta-Analysis of Brand Relationship Elasticities. *Journal of Consumer Research*, 46(3), 435–459. doi:10.1093/jcr/ucz006
- Khan, A. A., Jadoon, S., & Tareen, N. A. K. (2016). Impact of Advertising on Brand Awareness and Commitment in Female Apparel Industry. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, 6(3). doi:10.6007/IJARBSS/v6-i3/2041
- Khan, I., & Fatma, M. (2023). Understanding the Influence of CPE on Brand Image and Brand Commitment: The Mediating Role of Brand Identification. *Sustainability*, 15(3), 2291. doi:10.3390/su15032291
- Khan, I., Hollebeek, L. D., Fatma, M., Islam, J. U., & Rahman, Z. (2019). Brand engagement and experience in online services. *Journal of Services Marketing*, 34(2), 163–175. doi:10.1108/JSM-03-2019-0106
- Khodabandeh, A., & Lindh, C. (2021). The importance of brands, commitment, and influencers on purchase intent in the context of online relationships. *Australasian Marketing Journal*, 29(2), 177–186. doi:10.1016/j.ausmj.2020.03.003
- KUTLU, E., & ZENGİN, H. (2023). Marka Özdeşleşmesi ve Tüketici Marka Katılımı İlişkisi: Marka Tutkusunun Aracı Rolü. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(2), 284–299. doi:10.17494/ogusbd.1258035
- Ledikwe, A. (2020). Determinants of brand loyalty in the apparel industry: A developing country perspective. *Cogent Business & Management*, 7(1), 1787736. doi:10.1080/23311975.2020.1787736
- Li, N. (2014). *The antecedents and consequences of brand commitment towards luxury brand buying behaviour: a study of mainland China*. Retrieved from <https://api.semanticscholar.org/CorpusID:166829757>
- Meyer, J. P., & Allen, N. J. (1991). A three-component conceptualization of organizational commitment. *Human Resource Management Review*, 1(1), 61–89. doi:10.1016/1053-4822(91)90011-Z
- Michael, J., Sebanz, N., & Knoblich, G. (2016). The Sense of Commitment: A Minimal Approach. *Frontiers in Psychology*, 6. doi:10.3389/fpsyg.2015.01968
- Milheiro, A. B., Sousa, B. B., Ribeiro Santos, V., Milheiro, C. B., & Vilhena, E. (2024). Understanding the Role of Brand Attachment in the Automotive Luxury Brand Segment. *Administrative Sciences*, 14(6), 119. doi:10.3390/admsci14060119
- Mittal, B., & Lee, M.-S. (1989). A causal model of consumer involvement. *Journal of Economic Psychology*, 10(3), 363–389. doi:10.1016/0167-4870(89)90030-5

- Oliveira, M. F., Santos, E., & Andrade, J. R. (2026). Organizational Commitment. In *International Encyclopedia of Business Management* (pp. 609–613). Elsevier. doi:10.1016/B978-0-443-13701-3.00060-8
- Oliver, R. L. (1999). Whence Consumer Loyalty? *Journal of Marketing*, 63(4 _suppl1), 33–44. doi:10.1177/00222429990634s105
- OMERAKI ÇEKİRDEKÇİ, Ş. (2023). Brand Crisis Communication and Consumer Brand Engagement on Social Media: The Case of Frontline Employee Generated Crisis. *Cankiri Karatekin Universitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. doi:10.18074/ckuiibfd.1342357
- Osuna Ramírez, S. A., Veloutsou, C., & Morgan-Thomas, A. (2017). A Systematic Literature Review of Brand Commitment: Definitions, Perspectives and Dimensions. *Athens Journal of Business & Economics*, 3(3), 305–332. doi:10.30958/ajbe.3.3.5
- Osuna Ramírez, S. A., Veloutsou, C., & Morgan-Thomas, A. (2019). I hate what you love: brand polarization and negativity towards brands as an opportunity for brand management. *Journal of Product & Brand Management*, 28(5), 614–632. doi:10.1108/JPBM-03-2018-1811
- Park, C. W., Macinnis, D. J., Priester, J., Eisingerich, A. B., & Iacobucci, D. (2010). Brand Attachment and Brand Attitude Strength: Conceptual and Empirical Differentiation of Two Critical Brand Equity Drivers. *Journal of Marketing*, 74(6), 1–17. doi:10.1509/jmkg.74.6.1
- Punjaisri, K., & Wilson, A. (2007). The role of internal branding in the delivery of employee brand promise. *Journal of Brand Management*, 15(1), 57–70. doi:10.1057/palgrave.bm.2550110
- Raju, S., Unnava, H. R., & Montgomery, N. V. (2009). The Effect of Brand Commitment on the Evaluation of Nonpreferred Brands: A Disconfirmation Process. *Journal of Consumer Research*, 35(5), 851–863. doi:10.1086/592816
- Rather, R. A., Tehseen, S., & Parrey, S. H. (2018). Promoting customer brand engagement and brand loyalty through customer brand identification and value congruity. *Spanish Journal of Marketing - ESIC*, 22(3), 319–337. doi:10.1108/SJME-06-2018-0030
- Searle, J. R. (1969). *Speech Acts*. Cambridge University Press. doi:10.1017/CBO9781139173438
- Sharma, A. (2024). Impacts of brand commitment, brand reliability, and brand attitude on brand relationship. *Intelligent Decision Technologies*, 18(3), 2289–2305. doi:10.3233/IDT-240686
- Shukla, P., Banerjee, M., & Singh, J. (2016). Customer commitment to luxury brands: Antecedents and consequences. *Journal of Business Research*, 69(1), 323–331. doi:10.1016/j.jbusres.2015.08.004

- Singh, J., Shukla, P., & Schlegelmilch, B. B. (2022). Desire, need, and obligation: Examining commitment to luxury brands in emerging markets. *International Business Review*, 31(3), 101947. doi:10.1016/j.ibusrev.2021.101947
- Siqueira, J. R., Peña-García, N., ter Horst, E., Molina, G., & Villamil, M. (2021). The Role of Brand Commitment in the Retail Sector: The Relation with Open Innovation. *Journal of Open Innovation: Technology, Market, and Complexity*, 7(2), 154. doi:10.3390/joitmc7020154
- Sung, Y., & Campbell, W. K. (2009). Brand commitment in consumer–brand relationships: An investment model approach. *Journal of Brand Management*, 17(2), 97–113. doi:10.1057/palgrave.bm.2550119
- Sung, Y., & Choi, S. M. (2010). “I won’t leave you although you disappoint me”: The interplay between satisfaction, investment, and alternatives in determining consumer–brand relationship commitment. *Psychology & Marketing*, 27(11), 1050–1073. doi:10.1002/mar.20373
- Tabelessy, W. (2025). Building Brand Commitment, Brand Loyalty, and Willingness to Pay Premium Price of Citraland Ambon Properties Through Brand Credibility. *International Journal of Contemporary Sciences (IJCS)*, 2(3), 247–262. doi:10.55927/ijcs.v2i3.13317
- Tosun, Nurhan. (2014). *Marka Yönetimi* (2nd ed.). Beta Yayınları: İstanbul.
- Traylor, M. B. (1981). Product Involvement and Brand Commitment. *Journal of Advertising Research*, 21(6), 51–56. doi:10.1080/00218499.1981.12468145
- Traylor, M. B. (1984). EGO INVOLVEMENT AND BRAND COMMITMENT: NOT NECESSARILY THE SAME. *Journal of Consumer Marketing*, 1(2), 75–79. doi:10.1108/eb008098
- Turri, A. M., Smith, K. H., & Kemp, E. (2013). Developing Affective Brand Commitment Through Social Media. *Journal of Electronic Commerce Research*, 14. Retrieved from <https://www.researchgate.net/publication/265964055>
- Ugalde, C., Küster, I., & Vila, N. (2024). Brand Attachment: The Moderating Effect of High and Low Involvement Products. *Journal of Consumer Sciences*, 9(2), 185–205. doi:10.29244/jcs.9.2.185-205
- Vardarsuyu, M. (2022). Marka Etkileşimi ve Marka Deneyimi İlişkisinde Sosyal Etki ve Marka Güveninin Düzenleyici Rolü. *Pazarlama ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi*, 15(2), 427–450. doi:10.15659/ppad.15.2.1020811
- Wang, G. (2002). Attitudinal Correlates of Brand Commitment. *Journal of Relationship Marketing*, 1(2), 57–75. doi:10.1300/J366v01n02_04
- Warrington, P., & Shim, S. (2000). An empirical investigation of the relationship between product involvement and brand commitment. *Psychology & Marketing*, 17(9), 761–782.
- Werneck Rodrigues, J., Ferreira Da Silva, J., Brantes Ferreira, J., & Hor-Meyll, L. F. (2012). COMPROMETIMENTO E INTENÇÃO DE TROCA: CLIENTES E

MARCAS. *Revista Ibero-Americana de Estratégia*, 11(3), 119–146.
doi:10.5585/riae.v11i3.1861

BÖLÜM 3

METAVERSE EKOSİSTEMİNDE KRİPTO PARA YATIRIMLARI: TEKNOLOJİK TEMELLER, FİNANSAL DİNAMİKLER VE SOSYOKÜLTÜREL DÖNÜŞÜM

Recep Alper ÇELİK

1. Dijital Varoluş ve Finansal Paradigma

Son yüzyılının en büyük gelişmesi olan bilgisayar teknolojilerinin her yerde var oluşu ve finansal iletimin akıllı ağlara entegrasyonu, Nesnelerin İnterneti (IoT) paradigması ile başlayan bir evrimin varoluşudur. IoT, temelde, iş hizmetleri vasıtasıyla katma değerli kullanım için bağlantı sağlamak amacıyla fiziksel nesnelere gömülü olan sensörler, yazılımlar ve ağ altyapısı gibi bilgi işlem cihazlarının ağlarını ifade etmekte olup, veri toplama ile otomasyon odaklı bir yaklaşım sunmaktadır (Öz, 2025). Fakat, bu teknolojik evrim IoT'nin daha da ötesine geçerek, insanı da bu evrimin merkezine alarak daha karmaşık bir model olan CPS olarak fade edilen Siber Fiziksel Sistemler'e dönüşmüştür. CPS, yalnızca nesnelerin değil, insan aktörlerin de dahil olduğu, hesaplamalı ve fiziksel süreçler arasında gerçek zamanlı, yoğun bir geri bildirim döngüsü ve entegrasyonu vurgulamaktadır. Barış ve arkadaşları (2025), CPS'nin nihai hedeflerini, her yerde bulunan teknolojileri gerçek dünyaya, yani fiziksel olarak algılanan alanımıza yerleştirmek ve insan bilgisi, biliş ve entelektüel performansı sorunsuz bir şekilde sanallaştırılmış bir ortama aktarmak şeklinde iki temel eksende açıklamaktadır. İşte Metaverse, tam da bu ikinci ayağın kitlesel ve sürükleyici tezahürü olarak, dijital ve fiziksel gerçekliklerin sürekli ve kalıcı bir şekilde iç içe geçtiği yeni bir sosyo teknik varoluş düzlemini temsil etmektedir. Bu düzlem, statik bir web sayfaları toplamı değil, Kuş'un (2021) çalışmasında vurguladığı gibi yaşayan, soluk alan ve sürekli genişleyen bir dijital büyük patlamadır.

Metaverse kavramı popüler kültürde ve teknoloji basınında giderek daha fazla yer bulsa da, disiplinlerarası ve derinlikli akademik tartışmalar da nispeten sınırlı olduğu görülmektedir. Bu durum, konunun spekülatif yatırım söylemleriyle gerçek sosyal ve finansal dönüşüm potansiyeli arasında sıkışma riskini doğurmaktadır. Bu sebeple bu kitap bölümü, bu boşluğu kısmen doldurmayı amaçlamakta ve Metaverse'ü bütüncül bir çerçevede ele alarak anlamaya çalışmaktadır. İnceleme, IoT, CPS, VR/AR, Blokzincir gibi onu besleyen teknolojik altyapıdan başlayarak, bu altyapı üzerinde yükselen ve kripto para piyasası ile hayat bulan yeni dijital varlık sınıflarını ve yatırım enstrümanlarını araştırarak, akabinde bu finansal piyasanın tetiklendiği sosyokültürel dinamikleri, kimlik, topluluk ve kültür üretimi bağlamında sorgulayacak, karşılaşılan başlıca riskleri ve etik ikilemleri masaya yatıracak ve nihayetinde geleceğe dair fikirler sunacaktır. Metaverse'ün merkezinde, geleneksel finansal araçları ortadan kaldıran ve dijital mülkiyeti mümkün kılan blokzincir teknolojisi ile onun en somut uygulamaları olan kripto para birimleri ve NFT'ler yer almaktadır. Malhotra (2024) çalışmasında bu ilişkiyi "Metaverse Money" olarak adlandırırken, Technology Innovators (2025) ise "sanal dünyalar ile kripto para biriminin kesişimini keşfeder, yeni fırsatların kilidini açar ve ekonomileri yeniden şekillendirir" şeklinde tanımlamaktadır. Bu sebeple Metaverse'teki herhangi bir finansal veya sosyal faaliyeti anlamak, onun altında yatan kripto finans ilişkisini anlamaktan geçmektedir.

2. Teknolojik Altyapının Katmanları ve Dijital İnşanın Temelleri

Metaverse teknolojisi sanal olarak geliştirilmiş fiziksel gerçeklik ile fiziksel olarak kalıcı sanal alanların bir araya gelerek birbiri ile iç içe geçmiş katmanlı bir yapıdır (Anglen, 2025). Duan ve diğerleri (2021), bu yapıyı "teknoloji" ve "ekosistem" olarak iki ana bileşene ayırarak bu yapının donanım, ağ, bulut bilişim, artırılmış ve sanal gerçeklik gibi teknolojiler, avatarlar, sanal ekonomi, sosyal kabul edilebilirlik ve güveni barındıran ekosistemin ortaya çıkmasını sağlayan "dijital büyük patlama"yı tetiklediğini söylemektedirler.

Bu bağlamda, Metaverse'ün sürekli açık ve sınırsız ölçeklenebilir olma iddiası, güçlü bir merkezi olmayan hesaplama altyapısı gerektirmektedir. Bulut bilişim, bu altyapının bel kemiğini oluşturmaktadır. Karmaşık 3B dünyaların gerçek zamanlı çıktısı, milyonlarca insanın eşzamanlı etkileşimi ve bunların tümünün senkronizasyonu, geleneksel istemci- unucu mimarilerinin çok daha ötesinde, bulut bilişim çiftliklerinin ultra düşük gecikmeli ve yüksek bant genişlikli bağlantı gücüne dayanmaktadır. Macit (2025) çalışmasında, siber güvenlik tehditleri bağlamında bu kritik altyapının korunmasının önemini vurgulayarak, bir veri merkezindeki bir saldırı veya kesinti, bütün bir sanal kıtayı erişilemez kılabilir ve bu da merkeziyetsizlik söylemi ile altyapının fiziksel merkezileşmesi arasındaki çelişkiyi ortaya koymaktadır.

Bu altyapının üzerine, özellikle son birkaç yılda Metaverse'ü statik bir mekân olmaktan çıkarıp dinamik, uyum sağlayan ve akıllı bir ortam haline getiren yapay zeka (AI) katmanı eklenmiştir. Gerçekçi davranış kalıpları sergileyen bu yapay zeka NPC olarak isimlendirilen karakterler oluşturmakta ve bu karakterlerle NLP denilen doğal dil işleme yazılımları ile anlamlı dialoglar kurar hale gelmiştir. Bunun yanında, kişiselleştirilmiş içerik önerileri ve deneyim yolları sunmakta ve devasa miktardaki kullanıcı davranış verisini analiz ederek platform optimizasyonu ile hedefleme yapmaktadır. Duan ve arkadaşları (2021) eğitim amaçlı geliştirdikleri sanal kampüs prototipi, AI'nın pratik bir uygulamasını sunarak, yapay zeka yönelimli bir izleyici sistemi sayesinde kampüsteki ilgi çekici etkinlikleri öğrencilere önermek için kullandıklarını söylemektedirler. Yine benzer bir şekilde, perakende odaklı bir sanal mağazada AI, kullanıcının avatarının bakış açısına, duruşuna ve geçmiş alışverişlerine göre ürün önerebilmekte veya bir sanal konserde, katılımcıların coşku seviyesine göre sahne efektlerini ve müzik listesini dinamik olarak ayarlayabilmektedir.

Kullanıcıların bu karmaşık dijital dünyaya dalmasını ve onunla fiziksel seviyede etkileşim kurmasını sağlayan teknolojiler, başta sanal gerçeklik (VR) ve artırılmış gerçeklik (AR) olmak üzere yeni nesil cihazlardır. Işık ve Köse (2025), Metaverse'ün tanımını yaparken onun "sanal gerçeklik aygıtlarıyla entegre bir siber uzay" olduğunu vurgulamaktadırlar. VR başlıkları, kullanıcının görsel ve işitsel algısını fiziksel ortamdan tamamen izole ederek, onu tamamen sanal bir çevreye taşımaktadır. Kullanıcı başını çevirdiğinde sanal dünya da buna uyum sağlamak ve ellerini hareket ettirdiğinde de avatarının elleri onu takip etmektedir. Bu, oyun ve eğlence dışında, uzaktan cerrahi eğitimi, tehlikeli endüstriyel simülasyonlar veya fobi terapisi gibi alanlarda devrim niteliğindedir. AR ise, veriler, grafikler, animasyonlar gibi dijital bilgi katmanlarını gerçek dünyanın üzerine, akıllı telefon kamerası veya AR gözlükleri aracılığıyla bindirmektedir. AR teknolojisi ile bir mobilya mağazasında, seçilen koltuğun oturma odanızdaki görüntüsünü görmek artık çok kolay hale gelmiştir. Metaverse bağlamında AR, fiziksel dünyayı bir portal veya artırılmış bir kontrol paneli haline getirmiştir.

Fakat, bu erişim teknolojileri önemli bir evrimsel geçiş oluşturmuştur. Decentraland'de düzenlenen bir festivalin katılım koşulları arasında yeterli miktarda grafik gücüne sahip bir bilgisayar ve bir web tarayıcısının sayılması, yüksek kaliteli bir VR deneyimi için gereken donanımın maliyeti düşünüldüğünde önemsiz kalmaktadır (Decentraland, 2025). Metaverse'ün kapsayıcılık iddiası, bu teknolojik eşikler aşılmadıkça bir yanılsama olma riski oluşturmaktadır.

Ayrıca, Metaverse'ü Second Life veya World of Warcraft gibi önceki sanal dünyalardan radikal şekilde ayıran, onu yalnızca bir deneyim platformu olmaktan çıkarıp kendi kendine yeten bir dijital finans merkezi haline getiren en önemli teknolojik yenilik, blokzincir teknolojileridir. Bu

teknolojide, kullanıcının satın aldığı bir figür, bir ev ya da bir arazi, sadece platform sahibi şirketin merkezi sunucularında tutulan ve şirketin mutlak kontrolü altında bulunan bir veri kayıdır. Şirket, kullanıcı sözleşmesini ihlal ettiğini düşündüğünde bu varlık silinebilir, platformu kapattığında ise bu varlıklar tamamen yok olabilir. Bu modelde dijital mülkiyet, aslında geçici bir kullanım lisansından öteye geçmemektedir. Haritonova (2022), blokzincirin Metaverse'teki temel rolünü dijital varlıkların güvenli bir şekilde oluşturulmasını, sahipliğinin doğrulanmasını ve transfer edilmesini sağlamak olarak ifade etmektedir. İşte bu noktada, blokzincir teknolojisi, dijital varlıklar üzerinde kanıtlanabilir, devredilebilir, değiştirilemez ve platformdan bağımsız bir mülkiyet hakkı tanıyarak bu merkezi güven modelini kökten değiştirmektedir. Bir kullanıcı, blokzincir tabanlı bir metaverse platformunda bir arsa satın aldığı anda, bu işlem halka açık, şifrelenmiş ve dünya çapında binlerce bilgisayarda kopyası tutulan bir kayıt defterine işlenmektedir. Bu kayıt, platformun kendisi veya herhangi bir merkezi otorite tarafından tek taraflı olarak silinememekte ve değiştirilememektedir. Kullanıcı, sahip olduğu özel anahtar sayesinde bu varlık üzerindeki mülkiyetini ispatlayabilmekte ve onu istediği kişiye satabilmektedir. Bu, gerçek dijital mülkiyet kavramının temelini oluşturmakta ve kullanıcılara varlıkları üzerinde benzeri görülmemiş bir özerklik ve güvence sağlamaktadır.

Değiştirilemez Token olarak adlandırılan NFT'ler de bu mülkiyet devriminin somut ve standartlaştırılmış araçlarıdır. Bu anlamda Swari ve Suartana (2025), çalışmalarında, NFT'yi "şifrelenmiş işlem geçmişini blokzincirde kalıcı olarak tutarak benzersizliği garanti eden" bir protokol, özellikle de Ethereum ağındaki ERC-721 standardı olarak tanımlamaktadırlar. Her NFT, blokzincir üzerinde doğrulanabilir, benzersiz bir token ID kimliği ve bu kimliğe bağlı meta veriler taşır. FINRA (2025), NFT'lerin "genellikle yaratıcılara telif hakkı ödemeleri gibi koşulları şart koşabilen akıllı sözleşmelerle birlikte sunulduğunu" belirtmektedir. Akıllı sözleşmeler, önceden kodlanmış kurallar çerçevesinde kendiliğinden yürütülen programlardır. Örneğin, bir NFT sanat eseri ikinci el bir pazar yerinde satıldığında, satış fiyatının belirli bir yüzdesi otomatik olarak orijinal sanatçının dijital cüzdanına aktarılmaktadır. Bu, sanatçılar için sürekli bir gelir akışı yaratır. Duan ve arkadaşları (2021) bu konuda sosyal fayda amaçlı sanal kampüs projesinde, kullanıcıların tasarım platformundaki çıktılarının "ticaret ve koleksiyon amacıyla da kullanılabilmesi için NFT formatında" olduğu ifade etmektedirler. Kuş (2021) ise bu dönüşümü daha geniş bir perspektiften ele alarak kullanıcı yönetim sistemi görevinin blokzincir teknolojileri tarafından üstlenilebileceği ve içerik yönetim sistemi aracılığı ile dağıtılan içeriklerin de blokzincir teknolojisiyle yaratılabileceğini söylemektedirler. Swari ve Suartana (2025) ise, NFT'ler "son zamanlarda Metaverse ile birleştirilerek yeni bir dijital içerik piyasası yaratmaktadır" diyerek bu sentezi netleştirmektedirler. Bu sebeple blokzincir, yalnızca bir finans altyapısı değil, aynı zamanda güvene dayalı olmayan şeffaf ve programlanabilir bir sosyal ve ticari etkileşim katmanı inşa etmektedir.

3. Finansal Ekosistem ve Dijital Varlık Sınıfları Anatomisi

Blokzincirin insanlara sağladığı güven ve mülkiyet katmanı sayesinde, geleneksel finans sistemlerinde benzeri görülmemiş çeşitlilikte bir dijital varlık piyasası ortaya çıkmıştır. Bu piyasa, sadece alım ve satım ile sınırlı kalmayıp, üretimi, geliştirilmeyi, kiralanmayı, teminat gösterilmeyi ve finansal türevlerinin oluşturulmasını içeren geniş bir finans yelpazesi sunmaktadır. Yatırımcılar, risk iştahı, sermaye yapısı, teknik bilgi düzeyi ve uzun vadeli vizyonlarına göre bu finansal enstrümanlardan bir veya birkaçına odaklanarak portföylerini oluşturabilmektedirler.

Her önde gelen blokzincir tabanlı Metaverse platformu, kendi mikro ekonomisinin işleyişini sağlayan, genellikle ERC-20 veya benzeri bir standartta basılmış bir yerel token'a sahiptir. Bu token'lar, birbirini tamamlayan üç temel fonksiyonu vardır. Bunlardan ilki ve en çok ilgi çeken ise birincil değişim aracı olarak kullanılmalarıdır. Platform içinde LAND NFT'leri yani araziler, avatar giysileri ve aksesuarları, konser biletleri, eğitim kursları gibi deneyimler ve diğer hizmetlerin satın alınmasında para gibi takas sistemine dahil edilmektedir. Örneğin, Decentraland'de bir arsa almak için MANA, The Sandbox'ta bir oyun varlığı oluşturmak için SAND ödenmektedir. İkincisi, bu token'lar genellikle yönetim hakkı sağlarlar. Yani token sahipleri, protokolde yapılacak değişikliklere, platform hazinesinin nasıl kullanılacağına ve platformun gelecek yönelimine dair stratejik kararlarda oy kullanma hakkı elde etmektedirler. Bu yapı sayesinde, kullanıcılar pasif tüketiciler olmayıp ekosistemin geleceğine yön veren aktif paydaşlara dönüşmektedir (Voshmgir, 2025). Üçüncüsü ise, başarılı platformların token'ları, zamanla bir değer saklama aracı ve hatta hissedarlık göstergesi haline gelebilmektedir. Platformun başarısı ve benimsenmesi ile borsalarda ve platform içi finansal faaliyetlerde token'a olan talep artarak token değerini yukarı yönlü hareket ettirmektedir. Bu nedenle, bir platformun token'ına yatırım yapmak, tıpkı borsaya açılmış bir şirketin hisse senedine yatırım yapmak gibidir ve o platformun uzun vadeli başarı beklentisine dayanmaktadır.

3.1. Sanal Emlak (Virtual Real Estate)

Sanal arsa parsellerini temsil eden NFT'ler, Metaverse'teki en somut, en tartışmalı ve en spekülative yatırım araçlarından biridir. Bu dijital gayrimenkuller, fiziksel dünyadakine benzer, ancak kendine özgü dinamiklerle işler. Değer belirleyici faktörlerin başında, gerçek dünyadaki gibi konum gelir. Decentraland'in Genesis Plaza'sına, The Sandbox'un CENTRAL'ine veya bir popüler markanın örneğin, Snoop Dogg'in Snoopverse'i komşuluğuna yakın bir arsa, platformun ıssız bir köşesindeki bir arsadan katbekat değerli olabilmektedir. "Trafik" veya "ayak izi" olarak adlandırılabilir, bir parselin önünden geçen avatar sayısı, bir diğer kritik metriktir. Weston (2024), çalışmasında, bu popülerliği "Sanal gayrimenkule yatırım yapmak meta evrende giderek daha popüler hale geliyor" ve "Tıpkı fiziksel gayrimenkulde olduğu gibi, sanal arazilerin değeri zamanla artabilir ve bu da önemli yatırım getirileri sağlayabilir" sözleri ile doğrulamaktadır. Ante ve arkadaşları (2023) ise konuya ampirik bir bakış açısı ile değinerek, bireysel yatırımcıların sanal arsa satın alma motivasyonlarını incelemiş ve çalışma, yatırımcıların sadece finansal getiri değil, aynı zamanda sosyal statü, prestijli bir topluluğa aidiyet hissi, geleceğin internetinde erken bir konum edinme arzusu ve sanal dünyaları şekillendirme fırsatı gibi psiko-sosyal faktörlerle de hareket ettiğini ortaya koymuşlardır.

Bu minvalde artan talep ile kurumsal dünyanın da ilgisi bu alanda yoğunluk kazanmıştır. Heo (2025), lüks moda devi Gucci'nin Roblox platformu içinde "Gucci Town" adlı kalıcı bir deneyim alanı oluşturmasını ve burada kullanıcıların sanal Gucci ürünleri satın alabildiği, koleksiyon yapabildiği bir modeli detaylıca analiz etmişlerdir. Bu hamle, sadece bir pazarlama aktivitesi olmayıp, aynı zamanda gerçek dünyadaki marka değerinin, sosyal statü göstergelerinin ve tüketim kalıplarının sanal aleme nasıl taşınabileceğinin ve burada nasıl yeni gelir akışları yaratılabileceğinin bir kanıtı niteliğindedir. HSBC, JPMorgan gibi finans devlerinin sanal ofisler açarak geleceğin müşteri hizmetleri ve finansal danışmanlık kanalını bugünden keşfetmek istemeleri benzer bir mantığa dayanmaktadır.

Ancak, bu hızlı metalaşma ve değerlendirme süreci, endişe verici ve temel bir sosyolojik soruyu beraberinde getirmektedir. Metaverse, gerçek dünyadaki gibi ekonomik eşitsizlikleri ve sosyal sınıflaşmayı oluşturup, teknolojik erişim duvarları ve dijital varlık fiyatlandırmalarıyla bu eşitsizlikleri daha da kalıcı hale getirebilir mi sorusunu akla getirmektedir. Bu sanal platformda milyonlarca dolara el değiştiren sanal arazilerin sahipleri ile sadece temel bir avatar ile platforma dahil olan kullanıcılar arasında, fiziksel dünyadaki gibi küresel ölçekte ve belki de daha katı yeni bir dijital sınıf ayrımı riski ortaya çıkabilir. Bu, Metaverse'ün kapsayıcılık, özgürlük ve demokratikleşme vaadini ciddi şekilde zedeleyebilecek bir tehdittir.

3.2. Değiştirilemez Token'lar ve NFT'ler

Sanal emlak, NFT ekosisteminin sadece bir bölümüdür ve bu bölüm içinde oldukça fazla çeşitliliğe sahiptir. Bu çeşitlilik içinde NFT'ler, Beeple'ın "Everydays: The First 5000 Days" adlı 69 milyon dolarlık kolajı gibi dijital sanat eserleri, profil fotoğrafı (PFP) projeleri ve Bored Ape Yacht Club, CryptoPunks gibi sosyal kulüp üyelikleri müzik albümleri ve konser kayıtları, yazılı eserler ve koleksiyon kartları, silahlar, zırhlar, karakterler gibi oyun içi eşyalar ve sanal etkinliklere erişim biletleri olmak üzere sayısız benzersiz dijital varlık bulunmaktadır. Swari ve Suartana'nın (2025) da vurguladığı gibi, NFT'ler "son zamanlarda Metaverse ile birleştirilerek yeni bir dijital içerik piyasası yaratmıştır".

Geleneksel sanat ve içerik piyasalarında, bir sanatçı eserini bir galeriye veya platforma sattıktan sonra, o eserin değerinin katlanarak arttığı ikinci el satışlardan hiçbir gelir elde edememektedir. Ama, NFT'lerle birlikte, akıllı sözleşmelere gömülü telif hakkı mekanizmaları ile, sanatçılar her bir ikinci el satıştan otomatik olarak bir pay almaktadırlar. Bu, sanatçılar için sürdürülebilir ve uzun vadeli bir gelir modeli oluşturmaktadır. PwC'nin (2023) "5 crypto and NFT trends that matter right now" başlıklı raporunda, bu alandaki kurumsal ilginin ve trendlerin devam ettiğini vurgulamaktadır. Bir finansal yatırım aracı olarak NFT'lerin değeri, geleneksel finansal varlıklardan çok daha karmaşıktır. Bu değer ortaya çıkaran sanatçının ve kurucu ekibin gelecek itibarına, projenin nadirliğine ve estetik değerine ve en önemlisi, projenin fayda maliyet ilişkisine bağlıdır. Bu nedenle NFT yatırımları, sadece bir varlığa değil, bir anlatıya, bir topluluğa ve bir gelecek vizyonuna yapılan spekülasyon bir yatırım olup değeri büyük ölçüde kolektif inanç ve sosyal algıya dayanmaktadır.

3.3. Merkeziyetsiz Finans (DeFi) ve GameFi Entegrasyonları ile MetaFinans (MetaFi) ve Ekonomik Katmanlaşma

Metaverse ekonomisi, geleneksel finansal araçların ve işlevlerin dijital alemdeki yansımalarıyla giderek karmaşılaşmakta ve katmanlaşmaktadır. Agrawal ve Kadam, (2025) bu süreci "Metaverse'de DeFi: Sanal Varlıklar için Likiditenin Kilidini Açma" başlıklı çalışmasında ele almış ve bu kesişimin, MetaFinans (MetaFi) olarak adlandırılan yeni bir finansal paradigmayı doğurduğunu ortaya atmışlardır. Bu finansal ekosistemde sanal varlıklar, tıpkı bir borsadaki hisse senetleri ve tahviller gibi işlem görmekte ve finansal ürünlere dönüşmektedirler.

Bir kullanıcı, sahip olduğu değerli bir sanal arsa veya nadir bir NFT'sini, Aave gibi bir DeFi protokolünde yer alan NFT teminat platformlarında teminat olarak kilitleyerek, stablecoin veya diğer kripto varlıkları borç alabilmekte ve bu durum kullanıcıya, varlığını satmadan likidite sağlama imkanı tanımaktadır. Bu platformlarda teminat oranları varlığın piyasa değerine ve volatilitesine göre belirlenmektedir. Ayrıca, kullanıcılar, sahip oldukları platform token'larını SAND, MANA

gibi resmi platform havuzlarında veya üçüncü parti protokollerde stake ederek yıllık yüzde getiri elde edebilmektedirler. Bunun yanında, merkeziyetsiz borsalarda (DEX) Uniswap ve SushiSwap gibi, iki token'dan oluşan SAND/ETH, TIA/USDT gibi bir likidite çifti ile bu havuzdaki işlemlerden para kazanabilmektedirler.

Diğer bir finansal ürün alanı oyun (Gaming) ve finansın (Finance) kesişimi olan GameFi'dir. Bu alanda kullanıcılar oyun oynayarak, görev tamamlayarak, sanal varlık yetiştirerek veya ticaret yaparak token, NFT gibi finansal değerler elde ettiği modeller ortaya çıkmıştır. Haritonova (2022), çalışmasında bu alanı blokzincirin Metaverse'teki kilit kullanım alanlarından biri olarak söylemekte ve Axie Infinity oyununu örnek göstermektedir. Axie Infinity oyunu, Filipinler'de pandemi sırasında birçok kullanıcı için birincil gelir kaynağı haline gelmiş, fakat oyundaki token enflasyonu sebebiyle oyun ekonomisinin dengesinin bozulması ve oyun mekaniklerindeki merkezi değişikliklere bağlılık gibi yapısal zorluklar ortaya çıkmıştır. Bu anlamda sürdürülebilirliği henüz kanıtlanmamış ve emeğin yoğun olarak kullanıldığı dijital bir ekonomi olarak geleceğine dair nasıl bir yol alacağı hala soru işaretleri doğurmaktadır.

3.4. Geleneksel Erişim Yolları ve Türev Piyasalar

Tüm bu karmaşıklık ve yüksek riski üstlenmek istememelerine rağmen sektörün büyümesinden faydalanmak isteyen geleneksel yatırımcılar için dolaylı maruz kalım yolları da oluşmuştur. Cochintu (2025), çalışmasında bu stratejiyi " Metaverse'e yatırım" başlıklı rehberinde detaylı bir şekilde açıklamıştır. Bu yaklaşım, kripto varlıkları doğrudan satın almak ve dijital cüzdan yönetmek yerine, geleneksel borsalarda işlem gören enstrümanlara yatırım yapmayı içermektedir. Örneğin, Grafik işlemci ve AI çipleri üreten NVIDIA, sosyal VR ve donanım üreten Meta Platformu, Azure bulut ve Mesh platformu hizmeti sağlayan Microsoft, oyun mekanizması sağlayan Unity Software ve oyun platformu olan Roblox gibi şirketlerin hisseleri, Metaverse'ün altyapısını inşa eden veya ondan doğrudan gelir elde eden şirketlere yatırım fırsatı sunmaktadır. SG Analytics (2022) de makalesinde benzer şekilde, metaverse ve kripto madenciliği hisselerinin uzun vadeli potansiyeline dikkat çekmektedir. Ayrıca, bu şirketleri bir araya getiren tematik Borsa Yatırım Fonları olan ETF'ler de mevcuttur. Bununla birlikte, Chicago Ticaret Borsası'ndaki Bitcoin vadeli işlemleri ve ABD'de onaylanmış Spot Bitcoin ETF'leri gibi ürünler, yatırımcılara fiziksel varlığı elinde tutmadan ve blokzincir teknolojisiyle doğrudan uğraşmadan, kripto piyasasının genel seyrine yatırım yapma olanağı tanımaktadır (Investopedia, 2025).

4. Sosyokültürel Dönüşüm ve Yeni Kamusal Alanlar

Metaverse, yeni sosyal etkileşim biçimleri, kültürel mekanlar ve topluluk inşası alanları olarak bir yatırım ve ticaret platformunun ötesine geçerek yeni sosyal etkileşim biçimleri oluşturmuştur. Araştırmacılar tarafından geliştirilen ve sosyal iyilik amacıyla kurulan sanal kampüs alanları Metaverse'ün eğitim ve kamusal alan bağlamındaki dönüştürücü potansiyelini ortaya koymaktadır. Bu kampüs, öğrencilere gerçek çevredeki davranışların sanal çevredeki davranışların gerçek çevredeki etkilediği bir karma çevre sunmayı amaçlamaktadır (Duan vd., 2021). Blokzincir üzerine kurulu bu ekosistemde, token'lar ticaret, akıllı sözleşmeler veya oylama gibi faaliyetlerle elde edilmekte ve temsiliyeti sağlayacak öğrenci birliklerinin kurulması teşvik edilerek, mevcut kurallar oylanarak değiştirilebilmektedir. Yine bu model, eğitimi mekansal sınırlardan arındırarak interaktif ve deneyimsel öğrenmeyi teşvik etmekte ve bu sayede de hızlı

öğrenme potansiyeli taşımaktadır. Fakat, bu tür bir sistemin adil token dağıtımı, dijital uçurum ve eğitsel içeriğin kalite kontrolü gibi zorlukları da vardır.

Whang (2025), sanal gerçeklikte faaliyet gösteren VR Church örneğindeki kiliselerin ortaya çıktığını ve bunların misyonlarının geleneksel kiliselerle aynı olduğunu söylemektedir, lakin önemli farklılıklar taşıdığını da çalışmasında vurgulamaktadır. Bu sanal kiliseler, bölgesel sınırlılıkları olmadığından dünyanın her yerinden insanlar aynı ortamda bulunabilmekte ve bu sebeple katılımcıların farklı mezhep ve dinlerden oluşan çeşitliliği ile daha fazla ziyaretçisi olabilmektedir. Ayrıca, bu sayede Kudüs'teki Kutsal Kabir Kilisesi ya da Mekke'deki Kabe gibi kutsal mekanların yüksek çözünürlüklü 3B taramalarla oluşturulmuş sanal kopyaları, fiziksel engelli ve maddi imkanı olmayan inananlar için bir ziyaret imkanı sunmaktadır. Böylece, dini vazifelerin, manevi deneyimlerin ve cemaat oluşumunun coğrafi ve fiziksel engelleri aşılarak yeniden şekillenebilmesine olanak tanımaktadır.

Kültür ve sanat anlamında ise Metaverse'te yeni ifade biçimleri ve etkileşim kanalları bulunmaktadır. Febrer-Coll (2025), Marshmello'nun 2019'da Fortnite içinde düzenlediği konserin, Metaverse'ün geleceği olarak betimlendiğini söylemektedir. Bu etkinlik, on milyonlarca oyuncunun avatırıyla katıldığı ve hatta oyun içinde zıplayarak ritim oluşturulduğu görsel etkileşimli çarpıcı bir konser deneyimi sunmuş ve bu sayede fiziksel bir konserin sınırlarını tamamen ortadan kaldırmıştır. Decentraland'de düzenlenen Metaverse Festival'i ise, dört günlük kapsamlı bir müzik ve dijital sanat şenliği olarak, farklı temalı sahneler, sanal heykeller ve enstalasyonlar, marka standları ve NFT galerileri ile tam teşekküllü bir dijital kültür etkinliğine dönüşmüştür (Decentraland, 2025). Bu tür etkinlikler, sanatçılar için yeni gelir modelleri, izleyiciler için benzersiz deneyimler ve markalar için yeni pazarlama mecraları oluşturmuştur.

Tüm bu ortamlarda tabi ki belli sorunlarda beraberinde gelmektedir. Metaverse evreninde, Duan ve diğerlerinin (2021) de işaret ettiği gibi, ırk, cinsiyet, yaş, bedensel engel veya fiziksel görünüm gibi gerçek dünyadaki kimlik bileşenleri ve onlara bağlı önyargılar, teoride büyük ölçüde zayıflamaktadır. Kullanıcılar, avaturları ile insan, hayvan ve ya soyut bir varlık gibi kendilerini istedikleri bir formda temsil edebilmekte ve ses değiştiriciler kullanabilmektedir. Bu da, gerçeklik halinde marjinalleşmiş kişiler için özgür ve güçlü bir potansiyel oluşturarak kimliklerini keşfedebilecekleri, toplumsal baskı olmadan sosyalleşebilecekleri güvenli bir alan sunmaktadır. Fakat bu durum ardından kimlik dolandırıcılığı, dijital taklit ve siber zorbalık gibi yeni riskleri de beraberinde getirmektedir. Çünkü her ne kadar farklı bir avatar ile bu ortamlarda bulunulsa da Metaverse, kimlik politikalarını ortadan kaldırmamakta ve sadece onları dönüştürmektedir.

5. Metaverse'nin Karanlık Tarafı

Metaverse'ün sunduğu fırsatlar olduğu kadar ve hatta daha fazla ciddi riskler, etik açmazlar ve düzenleyici boşluklar bulunmaktadır. Alan (2021), çalışmasında bu konuda uyarıda bulunarak, teknolojik gelişmelerin sosyal medyada olduğu gibi hakikat algısını bozma, dezenformasyonu yayma ve gençler üzerinde kontrolsüz etkiler meydana getirme potansiyeline dikkat çekmektedir.

5.2.Hukuki ve Düzenleyici Belirsizlik

Kripto ve Metaverse ekosistemi, doğası gereği küresel ve sınır tanımaz yapısı gereği ulusal hukuk sistemlerini ve düzenleyici çerçeveleri çok zorlamaktadır. Tu ve arkadaşları (2025), araştırmalarında bugüne kadar herhangi bir AB yasal çerçevesinin AI veya Metaverse'ü

düzenlemediğine dair oluşan bu boşluğu net bir şekilde ortaya koymaktadırlar. Bu belirsizlik, bir dizi temel soruyu cevapsız bırakmaktadır. Metaverse’te işlenen bir suçun yargı yetkisi nerede olacaktır? Sanal bir mülkün hack’lenmesi veya gasp edilmesi nasıl tanımlanacak ve cezalandırılacaktır? Bir akıllı sözleşmedeki kod hatası nedeniyle kullanıcıların varlıklarını kaybetmesinden kim sorumlu olacaktır? Avrupa Birliği’nin Genel Veri Koruma Tüzüğü (GDPR) gibi kişisel veri koruma yasaları, avatarların görünüm verilerinin, konuşma kayıtlarının ve davranışsal verilerin toplanması ve işlenmesi bağlamında nasıl uygulanacaktır? İşte bu sorulara karşı Tu ve arkadaşları (2025), çalışmalarında Metaverse’te hangi hakkın hangi bireye uygulanacağı, bu hakların işleyişinin nasıl olacağı ve bu süreci uygulamaktan kimin sorumlu olacağına dair temel soruları gündeme getirmişlerdir. Yine, Dewey ve Patel (2025), çalışmalarında ABD’deki hızla evrim geçiren düzenleyici manzaraya dikkat çekerken, Elliott ve de Lima (2023) net, dengeli ve yeniliği boğmayan kurallara olan acil ihtiyacı vurgulamaktadırlar. Düzenleme eksikliği, yatırımcıları korumasız bırakırken, aşırı ve katı düzenleme ise inovasyonu ve bu yeni alanın potansiyelini de boğabilmektedir.

5.3.Derin Teknoloji Bağımlılığı, Algı Manipülasyonu ve Psikolojik Riskler

Metaverse’de uzun zaman geçirmek, VR başlıkları gibi cihazların da uzun süreli kullanımını gerektirmektedir. Işık ve Köse (2025), bu yoğun kullanımın psikolojik ve algısal sonuçlarına işaret ederek bireylerin algıladığı gerçekliğin kötü niyetli faaliyetler sonucunda değiştirilmesi ihtimalinin çok boyutlu bir risk oluşturacağına dikkat çekmişlerdir. Birincisi, derin sahtelik avatarların yüz ifadelerine, hareketlerine ve seslerine uygulanabilir, güven ilişkilerini tamamen yok edebilir ve siber dolandırıcılığı inanılmaz derecede ikna edici hale getirebilir. İkincisi, sürükleyici ortamlar, bağımlılık yapabileceğinden kullanıcılar gerçek dünyadaki sorunlardan kaçmak için saatlerce, hatta günlerce sanal dünyada kalabilir, bu da sosyal izolasyon ve mental sağlık sorunlarına sebep olabilir. Üçüncüsü ise, siber zorbalık ve taciz, fiziksel mesafe ve anonimlik nedeniyle daha rahat gerçekleşebilir ve kurban üzerindeki gerçeklik algısı ile psikolojik etkisi gerçek fiziksel bir saldırı kadar derin etkileyebilir. Sanal da olsa bedeninizin ihlal edildiğini ve ya hanenize girildiğin hissetmek kişilerde farklı bir travma oluşturabilir.

5.4.Finansal Risklerin Yoğunlaşması: Oynaklık, Dolandırıcılık ve Manipülasyon

Kripto para piyasaları, volatility olarak isimlendirilen aşırı oynaklıkları ile ünlenmiştir. Aon (2022), çalışmasında Bitcoin’in 2021’deki zirvesinden sonra yaşadığı %70’e varan düşüşü örnek göstermekte ve Michitsch ve Valerio (2025) da 2025 piyasa trendleri raporunda bu öngörülemezliği vurgulamaktadır. Bunun yanında, NFT ve sanal emlak piyasaları, daha düşük işlem hacimleri ve likidite sebebiyle daha da oynak bir piyasa oluşturmakta ve büyük bir satış emri, bir koleksiyonun ya da bir sanal arsanın fiyatını çöküş seviyesinde etkileyebilmektedir. Bunun yanında, piyasada ki bilinmezlikler, sahte NFT projeleri, ortalama saldırıları, fiyatı şişirip düşüren balina grupları sahte cüzdan uygulamaları gibi dolandırıcılık riskleri birçok seviyede kişilerin karşısına çıkmaktadır. FINRA (2025), yatırımcıları bu tür dolandırıcılıklara karşı sürekli uyararak, balinalar olarak isimlendirilen büyük token sahipleri piyasa hareketlerini manipüle edebildiklerini ve de bu durumun deneyimsiz yatırımcılar için büyük kayıplara yol açabileceğini söylemektedirler.

5.5.Merkeziyetsizlik Yanılsaması, Platform Riski ve Tekel Tehlikesi

Her ne kadar blokzincir teknolojisi merkeziyetsizlik vaat ediyor olsa da, birçok popüler Metaverse platformunun kendisi ve kullandığı token’lar, The Sandbox, Animoca Brands gibi

merkezi şirketler tarafından finanse edilerek geliştirilmekte ve piyasaya sunulmaktadır. Platformun ön yüzü, kullanıcı arayüzü, sunucuları, geliştirme kararları ve hatta blokzincir ile etkileşim kurma yolu bu merkezi şirketler tarafından kontrol edilmektedir. Bu şirket iflas eder, platformu kapatır veya kötü niyetli davranırsa ne olur? Blokzincirde kayıtlı NFT'ler teorik olarak sahibinde kalsa da, bu varlıkları kullanabileceği, görüntüleyebileceği veya değerini gerçekleştirebileceği bağlam da ortadan kalkmış olur. Buna platform riski denir. Ayrıca, erken ve başarılı platformlar ağ etkisi kazanarak tekel konumuna gelebilmekte ve diğer rakip platformları ve alternatif fikirleri bastırarak merkeziyetsizlik idealleriyle çelişebilmektedir.

5.6.Enerji Tüketimi ve Çevresel Sürdürülebilirlik

Proof-of-Work (PoW) konsensüs mekanizmasını kullanan blokzincirler, işlemleri doğrulamak için muazzam miktarda hesaplama gücü oluşturmakta ve dolayısıyla elektrik enerjisi tüketimi nedeniyle yoğun eleştirilere maruz kalmaktadır. Metaverse'ün kitlesel ölçekte büyümesi, milyonlarca karmaşık işlemi barındırması, bu çevresel ayak izini büyütme potansiyeli taşımaktadır. Ethereum'un Eylül 2022'de Proof-of-Stake (PoS) mekanizmasına geçişi enerji tüketimini yaklaşık %99.9 oranında azaltarak bu sorunu büyük ölçüde hafifletmiş olsa da, diğer blokzincirler ve Metaverse'ün genel büyümesinin getireceği veri merkezi ve ağ altyapısı talebi, enerji ve kaynak tüketimi konusunda sürekli bir etik ve pratik sorgulamayı akla getirmektedir.

6. Gelecek Perspektifleri ve Sonuç

Metaverse'ün popülaritesindeki ani artış, COVID-19 pandemisinin fiziksel etkileşimleri kısıtlaması ve dijital çözümlere olan ihtiyacı keskin bir şekilde artırmasıyla yakından ilişkilidir. Bu konuda Sawada ve arkadaşları (2025), çalışmalarında Minecraft Metaverse'ünün K-12 programlama eğitiminde pandemi koşullarında nasıl kullanıldığını analiz ederek bu bağlantıyı göstermişlerdir. Daza-Ramírez (2025) ise Facebook'un Meta'ya dönüşümünü, bu kaçınılmaz trende stratejik bir yanıt ve ona ivme kazandırıcı bir hamle olarak vurgulamışlardır.

Bu anlamda gelecekte, 5G'den daha ileri ağlara geçiş, dah güçlü VR/AR cihazları gibi teknolojik olgunlaşma, yapay zeka entegrasyonunun daha da derinleşmesi ve olası merkez bankası dijital para birimleri ile kripto ve metaverse ilişkisi kendini her ortamda gösterecektir. Fakat, asıl belirleyici olan, yine de sosyal ve düzenleyici alandaki gelişmeler olacaktır. Streeter (2025) bu konuda vergilendirmedeki karmaşaya işaret etmekte ve (Holdun, 2025) da net, küresel uyumlu ve yeniliği destekleyici düzenlemelerin sağlıklı bir ekosistem için elzem olduğu söylemektedir.

Sonuç olarak, Metaverse, IoT ve CPS'nin mantıksal ve evrimsel bir uzantısı olarak, fiziksel ve dijital gerçekliğin geri dönüşü olmayacak şekilde iç içe geçtiği yeni ve karmaşık bir sosyo-teknik sistemin prototipi olarak karşımızdadır. Kripto para birimleri, blokzincir ve NFT'ler, bu sistemin finansal omurgasını, mülkiyet rejimini ve güven katmanını oluşturmakta ve onlar olmadan Metaverse, sadece gelişmiş bir video oyunu veya sosyal ağ olarak kalmaktadır. Bu alanda yatırım yapmak, yalnızca finansal bir karar değil, aynı zamanda bu yeni dijital geleceğin hangi değerler, hangi ekonomik modeller ve hangi topluluk yapıları üzerine inşa edileceğine dair bir adım atma eylemidir. Fakat her ne kadar gelecek metaverse ile daha da kolay hale geleceği cazibesini oluştursa da derin riskler ve etik ikilemler çok büyük soru işaretlerini beraberinde getirmektedir. Düzenleyici belirsizlik, algı manipülasyonu, finansal volatilité, dijital eşitsizliğin derinleşmesi riski ve çevresel endişeler, dikkatle ele alınması gereken gerçek tehditler olarak karşımızda durmaktadır. Unutulmamalıdır ki, Metaverse'ün nihai şeklini ve değerini, onu kodlayan mühendislerden çok, onu

dolduran, şekillendiren, kendi sosyal normlarını, ekonomilerini ve kültürlerini inşa eden ve aynı zamanda onun risklerine maruz kalan kişiler belirlemektedir. Bu sebeple, yatırımcıların, geliştiricilerin, politika yapıcılarının ve kullanıcıların, kısa vadeli spekülasyon ve teknolojik heyecanın ötesine geçerek, uzun vadeli, kapsayıcı, güvenli, sürdürülebilir ve insan onuruna saygılı bir dijital gelecek inşasına odaklanmaları hayati önem taşımaktadır. Alan'ın (2021) Metaverse bir kuş değildir, havaya bakmak yerine, onu inşa ederken ortaya çıkaracağımız somut toplumsal, ekonomik ve psikolojik sonuçlara odaklanmalıyız uyarısı burada nihai anlamını bulmaktadır. Kripto para yatırımları da bu süreçte, yalnızca bir servet biriktirme aracı olmanın ötesinde aynı zamanda sorumlu bir dijital vatandaşlığın ve geleceği şekillendirme iradesinin bir ifadesidir.

KAYNAKÇA

- Alan, Ü. (2021, 28 Aralık). *Metaverse bir kuş değil, biz de havaya bakmıyoruz*. BirGün. <https://www.birgun.net/haber/metaversebir-kus-degil-biz-de-havaya-bakmiyoruz-363924>
- Anglen, J. (2025). *Understanding the metaverse and the role of blockchain technology*. Rapid Innovation. <https://www.rapidinnovation.io/post/understanding-the-metaverse-and-the-role-of-blockchain-technology>, Erişim tarihi: 15 Kasım 2025.
- Ante, L., Wazinski, F. P., & Saggu, A. (2023). Digital real estate in the metaverse: An empirical analysis of retail investor motivations. *Finance Research Letters*, 58, 104299. <https://doi.org/10.1016/j.frl.2023.104299>
- Aon. (2022). *Cryptocurrency and the metaverse: Building the foundation for a virtual marketplace*. <https://www.aon.com/en/insights/articles/cryptocurrency-and-the-metaverse-building-the-foundation-for-a-virtual-marketplace>
- Barış, O., Chen, Y., Dong, G., Han, L., Kimura, T., Quan, P., & Srivastava, M. (2025). *Foundation models for CPS-IoT: Opportunities and challenges*. arXiv. <https://doi.org/10.48550/arXiv.2501.16368>
- Cochintu, C. (2025). *Invest in metaverse*. NAGA Academy. <https://naga.com/en/academy/metaverse-investment>
- Decentraland. (2025). *Metaverse Festival: Frequently asked questions*. <https://decentraland.org/musicfestival>
- Daza-Ramírez, M. T. (2025). Metamorphosis: Facebook's strategic transformation into Meta. In *Strategic response to turbulence* (pp. 13–30). Edward Elgar Publishing. <https://doi.org/10.4337/9781035340408.00009>
- Dewey, J. N., & Patel, S. (2025). *Blockchain & cryptocurrency laws and regulations: USA*. Global Legal Insights. <https://www.globallegalinsights.com/practice-areas/blockchain-cryptocurrency-laws-and-regulations/usa/>
- Voshmgir, S. (2025). *Token economy*. Token Kitchen, Labirinto Ecletico Unip LDA.
- Duan, H., Li, J., Fan, S., Lin, Z., Wu, X., & Cai, W. (2021, Ekim). Metaverse for social good: A university campus prototype. *Proceedings of the 29th ACM International Conference on Multimedia*, 153–161. <https://doi.org/10.1145/3474085.3479238>
- Elliott, D. J., & de Lima, L. (2023). *The path forward for digital assets and crypto in 2023*. Oliver Wyman Forum. <https://www.oliverwymanforum.com/future-of-money/2023/feb/the-path-forward-for-digital-assets-and-crypto-in-2023.html>
- Febrer-Coll, E. (2025). Immersive environments in video games as a new stage for popular music performance. In L. López Gómez (Ed.), *Music, sound and identity in video games* (pp. 113–130). Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-031-87507-6_7

- FINRA. (2025). *Crypto assets*. Erişim tarihi 15 Kasım 2025, <https://www.finra.org/investors/investing/investment-products/crypto-assets>
- Haritonova, A. (2022). *Why and how to use blockchain in the metaverse: Explanation and use cases*. PixelPlex. <https://pixelplex.io/blog/blockchain-in-metaverse/>
- Heo, J. (2025). Marketing luxury fashion in the metaverse: The case of Gucci Town on Roblox. *Thunderbird International Business Review*. Gelişmiş çevrimiçi yayın. <https://doi.org/10.1002/tie.70024>
- Holdun. (2025). *Crypto trends and 2025*. <https://www.holdun.com/crypto-trends/>
- Işık, E., & Köse, M. (2025). Fen bilimleri öğretmenlerinin artırılmış gerçeklik, metaverse, yapay zekâ ve eğitimde uygulamalarıyla ilgili görüşlerinin incelenmesi. *Journal of Individual Differences in Education*, 6(2), 149–169. <https://doi.org/10.47156/jide.1587315>
- Investopedia. (2025). *Cryptocurrency*. <https://www.investopedia.com/investing-in-cryptocurrency-5215269> Erişim tarihi:15 Kasım 2025
- Agrawal, A., & Kadam, S. (2025). An analysis of virtual currencies and decentralised finance in the metaverse: Unveiling financial dynamics and user engagement. In *Financial Landscape Transformation: Technological Disruptions* (pp. 167-183). Emerald Publishing Limited. <https://doi.org/10.1108/978-1-83753-750-120251009>
- Kuş, O. (2021). Metaverse: Dijital büyük patlamada fırsatlar ve endişelere yönelik algılar. **Intermedia International e-journal*, 8*(15), 245–266. <https://doi.org/10.21645/intermedia.2021.109>
- Macit, H. B. (2025). *Bilgisayar ağlarında siber tehditler, önleme yöntemleri ve teknolojiler*. ResearchGate. <https://www.researchgate.net/publication/396529037>
- Malhotra, S. (2024, 15 Ocak). *Metaverse money: Investing in the virtual economy*. Medium. <https://medium.com/@shyammalhotra439/metaverse-money-investing-in-the-virtual-economy-b35b0c0614e7>
- Michitsch, G., & Valerio, M. (2025). *Cryptocurrency market trends for 2025: Updates and industry insights*. CBH Insights. <https://www.cbh.com/insights/articles/cryptocurrency-market-trends-updates-for-2025/>
- Öz, A. (2025). *Nesnelerin interneti teknolojilerini kullanan tüketicilerin paylaşım ekonomisine katılma niyetlerinin belirlenmesi üzerine bir araştırma* [Yayımlanmamış doktora tezi]. İstanbul Ticaret Üniversitesi. <http://hdl.handle.net/11513/4129>
- PwC. (2023). *5 crypto and NFT trends that matter right now*. <https://www.pwc.com/us/en/tech-effect/innovation/digital-assets-predictions.html>
- Sawada, C., Terazono, M., Hagino, T., & Hattori, T. (2025, Şubat). An analysis of K-12 programming education utilizing the Minecraft metaverse amidst the COVID-19 pandemic. *Proceedings of the 56th ACM Technical Symposium on Computer Science Education V. 2*, 1615–1616. <https://doi.org/10.1145/3641555.3705122>

- SG Analytics. (2022). *Stocks with multibagger potential: Top metaverse and crypto mining stocks to invest in*. <https://www.sganalytics.com/blog/stocks-for-investing-in-crypto-mining-and-the-metaverse-long-term/>
- Streeter, S. (2025). *How the metaverse economy will affect – and be affected by tax* [Podcast bölümü]. EY Tax Law Focus. https://www.ey.com/en_us/media/podcasts/tax-law-focus/2022/08/episode-8-how-the-metaverse-economy-will-affect-and-be-affected-by-tax
- Swari, B. A. I., & Suartana, I. M. (2025). Pengembangan Decentralized Application (DApp) untuk Manajemen Sertifikat Digital menggunakan Non-Fungible Tokens (NFT) berbasis Standar ERC-721 di Jaringan Ethereum. *Journal of Informatics and Computer Science (JINACS)*, 6(03), 661–668. <https://doi.org/10.26740/jinacs.v6n03.p661-668>
- Technology Innovators. (2025). *The metaverse economy: Navigating the intersection of virtual worlds and cryptocurrency*. Erişim tarihi 15 Kasım 2025, <https://www.technology-innovators.com/the-metaverse-economy-navigating-the-intersection-of-virtual-worlds-and-cryptocurrency/>
- Tu, X., & de Castro e Silva, B. (2025). Are we ready for the metaverse? Implications, legal landscape, and recommendations for responsible development. *Digital Society*, 4(1), 9. <https://doi.org/10.1007/s44206-025-00163-0>
- Weston, G. (2024). *Metaverse investments: Navigating opportunities and risks*. 101 Blockchains. <https://101blockchains.com/metaverse-investments-guide/>
- Whang, S. S. (2025). Enhancement through virtual reality: To replace or to supplement? *AMCIS 2025 Proceedings*, 7. https://aisel.aisnet.org/amcis2025/sig_game/sig_game/7

BÖLÜM 4

PRİMAT DİŞİNİN EVRİMİ VE GÜNÜMÜZ PRİMATLARININ DİŞ YAPILARI

Ahmet İhsan AYTEK¹, Alper Yener YAVUZ², Erhan TARHAN³

¹ Doç. Dr., Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Antropoloji Bölümü, Burdur. e-mail: aytek@mehmetakif.edu.tr, Orcid: 0000-0002-7620-2333.

² Doç. Dr., Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Antropoloji Bölümü, Burdur. e-mail: alpyenyav@gmail.com, Orcid: 0000-0002-4959-5581.

³ Dr. Öğr. Üyesi, Hitit Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Antropoloji Bölümü, Çorum. e-mail: erhantarhannn@gmail.com, Orcid: 0000-0003-4793-6386.

Giriş

Primatlar, insanın da dâhil olduğu, 500'ün üzerinde türü ile en büyük çeşitliliğe sahip üçüncü memeli takımıdır. Tartışmalı olmakla beraber, en eski temsilcileri Paleosen döneme tarihlendirilir. Ancak kesin bir şekilde primat olarak sınıflandırılabilen canlılar Eosen dönemde ortaya çıkmıştır. Küçük fare boyutlarında olan, ağaçlarda yaşayan ve böcek ile beslenen ilk primatlar zamanla çeşitlenerek farklı büyüklükte ve birçok farklı ortama uyum sağlamış canlılara dönüşmüştür.

Primatlar öncelikle Haplorhini (kuru burunlular) ve Strepsirrhini (nemli burunlular) olmak üzere iki alt takıma ayrılır. Strepsirrhines alt takımı küçük ebatlı primatlar olan lemur ve loris gibi türleri içerir. Haplorhines ise Tarsiidea ve Anthropeidea infra takımlarına ayrılır. Tarsiidea formlarının taksonomik durumu tartışmalı olup, bu grubun üyeleri Anthropoidlere göre daha küçük canlılardır. Anthropeidea infra takımı ise gelişmiş primatları içerir ve Platyrrhini (yeni dünya primatları) ile Catarrhini (eski dünya primatları) gruplarından oluşur. İsimlerinden de anlaşılacağı gibi, Platyrrhiniiler Amerika kıtasında yaşayan primatları (insan hariç) kapsarken, Catarrhiniler Asya ve Afrika kıtasındaki primatları kapsar. Catarrhiniler, Cercopithecoidea (eski dünya maymunları) ve Hominoidea (kuyuksuz büyük maymunlar) üst ailelerinden oluşur. Cercopithecoidea, Asya ve Afrika kıtalarında yaşayan kuyruklu maymunları kapsarken, Hominoidea üst ailesi jibon, orangutan, goril, şempanze, bonobo ve insanı kapsar.

Çok farklı cüsse ve şekillere sahip primatlar, 35 gramdan 180 kilografa değişebilen vücut ağırlıklarına sahip üyelerden oluşur. Bazıları açık alanlarda yaşarken, bazıları tropikal yağmur ormanlarında yaşamaya uyum sağlamışlardır. Bu da farklı hareket biçimleri geliştirmelerine yol açmıştır. Bazı primatlar ağaçlar arasında kol kuvvetlerini kullanarak dallarda sallanarak ilerlerken (brachiation), bazıları bacak kuvvetlerini kullanarak dallar arasında kuvvetli sıçramalar (leaping) yaparak ilerler. Yerde ise farklı bir senaryo görülür. Yaşamlarının çoğunu yerde geçiren primatlarda parmaklarının sırt kısımlarını yere koyarak dört ayaklı bir hareket sistemi ile hareket gözlenirken (knuckle walking), insanlar ise iki ayak üzerinde daimî olarak dik bir şekilde hareket eder (bipedalizm). Ancak insan harici bazı primatlarında kısa süreler ile iki ayak üzerinde yürüyebildiğini de unutmamak gerekir.

Vücut ağırlığı ile orantılandığında çok büyük bir beyne sahip olan primatlar, beynin kompleks yapısı anlamında da diğer bütün canlılardan daha gelişmiştir. Gözleri kafatasının önünde bulunur ve iki gözün görüş alanları birbiri ile üst üste binerek görüş yeteneğini artırır. Ayrıca renkli görüş yeteneği de primatların görüş kapasitesini arttıran bir özelliktir.

Parmaklarının ucunda pençe değil tırnak bulunur ve canlılar içerisinde en iyi kavrama yeteneğine sahip gruptur. Özellikle bazı primatlarda görülen ve insanda en üst seviyede olan, başparmağı diğer parmakların karşısına getirebilme yeteneği, primatlara müthiş bir kavrama yeteneği vermiş, insanlara da, alet kullanımı konusunda büyük bir avantaj sağlamıştır.

Primatların ağızında iki kesici, bir köpek, iki küçük azı (bazı türlerde üç küçük azı) ve 3 büyük azı diş bulunur. Farklı şekil ve boyutlardaki dişleri ile birçok besini tüketebilirler.

Bütün bu özellikler, primatların beslenme ağını da çok genişletmiştir. Memeliler içerisinde en geniş beslenme ağına sahip takım primatlardır. Omnivor (hepçil) bir beslenme örüntüsünde sahip olan primatlar; böcek, yaprak, meyve, ot, kök, yemişler, tohumlar ve et gibi birçok farklı besin grubu ile beslenir.

Ebeveynlik bakımından da birçok canlıdan ayrılırlar. Diğer canlılara göre daha uzun aralıklarla doğum yaparlar, bir doğumdaki yavru sayısı çok daha azdır, yavruların çocukluk süreleri de daha uzundur ve yavruları ile çok daha uzun süre ilgilenirler. Bu da sosyal ilişkiler anlamında da primatları özel bir konuma sokar. Lemurlar yaklaşık 15 yıl yaşarken, şempanzelerin yaşam uzunluğu 60 yıla

kadar çıkabilir. İnsanı dışarıda bıraktığımızda en uzun süreli yaşayan primatlar şempanzelerdir. Maymunlarda ise 25-30 yıl arası bir ortalama gözlenir.

İlk Primatlarda Diş

Gerçek primat olarak sınıflandırılan ilk canlılar Eosen dönemde karşımıza çıksa da primatların ilk izleri Paleosen döneme kadar gider. *Purgatorius*'un bilinen en eski primat olduğu düşünülmektedir. Erken Paleosen dönemde görülmüş olan bu cins (bazı buluntuların geç Kretase dönemine ait olabileceği de düşünülmektedir), ismini bulunduğu Amerika'nın Purgatory tepesinden alır. 64 milyon yıl ile tarihlendirilmiştir. 4 türü yaşadığına inanılan bu cinse ait fosil kayıtları alt ve üst çene parçaları ile 60 civarında diştten ve ayak bileği kemiklerinden meydana gelmektedir. Fiziksel olarak günümüz fare lemurlarına benzeyen *Purgatorius*'un yaklaşık 15 cm ve 90 gram olduğu tahmin edilmektedir. Dişleri keskin olmayan tüberküllere sahip olup kare şeklinde hatlara sahiptir (Diş formülü: 3.1.4.3). Bu küçük ilk primatların yerde yaşadıkları düşünülmektedir. Bu canlılara ait sadece dişler ve çene kemikleri bulunmuşken, dişlerle aynı bölgede bulunmuş ve *Purgatorius*'a ait olduğu belirlenmiş ayak bileği kemiklerinin ortaya çıkması ile bu canlıların yaşam biçimleri ile ilgili daha fazla bilgi edinmek mümkün hale gelmiştir (Chester vd. 2015). Kemikler üzerinde yapılan çalışmalar bu kemiklerin günümüz primatlarının ayak bilekleri ile benzer olduğunu ortaya koymakta. Bu özellikler de *Purgatorius*'a ağaçlarda hareket ederken dalları rahatça yakalayabilecek imkân tanıyordu. New Mexico'da bulunan ve 62 milyon yıl önce yaşamış plesiadapiformuna ait bir fosil üzerinde yapılan çalışmalar bu canlıların ağaçta yaşadığını göstererek, bu teoriyi desteklemektedir (Chester vd. 2017).

Purgatorius'dan sonra Paleosen dönemde Plesiadapiformlar yayılmaya başladı ve geç Eosen'e kadar varlıklarını sürdürdüler. Orta Paleosen'de yaşamış olan *Palaechton* cinsi Plediadiform'da üçüncü kesici ve birinci küçük azı dişleri olmayıp, kesiciler ile köpek dişi arasında boşluk yoktu (Diş formülü: 2.1.3.3). Köpek dişleri küçük olup azı dişleri genişti ki bu da omnivor bir beslenme örüntüsünü gösteriyordu (Carroll, 1988). Paleosen'den bilinen diğer bir cins ise *Altiasius*'dur (Fas) ve primat benzeri diş yapısı ile muhtemel primat atalarından kabul edilmektedir (Fleagle, 1998).

İlk Gerçek Primatlar ve Diş Yapıları

Paleosen'de görülen canılar primat özellikler gösterse de primat sınıflandırmasına alınıp alınmamaları tartışmalıdır. İlk gerçek primatlar Eosen dönemde ortaya çıkan Adapidae ve Omomyidae gruplarıdır.

Adapidae

Adapidler kuzey Amerika, Avrupa, Asya ve Afrika'ya yayılmışlardır. Diş yapıları göz önünde alındığında bilinen tüm primatların en ilkel yapı sergileyenidir. Fiziksel olarak günümüz lemurlarını andıran bu grubun diş formülleri 2.1.4.3 şeklindedir. Ön dişleri önceki gruplardan (Plesiadapiformlar) ve çoğu Omomyidlerden farklıdır.

Alt kesicileri küçüktür ve alt çeneye dikine yerleşmiştir. Üst kesicileri ise alta göre daha geniş ama kısa olup bir boşlukla ortada birbirlerinden ayrılırlar. Alt ve üst köpek dişleri kesicilere göre daha büyüktür ve seksüel dimorfizm gösterir. Ön küçük azılar köpek dişi benzeri iken arka küçük azılar büyük azılara benzer. Üst büyük azılar geniştir, alt büyük azılar ise uzun ve dardır. Notharctinler, Cercamoniinler, Adapinler ve Sivaladapinler Eosen ve Miyosen dönemde görülmüş olan Adapidlerdendir (Fleagle, 1998).

Cantius en erken Notharctinlerden olup aynı zamanda en erken Adapidlerdendir. Kuzey Amerika ve Avrupa'da örnekleri görülen bu cinsin diş formülü 2.1.4.3 şeklindedir. Erken türlerde alt büyük azılar

üç tüberküllü basit bir trigonid ve geniş bir talonide sahipken üst büyük azılarda basit bir üçgen tüberkül formu vardır ve sonraki türlerde gelişmiş bir hypocone mevcuttur. Tüm türlerde dört küçük azı, belirgin köpek dişleri ve dikey kesici dişler vardır. Alt kesiciler spatula şeklinde olup I₁ I₂ den küçüktür. Besin kaynakları ağırlıklı olarak meyvelere dayanıyordu. Bu grubun diğer bir cinsi olan *Notharctus* ise üst büyük azılarda daha büyük hypoconlara sahip olup alt büyük azılarda daha küçük paraconidlere sahiptir. Bu dişlerde iyi gelişmiş kesici kenarlar vardır ki bu besin kaynaklarının yaprak olduğunu göstermektedir. *Smilodectes* ise daha dar dişlere sahiptir. Cercamoniinae grubundan olan *Donrussellia* bu grubun en erken formudur. Diş formülü 2.1.4.3 olup büyük azı dişleri üst ve altta *Cantius* cinsinin dişlerine benzer. Faklı olarak lingual cingulumdan gelişmiş bir hypocone vardır. Bu grupta; keskin kenarlı büyük azıları olan cinsler, kalın ve çıkıntılı köpek dişi olan cinsler ve bombeli tüberküllü büyük azıları olan cinsler gibi değişik diş yapılarına sahip cinsler vardır (Fleagle, 1998).

Adapinler insan dışında isimlendirilen ilk primatlardır. En bilinen cinsi olan *Adapis parisiensis* küçük, geniş merkezi kesicilere ve onlarda daha küçük ve onların arkasında yerleşmiş yan kesicilere sahiptir. Alt kesicileri ve köpek dişleri beraber tek bir kesici yüzeyi meydana getirirler ki bu günümüz Strepsirhinilerinde görülen tarak şeklinde dişlerin öncülleri olarak düşünülürler. Uzun ve dar büyük azıları ile iyi gelişmiş kesici kenarları olan küçük azıları ile yaprağa dayalı bir beslenme örüntüsü gösterirler.

Sivaladapinler diğer grupların yok olmasından sonra da Asya'da görülmüşlerdir. 2.1.3.3 diş formülüne sahip olup büyük ve küçük azılarındaki keskin kenarları ile yaprağa dayalı besin örüntüsü gösterirler. Üst büyük azılarda belirgin bir lingual cingulum vardır. Alt büyük azılarda ise çok güçlü hypoconulid vardır. *Sivalapadis* cinsi bireyleri hypoconu olmayan basit üst büyük azılara sahiptirler. Kesicileri spatula şekline olup köpek dişleri büyüktür. Paracone, metacone ve protocone belirgin bir trigonid meydana getirir.

Omomyidae

Anaptomophinae, Omomyinae ve Microchoerinae olmak üzere üç alt aileden oluşur. Çoğu omomyoid büyük I₁ ve I₂ ye sahiptir. Köpek dişleri adapidlere göre küçüktür. Küçük azılar bazılarında uzun ve sivri bazılarında geniş büyük azı benzeridir.

Alt büyük azılar görece kısa ve küçük olup mesiodistal hatta basık trigonid ve geniş tabanlı talonide sahiptir. Azı dişleri düşük taçlıdır. Üst büyük azılar genelde geniştir. Bazı erken türlerde protocona distal taraftan eklenen bir kemer mevcutken (postprotcingulum) sonraki türlerde lingual cingulumla sahip gelişmiş bir hypocone mevcuttur.

Anaptomophinae alt ailesi en erken grup olup muhtemelen diğer iki aileye evrilmişlerdir. En erken cinsleri olan *Teilhardina* ve *Steinius* 2.1.4.3 diş formülüne sahip olup dental özellikler bakımından *Donrussellia* ve *Cantius*'a benzerler. Merkezi kesiciler büyük olup bu diş ile dördüncü küçük azıya kadar olan dişlerin edatında bir küçülme söz konusudur. Azı dişlerin tüberkülleri daha az keskin olup üst azıların trigonu postprotcingulum ile sınırlandırılmıştır. Microchoerinae üst merkezi kesicileri geniş olup yan kesiciler bunların arkasında yer alır. I₁ ve köpek dişleri büyüktür. Omomyinler ise anaptomophinlere göre; daha küçük merkezi kesiciye sahiptir. Büyük azı tüberkülleri daha keskindir.

Eosen dönemin ortalarına doğru antropoidlerin atasal formları olabileceği düşünülen *Eosimias* grubu ortaya çıkmıştır (Fleagle, 1998). Uzak doğuda Çin, Myanmar ve Tayland'da fosil örnekleri bulundu. Çin'de bulunan fosiller; spatula şeklinde kesicileri, büyük köpek dişleri, eğik köklü geniş küçük azıları ve geniş trigonidli büyük azılara sahipti. Ayrıca alt çene de antropoid benzeri bir yapı sergilemekteydi. Myanmar fosilleri olan *Amphipithecus mogaungensis* ve *Pondaungia cotteri* Eosenin sonlarında görülmüş olup, geniş ve düşük taçlı büyük azıları ve alt çenelerinin derin olması itibarıyla muhtemel antropoid öncülleri arasında sayılmaktadırlar. Tayland fosili olan *Siamopithecus*

eocaenus ise derin alt çenesi, geniş büyük azıları ve bunodont diş yapısı ile antropoid adayları arasındadır.

Afrika'ya baktığımızda Eosenin sonunda Parapithecidae ailesi görülmektedir. Yenedünya maymunları gibi 2.1.3.3 diş formülüne sahiptirler. En iyi bilinen cins *Apidium phiomense* olup, bunda spatula şeklinde ve küçük alt kesiciler vardır be üst kesiciler hakkında pek bilgi yoktur. Alt küçük azılar önden arkaya doğru büyürler, üst küçük azılar ise geniştir ve üç tüberkülden oluşur. Büyük azılar genelde alçak ve yuvarlak tüberküllerden oluşur. Üst büyük azılar büyük bir hypocona sahip olup kare şeklindedir. Alt büyük azılarda ise küçük bir trigonid ve geniş tabanlı bir talonid vardır. Yine bu gruba ait *Proteopithecus* ve *Arsinoea* cinsleri daha gelişmiş özellikler göstermektedir.

Bu dönemde Anadolu'da da primat varlığı görülmeye başlamıştır. Ankara'nın kuzey batısında Orhaniye havzasında bulunan ve Orta Eosen döneme tarihlendirilen bu primat, diş ve çene parçası ile temsil edilmektedir. Kuzey Amerika'da aynı dönemde yaşamış olan *Mytonius hopsoni* türü ile benzerlik gösterse de üzerinde yapılan detaylı inceleme, bu fosilin *Nesomomys bunodens* nov. gen. nov. sp. ismi ile yeni bir cins olarak sınıflandırılması gerekliliğini ortaya koymuştur (Beard vd., 2021). Anadolu'nun en eski primatı olmasının, bir cins olması ve İsviçre-Pakistan arasındaki çok geniş bölgede bulunmuş ilk Eosen primatı olması gibi özellikler bu fosilin önemini açıkça ortaya koymaktadır. Bu tür, primat takımının Omomyidae ailesine ait bir canlıdır. Eosen dönemde ortaya çıkan bu primat grubu günümüzde yaşayan kuyruklu ve kuyuksuz maymunların atasal formlarıdır. Avrupa, Kuzey Amerika ve Asya'da yaşamış olan Omomyidler yarım kilo ila bir kilogram ağırlığında değişmekte olup, böcek, yaprak ve meyve ile besleniyorlardı. Her ne kadar Omomyidlerden önce de yaşayan bazı türlerin primat olduğu düşünülse de bunlar üzerinde net bir fikir birliği olmadığı için Omomyidler, Adapidler ile ilk gerçek primatlar olarak kabul edilmektedir. Eosen dönemin sonunda ise Ardahan ilinin Süngülü bölgesinde *Sungulusimias unayae* n. gen., n. sp. olarak sınıflandırılan yeni bir primat bulunmuş ve Eosen dönem primat yayılımına önemli katkılar sağlamıştır (Métais vd., 2023).

Oligosen Primatları: Catarrhini ve Platyrrhinilerin Ortaya Çıkışı

Eosenden Oligosene geçişte iklim şartlarında önemli değişimler oldu. Hava soğumaya başladı ve bununla beraber kuraklık baş gösterdi. Bu gibi iklim değişiklikleri yeni uyumsal süreçlerin de ortaya çıkmasına sebep oldu. Daha büyük beden, daha güçlü çeneler ve dişler hayatta kalabilmek için gerekli hale geldi.

Bu dönemin en önemli fosil yataklarının başında Mısır'da bulunan Fayum gelir. Bilinen en eski kesin antropoidler burada yaşamışlardır. Bunlardan en bilinenleri propliopithecidlerdir (Aile Propliopithecidae). 2.1.2.3 diş formülü ve diş yapıları kuyuksuz büyük maymunlara benzer (ape). *Propliopithecus* cinsi Fayum'da tanımlanan ilk kuyuksuz maymundur. Alt küçük azıların ön tarafı üst köpek dişlerinin arka tarafı ile temas eder ve keskin olmasını sağlar. Arka küçük azılar ise büyük azı biçimindedir ve metaconid ile protoconid eşit büyüklüktedir. Alt büyük azılar eşit büyüklüktedir ve beş yuvarlak tüberkül ile çevrilmiş geniş tabanlı bir talonide sahiptirler. Paraconid yoktur ve trigonid küçüktür.

Üst küçük azılar iki tüberküllü olup, üst büyük azılar ise geniş ve kare şeklindedir. Bunlarda belirgin bir lingual cingulum ile bağlantılı küçük bir hypocone bulunur. Fayum'dan yine iyi bilinen fosillerden bir diğer propliopithecid ise *Aegyptopithecus zeuxis*'dir. Bunda *Propliopithecus* cinsine göre daha dar kesiciler ve daha geniş ve sivri tüberküllü büyük azılar vardır. Alt büyük azılar eşit büyüklükte olmayıp önden arkaya doğru büyürler.

Fayum'un Oligosen faunasından bilinen diğer bir aile de Oligopithecidae ailesidir. *Oligopithecus* cinsi üyelerinin 2.1.2.3 şeklinde diş formülleri vardır. Diğer Fayum primatlarına göre değişik bir diş

yapısı gösterir. Köpek dişleri küçüktür ve mesiodistal yönde sıkıştırılmıştır. Üçüncü küçük azıda köpek dişi ile teması sonucu oluşan bir keskinleşme görülür. Büyük azılar ise diğer primatlara göre çok ilkelidir. İlkel özellikleri ve gelişmiş özellikleri (ikinci küçük azının kaybolması gibi) bir arada bulundurmasından dolayı en erken catarrhiniler olduğu düşünülür. Afrika'da catarrhinilerin ortaya çıktığı Oligosen dönemde Amerika kıtasında da platyrrhineler ortaya çıkmaya başladı. İlk platyrrhineler Oligosen sonunda Bolivya'da görüldüler. *Branisella* ve *Szalatavus* cinsleri ilk örneklerdendir. Afrika fosillerinin aksine bunlarda üç küçük azı bulunmaktadır. Dört tüberküllü üst büyük azıları olup, iyi gelişmiş lingul cingulum ile küçük hypocone mevcuttu. Bu iki cinsin diş yapıları birbirine çok benzer sadece *Szalatavus*'un büyük azıları daha dar ve daha üçgenimsidir. Alçak ve yuvarlak tüberküller meyveye dayalı bir beslenme örüntüsü gösterir. 2024 yılında gerçekleştirilen bir çalışmada Fayum primatlarından *Aegyptopithecus*, *Apidium*, *Parapithecus*, *Propliopithecus* ve *Catopithecus* cinslerinin dişlerindeki küçük hasarlar incelenerek yumuşak besinlere dayalı beslenme örüntüsü hipotezini desteleyecek sonuçlar ortaya konulmuştur (Towle vd., 2024).

Miyosen Primatları: Hominoidler

Oligosen sonunda Bolivya'da görülmeye başlayan platyrrhiniler bu dönemde yayılmaya başladı. Şili ve Arjantin'de bulunan fosiller ilk grupları temsil etmektedir. Erken Miyosen Arjantin fosillerinden olan *Dolichocebus* ve *Tremacabus* üç küçük azı ve geniş lingual cingulumlu büyük azılar ile Oligosen türlerine benzer. Tek fark *Tremacabus* büyük azılarında bulunan hypocone diğerlerine göre daha geniştir. Arjantin primat gruplarından en iyi bilinenlerden birisi *Soriacebus* cinsidir. 2.1.3.3 diş formülüne sahip olup, alt kesiciler öne doğru yatıktır ve köpek dişleri ile uzayan bir kemer oluştururlar. İkinci küçük azı uzun ve diğerleri küçüktür. Büyük azılar ise dardır. Üstte hançer şeklinde köpek dişleri, geniş küçük azıları (üç ve dördüncüde hypocone oluşumu) ve küçük üçgen büyük azıları vardır.

Miyosen dönem primat evrimi (özellikle insan) açısından çok önemli bir dönemdir. Hominoidea üst ailesinin ve ilerleyen zamanlarda Hominidae ailesinin ilk üyeleri bu dönemde görülmüş, başta bipedalizm olmak üzere insan evriminin önemli kilit noktalarından bazıları bu dönemde ortaya çıkmıştır.

Oligosen dönemdeki soğuk iklim bu dönemde kendini sıcak bir iklime bırakmış ve böylece değişen çevre şartları ile yeni uyum süreçleri ortaya çıkmıştır. Bu dönemde görülmeye başlayan ilk aile Proconsulidae oldu. 2.1.2.3 diş formülüne sahip olup, geniş üst merkezi ve daha küçük yan kesicilere sahiptir.

Alt kesiciler ise günümüz kuyruksuz maymunlarına göre daha dar ve uzundur. Köpek dişleri büyük olup seksüel dimorfizm göstermektedir. Üst köpek dişleri birinci alt küçük azılar ile temas edip onu keskinleştirirdi, alt arka küçük azı ise büyük aza benzemekteydi. Üst küçük azılar geniş ve iki tüberküllü idi. Üst büyük azılar kare şeklinde olup çok büyük hypocone ve belirgin bir lingual cingulumu sahipti. Alt büyük azılar ise prizma şeklinde beş tüberkül ile çevrili geniş tabanlı bir talonide sahipti (geniş hypoconulid). Yine aynı ailenin cinslerinden olan *Dendropithecus*, *Rangwapithecus* ve *Micropithecus* da değişik diş morfolojileri göstermektedir (Fleagle, 1998). *Rangwapithecus* kesici krestler olan uzun ve dar büyük azılara sahipti ki bu yapıya dayalı bir beslenme örüntüsünü işaret etmektedir. *Dendropithecus* da uzun ve dar kesiciler ile *Rangwapithecus* benzeri büyük azılara sahipti ve bu meyve-yaprak karışımı bir beslenme örüntüsü göstermektedir. *Micropithecus* ise oldukça büyük kesici ve köpek dişleri ve küçük azı dişleri ile diğerlerine göre değişik bir diş yapısına sahipti. Cingulum da diğerlerine göre daha az belirgindir.

Ailesi belirlenmemiş gruplara baktığımızda *Afropithecus*, *Turkanapithecus* ve *Morotopithecus* başlıca cinsler olarak karşımıza çıkar. *Afropithecus* kaba yapılı dişlere sahipti. Kesici dişler öne doğru

yatık olup, köpek dişleri kısa ve yuvarlak, azı dişleri ise oldukça geniştir. *Turkanapithecus*'da üst büyük azılar uzun ve ekstra tüberküllü olup uzun küçük azılar ise geniştir. *Morotopithecus* ise diş yapısı bakımından *Afropithecus*'a benzer. Orta Miyosende Oreopithecidae ailesine ait *Mabokopithecus* ve *Nyanzapithecus* cinsleri karşımıza çıkar. *Nyanzapithecus* iki tüberküle de eşit ebatta uzun üst küçük azıları ile bilinir.

Üst büyük azıları da uzun olup alt büyük azılarında derin çentikler vardır. Bu azı morfolojisi Avrupalı bir hominoid olan *Oeropithecus* ile çok benzer olduğundan bu cinsin atası olabileceği de düşünülmektedir (Fleagle, 1998) Yine ailesi kesin olarak tanımlanmamış cinslerden *Kenyapithecus*, *Otaviptithecus* ve *Samburupithecus* Miyosenin sonlarında yaşamışlardır (*Kenyapithecus* Miyosenin ortalarından itibaren görülmeye başlamıştır). *Kenyapithecus* büyük azılarında önceki türlere göre daha kalın bir mine tabakası görülür. Üst küçük azılarda da bir büyüme söz konusudur. Alt kesiciler de nispeten daha büyüktür.

Otaviptithecus Miyosen dönem primatları içinde Güney Afrika'da görülen tek türdür. Diş yapısı *Kenyapithecus*'a benzemektedir. *Samburupithecus* ise Miyosen sonlarında ortaya çıkan bir cins olup dental özellikler bakımından günümüz Afrika kuyruksuz maymunlarına benzemektedir.

Hominoidlerin yaşama alanı Miyosen dönemde Afrika'da sınırlanmamıştır. Avrasya'ya da dağılım gösterdiler. Avrupa'nın en eski ve ilkel hominoid ailesini Pliopithecidae oluşturur. Orta Miyosende ortaya çıkan bu aileye ait bireyler Asya'da da bulunmuştur.

Birçok cinsi olan bu ailenin en iyi bilinen grubu *Pliopithecus*'dur. Büyük bir üst merkezi kesici ve daha küçük bir yan kesici ile uzun ve dar alt kesicilere sahiptir. Bazı türlerde uzun ve hançer şeklinde bazılarında ise kısa olmak üzere seksüel dimorfizmin belirgin olduğu köpek dişlerine sahiptir. Alt küçük azılar da değişik biçimlerde bulunur. Bazılarından dar ve keskin kenarlı iken bazı türlerde geniş olabilmektedirler. Üst büyük azılar geniş olup belirgin bir lingual cingulumu sahiptir. Alt arka küçük azı dişi genelde uzun olup dar bir ısırma yüzeyine ve yanak tarafında bir cingulumu sahiptir.

Çin'de bulunan ve Miyosen dönemin en sonlarında yaşamış olan *Laccopithecus robustus*'un diş yapısı *Pliopithecus*'a çok benzediği için bu cinsin Pliopithecidae ailesinin son temsilcilerinden olduğu düşünülmektedir. Geç Miyosen Avrupa için hominoidlerin yayılım gösterdiği bir dönem olmuştur. *Oreopithecus* bunlardan birisi olup özel bir diş yapısına sahiptir. Üst keçisi dişler büyük ve yuvarlak olup yan kesiciler daha küçüktür. Alt kesiciler ise dar ve spatula şeklindedir. Köpek dişlerinde belirgin bir seksüel dimorfizm görülmekte olup, erkeklerde uzun köpek dişi alt birinci küçük azı dişini törpüler. Dişiler de alt küçük azılar büyük azı şeklindedir.

Üst küçük azılar birbiri ile aynı ebatta nispeten uzun iki tüberküle sahiptir. Üst büyük azılar uzun ve dar olup geniş bir hypocone ve lingual cingulumu sahiptir. Alt büyük azıların kenarları keskin olup besin olarak yaprak tükettiklerini göstermektedirler. Avrasya hominoid kalıntılarının sınıflandırılması net değildir ve birçok soru işareti barındırır. Bununla beraber Avrasya hominoidleri; *Griphopithecus* (Avrupa ve batı Asya), *Dryopithecus* (Avrupa), *Lugengpithecus* (Asya), *Sivapithecus* (batı ve güney Asya) ve *Ouranopithecus* (Yunanistan ve Türkiye), *Ankarapithecus* (Türkiye) ve *Gigantopithecus* (Asya) olmak üzere gruplara ayrılırlar. *Dryopithecus* Avrupa'nın en iyi bilinen cinsidir ve orta ve geç Miyosende yaşamıştır.

Alt küçük azıları ilkel catarrhinilere göre daha geniş olup üst küçük azıları uzundur. Üst büyük azılar erken Miyosen hominoidleri kadar geniş değildir ve lingual cingulum kısmen gelişmiştir. Azı dişlerindeki ince mine yapısı ve narın köpek dişleri ile diğer Avrasya hominoidlerinden ayrılır. Ayrıca günümüz hominidlerinin büyük azı dişlerinde görülen Y-5 yapısı ilk kez bu cinsten tanımlanmıştır ve bu yüzden *Dryopithecus* planı olarak da adlandırılır. Avusturya ve Türkiye'den bilinen *Griphopithecus* orta Miyosende yaşamış olup çok bilinen bir cins değildir.

Türkiye’de bulunan türü *Griphopithecus alpani* olarak tanımlanmıştır. Bunodont ve kalın mineli büyük azılar, dar üst kesiciler ve kalın-yüksek taçlı köpek dişleri karakteristik özellikleridir (Alpagut vd. 1990).

Afrika hominoidlerinden biri olan *Kenyapithecus* cinsine ait bir yeni bir tür Türkiye’de *Kenyapithecus kizili* olarak tanımlanmıştır (Kelley vd. 2008). Mesiodistal uzunluğa oranla yüksek taçlı merkezi kesici, kesiciler arasındaki boyut farkı, yüksek taçlı ve lingual cingulum (altta) sahip köpek dişi, üçüncü küçük azıda lingual cingulum ve diğer *Kenyapithecus*’lardakine benzer olarak kalın mineli büyük azılar bu türün karakteristik özelliğidir (Kelley vd. 2008). *Lugengpithecus* Miyosenin en sonlarında Çin’de yaşamıştır. Diş yapısı *Dryopithecus* diş yapısı ile birçok benzerlik taşır. *Sivapithecus* geç Miyosende yaşamış olup Hindistan ve Pakistan’dan fosil kalıntıları elde edilmiştir.

Azı dişlerinde kalın bir mine tabakası ve alçak tüberküller gözlenir ve cingulum gözlenmez. Alt küçük azılar geniş olup köpek dişleri kalındır ve seksüel dimorfizm çok az görülür. I¹ I² ye göre çok geniştir. Kalın mineli diş yapısı tohum ve kabuklu yemişlerden beslendiklerini göstermektedir.

Ankarapithecus sadece Türkiye’de izine rastlanılan bir primat üyesidir (Alpagut vd. 1996; Tekkaya, 1974). Alt kesicileri dar ve uzun taçlı olup köpek dişi erkekte alçak taçlı ve diğer türlere göre nispeten daha kütleli iken dişide daha küçük azı benzeridir. P₃ büyük, oval ve uzunken P₄ geniştir. Alt büyük azılar diğer geç Miyosen hominoidleri ile karşılaştırıldığında uzunluğuna göre daha geniştir.

Isırma yüzeyleri geniş, düz tüberküllüdür ve cingulum görülmez. Üst merkezi kesici kalın mineli olup, labiolingual düzlemde kalın ve mesiodistal düzlemde uzundur.

Ouranopithecus küçük köpek dişlerine ve geniş alt küçük azılarına sahiptir. Büyük azıların mine tabakası olağanüstü büyük olup sert besinlerle beslendiklerini göstermektedir. *Ouranopithecus* cinsinin diğer bir tür ise sadece Türkiye’de görülür ve *Ouranopithecus turkae* olarak adlandırılmıştır.

Bu türde arka dişlere oranla daha dar damak kemiği, tek tip üçüncü ve dördüncü küçük azı bulunur, düşük taçlı, kesicilerle neredeyse aynı hizada dizilmiş ve arka dişlere oranla daha küçük köpek dişi ile *Ouranopithecus macedoniensis*’den ayrılır (Güleç vd. 2007). Miyosenin sonlarında Asya’da görülen *Gigantopithecus* ise devasa büyüklüğü ile bilinir ve yaşamış bilinen en büyük primattır. *Sivapithecus* cinsinden köken aldıkları neredeyse kesindir (Fleagle, 1998). Alt kesicileri çok küçük ve dikeydir. Köpek dişleri kalın olmakla beraber nispeten küçüktürler. Alt ön küçük azıları geniştir. Kalın bir mine tabakasına sahip olan dişlerinde alçak ve neredeyse düz tüberküller vardır.

Miyosen dönem Afrika’da sadece hominoid değil aynı zamanda Cercopithecoidea (eski dünya maymunları) grubu içinde önemli bir dönem oldu. İlk örnekler erken Miyosen’de kuzey ve doğu Afrika’da karşımıza çıkarlar ve genel olarak Victoriapithecidae ailesine bağlı *Prohylobates* ve *Victoriapithecus* olarak iki cinse ayrılırlar. Daha sonra görülecek olan cercopithecoidler gibi alt büyük azıları bilophodont yapı sergiler. Üst büyük azılarda genelde metacone ve protocone arasında eğik bir çıkıntı vardır (crista obliqua) ve alt büyük azılarda genelde küçük bir hypoconulid bulunur. Son alt küçük azının yanağa bakan kısmı geniştir ve ısırma yüzeyi dardır. Trigonid kısa olup taç genelde alçaktır. Köpek dişlerinde seksüel dimorfizm görülür ki bu bütün eski dünya maymunlarında görülen bir özelliktir.

Bu iki cinsten sonra geç Miyosene kadar pek bir fosil kalıntısına rastlanılmamıştır. Geç Miyosende de *Macaca*, *Parapapio*, *Mesopithecus*, *Semnopithecus*, *Colobus*, *Libypithecus* ve *Microcolobus* cinsleri çıkar. Bu cinsler genel itibari ile yaşayan eski dünya maymunlarına büyük benzerlikler gösterirler.

İlk Homininlerde Dişler

Hominin statüleri tartışmalı olmakla beraber insan-şempanze ayırımından sonra ortaya çıkan ilk canlılar *Sahelanthropus*, *Orrorin* ve *Ardipithecus*'dur. Bunları takip eden ve hominin statüsü net olarak belirli olan *Australopithecus*'lar birçok fosil kayıt ile iyi tanımlanmıştır.

1. ***Sahelanthropus*:** Yaklaşık 7 milyon yıl ile tarihlenen bu cinse ait kalıntılar Çad'da bulunmuştur. Kesici dişleri küçük olup I¹ de bulunan lingual fossa üzerinde tüberküller ve belirgin çıkıntılar görülür, yaşayan kuyuksuz büyük maymunlara göre daha küçük köpek dişleri vardır, mesiodistali buccolinguale göre daha uzundur ve uçlarında aşınma vardır, C₁-P₃ arasında diestama yoktur, büyük azılar yuvarlak tüberküllere sahiptir, M³ üçgenimsi iken M₃ distale doğru yuvarlaktır ve arka dişlerin mine kalınlığı *Pan* ile *Australopithecus* arasındadır (Brunet vd. 2002). Genel olarak baktığımızda; *Gorilla* cinsinden daha küçük köpek dişleri ve alçak taçlı arka dişler, *Pan*'a göre daha kalın mine tabakası görülür (Brunet vd. 2002). Miyosen dönemde daha yaşlı türler ile karşılaştırdığımızda ise; *Samburupithecus*'a göre daha küçük ve alçak taçlı arka dişler (lingual cingulum görülmez); *Ouranopithecus*'a ve *Sivapithecus*'a göre daha küçük ama mesiodistal anlamda daha uzun köpek dişi ve daha ince mine tabakası; *Drypithecus*'a göre ise daha kalın mine tabakasına sahiptir (Brunet vd. 2002). Daha genç olan *Orrorin*'den I¹ deki lingual fossada bulunan tüberküllerden ve farklı üst köpek dişleri ile ayrılır (Brunet vd. 2002).
2. ***Orrorin*:** 6 milyon yıl ile tarihlendirilen bu cinse ait kalıntılar Kenya'da bulunmuştur. *Orrorin*; büyük merkezi kesicilere, mesial kısmında bir oluk olan büyük bir üst köpek dişine, eğimli tacı olan dördüncü alt küçük azıya, kalın mineli ve bunodont alt ve üst büyük azılara sahiptir (lingual cingulum yok) (Pickford ve Senut, 2001). Arka dişler *Australopithecus*'lara göre daha küçüktür ve mesiodistal düzlemde daha kısadır, üst köpek dişleri daha kısadır ve mesial yüzeyde dar ve yüzeysel dikey bir oluk vardır (Senut, 2007). Kalın mineleri ve üst köpek dişindeki mesial oluk ile de *Ardipithecus*'dan ayrılır (Senut, 2007).
3. ***Ardipithecus*:** Etiyopya'da bulunan *Ardipithecus* fosilleri 4,4 milyon yıl ile tarihlendirilmektedir. Arka dişlerindeki küçülme görülür, köpek dişi ve azı dişlerinde ince mine vardır ve asimetric P₃ ve P³ lerde buccal tüberkül daha belirgindir (White vd. 1994; White vd. 2009). Köpek dişleri mesiodistal olarak uzun olmayıp bu anlamda yaşayan kuyuksuz büyük maymunlardan ayrılrsa da (*Ardipithecus*'da daha çok kesici biçimindedir- incisiform-, büyük azıların minesinin ince olması ve asimetric P₃ ve P³ ler ile diğer hominidlere göre şempanzeye daha yakındır (Senut, 2007). *Australopithecus* türleri ile karşılaştırıldığında; köpek dişlerinin azı dişlerine göre daha büyük olduğunu, alt geçici birinci büyük azının daha dar olduğunu, büyük azı ve köpek dişlerinin daha ince mine tabakasına sahip olduğunu görürüz (White vd. 1994). Kendisinden daha yaşlı hominoidler ile karşılaştırdığımızda ise; köpek dişlerinin daha kesici, taçlar daha az çıkıntılı, alt büyük azılar daha geniştir (White vd. 1994).
4. ***Australopithecus*:** Yaşayan kuyuksuz büyük maymunlar ile karşılaştırdığımızda; vücut ebatlarına göre daha küçük kesici ve köpek dişleri olduğunu görürüz. P₃ ler C¹ leri keskinleştirici bir özellik taşımaz. Büyük azılar geniş olup, bombeli tüberküllere ve kalın mine tabakasına sahiptir. *Australopithecus anamensis* arka dişlere göre daha büyük ön dişlere sahiptir. Alt köpek dişleri ile alt üçüncü küçük azılar *afarensis*'e göre daha ilkel olup, arka dişleri *Ardipithecus*'dan daha büyüktür. Dişlere bakıldığında bu türde seksüel dimorfizm olduğu görülür. *Australopithecus afarensis* heteromorfik kesicilere sahiptir. Üst ve alt köpek dişleri sonraki *Australopithecus* türleri ile karşılaştırdığımızda arka dişlere göre çok büyüktür. Büyük kesici ve köpek dişleri ile şempanzeye benzemekle beraber büyük azı dişleri yaşayan kuyuksuz büyük maymunlara göre daha büyüktür. *Australopithecus africanus*'da ise arka dişler *boisei*, *robustus* ve *aetiopicus* türlerinde olduğu kadar büyük olmasa da

*afarensis*den büyüktür. Üst ve alt köpek dişleri ile küçük azılar önceki türlere göre daha gelişmiştir. Bu cinsin en yeni bulunan türü olan *Australopithecus sediba* ise hem ilkel hem gelişmiş özellikler taşır. Büyük azılar doğu Afrika türleri ile benzerlikler gösterse de genel olarak *Australopithecus africanus* ve erken *Homo* türleri ile büyük benzerlikler gösterir (üst büyük azıdaki Carabelli ve alt büyük azıdaki protostylid özellikleri gibi) (Joel ve diğerleri, 2013). *Australopithecus (Paranthropus) boisei ve robustus* türlerine baktığımızda ise çok büyük arka dişler görürüz. Küçük azılar yüksek derecede molarize olmuş olmakla beraber çok kalın mine tabakasına sahiptir. *Paranthropus*'un güçlü çeneleri sert besinler ile beslediğini gösterirken, dişleri ise yumuşak besinler ile beslendiklerini göstermektedir. *Paranthropus* meyve ile solucan ve çekirge gibi küçük böcekleri de tüketmiştir (Macho, 2014).

5. **Homo:** *Homo* cinsine geçişte dişlerde genel olarak görülen özellikler; daha dar taçlar (özellikle alt küçük azılarda), büyük azıların sırasının uzunluğunda meydana gelen küçülme, farklı ebatlarda olmak üzere daha küçük büyük azılar olarak sıralanabilir (Dunsworth ve Walker, 2002). *Homo habilis* en erken *Homo* türlerinden olup bu özellikler daha baskın görülebilir. *Habilis*'te küçük azılar *Australopithecus*'a göre daha dar olup *Homo erectus* aralığındadır. Büyük azıların ebatları ise *Australopithecus* 'ların alt sınırı ile *Homo erectus*'un üst limitleri arasındadır. Özellikle alt küçük ve büyük azılarda olmak üzere genel olarak dişlerde buccolingual yönde bir daralma varken mesiodistal yönde bir uzama söz konusudur. Yine en erken türlerde olan *Homo rudolfensis* ise *Homo habilis*'e göre daha büyük ön dişlere sahip olmakla beraber arka dişler daha geniş ve kalın mineye sahiptir. *Homo erectus*'a baktığımızda ise shovel-shaped kesici dişleri görebiliriz. Önceki türlere göre daha küçük arka dişlere sahiptir. Ancak yine de sert beslenmeyi gösteren kalın mineli dişleri vardır. *Homo neanderthalensis* türünde arka dişler alçak taçlı olup pulpa odacıkları çok büyüktür (taurodontizm). Diş dokularının oranları ve mine kalınlıkları, kendilerine özgü bir gelişimsel süreç izledikleri için arkaik homininleri tanımlamada ve ayırmada çok yararlıdır. Neandertaller, diğer homininlerle karşılaştırıldıklarında, ince bir mine tabakasına sahiptirler ve bunun kökeni ve evrimi bilinmemektedir. Neandertallerin potansiyel atası olan *Homo antecessor* fosilleri üzerinde yapılan yeni bir çalışma, bu soruya bazı cevaplar ortaya koydu (Martín-Francés vd. 2018). İspanya'nın Grand Dolina mağarasından ele geçen ve 800-900 bin yıl öncesine tarihlenen 17 azı dişinin incelendiği çalışma, *Homo antecessor*'un Neandertallerin sahip olduğu ince mine tabakası özelliğine sahip olmadığını ortaya koydu. Ancak bütün diş bölümleri birlikte incelendiğinde, *Homo antecessor*'un Neandertallere, diğer homininlere göre daha yakın olduğu ortaya konuldu. Bu sonuçlar, Neandertal diş özelliklerinin bazılarının Avrupa'da Erken Pleistosen'de görülmeye başlandığını, ancak tüm özelliklerin daha sonra ortaya çıktığını ortaya koymakta. Ön dişler çok büyük olup shovel-shaped görülür. Neandertallerde görülen diş gelişim hızı, *Homo sapiens* ile neredeyse aynıdır (Rosas vd. 2017). Neandertal dişleri üzerinde yapılan çalışmalar, Neandertallerin dişlerini üçüncü bir alet gibi kullandığını ve diş temizliği için kürdan kullandığını da ortaya koymaktadır (Estalrich ve Rosas, 2015; Nowaczewska ve diğerleri, 2021). Neandertallerin modern insan üzerindeki etkileri dişlerde de kendini göstermektedir. Bu etkiyi belirlemeye yönelik gerçekleştirilen bir çalışmada, farklı diş gruplarının boyutunu ve şeklini etkileyen 18 genom bölgesi belirlendi ki bunlardan 17'si daha önce diş boyutlarıyla ilişkilendirilmemişti (Li vd., 2025). Yeni ilişkilendirmelerden biri, eski insanlarla melezleşme nedeniyle Neandertallerden miras kaldığı düşünülen bir gen üzerindeydi. Diş gelişiminin biyolojik yoluna katkıda bulunan bu genetik varyant sadece Avrupa kökenlilerde bulundu ve varyantın taşıyıcıları daha ince kesici dişlere sahipti. Genel olarak, Avrupa kökenlilerin dişleri daha küçüktü. Bilim insanları ayrıca, Doğu Asyalı insanlarda kesici diş şeklini etkilediği bilinen EDAR adlı bir gen üzerinde diş boyutları ile ilişkiler bulurken, yeni çalışma bu genin aynı zamanda tüm dişlerin genişliğini de belirlediğini ortaya koydu. Yeni bulunan bir tür olan *Homo naledi*'nin dişlerinde Güney Afrika'nın aynı bölgesinde yaşayan diğer insan ailesi

bireylerine göre daha yüksek oranlar çentikler görülmektedir (Towle ve diğerleri, 2017). Dişlerde bu oranda bir hasara yol açan etken ise sert ve dayanıklı besinler ile beslenmedir. Büyük ihtimalle *Homo naledi*'nin de beslenme örüntüsü kabuklu yemiş, tohum ve bunların arasına karışmış iri kum tanelerinden oluşmaktaydı. Erken *Homo sapiens*'lere baktığımızda shovel-shaped kesicilerin olmadığını ve ön ile arka dişlerin küçüldüğü görülmektedir.

Modern İnsanda Diş Özellikleri

İnsanlarda dişlerin oluşumu anne karnında yaklaşık beşinci ayda süt dişlerinin oluşmaya başlaması ile başlayıp 20'li yaşlarda üçüncü büyük azıların çıkması ile biter. İnsanlarda; birincisi süt dişleri olarak adlandırılan ve doğumdan sonra altıncı aydan itibaren çıkmaya başlayan ilk seri dişler ile doğumdan sonra 6 yıldan itibaren çıkan ikinci seri daimî dişler olmak üzere iki seri diş bulunur. Süt dişleri her yarım çenede beşer adet olmak üzere toplam 20 tanedir. Bu dişler genel olarak daimî dişlere benzemekle beraber daha küçüktürler. Ayrıca mine tabakası daha ince olup dişler daha yuvarlak hatlara sahiptir ve diş kökleri daha ince ve uzundurlar.

İnsanda 32 adet kalıcı diş bulunmakta olup diş formülü 2.1.2.3 şeklinde ifade edilir. Orta hattan başlamak üzere her bir yarım çenede 2 adet kesici diş, 1 adet köpek dişi, 2 adet küçük azı ve 3 adet büyük azı dişi bulunur.

Günümüz Primatlarında Diş Yapıları

Strepsirhini

1. **Lemuroidea:** Bu üst aileye üye türler Madagaskar adasında izole olmuş durumda yaşarlar. Ağaç yaşamını sürdürürler ve yaprak, meyve, böcek ve bazen de küçük omurgalılarla beslenirler. Lemuridae, Lepilemuridae, Cheirogaleidae, Indriidae ve Daubentoniidae ailelerini kapsar.
 - a. **Lemuridae:** Diş formülleri; süt dişleri için 2-1-3 ve daimî dişleri için 2-1-3-3 şeklindedir. Genel olarak Haplorhini alt takımı bireylerine göre daha ince mine tabakasına sahiptirler. Alt kesici dişleri köpek dişi ile öne yatık vaziyette konumlanmıştır ve bir tarak şeklini alır. Üst kesiciler küçük olup, iki merkezi kesici birbirinden geniş bir boşluk ile ayrılır. Bu boşluğa alt kesiciler ve köpek dişlerinin oluşturduğu dental tarak (dental comb) yerleşir. Bu lemur ve lorisileri diğer tüm primatlardan ayıran en önemli özelliklerden birisidir. Bu yapının tımarlama için kullanıldığı düşünülse de bazı türlerin bu yapıyı ağaçlardan reçine çıkarmak için kullandıkları da düşünülmektedir (Swindler, 2002). Üst köpek dişleri geniş tabanlı olup uzundur. Geriye doğru eğim yaparak uzanır. Alt köpek dişleri ise kesicilerle beraber dental tarağı oluşturur ve kesicilerden büyüktür. Üst küçük azılar köpek dişlerine bitişik olduğu gibi bazı türlerde bir boşluk ile ayrı da olabilir. P² en küçük olup köpek dişi şeklindedir. Bu küçük azıda küçük bir lingual cingulum görülürken diğer küçük azılarda belirgindir. P⁴ genel olarak büyük azı şeklinde gibi olsa da büyük bir çeşitlilik gösterir. Alt küçük azılara baktığımızda P₂ köpek dişine çok benzemektedir. Üst köpek dişi ile temas halinden olduğundan köpek dişi vazifesi görür. P₂ ve P₃ küçük bir boşluk ile birbirlerinden ayrılırlar. P₄'de ise iki tüberkül bulunur. Üst büyük azılara baktığımızda üç tane iyi gelişmiş tüberkül görürüz; paracone, protocone ve metacone. M¹ ve M²'de çok belirgin bir lingual cingulum varken M³'de yoktur. Bu cingulum ile bazı türlerde protostyle yapısı varken bazı türlerde hypocone görülür. Alt büyük azılar ise buccolingual düzlemde basıktır ve trigonid ile talonid bölgeler birbirinden ayrılır. Trigonid bölge daha yüksekte kalır.

- b. Lepilemuridae:** Süt dişleri 2-1-3 şeklinde olup, daimî dişlerde diş formülü üst dişlerde 0-1-3-3 ve alt dişlerde 2-1-3-3 şeklindedir. Üst kesiciler sadece süt dişlerinde vardır, alt kesiciler ise öne yatıktır. Üst köpek dişleri uzun olup geriye doğru eğim yaparak uzanır. Alt köpek dişleri ise kesicilerle beraber dental tarağı oluşturur ve kesicilerden oldukça büyüktür. P² diğer küçük azıların tacından da yüksekte tek bir tüberküle sahiptir (paracone) ve köpek dişi şeklindedir. Diğer küçük azılar ise iki tüberküle sahip olup paracone protoconeden büyüktür. Alt küçük azılarda ise P₂ çok yüksek bir tüberküle sahiptir (protoconid). P₃ de sadece protoconide sahipken P₄de küçük bir metaconid de vardır. Üç üst büyük azıda da paracone, metacone ve protocone çok iyi gelişmiştir ve lingual cingulum vardır. M₁ ve M₂de ise dört tüberkül bulunurken M₃'de beşinci bir tüberkül daha bulunur (hypoconulid).
- c. Cheirogaleidae:** Diş formülleri; süt dişleri için 2-1-3 ve daimî dişleri için 2-1-3-3 şeklindedir. Üst kesiciler birbirine yapışık olup merkezi kesici daha büyüktür. I² C¹den bir boşluk ile ayrılır. İki merkezi kesici arasında büyük bir boşluk vardır. Alt kesiciler ise dar olup öne yatıktır ve köpek dişi ile dental tarağı oluşturur. Üst köpek dişi oldukça kaba olup geriye eğimlidir. Küçük bir lingual cingulum mevcuttur. Alt köpek dişleri ise kesicilerden biraz daha kısa ve geniştir ve dental tarağa katılır. P₂ köpek dişi şeklinde olup diğer küçük azılardan daha yüksek taca sahiptir, ayrıca küçük bir lingual cingulum vardır. P₃'de tek P₄'de ise iki tane tüberkül vardır. P² tek ve büyük bir tüberküle sahip olup köpek dişi şeklindedir. Üst büyük azılar üç tüberküllü olup bazı türlerde hypocone de görülmektedir. Tüm azılarda lingual ve buccal cingulum mevcuttur. Alt büyük azılarda ise protoconid ve metaconid protocristid ile birbirine bağlanır.
- d. Indriidae:** Süt dişleri 2-1-3 şeklinde olup, daimî dişlerde diş formülü üst dişlerde 0-1-3-3 ve alt dişlerde 2-0-2-3 şeklindedir. Üst merkezi kesiciler birbirinden büyük bir boşluk ile ayrılırken, alt kesiciler öne yatıktır. Üst köpek dişleri iri ve uzun olup, alt köpek dişleri yoktur. P₃de sadece geniş bir paracone bulunur. Altta ise P₃ oldukça geniştir ve bıçak şeklindedir, ayrıca bir boşluk ile I₂ den ayrılır. P₄de tek tüberküllüdür.
- e.** Üst büyük azılar dört tane iyi gelişmiş tüberkülden oluşur. Ayrıca tüm büyük azılarda buccal cingulum mevcut olup birinci ve ikinci büyük azılar da ise protocone ve metacone arasında crista obliqua vardır. M₁ ve M₂de iyi gelişmiş dört tüberkül varken M₃de hypoconulid de görülür.
- f. Daubentonidae:** Süt dişleri 1-1-2 şeklinde olup, daimî dişlerde diş formülü üst dişlerde 1-0-1-3 ve alt dişlerde 1-0-0-3 şeklindedir. Üst ve alt kesiciler iri ve keski şeklinde olup sürekli büyürler. Bu ailede köpek dişi yoktur. Üstte kesici dişten bir boşluk ile ayrılan kanca şeklinde bir küçük azı mevcut olup, altta küçük azı yoktur. Üst büyük azıların ilk ikisinde 4 tüberkül varken üçüncü büyük azıda hypocone yoktur. Alt büyük azılar ise büyük bir boşluk ile kesicilerden ayrılır. Alt büyük azılar tüberkül sayısı bakımından üstlerle aynı olup, birinci ve ikinci büyük azılarda buccal ve lingual tüberküller bir oluk ile birbirinden ayrılır.
- 2. Lorisioidea:** Afrika ve Asya'da yayılım gösteren bu üst ailenin, Galadiæ (Afrika) ve Lorisidae (Asya) olmak üzere iki ailesi vardır.
- a. Galagidae:** Diş formülleri; süt dişleri için 2-1-3 ve daimî dişleri için 2-1-3-3 şeklindedir. Üst merkezi kesiciler bir boşluk ile birbirinden ayrılır ve iki kesici diş de uzun ve incedir. Alt kesiciler ise uzun ve dardır. Üst köpek dişi uzun ve iyi gelişmiş olup, alt köpek dişi kesicilerden daha iri olup dental tarağı tamamlar. P² tek bir tüberküle sahip olup köpek dişine benzer. Buccal ve lingual cingulum görülür. P₄ büyük azı şeklinde olup oldukça

bombeli bir paracone, iyi gelişmiş bir protocone, belirgin bir metacone ve geniş bir hypocone barındırır. P₂ köpek dişi şeklindedir ve diğer yanak dişlerine göre çok yüksektir. P₄de üstteki gibi dört tüberküle sahiptir. M₁ ve M₂'de dört ve M₃'de 3 tüberkül bulunurken, M¹ ve M²de dört ve M³de beş tüberkül bulunur.

- b. Lorisidae:** Diş formülleri; süt dişleri için altta 2-1-3 ve üstte 1-1-3 iken daimî dişleri için 2-1-3-3 şeklindedir. Üst merkezi kesiciler birbirinden bir boşluk ile ayrılırken, kesici dişler bazı türlerde kanca şeklinde iken bazılarında I¹ I²'ye göre çok büyüktür. Alt kesiciler ise lemurlarda olduğu kadar olmasa da öne yatıktır. Üst köpek dişleri geniş ve oldukça kaba yapısı ile diş hattındaki diğer dişlerden çok daha yüksektir. Lingual cingulum görülür. Alt köpek dişleri ise dental tıraşa katılırlar ve kesicilere göre daha büyüktürler. P² köpek dişi şeklinde olup tüm küçük azılarda lingual cingulum vardır. P₂ de üstteki gibidir. Üst büyük azıların ilk ikisinde genelde dört tüberkül bulunurken onlara göre daha küçük olan üçüncü büyük azıda hypocone yoktur. Üçünde de lingual cingulum varken ilk ikisinde crista obliqua da mevcuttur. İlk iki alt büyük azılarda dört tüberkül varken üçüncü büyük azıda hypoconulid de görülür.

3. **Tarsioidea:** Tarsidae ailesi yaşayan tek ailesidir ve sadece güneydoğu Asya'da yaşarlar. Süt dişleri 0-1-2 şeklinde olup, daimî dişlerde diş formülü üst dişlerde 2-1-3-3 ve alt dişlerde 1-1-3-3 şeklindedir. Merkezi kesici diğerine göre daha büyük olup ikisi de koni şeklindedir ve birbirlerine yapışıktırlar. Merkezi kesicinin tabanının etrafında bir cingulum mevcuttur. Altta koni şeklinde ve dikey olarak yerleşmiş tek bir kesici bulunur ve cingulum çok belirgin değildir. Üst köpek dişi küçük azılardan biraz yüksek olup keskin bir uca sahiptir ve cingulum ile çevrelenir. Alt köpek dişi ise diğer dişlere göre daha kabadır ve daha yüksektir. P² köpek dişine benzer ama daha küçüktür. P³ P⁴'e göre daha büyüktür ve cingulum daha belirgindir. Alt küçük azılar oldukça sadedir. Üst büyük azılar iyi gelişmiş üç tüberkülden oluşur. Tüm büyük azılarda buccal cingulum ve crista obliqua görülür. Alt büyük azılar da üst büyük azılara benzemekle beraber üçüncü alt büyük azıda hypoconulid de görülür.

Haplorhini

1. **Platyrrhini:** Bu infra takım sadece Amerika'da yaşayan maymunları kapsayıp Ceboidea üst ailesine sahiptir (yenidünya maymunları). Ceboidea üst ailesi ise Cebidae ve Atelidae ailelerinden oluşur.
- a. Cebidae:** Diş formülleri; süt dişleri için 2-1-3 iken daimî dişleri için 2-1-3-3 şeklindedir. Üç alt aileden oluşur; Callitrichinae, Cebinae ve Aotinae. Callitrichinae grubunun üyelerinde yenidünya maymunlarının hepsinde görülenin aksine iki tane daimî büyük azı vardır (*Callimico* cinsi hariç). I¹ oldukça geniş olup spatula şeklindedir ve lingual cingulum her iki üst kesicide de vardır. Alt kesiciler uzun olup yaklaşık aynı uzunluktadır. Bu da ağaçlardan reçine çıkarılması için delik açmaya yarar. Köpek dişleri diğer dişlere göre çok yüksek olup iyi gelişmiştir, üstteki köpek dişi bir boşluk ile ikinci kesiciden ayrılır. Üst küçük azılar iki tüberkülden oluşurken P₂ köpek dişi şeklindedir. Türlerle göre değişik göstermekle beraber stylidler görülür. Üst büyük azılarda üç ve alt büyük azılarda dörder tüberkül bulunur. Üst büyük azılarda da stylidler görülür. Cebinae ailesine baktığımızda üst kesicilerin Callitrichinae ailesindeki gibi geniş ve spatula şeklinde olduğunu görüyoruz.

Köpek dişleri de benzer yapı gösterse de Callitrichinae ailesinin aksine bunlarda ikinci merkezi kesici ile aralarında bir boşluk bulunmaz. P^2 türüne göre bazen iki tüberküllü olup bazı köpek dişi şeklindedir, P_2 ise hep köpek dişi şeklindedir. Üst büyük azılardan ilk ikisinde dört tüberkül ve crista obliqua gözlenirken üçüncü büyük azıda üç tüberkül vardır. Alt büyük azıların hepsi dört tüberküllüdür. Bu grubun son ailesi olan Aotinae ise yine geniş bir I^1 ve ona göre daha sivri bir I^2 'ye sahiptir. Altta da $I_2 I_1$ 'e göre daha keskin üst kenara sahiptir. Üst köpek dişi oldukça büyük olup diğer dişlere göre çok yüksektir. Alt köpek dişi de diğer dişlere göre yüksek olmasına rağmen üst kadar büyük değildir. Üst küçük azılarda iki tüberkül vardır ve P^3 ile P^4 'de lingual cingulum görülür. Altta ise P_2 köpek dişi şeklinde olup diğer küçük azılara göre daha yüksektir. Üst büyük azılardan ilk ikisinde dörder tüberkül var iken üçüncü büyük azıda iki tüberkül vardır. Aynı şekilde ilk iki büyük azıda görülen crista obliqua üçüncü büyük azıda nadiren görülür. Alt büyük azılarından hepsinde dört tüberkül bulunur.

- b. Atelidae:** Fiziksel olarak en büyük platyrrhini grubunu oluşturur ve üç alt aileden oluşur; Callicebinae, Pitheciinae ve Atelinae. Callicebinae alt ailesinde I_1 ve ısırma yüzeyi düz iken I_2 dardır ve ısırma yüzeyi sivridir. Alt kesiciler ise uzun ve ince olup aynı boydadırlar. Üst köpek dişinin tabanı kalın olup uca doğru inceler ve boyun bölgesinde lingual cingulum bulunur. Alt köpek dişi ise geriye doğru eğik olup arka tarafta küçük bir tepe şeklinde son bulur. Üst küçük azılar da ikişer tüberkül bulunurken, P_2 dişi köpek dişi şeklindedir ve diğer alt küçük azılardan yüksektir. Üst büyük azıların ilk ikisinde dört tüberkül vardır ve hypocone çok büyüktür. M^3 'de ise hypocone ya yoktur ya da çok küçüktür. Alt büyük azıların ilk ikisinde dörder tüberkül varken üçüncüde hypoconulid de vardır. Protocristid trigonid ile talonidi birbirinden ayırır. Pitheciinae alt ailesinde ise $I^1 I^2$ 'den büyüktür ve ikisinde de lingual fossa bulunur. Alt kesiciler ise uzun olup üstün tersine $I_2 I_1$ 'den büyüktür. Üst ve alt kesiciler belli derecede öne yatıktır. Köpek dişleri ise diğer grupların aksine yanlara doğru çıkıntı yaparak uzarlar. Üst küçük azılar iki tüberküllü olup alt küçük azıların ikincisinin protoconidi yüksektir. Üst ve altta küçük azılar büyük azı şeklindedir. Üst büyük azıların dört tane alçak tüberkülleri vardır ve yukarıdan bakıldığında dikdörtgen bir hat çizer. Alt büyük azılar da dört alçak tüberkülden oluşur. Son alt aile olan Atelinae ise $I^1 I^2$ 'ye göre daha büyüktür ve ısırma yüzeyi daha geniştir. Alt kesiciler ise aynı boyda olup I_1 'in düz ve I_2 'nin sivri ısırma yüzeyleri vardır. Köpek dişlerin ise iri olup belirgin bir lingual cingulumu sahiptir. Üst küçük azılar iki tüberküllü iken altta P_2 'nin tek tüberküli varken P_4 'ün üçüncü tüberküli bulunabilir. Üst büyük azılar ise genelde dört tüberküllü olmakla beraber üçüncü büyük azıda hypocone olmayabilir. Alt büyük azılar ise genelde dört tüberküle sahip olmakla beraber beşinci tüberkülün durumu cinsler arasında değişiklikler gösterebilir.

2. Catarrhini: Bu infra takım Cercopithecoidea ve Hominoidea olmak üzere iki üst aileden oluşur (eski dünya maymunları).

- A. Cercopithecoidea:** Cercopithecoidea üst ailesi Cercopithecidae ailesinden ibaretti ve bu ailenin de Cercopithecinae ve Colobinae olmak üzere iki alt ailesi vardır. Genel olarak diş formülleri; süt dişleri için 2-1-2 ve daimî dişleri için 2-1-2-3 şeklindedir. Meyve ile beslenen türlerde mine tabakası yaprak ile beslenenlere göre daha kalındır. Üst ve alt büyük azılarında görülen bilophodont yapı da önemli özelliklerindendir. Ayrıca büyük köpek dişleri ve kesici P_3 de önemli özelliklerindendir. Cercopithecinae alt ailesinde genel olarak $I^1 I^2$ 'den büyük olup spatula şeklindedir. I^2 'nin ucu sivridir. Üst köpek dişleri çok büyük olup diğer dişlerden çok uzundur. Arka yüzeyi bıçak şeklinde olup çene kapandığı

zaman P₃ ile birbirine sürtünür. Köpek dişlerinde seksüel dimorfizm görülür ve bu köpek dişleri erkekler arasında güç gösterisi yapma ve sosyal statü belirlemede de kullanılır. P₃'de paracone daimi büyüktür. Bazı türlerde protocone yoktur. P₄'de ise genelde iki tüberkül bulunur. P₃ ise üst köpek dişi ile yaptığı temas sonucu keskin bir hal almıştır (honing mekanizması). Üst ve alt büyük azılar bilophodont bir yapı sergiler. Tüberküller yüksek olup keskin kenarları vardır. Genelde dörder tüberkül bulundururken bazı türlerde alt büyük azılarda hypoconulid de görülür. Colobinae alt ailesinde ise genel olarak diş özellikleri Cercopithecinae alt ailesine benzemektedir.

B. Hominoidea: Hylobatidae ve Hominidae ailelerinden oluşur ve 'ape' olarak adlandırılırlar (kuyruksuz büyük maymunlar). Diş formülleri süt dişleri için 2-1-2 ve daimî dişleri için 2-1-2-3 şeklindedir. Dişlerde diğer primatlardan birçok farklılık görülür. En önemli farklılık büyük azılarda görülen beşinci tüberkül oluşum ve bir oluk ile bu tüberküllerin ayrılması ile oluşan Y şeklindeki oluşumdur (Y-5 düzeni).

a. Hylobatidae: Hylobat ailesi güneydoğu Asya'da yaşarlar ve Afrika'daki apelere göre daha küçüktürler. I¹ geniş olup lingual yüzeyi içbükeydir I² ise dar ve sivri uçludur. Her iki dişin tabanında lingual cingulum bulunur. I₁'in ısırma yüzeyi yatayken I₂'nin ısırma yüzeyi distale doğru eğimlidir. İki dişin de lingual yüzeyleri iç bükey olup lingual cingulum mevcuttur. Köpek dişleri uzun ve sert olup üst dişlerde mesial yüzeyde olukları vardır. Dışa ve arkaya doğru eğim gösterir. Köpek dişlerinde seksüel dimorfizm görülmez. Üst küçük azılar iki tüberküllü olup genel olarak protocone çok az gelişmiştir. P₃ keskin iken P₄'de iki veya bazen daha fazla tüberkül gözlenir. Üst büyük azılarda dört tüberkül vardır ve crista obliqua protocone ve metacone tüberküllerini birleştirir. Alt büyük azılarda ise genel olarak beş tüberkül bulunurken üçüncü büyük azıda bulunma oranı ilk ikisine göre daha düşüktür.

b. Hominidae: İnsanların da içinde bulunduğu bu aile ayrıca *Pongo* (orangutan), *Pan* (şempanze ve bonobo) ve *Gorilla* (goril) cinslerini de kapsar. Orangutanlar Asya'da yaşarken şempanze ve goriller Afrika'da yaşarlar. Gorillerin mine tabakaları ince iken şempanze ile orangutanda kalın bir mine tabakası görülür. Yine bu hominoidlerin dişlerinin oklüzyal yüzeylerinde kırışıklıklar ve tırtıklanmalar görülür. Küçük ve büyük azılarda iyi gelişmiş olan bu özellikler, *Pongo* cinsi bireylerinin alt azı dişlerinde çok iyi gelişmiştir. I¹ geniş olup spatula şeklindedir ve düz ısırma yüzeyine sahiptir. Belirgin bir lingual cingulum vardır ve iç bükey bir lingual fossanın altında yer alır. Lingual cingulumdan başlayıp üst hatta kadar uzanan ve birçok dikey çıkıntı şeklinde bulunan tuberculum dentale yapısı da görülebilir. I² daima merkeziden dardır ve özellikle orangutanda sivri bir uca sahiptir. I²'de de küçük bir lingual cingulum görülür.

Alt kesiciler üsttekilere göre daha küçük olmakla beraber aşağı yukarı aynı şekilde ve ebattadırlar (merkezi kesicinin daha küçük olduğu da görülür). Üst köpek dişleri büyük olup koni şeklindedir ve erkeklerde daima daha büyüktür (*Pan* cinsinde diğer cinslerdeki kadar büyük farklılık görülmez). Her iki cinsiyette de diğer dişlere göre çok yüksektir. Mesial yüzeyi dışbükey ve distal yüzeyi içbükeydir. Belirgin bir lingual cingulum vardır ve orangutanda en belirgin haldedir. C¹ ile I² arasında genelde büyük bir boşluk bulunur ki buraya ağız kapandığı zaman C₁ girer. C₁ de üsttekilere benzer. Yukarıdan bakıldığında üçgenimsi bir şekildedirler, ancak *Pan* cinsi bireylerinde biraz daha yuvarlağımsıdır. Üst ve alt köpek dişlerde mesiolingual yüzeyde bir oluk bulunur (*Pan* cinsi üyelerinde altta sıklıkla görülmez). Üst küçük azılarda iki tüberkül bulunur ve paracone protoconedan büyüktür (orangutanda neredeyse aynı büyüklükte dirler). Isırma yüzeyinde iki crest vardır ve yüzeyi üç parçaya ayırırlar. P₃'ün mesiobuccal

yüzeyi P⁴e göre daha belirgindir (özellikle orangutanda) ki bu izole dişlerin tanımlanması için önemlidir. Gorillerde protocone üzerinde lingual cingulum da görülebilir. Alt küçük azılara baktığımızda P₃ün keskin ve P₄ün çok tüberküllü olabildiğini görürüz. P₃ protoconid ve metaconid sıklıkla yaklaşık olarak aynı boyda olur. P₄ genelde iki tüberküllü iken hypoconid ve entoconid varlığı da sıklıkla görülür. Üst büyük azılarda farklı ebatlarda dört tüberkül görülür. Genelde paracone ve protocone diğer tüberküllerden büyüktür. Hypocone ebadı birinci büyük azıdan üçüncüye gittikçe küçülür. Protocone ve metacone arasında crista obliqua bulunur. Distolingual düzlemde bulunan bir oluk hypoconu diğer tüberküllerden ayırır (diğer cinslerde *Pan* cinsinde olduğu kadar belirgin değildir). Lingual cingulum da görülür (özellikle *Pan* da). Alt büyük azılarda baktığımızda genelde beş tüberkül görürüz. Bu tüberküllerin arasındaki oluklar Y şekli alır ve bu yüzden bu düzene Y-5 düzeni denir. Ayrıca hominoid azılarında tuberculum sextum ve tuberculum intermedium adından iki ekstra tüberkül oluşumu da gözlemlenmektedir. Orangutanlar büyük azılarında katmanlı bir mine tabakası görülürken diğer cinslerde bu görülmez. Ayrıca bu cinslerin hepsinde alt çenenin iç kısmında bir kemik kalınlaşması görülür (simian shelf) ve çenenin hareketini güçlendirir.

Kaynakça

- Alpagut, B., Andrews, P. & Martin, L. (1990). New hominoid specimens from the Middle Miocene site at Paşalar, Turkey. *Journal of Human Evolution*, 19, 397-422.
- Alpagut, B., Andrews, P., Fortelius, M., Kappelman, J., Temizsoy, İ., Çelebi, H. & Lindsay, W. (1996). A new specimen of *Ankarapithecus meteai* from the Sinap Formation of Central Anatolia. *Nature*, 382, 349-351.
- Beard, K.C., Métais G., Ocañoğlu, F. & Licht, A. (2021). An omomyid primate from the Pontide microcontinent of north-central Anatolia: Implications for sweepstakes dispersal of terrestrial mammals during the Eocene. *Geobios*, 66–67, 143-152. <https://doi.org/10.1016/j.geobios.2020.06.008>
- Brunet, M., Guy, F., Pilbeam, D., vd. (2002). A new hominid from the Upper Miocene of Chad, Central Africa. *Nature*, 418, 145-151.
- Carroll, R.L. (1988). *Vertebrate Paleontology and Evolution*. İngiltere: W.H. Freeman and Company.
- Chester, S.G.B., Bloch, J.I, Boyer, D.M. & Clemens, WA. (2015). Oldest known euarchontan tarsals and affinities of Paleocene Purgatorius to Primates. *PNAS*, 112(5), 1487-1492. <https://doi.org/10.1073/pnas.1421707112>
- Chester, S.G.B., Williamson, T.E., Bloch, J.I., Silcox, M.T. & Sargis, E.J. (2017). Oldest skeleton of a plesiadapiform provides additional evidence for an exclusively arboreal radiation of stem primates in the Palaeocene. *Royal Society Open Science*. 4, 170329. <https://doi.org/10.1098/rsos.170329>
- Dunsworth, H & Walker, A. (2002). Early Genus *Homo*. W.C. Hartwig (Ed.), *The Primate Fossil Record* (s. 419-436) içinde. Cambridge: Cambridge University Press.
- Estalrich, A. & Rosas, A. (2015). Division of labor by sex and age in Neandertals: an approach through the study of activity-related dental wear. *Journal of Human Evolution*, 80, 51-63. <https://doi.org/10.1016/j.jhevol.2014.07.007>.
- Fleagle, J.G. (1998). *Primate Adaptation and Evolution*. USA: Academic Press.
- Güleç, E., Sevim, A., Pehlevan, C. & Kaya, F. (2007). A new great ape from the late Miocene of Turkey. *Anthropological Science*, 115, 153-158.
- Joel, D.I., Guatteli-Steinberg, D. Legge, S.S., de Ruiter, D.J. & Berger, L.R. (2013). Dental Morphology and the Phylogenetic ‘Place’ of *Australopithecus sediba*. *Science*, 340(6129). <https://doi.org/10.1126/science.1233062>.
- Kelley, J, Andrews, P. & Alpagut, B. (2007). A new hominoid species from the middle Miocene site of Paşalar, Turkey. *Journal of Human Evolution*, 54, 455-479.
- Li, Q., Faux, P., Winchester, E.W. vd. (2025). PITX2 expression and Neanderthal introgression in HS3ST3A1 contribute to variation in tooth dimensions in modern humans. *Current Biology*, 35(1), 131-144.
- Macho, G.A. (2014) Baboon Feeding Ecology Informs the Dietary Niche of *Paranthropus boisei*. *PLoS ONE*, 9(1), e84942. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0084942>
- Martín-Francés, L., Martínón-Torres, M, Martínez de Pinillos, M., García-Campos, C., Modesto-Mata, M., Zanolli, C., Rodríguez, L. & de Castro, J.M.B. (2018). Tooth crown tissue proportions and enamel thickness in Early Pleistocene *Homo* antecessor molars (Atapuerca, Spain). *PLoS ONE*, 13(10), e0203334. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0203334>

- Métais G., Coster, P., Licht, A., Ocakoğlu, F. & Beard, K.C. (2023). Additions to the late Eocene Süngülü mammal fauna in Easternmost Anatolia and the Eocene-Oligocene transition at the periphery of Balkanatolia. *Comptes Rendus Palevol*, 22 (35): 711-727.
- Nowaczewska, W., Binkowski, M., Benazzi, S., Vazzana, A., Nadachowski, A., Stefaniak, K., Żarski, M., Talamo, S., Compton, T., Stringer, C.B., Hajdinjak, M. & Hublin, J.J. (2021). New hominin teeth from Stajnia Cave, Poland. *Journal of Human Evolution*, 151, 102929. <https://doi.org/10.1016/j.jhevol.2020.102929>
- Pickford, M. & Senut, B. (2001). Millennium Ancestor, a 6-million-year-old bipedal hominid from Kenya. *South African Journal of Science*, 97, 22.
- Rosas, A., Ríos, L., Estalrich, A., Liversidge, H., García-Tabernero, A., Huguet, R., Cardoso, H., Bastir, M., Lalueza-Fox, C., de la Rasilla, M. & Dean, C. (2017). The growth pattern of Neandertals, reconstructed from a juvenile skeleton from El Sidrón (Spain). *Science*, 357(6357), 1282-1287. <https://doi.org/10.1126/science.aan6463>.
- Senut, B. (2007). The Earliest Putative Hominids. W. Henke ve I. Tattersall (Ed.), *Handbook of Paleoanthropology* Volume 1 (s. 643-671) içinde. Almanya: Springer.
- Swindler, D.R. (2002). *Primate Dentition An Introduction to the Teeth of Non-human Primates*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tekkaya, İ. (1974). Anadolu'da Tortoniyen Yaşlı Yeni Bir Anthropoid (Primata, Mammalia) Türü. *Maden Tetkik ve Arama Dergisi*, 83, 194-210.
- White, T. D., Suwa, G & Asfaw, B. (1994). *Australopithecus ramidus*, a new species of early hominid from Aramis, Ethiopia. *Nature*, 371, 306-312.
- White, T.D., Asfaw, B., Beyene, Y., Haile-Selassie, Y., Lovejoy, C.O., Suwa, G. & Wolde Gabriel, G. (2009). *Ardipithecus ramidus* and the Paleobiology of Early Hominids. *Science*, 326, 64-86.
- Towle, I., Irish, J.D. & De Groote, I. (2017). Behavioral inferences from the high levels of dental chipping in *Homo naledi*. *American Journal of Physical Anthropology*, 164(1), 184-192. <https://doi.org/10.1002/ajpa.23250>.
- Towle, I., Borths, M. R. & Loch, C. (2024). Tooth chipping patterns and dental caries suggest a soft fruit diet in early anthropoids. *American Journal of Biological Anthropology*, 183(2), e24884.

BÖLÜM 5

İŞ SAĞLIĞI VE GÜVENLİĞİNDE SAVUNMASIZLIK PARADOKSU: KIRILGAN GRUPLAR İÇİN RİSK, KORUMA VE GÜÇLENDİRME STRATEJİLERİ

Vedat CANER¹

¹ Doktor Öğretim Üyesi, İstanbul Beykent Üniversitesi, Meslek Yüksekokulu, vedatcaner@beykent.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3275-358X

1. GİRİŞ: MODERN ÇALIŞMA YAŞAMINDA "STANDART ÇALIŞAN" MİTİNİN ÇÖKÜŞÜ VE YENİ RİSK PEYZAJI

İş Sağlığı ve Güvenliği (İSG) disiplini, tarihsel olarak sanayi kapitalizminin yükselişiyle paralel bir gelişim izlemiştir. 19. ve 20. yüzyılın büyük bölümünde, İSG mevzuatları, risk değerlendirme metodolojileri ve koruma stratejileri, zımni bir "standart çalışan" (standard worker) profili üzerine inşa edilmiştir. Bu idealize edilmiş profil; yetişkin, yerli, herhangi bir fiziksel veya zihinsel engeli bulunmayan, kronik hastalıklardan azade, tam zamanlı ve kalıcı istihdam güvencesine sahip erkek çalışanı temsil etmektedir (Smith vd., 2015). Bu modelde risk, genellikle makine ile insan arasındaki fiziksel etkileşime indirgenmiş; çalışanın demografik özellikleri veya sosyal konumu "kontrol değişkeni" olarak görülmüştür.

Ancak 21. yüzyılın ilk çeyreğini geride bırakırken, küresel iş gücü piyasası bu profilden dramatik bir şekilde uzaklaşmıştır. "Gig ekonomisi" (platform çalışması), taşeronlaşma, mevsimlik tarım işçiliği, ulus-aşırı iş gücü göçü ve nüfusun yaşlanması, çalışma yaşamını heterojen ve parçalı bir yapıya dönüştürmüştür. Bugünün iş yerlerinde, aynı üretim bandında 20 yaşındaki bir stajyer ile 60 yaşındaki bir kronik hasta yan yana çalışabilmekte; yerel dili bilmeyen bir göçmen işçi ile yüksek eğitilmiş bir mühendis aynı şantiyede farklı risk algılarıyla faaliyet gösterebilmektedir.

Mevcut epidemiyolojik veriler ve kaza istatistikleri, bu çeşitliliğin İSG çıktılarına doğrudan yansıdığını, ancak geleneksel modellerin bu yansımayı ölçmekte yetersiz kaldığını göstermektedir. Avrupa Birliği, Kuzey Amerika ve Asya-Pasifik bölgesinden elde edilen veriler, "standart dışı" (non-standard) çalışanların, iş kazaları ve meslek hastalıkları açısından orantısız bir yük taşıdığını belgelemektedir. Örneğin, İskandinav ülkelerinde yapılan boylamsal çalışmalar, genç çalışanların (15-24 yaş), yaşlı meslektaşlarına kıyasla iş kazası geçirme riskinin %40 ile %50 arasında daha yüksek olduğunu ortaya koymaktadır (Hanvold vd., 2019). Benzer şekilde, Kanada ve Güney Avrupa verileri, göçmen işçilerin yerli çalışanlara göre daha ağır yaralanmalı kazalara karıştığını, ancak paradoksal biçimde daha az raporlama yaptıklarını göstermektedir (Yanar vd., 2018; Arici vd., 2019).

Bu bağlamda "savunmasızlık" (vulnerability) kavramı, İSG literatüründe merkezi bir tartışma konusu haline gelmiştir. Geleneksel bakış açısı, savunmasızlığı bireye içkin bir özellik (örneğin "genç olmak", "kadın olmak" veya "göçmen olmak") olarak etiketleme eğilimindedir. Bu yaklaşım, kazaların nedenini "dikkatsiz işçi" veya "tecrübesiz eleman" gibi bireysel faktörlere indirgeyerek, işverenin ve devletin sorumluluğunu görünmez kılmaktadır. Oysa modern İSG teorisi, savunmasızlığın yapısal, örgütsel ve politik bir süreç olduğunu savunur. Bir işçiyi savunmasız kılan şey yaşı veya etnik kökeni değil; bu özelliklerinden dolayı tehlikeli işlere itilmesi, koruyucu ekipmana erişememesi, eğitim alamaması veya işini kaybetme korkusuyla sesini çıkaramamasıdır.

Bu kitap bölümü, İSG yönetiminde bir paradigma değişimini savunmaktadır. Amaç, kırılgan grupları "korunmaya muhtaç mağdurlar" olarak değil, "özel politika gerektiren aktörler" olarak konumlandıran, veriye dayalı ve kapsayıcı bir yönetim modeli sunmaktır. Bölüm boyunca, Smith ve arkadaşlarının (2015) geliştirdiği teorik çerçeve ışığında, demografik (gençler, yaşlılar, göçmenler), sektörel (tekstil, maden, sağlık) ve çevresel (iklim değişikliği) kırılganlıklar, yüklenen güncel makalelerin (2015-2025 arası) verileriyle derinlemesine analiz edilecektir.

2. TEORİK ÇERÇEVE VE METODOLOJİK YAKLAŞIM: İSG'DE SAVUNMASIZLIĞI YENİDEN İNŞA ETMEK

Akademik literatürde savunmasızlık kavramının operasyonel hale getirilmesi, riskin doğru ölçülmesi ve yönetilmesi için hayati önem taşır. Bu çalışmanın teorik omurgasını, Smith ve arkadaşları (2015) tarafından geliştirilen ve son on yılda İSG araştırmalarında "altın standart" haline gelen "İSG Savunmasızlık Modeli" (OH&S Vulnerability Model) oluşturmaktadır.

2.1. Savunmasızlığın Dört Boyutlu Dinamik Matrisi

Smith'in modeli, savunmasızlığı statik bir durum değil, dinamik bir etkileşim süreci olarak tanımlar. Modelin temel önermesi şudur: Savunmasızlık, bir çalışanın tehlikeye maruz kalması (hazard exposure) ile bu tehlikeleri azaltacak veya yönetecek koruma faktörlerinin yetersizliği (inadequate protection) durumunun bir araya gelmesiyle oluşur. Tek başına tehlike, savunmasızlık değildir; tek başına korumasızlık da tehlike yoksa risk yaratmaz. Risk, bu ikisinin kesişim kümesindedir. Model dört ana boyuttan oluşur:

1. Tehlikeye Maruz Kalma (Hazard Exposure): Çalışanın iş ortamında fiziksel (gürültü, radyasyon, titreşim), kimyasal (toz, gaz, solventler), biyolojik (virüsler, bakteriler) veya ergonomik/psikososyal risk faktörleri ile ne sıklıkla ve ne yoğunlukla karşılaştığını ifade eder. Geleneksel İSG anlayışı, "tehlikeli iş yapan herkes savunmasızdır" varsayımına dayanır. Ancak Smith'in modeli bunu reddeder. Örneğin, yüksek radyasyon riski taşıyan bir nükleer santral teknisyeni, eğer mükemmel mühendislik kontrollerine ve KKD'lere sahipse savunmasız değildir (Smith vd., 2015).
2. Politika ve Prosedürler (Policies and Procedures): İş yerindeki İSG yönetim sisteminin varlığı, erişilebilirliği ve etkinliğidir. Bu boyut, işverenin sağladığı eğitimi, güvenlik ekipmanlarını, acil durum planlarını ve tehlike raporlama sistemlerini kapsar. Araştırmalar, özellikle küçük ve orta ölçekli işletmelerde (KOBİ) veya geçici işlerde çalışanların, kağıt üzerinde var olan politikalara fiilen erişiminin sınırlı olduğunu göstermektedir.
3. İSG Farkındalığı (OH&S Awareness): Çalışanın iş yerindeki riskleri tanıması, tanımlaması ve yasal haklarını bilmesi durumudur. Özellikle "gizli tehlikeler" (örneğin gürültüye bağlı işitme kaybı, silikozis veya asbest maruziyeti) konusunda farkındalık eksikliği, savunmasızlığın temel belirleyicisidir. Genç çalışanların ve yeni işe girenlerin, "neyi bilmediklerini bilmemeleri" (unconscious incompetence), bu boyuttaki en büyük risk faktörüdür (Hanvold vd., 2019).
4. Güçlendirme (Empowerment): Modelin en sosyolojik ve kritik boyutu budur. Çalışanın güvenli olmayan bir durumu reddetme, işi durdurma, yönetime soru sorma veya endişelerini dile getirme kapasitesini ifade eder. Bir çalışan tehlikeyi görebilir (Farkındalık), politikalar da var olabilir (Politika), ancak işini kaybetme korkusuyla sesini çıkaramıyorsa (Güçlendirme eksikliği), o çalışan yüksek derecede savunmasızdır. Yanar ve Kosny'nin (2018) Kanada'daki göçmenler üzerine yaptığı çalışma, dil bariyeri ve sendikasızlığın bu boyutu nasıl çökerttiğini kanıtlamaktadır.

2.2. Savunmasızlık Paradoksu ve "Sağlıklı İşçi" Yanılgısı

Teorik çerçeve, literatürde "Savunmasızlık Paradoksu" olarak adlandırılan bir durumu açıklamaktadır. İstatistiksel verilere bakıldığında, bazen en savunmasız grupların (örneğin kayıtsız göçmenler) yerli çalışanlara göre "daha az" kaza yaptığı görülebilmektedir. Bu durum bir illüzyondur ve iki temel mekanizmayla açıklanır:

1. Bildirmeme (Underreporting): Güçlendirme eksikliği nedeniyle, küçük ve orta ölçekli kazalar resmi kayıtlara geçmez. Yanar ve arkadaşları (2018), göçmenlerin yaralanmayı "işin doğası" veya "kendi hatası" olarak görüp gizlediğini belirtmektedir.
2. Sağlıklı İşçi Etkisi (Healthy Worker Effect): Sadece fiziksel olarak çalışabilecek durumda olanlar iş gücüne katılır; hastalanan veya sakatlananlar sistem dışına itilir (ülkesine döner veya işten ayrılır). Bu durum, mevcut iş gücünün yapay olarak "sağlıklı" görünmesine neden olur.

3. DEMOGRAFİK KIRILGANLIK ANALİZİ: GRUPLAR ARASI KARŞILAŞTIRMALI DEĞERLENDİRME

İş gücünün demografik kompozisyonu, risk profillerini ve kaza nedenselliğini doğrudan etkilemektedir. Bu bölümde, literatürdeki üç ana kırılğan grup (Gençler, Göçmenler ve Yaşlanan İş Gücü), elimizdeki veri setleri ışığında derinlemesine analiz edilmiştir.

3.1. Genç Çalışanlar: Deneyimsizlik mi, Yapısal Baskı mı?

Genç çalışanlar (genellikle 15-24 veya 15-29 yaş aralığı), küresel iş kazası istatistiklerinde ısrarlı bir şekilde en yüksek frekansa (frequency rate) sahip gruptur. Ancak bu istatistiğin arkasındaki nedenler, basit bir "gençlik heyecanı" açıklamasının ötesindedir.

- İskandinav Verileri ve Sistemik Kanıtlar: Hanvold ve arkadaşlarının (2019) Danimarka, İsveç, Norveç ve Finlandiya verilerini kapsayan sistematik incelemesi, gençlerin özellikle imalat, inşaat ve perakende sektörlerinde yüksek risk altında olduğunu göstermektedir. Veriler, genç erkeklerin kesilme, delinme ve ezilme tipi yaralanmalara; genç kadınların ise tekrarlayan hareketlere bağlı kas-iskelet sistemi rahatsızlıklarına (MSDs) ve dermatolojik sorunlara (kuaförlük, temizlik işleri nedeniyle) daha yatkın olduğunu ortaya koymaktadır.
- Sosyo-Kültürel Boyut ve "Erkeklik" İnşası: Descoux ve arkadaşları (2025), genç işçilerin risk alma davranışlarını sosyolojik bir perspektifle incelemiştir. Çalışma, özellikle mavi yakalı işlerde, koruyucu donanım kullanmamanın veya riskli hareketler yapmanın bir "ustalık göstergesi" veya "erkeklik inşası" (construction of masculinity) olarak kodlandığını belirtmektedir. Genç çalışan, "işe yaradığını" ve "hızlı olduğunu" kanıtlamak için, güvenlik kurallarını bilinçli olarak ihlal etme eğilimine girmektedir. Bu durum, "Güvenlik İklimi"nin (Safety Climate) bireysel davranış üzerindeki belirleyici etkisini gösterir.
- Çıracılık Sistemindeki Çatlaklar: Çıracılar (apprentices) ve mesleki eğitim öğrencileri, sistemin en zayıf halkasıdır. Hem öğrenci hem de çalışan statüsünde olmaları, rol çatışması yaratır. Okulda öğretilen ideal İSG kuralları ile iş yerindeki (genellikle KOBİ'ler) "iş bitir" baskısı arasında kalan çıracı, iş yerindeki sosyal normlara uyum sağlamak (socialization) adına güvenli olmayan pratikleri benimser. Descoux (2025), bu sürecin gençlerde kalıcı bir "güvensiz çalışma alışkanlığı" yarattığını vurgular.

3.2. Göçmen ve Mülteci Çalışanlar: Görünmez Riskler ve 3D İşler

Göçmen çalışanlar, gelişmiş ve gelişmekte olan ekonomilerin "istenmeyen" işlerini üstlenen omurgasıdır. Ancak İSG açısından, "çifte dezavantaj" (double disadvantage) yaşamaktadırlar: Hem tehlikeli işlerde çalışmakta hem de koruma mekanizmalarından yoksundurlar.

- 3D (Dirty, Dangerous, Demanding) İşler ve Sektörel Segregasyon: Arici ve arkadaşlarının (2019) İtalya ve İspanya analizleri, göçmen iş gücünün sektörel dağılımında net bir segregasyon olduğunu kanıtlamaktadır. Göçmenler, yerlilere göre inşaat, tarım ve ağır sanayi gibi "3D" işlerde, vardiyalı ve gece çalışması gerektiren pozisyonlarda yoğunlaşmaktadır. İspanya verileri, göçmenlerin iş kazası geçirme olasılığının yerlilere göre sektörden bağımsız olarak daha yüksek olduğunu göstermektedir.
- Körfez İşbirliği Konseyi (GCC) Ülkeleri Örneği: Masood ve arkadaşları (2024), Körfez ülkelerinde (Suudi Arabistan, BAE, Katar vb.) çalışan milyonlarca göçmen işçinin durumunu incelemiştir. Batı literatüründen farklı olarak, burada temel sorun "iklimsel" ve "yasal"dır. İnşaat sektöründe çalışan göçmenler, ekstrem sıcaklıklar altında (ısı stresi) çalışmaya zorlanmakta, bu da kardiyovasküler olaylara ve yüksekten düşmelere neden olmaktadır. "Kafala" sistemi gibi yasal düzenlemeler, işçinin işverene tam bağımlılığını yaratarak, İSG haklarını talep etmesini (Güçlendirme boyutu) imkansız hale getirmektedir.

- Dil Bariyeri ve Bilişsel Yük: Yanar ve arkadaşları (2018), Kanada'daki göçmenler üzerinde yaptıkları çalışmada, dil sorununun sadece bir iletişim engeli olmadığını, aynı zamanda bilişsel bir İSG riski olduğunu ortaya koymuştur. İSG eğitimlerini anlamayan, güvenlik işaretlerini okuyamayan göçmenler, işi "gözlemleyerek" veya "tahmin ederek" yapmaya çalışmakta, bu da hata payını ve kaza riskini artırmaktadır.

3.3. Yaşlanan İş Gücü ve Demografik Dönüşüm

İSG literatüründe giderek artan bir diğer odak noktası, nüfusun yaşlanmasıdır. Bilim (2025) tarafından yapılan demografik analiz, inşaat sektöründeki iş gücünün ortalama yaşının yükseldiğini göstermektedir.

- Kıdem Paradoksu ve Kaza Şiddeti: Yaşlı çalışanlar (55+ yaş), gençlere göre daha az sayıda kaza yapmaktadır (düşük frekans), çünkü deneyimleri sayesinde riskleri öngörebilmektedirler. Ancak bir kaza meydana geldiğinde, sonuçları çok daha ağır olmaktadır (yüksek şiddet). İyileşme süreleri uzamakta, basit düşmeler bile kalıcı sakatlıklara veya ölüme yol açabilmektedir.
- Fizyolojik Değişimler: Görme ve işitme keskinliğinin azalması, denge sorunları ve kas gücünün zayıflaması, yaşlı çalışanları özellikle yüksekten düşme ve takılma kazalarına karşı savunmasız hale getirmektedir. Baraza ve arkadaşlarının (2023) madencilik sektörü analizi, en deneyimli işçilerin bile "aşırı güven" (overconfidence) ve rutin körlüğü nedeniyle ölümcül kazalara karışabildiğini göstermektedir.

3.4. Görünmez Yaralar: Savunmasız Gruplarda Psikososyal Riskler ve "Prekarya"

İSG literatürü ağırlıklı olarak fiziksel yaralanmalara odaklansa da, savunmasız gruplar için asıl tehdit çoğu zaman psikososyal kökenlidir. Arici ve arkadaşlarının (2019) İtalya ve İspanya'daki göçmen işçiler üzerine yaptığı kapsamlı inceleme, bu grubun "Patolojik Stres" ve "Tükenmişlik" (Burnout) açısından yüksek risk altında olduğunu belgelemektedir.

Burada karşımıza çıkan temel kavram "Prekarya" (Precarity) durumudur. Güvencesiz çalışma, geçici sözleşmeler ve sınır dışı edilme korkusu, göçmen işçilerde kronik bir anksiyete hali yaratmaktadır. Bu durum, sadece ruh sağlığını bozmakla kalmaz, fiziksel kaza riskini de artırır. Literatürde "Bilişsel Tünelleme" (Cognitive Tunneling) olarak adlandırılan fenomene göre, yoğun gelecek kaygısı ve stres altındaki beyin, çevresel uyaranları (örneğin yaklaşan bir forkliftin sesini veya bir uyarı ışığını) algılamakta başarısız olur. Yani psikososyal yük, doğrudan fiziksel bir kazanın tetikleyicisi haline gelir.

Genç çalışanlar içinse riskin psikososyal boyutu "Sosyal Onay" arayışında gizlidir. Descloux ve arkadaşları (2025), gençlerin iş yerindeki hiyerarşide kendilerini kanıtlamak için mobbinge ve aşırı iş yüküne sessiz kaldıklarını belirtir. "Şikayet eden stajyer" damgası yememek için, taşıyabileceklerinden daha ağır yükleri kaldırmakta veya tehlikeli görevlere gönüllü olmaktadır. Bu "gönüllü risk alma" davranışı, aslında toksik bir iş yeri kültürünün (Toxic Workplace Culture) genç çalışan üzerindeki psikolojik baskısının sonucudur.

4. SEKTÖREL DERİNLİK VE VAKA ANALİZLERİ: TEORİDEN SAHAYA

Savunmasızlık, her sektörde farklı bir "yüz" ile karşımıza çıkar. Smith ve arkadaşlarının (2015) modeli, sektörel dinamiklerin (teknoloji, iş gücü yapısı, üretim baskısı) çalışanların kırılganlığını nasıl artırdığını veya azalttığını anlamak için kritik bir lens sunar. Bu bölümde, tekstil, madencilik, inşaat ve sağlık sektörleri, yüklenen güncel ampirik çalışmalar ışığında incelenmiştir.

4.1. İmalat Sanayi ve Tekstil: Makineleşme ve Kaza Şiddeti İlişkisi

Tekstil sektörü, özellikle Türkiye gibi gelişmekte olan ekonomilerde istihdamın lokomotifi olmasına rağmen, "makine-insan etkileşiminin" en riskli olduğu alanlardan biridir. Mutlu ve Altuntaş (2024), Türkiye'deki 139.092 iş kazası kaydını "Karar Ağacı Algoritmaları" (Decision Tree Algorithms - CHAID ve C5.0) kullanarak analiz etmiş ve savunmasızlığın teknolojik boyutunu ortaya koymuştur.

- İşletme Büyüklüğü ve Kaza Şiddeti: Analiz sonuçları, küçük ve orta ölçekli işletmelerde (KOBİ) meydana gelen kazaların, büyük ölçekli işletmelere göre daha yüksek oranda "uzuv kaybı" veya "kalıcı sakatlık" ile sonuçlandığını göstermektedir. Bunun temel nedeni, KOBİ'lerdeki makinelerin daha eski teknoloji olması (sensör eksikliği) ve İSG uzmanı gözetiminin yetersizliğidir.
- Kaza Türü Olarak "Kapılma": Tekstil sektörünün en karakteristik riski, hareketli makine parçalarına kapılma riskidir. Mutlu ve Altuntaş (2024), özellikle genç ve deneyimsiz kadın çalışanların, üretim baskısı altında çalışırken makine koruyucularını devre dışı bırakma eğiliminde olduğunu ve bunun da kaza şiddetini (severity) artırdığını belirlemiştir. Bu durum, "tehlikeye maruz kalma" ile "yetersiz prosedür" (Policy dimension) arasındaki ölümcül kesişimi doğrulamaktadır.

4.2. Madencilik: Deneyim Paradoksu ve Rutin Körlüğü

Madencilik, doğası gereği yüksek riskli bir sektör (high-reliability industry) olarak kabul edilir. Ancak Baraza, Cugueró-Escofet ve Rodríguez-Elizalde'nin (2023) İspanya madencilik sektöründeki 15.032 kazayı kapsayan istatistiksel analizi, literatürdeki yaygın bir kanıyı çürütmektedir: "Deneyim her zaman koruyucu değildir."

- Kıdem Paradoksu (Seniority Paradox): Çalışma, 20 yıldan fazla deneyime sahip madencilerin, ölümcül veya çok ağır yaralanmalı kazalara karışma oranlarının, orta kıdemli çalışanlardan (5-10 yıl) daha yüksek olduğunu ortaya koymuştur. Bu durum, "aşırı güven" (overconfidence) ve "rutin körlüğü" ile açıklanmaktadır. Deneyimli çalışan, tehlikeyi o kadar kanıksamıştır ki, güvenlik prosedürlerini (örn. tahkimat kontrolü) "gereksiz zaman kaybı" olarak görerek atlamaktadır.
- Yer Altı vs. Yer Üstü: Baraza ve arkadaşları, yer altı madenciliğinde risklerin daha çok "ortam kaynaklı" (göçük, gaz), yer üstü madenciliğinde ise "ekipman kaynaklı" (iş makineleri, trafik) olduğunu belirlemiştir. Bu ayrım, savunmasızlık yönetiminde "tek tip" eğitimlerin işe yaramayacağını kanıtlar.

4.3. Sağlık Sektörü: Biyolojik Tehditler ve Şiddet Sarmalı

Sağlık çalışanları, diğer sektörlerden farklı olarak, riskin kaynağının "insan" (hasta) olduğu benzersiz bir savunmasızlık profiline sahiptir. Xu, Zhang ve Hudson (2021), Çin ve İngiltere (NHS) sağlık sistemlerini karşılaştırarak bu sektördeki "ikili tehdidi" analiz etmiştir.

- İş Yeri Şiddeti (Workplace Violence): Her iki ülkede de sağlık çalışanları, hasta ve hasta yakınlarından gelen fiziksel ve sözel şiddete maruz kalmaktadır. Ancak savunmasızlık algısı kültürel; Çin'de şiddet "güvenlik sorunu" (polis müdahalesi gerektiren) olarak görülürken, İngiltere'de "yönetim sorunu" (sıfır tolerans politikası gerektiren) olarak ele alınmaktadır.
- Hassas Grupların Tespiti (TES): Sol-Vidiella ve arkadaşlarının (2025) İspanya'da yürüttüğü çalışma, sağlık sektöründeki "Özellikle Duyarlı Çalışanların" (Trabajadores Especialmente Sensibles - TES) yönetimi için kritik bir metodoloji sunar. Standartlaştırılmış sağlık anketleri ile çalışanların %24'ünün kas-iskelet sistemi, %45'inin ise biyolojik risklere (hamilelik,

immün yetmezlik) karşı hassas olduğu belirlenmiştir. Bu "erken uyarı sistemi", savunmasızlığı yönetilebilir bir veriye dönüştürmektedir.

4.4. İnşaat Sektörü: Demografik Uçurum ve Düşme Riski

Bilim (2025) ve Antoniou & Agrafioti (2022), inşaat sektöründeki kazaların demografik köklerini incelemiştir. Türkiye ve Yunanistan verileri, inşaatın "gençlerin öldüğü, yaşlıların sakatlandığı" bir sektör olduğunu göstermektedir.

- Yüksekten Düşme: Her iki ülkede de ölümcül kazaların %30-40'ı yüksekten düşme kaynaklıdır. Bilim (2025), düşme kazalarının gençlerde "dikkatsizlik ve ekipman kullanmama", yaşlılarda ise "denge kaybı ve fizyolojik yetersizlik" nedeniyle gerçekleştiğini vurgular. Bu durum, yüksekte çalışma eğitimlerinin yaş gruplarına göre farklılaştırılması (differentiated training) gerekliliğini ortaya koyar.

4.5. İSG Araştırmalarında Yeni Bir Çağ: Veri Madenciliği ve Tahminleyici Analitik

Geleneksel İSG çalışmaları, genellikle geçmiş verilerin tanımlayıcı istatistiklerine (descriptive statistics) dayanır. Ancak savunmasız grupların risklerini yönetmek için "ne olduğunu" bilmek yetmez, "ne olacağını" öngörmek gerekir. Bu bağlamda, Türkiye ve Güney Kore'den gelen son araştırmalar, Veri Madenciliği (Data Mining) tekniklerinin kaza şiddetini tahmin etmede devrim yarattığını göstermektedir.

Mutlu ve Altuntaş (2024), Türkiye tekstil sektöründeki kazaları analiz ederken geleneksel regresyon modelleri yerine Karar Ağacı Algoritmaları (Decision Tree Algorithms) olan CHAID ve C5.0 modellerini kullanmıştır.

Bu algoritmaların en büyük avantajı, doğrusal olmayan (non-linear) ilişkileri ortaya çıkarabilmesidir. Örneğin çalışma, kaza şiddeti üzerinde "kaza saati" ile "işletme büyüklüğü" arasında karmaşık bir etkileşim olduğunu; vardiya değişim saatlerinde (08:00-16:00) küçük işletmelerde riskin zirve yaptığını, ancak büyük işletmelerde bu etkinin sönümlendiğini göstermiştir. Bu tür "gizli desenler" (hidden patterns), standart istatistiksel yöntemlerle tespit edilemez.

Benzer şekilde, Tuganishuri ve arkadaşları (2023), Güney Kore inşaat sektöründeki kazaları analiz ederken Lojistik Regresyon ve Makine Öğrenimi tekniklerini birleştirmiştir. Çalışma, "yabancı uyruklu olma" (nationality) değişkeninin, kaza şiddeti üzerinde, "kaza türünden" (düşme, çarpma vb.) daha belirleyici bir yordayıcı (predictor) olduğunu matematiksel olarak kanıtlamıştır. Bu bulgu, göçmen işçilerin sadece daha sık kaza yapmadığını, aynı kaza türünde yerli işçiye göre daha ağır yaralandığını (vulnerability severity gap) istatistiksel olarak doğrulamaktadır. Dolayısıyla, geleceğin İSG yönetimi, "uzman görüşüne" değil, "algoritmik tahminlere" dayanmak zorundadır.

5. YENİ NESİL ÇEVRESEL RİSKLER: İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ VE ISI STRESİ

İSG literatürü uzun yıllar boyunca "iş yeri"ni, dış dünyadan izole, kontrol edilebilir bir alan olarak görmüştür. Ancak iklim değişikliği, bu duvarları yıkmıştır. Marinaccio ve arkadaşlarının (2019) İtalya genelinde yürüttüğü epidemiyolojik çalışma, "termal stres"in yeni ve sinsi bir savunmasızlık kaynağı olduğunu kanıtlamaktadır.

5.1. Ekonomik Perspektif: Kırılabilirliği Yönetmenin Maliyeti ve Getirisi (ROI)

İşverenleri savunmasız gruplara yönelik özel politikalar geliştirmeye ikna etmenin en etkili yolu, etik argümanlardan ziyade ekonomik verilerdir. Meng ve arkadaşlarının (2017) ABD merkezli sistematik

incelemesi, iş yerindeki sağlık müdahalelerinin (health interventions) ekonomik geri dönüşünü (Return on Investment - ROI) analiz etmiştir.

Analizler, özellikle kronik hastalığı olan (diyabet, obezite, hipertansiyon) riskli gruplara yönelik yapılan her 1 dolarlık "sağlığı geliştirme" yatırımının, işverene ortalama 3.27 dolar olarak geri döndüğünü göstermektedir. Bu geri dönüş iki kanaldan sağlanır:

1. Doğrudan Maliyetler: Sağlık sigortası primlerinde düşüş ve tazminat taleplerinin azalması.
2. Dolaylı Maliyetler: Literatürde "Presenteeism" (İşte var olma ama verimsiz olma) olarak bilinen durumun azalması. Kronik ağrısı olan veya psikososyal stres altındaki bir çalışan, fiziksel olarak iş yerinde olsa da zihinsel performansı düşüktür. Meng vd. (2017), entegre İSG programlarının presenteeism oranlarını %20-30 bandında düşürdüğünü belirtmektedir.

Brezilya örneği de bu ekonomik tezi desteklemektedir. Shimizu ve arkadaşları (2021), Brezilya'da uygulanan "Kaza Önleme Faktörü" (Accident Prevention Factor - FAP) vergi sistemini incelemiştir. Bu sisteme göre, kaza oranı yüksek olan şirketler devlete daha fazla vergi öderken, kaza oranı düşük olanlar vergi indirimini almaktadır. Çalışma, bu ekonomik teşvik (bonus-malus) sisteminin devreye girmesinden sonra, özellikle kayıt dışılığın yaygın olduğu sektörlerde iş kazası bildirimlerinin kalitesinin arttığını ve işverenlerin savunmasız grupları korumak için daha proaktif önlemler aldığını göstermiştir. Bu, İSG'nin sadece teknik bir konu değil, finansal bir yönetim aracı olduğunun kanıtıdır.

5.2. Isı-Yaralanma Korelasyonu

İtalya verileri, dış ortam sıcaklığının 30°C'yi aştığı her gün için iş kazası riskinin logaritmik olarak arttığını göstermektedir. Yüksek sıcaklık, sadece doğrudan sağlık sorunlarına (sıcak çarpması) yol açmaz; aynı zamanda:

1. Bilişsel Bozulma: Dikkat dağınıklığı ve reaksiyon süresinin uzaması.
2. Davranışsal Değişim: Terli ellerin makineyi tutamaması veya sıcak nedeniyle baret/gözlük gibi KKD'lerin çıkarılması.
3. Yorgunluk: Fiziksel tükenmişliğin daha hızlı gerçekleşmesi.

5.3. Etkilenen Savunmasız Gruplar

Masood ve arkadaşlarının (2024) Körfez ülkeleri (GCC) analizi, ısı stresinin özellikle göçmen inşaat işçileri için "sessiz bir katil" olduğunu göstermektedir. Gece ile gündüz arasındaki sıcaklık farkının azalması ("Tropikal Geceler"), vücudun kendini soğutmasını engellemekte ve kümülatif yorgunluğa yol açarak ertesi gün kaza riskini artırmaktadır. Bu durum, İSG politikalarının artık meteorolojik verilerle entegre çalışması zorunluluğunu doğurur.

6. METODOLOJİK TARTIŞMA: RİSKİ NASIL ÖLÇMELİYİZ?

Doçentlik düzeyindeki bir çalışmanın, sadece "ne olduğunu" değil, "nasıl ölçüldüğünü" de tartışması gerekir. Geleneksel "kaza sıklık hızı" (frequency rate) ve "kaza ağırlık hızı" (severity rate), savunmasızlığın karmaşık yapısını (örneğin kazaların belli gruplarda yoğunlaşmasını) ölçmekte yetersiz kalmaktadır.

6.1. Herfindahl-Hirschman Endeksi (HHI) Uygulaması

Lee, Chang ve Suh (2020), Avrupa ülkelerindeki iş kazalarını analiz etmek için ekonomide piyasa yoğunlaşmasını ölçmekte kullanılan Herfindahl-Hirschman Endeksi'ni (HHI) İSG alanına uyarlamıştır.

- Neden Gerekli? Bir ülkede genel kaza oranı düşüyor olabilir, ancak kazalar belirli bir sektörde (örn. maden) veya grupta (örn. göçmenler) yoğunlaşıyorsa, ortalama değerler bu "kırılganlığı" maskeler.
- Bulgular: HHI analizi, bazı Avrupa ülkelerinde kazaların sayıca azaldığını, ancak "yoğunlaşma indeksinin" arttığını göstermiştir. Yani iş yerleri genel olarak güvenli hale gelirken, belirli "gettolar" (örneğin göçmenlerin çalıştığı tarım sektörü) daha tehlikeli hale gelmektedir. Bu metodolojik yaklaşım, politika yapıcıların kaynakları nereye aktaracağını belirlemesi açısından devrim niteliğindedir.

6.2. Politik Müdahalenin Etkisi: Güney Kore ve Avrupa Örnekleri

Politika yapıcılar için kritik soru şudur: "Hangi müdahale türü daha etkilidir?" Yi ve Lee (2016), Güney Kore'de yürütülen ulusal bir politika deneyini ("High-Risk Group Intervention") analiz etmiştir. Kore hükümeti, geçmiş verileri kullanarak "Yüksek Riskli" olarak tanımladığı 80.000 işletmeye özel denetim ve eğitim desteği vermiş, diğer işletmeleri ise kendi haline bırakmıştır.

Sonuçlar çarpıcıdır: Hedeflenen "yüksek riskli" işletmelerde kaza oranları dramatik bir şekilde düşerken, ihmal edilen "düşük riskli" görünen sektörlerde (özellikle hizmet sektörü ve KOBİ'ler) kaza oranları sabit kalmış veya artmıştır. Bu durum, Lee ve arkadaşlarının (2020) Avrupa verileriyle yaptığı HHI (Yoğunlaşma Endeksi) analiziyle örtüşmektedir. Avrupa'da da kazalar, denetimlerin yoğun olduğu büyük endüstrilerden, denetimin seyrek olduğu "marjinal" sektörlerle (tarım, ev hizmetleri, gig ekonomisi) kaymaktadır. Bu bulgular, İSG politikalarının "sektörel" değil, "risk bazlı" ve "dinamik" olması gerektiğini; devletin denetim gücünü, savunmasız grupların yoğunlaştığı "gri alanlara" kaydırması gerektiğini bilimsel olarak kanıtlamaktadır.

7. SONUÇ VE GELECEK PERSPEKTİFİ: İSG'DE YENİ BİR TOPLUMSAL SÖZLEŞMEYE DOĞRU

Bu çalışma, 21. yüzyılın çalışma dünyasını şekillendiren küresel trendlerin (demografik dönüşüm, göç, dijitalleşme ve iklim krizi), geleneksel İş Sağlığı ve Güvenliği (İSG) paradigmalarını nasıl geçersiz kıldığını kapsamlı bir literatür sentezi ve vaka analizleriyle ortaya koymuştur. Elde edilen bulgular, İSG disiplininin "standart çalışan" mitinden vazgeçerek, insan çeşitliliğini ve sektörel dinamikleri merkeze alan "Kapsayıcı Güvenlik" (Inclusive Safety) modeline geçiş yapmasının bir tercih değil, zorunluluk olduğunu göstermektedir.

7.1. Savunmasızlığın Ontolojik Dönüşümü: Bireysel Kusurdan Sistemik Açığa

Çalışmanın en temel teorik çıktısı, Smith ve arkadaşlarının (2015) geliştirdiği model ışığında, savunmasızlık kavramının yeniden tanımlanmasıdır. Geleneksel bakış açısı, iş kazalarını açıklarken genellikle "dikkatsiz genç", "dil bilmeyen göçmen" veya "fiziksel kapasitesi düşmüş yaşlı" gibi birey odaklı etiketlere başvurmuştur. Ancak bu bölümdeki analizler, savunmasızlığın bireye içkin (intrinsic) bir özellik olmadığını; aksine tehlikeye maruz kalma düzeyi ile örgütsel koruma mekanizmalarındaki boşlukların kesişiminden doğan sistemik bir üretim olduğunu kanıtlamaktadır.

Genç çalışanların "risk alma" davranışı, sadece biyolojik bir dürtü değil, İskandinav verilerinde görüldüğü üzere, "erkeklik inşası" ve "üretim baskısına uyum sağlama" gibi sosyolojik süreçlerin bir sonucudur. Benzer şekilde, göçmenlerin "3D" işlerde (Kirli, Tehlikeli, Zor) yoğunlaşması ve yüksek kaza oranlarına sahip olması, onların beceri eksikliğinden değil, iş gücü piyasasındaki yapısal segregasyondan ve "kafala" sistemi gibi yasal kısıtlılıklardan kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla İSG politikaları, "işçiyi düzeltmeye" (davranış odaklı güvenlik) çalışmaktan vazgeçip, "sistemi onarmaya" (yapısal güvenlik) odaklanmalıdır. Savunmasızlık, bir kader değil, yönetilemeyen bir risk sürecidir.

7.2. Sektörel ve Demografik Kırılganlıkların Kesişimi

Vaka analizleri, savunmasızlığın her sektörde farklı bir maske takarak karşımıza çıktığını göstermiştir:

- Tekstil Sektöründe Teknoloji-İnsan Uyumsuzluğu: Türkiye örneğinde (Mutlu & Altuntaş, 2024) görüldüğü üzere, özellikle KOBİ'lerdeki eski teknoloji ve yetersiz makine koruyucuları, deneyimsiz genç çalışanlar için bir tuzak niteliğindedir. Burada savunmasızlık, "ekonomik kısıtlar" ile "güvenlik gereklilikleri" arasındaki makasın açılmasıyla oluşur.
- Madencilikte Kıdem Yanılgısı: İspanya verileri (Baraza vd., 2023), deneyimin her zaman koruyucu bir kalkan olmadığını, aksine "aşırı güven" ve "rutin körlüğü" yaratarak kıdemli işçileri ölümcül risklere açık hale getirdiğini ortaya koymuştur. Bu bulgu, İSG eğitimlerinin sadece "yeni başlayanlara" değil, deneyimli çalışanlara yönelik "farkındalık tazeleme" modüllerini de içermesi gerektiğini göstermektedir.
- Sağlık ve İnşaatta Beden Politikaları: Sağlık çalışanlarının maruz kaldığı şiddet ve biyolojik riskler ile inşaat işçilerinin yüksekte düşme riskleri, bedenin sınırlarının zorlandığı alanlardır. Özellikle yaşlanan iş gücünün inşaat gibi fiziksel güç gerektiren sektörlerde tutulmaya devam edilmesi, "ergonomik uyumsuzluk" kaynaklı kazaları artırmaktadır.

7.3. "Görünmez" Risklerin Yönetimi: Veri Adaleti ve Bildirmeme Kültürü

Bu çalışmanın metodolojik tartışması, mevcut İSG istatistiklerinin (kaza sıklık ve ağırlık hızları) kırılgan grupların gerçek risk durumunu yansıtmaktan uzak olduğunu göstermiştir. Literatürde "Savunmasızlık Paradoksu" olarak tanımlanan durum, en güvencesiz çalışanların (örn. kayıtsız göçmenler) işini kaybetme korkusuyla kazaları bildirmediğini (underreporting), bunun da resmi verilerde suni bir "güvenlik" tablosu yarattığını doğrulamaktadır.

Bu noktada, Lee ve arkadaşlarının (2020) önerdiği Herfindahl-Hirschman Endeksi (HHI) gibi yoğunlaşma ölçütlerinin kullanımı hayati önem taşımaktadır. Politika yapıcılar, sadece "toplam kaza sayısı azalıyor mu?" sorusuna değil, "kazalar kimlerin üzerinde yoğunlaşıyor?" sorusuna yanıt aramalıdır. Eğer bir ülkede genel kaza oranı düşerken, göçmenlerin veya taşeron işçilerin kaza oranı sabit kalıyor veya artıyorsa, orada bir "İSG Adaletsizliği" söz konusudur. Geleceğin İSG yönetimi, bu görünmez veriyi görünür kılan "Veri Adaleti" ilkesine dayanmalıdır.

7.4. Yeni Cephe: İklim Krizi ve Biyolojik Tehditler

İSG literatürü uzun yıllar boyunca iş yerini "kapalı devre" bir sistem olarak ele almıştır. Ancak Marinaccio ve arkadaşlarının (2019) İtalya'daki ısı stresi çalışması ve Xu'nun (2021) pandemik risk analizi, bu duvarların yıkıldığını göstermektedir. İklim değişikliği, artık bir çevre sorunu olmanın ötesinde, doğrudan bir iş güvenliği sorunudur.

Sıcak hava dalgalarının, özellikle açık havada çalışan inşaat ve tarım işçilerinde bilişsel fonksiyonları bozarak kaza riskini logaritmik olarak artırması, İSG uzmanlarının artık meteoroloji bilimiyle entegre çalışmasını gerektirmektedir. "Termal konfor", lüks değil, yaşamsal bir haktır. Gelecek projeksiyonları, küresel ısınmayla birlikte "iklim kaynaklı iş kazalarının" (climate-induced occupational injuries) en hızlı artan kaza türü olacağını öngörmektedir. Bu durum, çalışma saatlerinin yeniden düzenlenmesinden, akıllı giyilebilir soğutma teknolojilerinin kullanımına kadar radikal önlemleri zorunlu kılmaktadır.

7.5. Politika Önerileri ve Stratejik Yol Haritası

Sonuç olarak, kırılgan grupların korunması ve "Sıfır Kaza" vizyonuna ulaşılması için aşağıdaki entegre stratejilerin hayata geçirilmesi önerilmektedir:

1. Mevzuatın Kapsayıcılığı: İş kanunları ve İSG yönetmelikleri, "standart çalışan" tanımını genişleterek; gig ekonomisi çalışanlarını, stajyerleri, göçmenleri ve taşeron işçileri tam koruma şemsiyesi altına almalıdır. Yasal boşluklar, savunmasızlığın en büyük üreticisidir.
2. Özelleştirilmiş (Tailored) Eğitim Modelleri: "Tek tip" eğitim modelinden vazgeçilmelidir. Göçmenler için dil ve kültür bariyerini aşan görsel/uygulamalı eğitimler; gençler için "mentorluk" ve "oyunlaştırma" tabanlı modeller; yaşlılar için ise teknoloji adaptasyonu ve ergonomi odaklı programlar geliştirilmelidir.
3. Bütüncül İşçi Sağlığı (Total Worker Health - TWH): İş yeri, sadece kazaların önlendiği değil, sağlığın geliştirildiği bir yer olmalıdır. Kronik hastalık (diyabet, obezite, kalp) yönetimi ile İSG prosedürlerinin birleştirilmesi, özellikle yaşlanan iş gücü ve hassas gruplar (TES) için sürdürülebilir çalışma yaşamının anahtarıdır.
4. Teknolojik Güçlendirme: Endüstri 4.0 ve giyilebilir teknolojiler (akıllı baretler, yorgunluk sensörleri, ısı takip bileklikleri), kırılgan grupların üzerindeki riskleri izlemek için bir denetim aracı olarak değil, bir koruma kalkanı olarak kullanılmalıdır.

İş sağlığı ve güvenliği, teknik bir metrikler yığını değil, çalışma hakkının ve insan onurunun garantisidir. Savunmasız grupları korumak, sadece etik bir sorumluluk değil, sürdürülebilir bir ekonomi ve sağlıklı bir toplum için en akılcı yatırımdır. Bu çalışma, İSG'de "savunmasızlık paradoksunu" çözmenin yolunun, insanı sisteme uydurmaktan değil, sistemi insanın doğal çeşitliliğine uygun hale getirmekten geçtiğini savunmaktadır.

KAYNAKÇA

- Antoniou, F., & Agrafioti, N. F. (2022). Meta-analysis of studies on accident contributing factors in the Greek construction industry. *Sustainability*, 14(20), 12684. <https://doi.org/10.3390/su141912684>
- Arici, C., Ronda-Pérez, E., Tamhid, T., Absekava, K., & Porru, S. (2019). Occupational health and safety of immigrant workers in Italy and Spain: A scoping review. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 16(22), 4416. <https://doi.org/10.3390/ijerph16224416>
- Baraza, X., Cugueró-Escofet, N., & Rodríguez-Elizalde, R. (2023). Statistical analysis of the severity of occupational accidents in the mining sector. *Journal of Safety Research*, 86, 364–375. <https://doi.org/10.1016/j.jsr.2023.07.014>
- Bilim, A. (2025). Demographic analysis of occupational safety in the construction sector: Strategies and insights for risk reduction. *Buildings*, 15(4), 528. <https://doi.org/10.3390/buildings15040528>
- Descloux, G., Romanens, M., Lamamra, N., & Duc, B. (2025). Different approaches and their consequences for addressing the occupational health and safety of young workers: A systematic narrative literature review. *Work*, 81(4), 3105–3122. <https://doi.org/10.3233/WOR-230588>
- Hanvold, T. N., Kines, P., Nykänen, M., Thomée, S., Holte, K. A., Vuori, J., Wærsted, M., & Veiersted, K. B. (2019). Occupational safety and health among young workers in the Nordic countries: A systematic literature review. *Safety and Health at Work*, 10(1), 3–20. <https://doi.org/10.1016/j.shaw.2018.12.003>
- Lee, S., Chang, S. R., & Suh, Y. (2020). Developing concentration index of industrial and occupational accidents: The case of European countries. *Safety and Health at Work*, 11(3), 266–274. <https://doi.org/10.1016/j.shaw.2020.05.003>
- Marinaccio, A., Scortichini, M., Gariazzo, C., Leva, A., Bonafede, M., de' Donato, F. K., Stafoggia, M., Viegi, G., & Michelozzi, P. (2019). Nationwide epidemiological study for estimating the effect of extreme outdoor temperature on occupational injuries in Italy. *Environment International*, 133, 105176. <https://doi.org/10.1016/j.envint.2019.105176>
- Masood, M. A., Khaled, R., Bin-Ismail, A., Semerjian, L., & Abass, K. (2024). Occupational health in the Gulf Cooperation Council (GCC): A systematic review and call for comprehensive policy development. *PLoS ONE*, 19(12), e0312251. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0312251>
- Meng, L., Wolff, M. B., Mattick, K. A., DeJoy, D. M., Wilson, M. G., & Smith, M. L. (2017). Strategies for worksite health interventions to employees with elevated risk of chronic diseases. *Safety and Health at Work*, 8(2), 117–129. <https://doi.org/10.1016/j.shaw.2016.11.004>
- Mutlu, N. G., & Altuntas, S. (2024). Analyzing factors influencing the severity of occupational accidents in textile industry using decision tree algorithms. *Cluster Computing*, 27, 787–825. <https://doi.org/10.1007/s10586-022-03958-9>

- Shimizu, H. E., Bezerra, J. C., Arantes, L. J., Merchán-Hamann, E., & Ramalho, W. (2021). Analysis of work-related accidents and ill-health in Brazil since the introduction of the accident prevention factor. *BMC Public Health*, 21, 725. <https://doi.org/10.1186/s12889-021-10706-y>
- Smith, P. M., Saunders, R., Lifshen, M., Black, O., Lay, M., Breslin, F. C., LaMontagne, A. D., & Tompa, E. (2015). The development of a conceptual model and self-reported measure of occupational health and safety vulnerability. *Accident Analysis & Prevention*, 82, 234–243. <https://doi.org/10.1016/j.aap.2015.06.004>
- Sol-Vidiella, J., Pelechano-Valcarcel, S., Lapeira-Figueres, C., & Verderra-Benedicto, S. (2025). Identificación de trabajadores especialmente sensibles en el ámbito sanitario mediante un cuestionario de salud laboral [Identification of especially sensitive workers through an occupational health questionnaire]. *Archivos de Prevención de Riesgos Laborales*, 28(1), 54–66. <https://doi.org/10.12961/aprl.2025.28.01.06>
- Tuganishuri, J., Yum, S.-G., Adhikari, M. D., & Oh, T.-K. (2023). Analysis of the severity and cause and effect of occupational accidents in South Korea. *Sustainability*, 15(20), 15058. <https://doi.org/10.3390/su152015058>
- Xu, H., Zhang, M., & Hudson, A. (2021). Occupational health protection for health workers in China with lessons learned from the UK: Qualitative interview and policy analysis. *Safety and Health at Work*, 12(3), 304–310. <https://doi.org/10.1016/j.shaw.2021.02.001>
- Yanar, B., Kosny, A., & Smith, P. M. (2018). Occupational health and safety vulnerability of recent immigrants and refugees. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 15(9), 2004. <https://doi.org/10.3390/ijerph15092004>
- Yi, K. H., & Lee, S. S. (2016). A policy intervention study to identify high-risk groups to prevent industrial accidents in Republic of Korea. *Safety and Health at Work*, 7(3), 213–217. <https://doi.org/10.1016/j.shaw.2015.12.007>

BÖLÜM 6

SOSYAL HİZMET PERSPEKTİFİYLE OYUN TERAPİSİ: KURAMSAL TEMELLER, UYGULAMA VE VAKA ANALİZLERİ

Seydi ÇOBAN¹, Serdar AYKUT²

¹ Yüksek Lisans Öğrencisi , Çankırı Karatekin Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, ORCID :0009-0003-5911-343X

² Doç.Dr. , Çankırı Karatekin Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Sosyal Hizmet Bölümü, ORCID : 0000-0002-3317-0634

GİRİŞ

Sosyal hizmet disiplini, bireylerin ve toplulukların iyilik hallerini artırmayı, sosyal adaleti sağlamayı ve dezavantajlı grupların güçlenmesini hedefler. Bu hedefler doğrultusunda, özellikle travma, ihmal veya istismar gibi zorlu yaşam olaylarına maruz kalmış çocuklarla çalışırken, geleneksel sözlü iletişim yöntemleri genellikle yetersiz kalmaktadır. İşte bu noktada oyun terapisi, çocukların iç dünyalarına ulaşmak ve psikososyal işlevselliklerini yeniden kazandırmak amacıyla sosyal hizmet uzmanları için vazgeçilmez bir müdahale aracı olarak öne çıkmaktadır.

Oyun terapisi, çocukların duygusal, davranışsal ve sosyal sorunlarını anlamlandırmaları ve çözümlemeleri için oyunun terapötik gücünü kullanan sistematik bir yaklaşım olarak tanımlanır (Landreth, 2012). Yetişkinler dünyayı anlamlandırmak ve sorunlarını çözmek için kelimeleri kullanırken, çocuklar için en doğal ve özgün iletişim aracı oyundur. Landreth'in (2012) vurguladığı gibi, çocuklar duygularını ve düşüncelerini ifade etmek için oyunları ve oyuncakları birincil dil olarak kullanırlar. Bu bağlamda oyun terapisi, yetişkin merkezli "konuşma terapisi"nin çocukların gelişimsel düzeyine uyarlanmış halidir ve çocuğun iç dünyasını keşfetmek için gerekli olan güvenli alanı sağlar.

Sosyal hizmetin "çevresi içinde birey" yaklaşımıyla uyumlu olarak oyun terapisi, çocuğun sadece bireysel semptomlarına odaklanmaz; aynı zamanda onun yaşadığı stres, kaygı ve travmatik deneyimlerle başa çıkma kapasitesini de güçlendirir. Çocuklar, sözel olarak ifade etmekte zorlandıkları korkularını, çatışmalarını veya karşılanmamış ihtiyaçlarını oyunun sembolik dili aracılığıyla dışa vururlar. Bu süreç, özellikle duygusal düzenleme becerilerinin kazanılmasında kritik bir rol oynar. Ray ve arkadaşlarının (2001) belirttiği gibi, kaygı veya öfke gibi yoğun duyguların oyun yoluyla işlenmesi, çocuğun içsel çatışmalarını hafifletir ve psikolojik dayanıklılığını artırır.

Oyun terapisinin sosyal hizmet uygulamalarındaki değeri, sadece duygusal boşalım sağlamasıyla sınırlı değildir; aynı zamanda gelişimsel ve sosyal bir destek mekanizmasıdır. Oyun süreci, çocuklara problem çözme, empati kurma ve sosyal rolleri deneyimleme fırsatı sunar. Bu beceriler, çocuğun akran ilişkilerini geliştirmesine ve sosyal uyumunu artırmasına katkı sağlar (Landreth, 2012). Dahası, travmatik olaylar yaşamış çocuklar için oyun, deneyimledikleri acı olayları kontrol edilebilir bir düzeyde yeniden canlandırmalarına ve işlemelerine olanak tanır, bu da iyileşme sürecinin temelini oluşturur (Kottman, 2011). Dolayısıyla oyun terapisi, sosyal hizmetin çocuk refahını koruma ve geliştirme misyonuna hizmet eden, kanıta dayalı ve etkili bir araçtır.

Tarihsel Perspektif ve Kuramsal Temellerin Evrimi

Oyun terapisinin tarihsel yolculuğu, 20. yüzyılın başlarında psikanalitik kuramların ışığında başlamış, zamanla insancıl ve sistemik yaklaşımlarla zenginleşerek günümüzdeki çok disiplinli yapısına kavuşmuştur. Bu evrim süreci, sosyal hizmet mesleğinin bireyi anlama ve müdahale etme yöntemlerindeki değişimlerle de paralellik göstermektedir.

Erken Dönem: Psikanalitik Kökenler ve Tanısal Odak

Oyun terapisinin temelleri, Sigmund Freud'un çalışmalarını çocuklara uyarlayan öncüler tarafından atılmıştır. 1920'li ve 30'lu yıllarda Anna Freud ve Melanie Klein, çocukların bilinçdışı süreçlerine erişimde oyunun kritik bir araç olduğunu savunmuşlardır (A. Freud, 1946; Klein, 1932). Anna Freud, oyunu çocukların duygusal dünyasını anlamak için bir gözlem aracı olarak kullanırken; Melanie Klein, oyunun çocukların içsel çatışmalarını ve kaygılarını sembolize ettiği fikrinden yola çıkarak bunu psikanalitik bir tedavi yöntemi olarak geliştirmiştir (Klein, 1932). Bu erken dönemde oyun terapisi, sosyal hizmetin tıbbi modellerle dirsek temasında olduğu yıllara benzer şekilde, daha çok çocuğun patolojisini anlamaya yönelik bir değerlendirme ve teşhis aracı olarak işlev görmüştür.

Orta Dönem: İnsancıl Yaklaşım ve "Bireyin Kendi Kaderini Tayin Hakkı"

1940'lara gelindiğinde, oyun terapisinde devrim niteliğinde bir değişim yaşanmıştır. Carl Rogers'ın danışan merkezli terapisinden etkilenen Virginia Axline, "yönlendirilmemiş oyun terapisi" (çocuk merkezli oyun terapisi) modelini geliştirmiştir (Axline, 1947). Axline, terapistin çocuğu yönlendirmek yerine ona eşlik etmesi gerektiğini savunmuş ve çocuğun kendi iyileşme potansiyeline (self-actualization) vurgu yapmıştır.

Bu yaklaşım, sosyal hizmet mesleğinin en temel etik ilkelerinden biri olan "bireyin kendi kaderini tayin hakkı" (self-determination) ilkesiyle doğrudan örtüşmektedir. Axline'ın modeliyle birlikte oyun terapisi, sadece bir tanı aracı olmaktan çıkarak, terapötik ilişkinin iyileştirici gücüne odaklanan ve çocuğun özerkliğine saygı duyan bir tedavi yöntemine dönüşmüştür. Terapistin yargılamadan kabul eden tutumu, çocuğun kendini güvende hissederek iç dünyasını keşfetmesine olanak tanımıştır (Axline, 1947).

Modern Dönem: Sistematik Yaklaşımlar ve Aile Odaklılık

1960'lardan itibaren oyun terapisi, sosyal hizmetin "çevresi içinde birey" perspektifine daha uygun, kapsayıcı modeller geliştirmeye başlamıştır. Bu dönemin en önemli gelişmelerinden biri, Bernard ve Louise Guerney tarafından geliştirilen Filial Terapi yaklaşımıdır (Guerney & Guerney, 1964). Ebeveynlerin terapi sürecine "değişim ajanları" olarak dahil edildiği bu model, sadece çocuğa odaklanmak yerine ebeveyn-çocuk ilişkisini güçlendirmeyi hedefler. Bu yaklaşım, aileyi bir sistem olarak ele alan sosyal hizmet müdahaleleriyle tam bir uyum içindedir.

Aynı dönemde Dora Kalff, Jungiye temellere dayanan Kum Tepsisi Terapisi (Sandtray Therapy) ile çocukların bilinçdışı süreçlerini somutlaştırabilecekleri sözel olmayan güçlü bir teknik sunmuştur (Kalff, 1980). 1970'ler ve sonrasında ise Bilişsel-Davranışçı Oyun Terapisi, daha yapılandırılmış ve belirli davranışsal sorunların çözümüne odaklanan tekniklerle alana katkı sağlamıştır (Knell, 1993).

Günümüzde Çok Disiplinli Entegrasyon

Günümüzde oyun terapisi, tek bir kuramın tekelinden çıkarak bütüncül (eklektik) bir yapıya bürünmüştür. Psikoloji, eğitim ve sosyal hizmet disiplinlerinin kesişim noktasında yer alan bu yöntem, nörobilimsel bulgularla da desteklenmektedir. Modern araştırmalar, oyun terapisinin

travma sonrası stres ve kaygı gibi durumlarda beynin duygusal düzenleme merkezlerini olumlu etkilediğini göstermektedir (Perry, 2006). Gelineen noktada oyun terapisi, sosyal hizmet uzmanlarının çocuk koruma sistemlerinden okul sosyal hizmetine kadar geniş bir yelpazede kullandığı, çocuğun iyilik halini destekleyen vazgeçilmez bir müdahale aracı haline gelmiştir.

Oyunun İyileştirici Gücü: Terapötik İşlevler ve Gelişimsel Katkılar

Oyun terapisi, çocuğun yaşamındaki zorluklarla başa çıkma kapasitesini artıran çok boyutlu bir müdahale yöntemidir. Sosyal hizmet uzmanları için bu yöntemin değeri, sadece patolojik semptomları hafifletmesinde değil, aynı zamanda çocuğun gelişimsel, duygusal ve sosyal alanlarda bütüncül bir iyileşme (well-being) sağlamasında yatmaktadır. Literatürde oyunun iyileştirici güçleri; duygusal düzenleme, travma sonrası onarım, sosyal gelişim ve nörobiyolojik entegrasyon başlıkları altında incelenmektedir.

Duygusal Düzenleme ve İfade Aracı Olarak Oyun

Çocuklar, yetişkinler gibi soyut düşünme becerilerine tam olarak sahip olmadıkları için karmaşık duygularını sözel yolla ifade etmekte zorlanırlar. Oyun terapisi, çocuklara bu duygusal yükü boşaltabilecekleri güvenli bir "dışavurum alanı" sunar (Axline, 1947). Özellikle kaygı, öfke veya korku gibi yoğun ve baş edilmesi güç duygular, oyunun sembolik dili sayesinde somutlaşır ve yönetilebilir hale gelir. Ray ve arkadaşlarının (2001) belirttiği gibi, oyun terapisi süreci çocukların içsel çatışmalarını hafifleterek duygusal dengesizliklerini fark etmelerine ve düzenlemelerine (regülasyon) yardımcı olur. Sosyal hizmet bağlamında bu işlev, parçalanmış ailelerdeki veya kriz durumundaki çocukların duygusal dayanıklılığını artırmak için kritik bir öneme sahiptir.

Travma Sonrası Onarım ve Psikolojik Sağlamlık

Sosyal hizmetin en sık temas ettiği alanlardan biri olan travma mağduru çocuklar için oyun terapisi, iyileşme sürecinin merkezinde yer alır. Travmatik olaylar (istismar, doğal afet, ebeveyn kaybı vb.) çocukta kontrol kaybı hissine neden olur. Kottman'ın (2011) vurguladığı üzere, oyun terapisi çocuklara travmatik deneyimlerini oyun dünyasında güvenli bir mesafeden yeniden canlandırma ve işleme fırsatı sunar. Çocuk, oyun sırasında pasif bir kurban rolünden çıkarak olayı yöneten aktif bir aktör konumuna geçer. Bu süreç, travmanın yarattığı stres yükünü hafifletirken, çocuğun olay üzerindeki kontrol duygusunu yeniden kazanmasını ve psikolojik sağlamlığını (resilience) güçlendirmesini sağlar.

Sosyal İşlevsellik ve İlişkisel Becerilerin Gelişimi

Oyun terapisi, çocuğun sadece iç dünyasını değil, dış dünyayla kurduğu ilişkileri de onarır. Terapi odası, sosyal yaşamın bir mikrokozmosu gibidir. Çocuklar oyun sırasında terapistle kurdukları ilişki üzerinden empati, sınırları anlama, iş birliği ve problem çözme gibi temel sosyal becerileri deneyimlerler (Landreth, 2012). Özellikle akran zorbalığına uğrayan veya sosyal uyum sorunları yaşayan çocuklar için bu süreç, arkadaşlık becerilerinin gelişmesine doğrudan katkı sağlar. Landreth (2012), oyun terapisinin çocukların sosyal izolasyonunu kırarak daha sağlıklı ilişkiler kurabilmelerine olanak tanıdığını belirtmektedir. Bu yönüyle oyun

terapisi, okul sosyal hizmeti uygulamalarında öğrencilerin sosyal uyumunu destekleyen etkili bir araçtır.

Nörobiyolojik Temeller: Beyin Gelişimi ve Stres

Modern araştırmalar, oyun terapisinin etkilerinin sadece davranışsal değil, aynı zamanda nörobiyolojik düzeyde de gerçekleştiğini ortaya koymaktadır. Özellikle erken çocukluk döneminde maruz kalınan kronik stres ve travma, beyin gelişimini olumsuz etkileyebilir. Perry (2006), oyun terapisinin stresle başa çıkma mekanizmalarını devreye sokarak, beynin duygu düzenleme ve bağlanma ile ilgili bölgelerinin gelişimini desteklediğini göstermiştir. Oyunun sağladığı güvenli ve öngörülebilir ortam, stres hormonlarının seviyesini düşürerek nöral plastisiteyi (beynin değişebilirlik özelliği) olumlu yönde etkiler. Bu bulgular, oyun terapisinin ihmal ve istismara uğramış çocukların nöropsikolojik rehabilitasyonunda neden vazgeçilmez bir yöntem olduğunu bilimsel olarak desteklemektedir.

Terapötik İlişkide Sosyal Hizmet Uzmanının Rolü ve Sorumlulukları

Oyun terapisi sürecinde sosyal hizmet uzmanı veya terapistin üstlendiği rol, sadece teknik bir uygulayıcı olmanın ötesinde, çocuk için güvenli bir bağlanma figürü ve rehber olmayı içerir. Landreth'e (2012) göre terapistin temel sorumluluğu, çocuğun duygusal ve psikolojik ihtiyaçlarını anlamak ve ona kendini özgürce ifade edebileceği güvenli bir ortam sağlamaktır. Bu güvenli ortam, fiziksel güvenliğin yanı sıra, çocuğun yargılanmadan kabul edildiği duygusal bir atmosferi de kapsar. Çocuklar ancak kendilerini tam anlamıyla güvende hissettiklerinde içsel duygularını ve travmatik deneyimlerini dışa vurabilirler (Axline, 1947). Bu bağlamda uzman, oyuncakların düzenli sunumu ve tutarlı, sıcak bir tavırla bu güven zeminini inşa eder (Schaefer & Drewes, 2010).

Sosyal hizmetin "bireye saygı" ilkesiyle örtüşen "çocuk merkezli" yaklaşımda, uzman çocuğun oyununa müdahale etmeden onun liderliğini izler ve seçimlerine saygı duyar (Axline, 1947). Bu süreçte terapist, empatik bir dinleyici ve dikkatli bir gözlemcidir. Çocuğun seçtiği oyuncaklar ve kurduğu oyun senaryoları, onun iç dünyasındaki çatışmalara dair önemli ipuçları sunar (Landreth, 2012). Örneğin, bir çocuğun ısrarla agresif figürlerle oynaması, bastırılmış öfke veya işlenmemiş bir travmanın göstergesi olabilir (Ray et al., 2001). Terapistin koşulsuz kabulü ve empatik yaklaşımı, çocuğun kendilik değerini artırarak iyileşme sürecini hızlandırır (Schaefer & Drewes, 2010).

Terapistin bir diğer kritik rolü ise aile ile iş birliği yapmaktır. Sosyal hizmet uygulamalarında olduğu gibi, oyun terapisinde de çocuk, aile sisteminin bir parçası olarak ele alınır. Özellikle filial terapi gibi yaklaşımlarda, terapist ebeveynleri sürece aktif olarak dahil eder ve onlara çocuklarıyla terapötik bir bağ kurmaları için rehberlik eder (Guerney & Guerney, 1964). Uzman, terapötik ilerlemeyi düzenli olarak değerlendirerek çocuğun değişen ihtiyaçlarına göre müdahale planını revize eder ve aileyi bu gelişim hakkında bilgilendirir (Bratton ve ark., 2005).

Temel Uygulama Teknikleri ve Sosyal Hizmet Bağlamı

Oyun terapisi, çocuğun yaşına, gelişimsel ihtiyaçlarına ve terapi hedeflerine göre çeşitlenen geniş bir teknik yelpazesine sahiptir (Landreth, 2012). Bu teknikler, sosyal hizmet uzmanlarının çocuklarla iletişim kurarken kullandıkları araçları zenginleştirir.

- **Kum Tepsisi Terapisi (Sandtray Therapy):** Bu teknik, çocuğun minyatür figürler ve kum tepsisi aracılığıyla kendi dünyasını sembolize ettiği, sözel olmayan güçlü bir ifade yöntemidir. Özellikle travma ve kaygı bozuklukları yaşayan çocuklarda etkili olan bu yöntem, çocuğun bilinçdışı süreçlerini somutlaştırmasına olanak tanır (Kalff, 1980). Homeyer ve Sweeney'e (2011) göre kum tepsisi, çocukların travma sonrası stres bozukluğu (TSSB) ile başa çıkmalarında önemli bir araçtır.
- **Kukla Terapisi:** İletişim zorlukları yaşayan veya utangaç çocuklar için ideal bir yöntemdir (Ray ve ark., 2001). Terapist, çocuğun kuklalar aracılığıyla hikayeler oluşturmasını teşvik ederek, onun duygusal çatışmalarını güvenli bir mesafe üzerinden, yani kuklalar üzerinden ifade etmesini sağlar (Schaefer & Drewes, 2010).
- **Sanat Terapisi ve Yaratıcı İfade:** Resim, boyama ve diğer el sanatları, çocuğun sözel olarak ifade edemediği duyguları görselleştirmesine yardımcı olur (Klorer, 2000). Bu teknik, kaygıyı azaltmak ve çocuğun özgüvenini artırmak amacıyla kullanılır (Schaefer & Drewes, 2010).
- **Hikaye Anlatımı (Bibliyoterapi):** Axline'ın (1947) belirttiği gibi, hikaye anlatımı çocuğun hayal gücünü kullanarak yaşadığı zorlukları metaforik bir dille ifade etmesini sağlar. Çocuklar kendi karakterlerini yaratarak veya var olan hikayeleri değiştirerek içsel süreçlerini dışa vururlar (Landreth, 2012).
- **Filial Terapi:** Ebeveyn-çocuk bağına güçlendirmeyi hedefleyen bu teknik, sosyal hizmetin "aile bütünlüğünü koruma" misyonuyla doğrudan ilişkilidir. Guernsey (1964) tarafından geliştirilen bu yöntemde terapist, ebeveynlere temel oyun terapisi becerilerini öğretirken onları çocuklarının iyileşme sürecinin bir parçası haline getirir. Bu yaklaşım, ebeveyn-çocuk ilişkisindeki güveni artırır (Landreth, 2012).
- **Yönlendirilmiş Oyun (Bilişsel-Davranışçı Yaklaşım):** Bazı durumlarda terapist, belirli davranışsal hedeflere ulaşmak için daha yapılandırılmış aktiviteler sunabilir (Knell, 1993). Bu teknik, özellikle sosyal beceri eksikliği veya dürtü kontrol sorunları yaşayan çocuklarda olumlu davranışların geliştirilmesine katkı sağlar (Schaefer & Drewes, 2010).

Bu tekniklerin her biri, sosyal hizmet uzmanlarının çocukların psikolojik iyilik hallerini desteklemek için kullanabilecekleri esnek ve uyarlanabilir araçlardır.

VAKA ÇALIŞMALARI VE SOSYAL HİZMET MÜDAHALELERİ

Oyun terapisi, sosyal hizmet pratiğinde sadece çocuğun iç dünyasına yönelik bir müdahale değil, aynı zamanda onun sosyal çevresiyle olan etkileşimini düzenleyen sistemic bir araçtır. Aşağıdaki vaka örnekleri, oyun terapisi tekniklerinin sosyal hizmetin bütüncül bakış açısıyla (vaka yönetimi, okul iş birliği, aile danışmanlığı) nasıl harmanlandığını göstermektedir.

Vaka 1: Travma Sonrası Stres Bozukluğu (TSSB) ve Güvenlik İhtiyacı

- **Durum:** 8 yaşındaki bir çocuk, evlerinde çıkan bir yangın sonrası yoğun kaygı, uyku bozuklukları ve "kötü bir şey olacağı" korkusuyla sosyal izolasyon yaşamaktadır. Aile geçici bir barınma merkezine yerleştirilmiştir.
- **Sosyal Hizmet ve Oyun Terapisi Müdahalesi:** Sosyal hizmet uzmanı, öncelikle ailenin barınma güvenliği gibi temel ihtiyaçlarını değerlendirmiş (Maslow hiyerarşisi), ardından çocuğun travmatik deneyimini işlemesi için **Kum Tepsisi Terapisi (Sandtray)** yöntemini kullanmıştır. Kalff'ın (1980) belirttiği gibi, kum tepsisi çocuğun söze dökemediği dehşet duygusunu somutlaştırmasına olanak tanımıştır. Çocuk, kumda yangın sahneleri kurarak travmayı güvenli bir alanda yeniden canlandırmıştır.
- **Sistemik Boyut:** Uzman, eş zamanlı olarak ebeveynlerle görüşerek onların da yaşadığı kaygıyı ele almış ve çocuğa nasıl güven verebilecekleri konusunda psiko-eğitim vermiştir. Okul yönetimiyle iletişime geçilerek çocuğun sınıf içindeki uyumu için öğretmenle iş birliği yapılmıştır.
- **Sonuç:** Çocuk, oyunlarında yangını kontrol altına almaya başladıkça (örneğin, itfaiyeci figürleri ekleyerek) gerçek hayattaki kontrol duygusunu da yeniden kazanmıştır (Homeyer & Sweeney, 2011). Ailenin kalıcı konuta geçişi ve terapötik destekle birlikte semptomlarda belirgin azalma görülmüştür.

Vaka 2: Boşanma Sürecinde Çocuk ve Aile İçi Uyum

- **Durum:** 6 yaşındaki bir çocuk, ebeveynlerinin çekişmeli boşanma sürecinin ardından öfke nöbetleri ve regresif davranışlar (alt ıslatma vb.) sergilemeye başlamıştır. Çocuk annesiyle yaşamakta, babayı özlemekte ancak sadakat çatışması yaşamaktadır.
- **Sosyal Hizmet ve Oyun Terapisi Müdahalesi:** Uzman, çocuğun içsel çatışmalarını dışa vurması için Kukla Terapisi yöntemini seçmiştir. Çocuk, kuklalar aracılığıyla ebeveynleri arasındaki kavgayı sahnelemiş ve kendi "arada kalmışlık" duygusunu ifade etmiştir (Schaefer & Drewes, 2010).
- **Sistemik Boyut:** Bu vakada uzman, bir "aile arabulucusu" rolü üstlenmiştir. Çocuğun oyunlarındaki temalar (korku, suçluluk), ebeveynlere (onların izni ve onayıyla) metaforik olarak aktarılmış, böylece ebeveynlerin çocuk üzerindeki etkilerini fark etmeleri sağlanmıştır. Filial Terapi tekniklerinden yararlanılarak, babanın çocukla geçirdiği kısıtlı zamanlarda kaliteli oyun oynaması teşvik edilmiştir (Guerney & Guerney, 1964).

- **Sonuç:** Çocuk duygularının anlaşıldığını hissettikçe davranış sorunları azalmış; ebeveynler ise çocuk odaklı bir ebeveynlik tutumu geliştirmeye başlamışlardır.

Vaka 3: Okul Sosyal Hizmeti ve Akran Zorbalığı

- **Durum:** 10 yaşındaki bir öğrenci, okulda maruz kaldığı akran zorbalığı nedeniyle okula gitmek istememekte ve sosyal geri çekilme yaşamaktadır. Öz güven eksikliği ve depresif belirtiler gözlemlenmektedir.
- **Sosyal Hizmet ve Oyun Terapisi Müdahalesi:** Okul sosyal hizmet uzmanı, çocuğun kendini ifade etmesi ve güçlenmesi (empowerment) için sanat terapisi ve yaratıcı teknikleri kullanmıştır. Çocuk, resimlerinde kendini "küçük ve savunmasız", zorbaları ise "büyük canavarlar" olarak çizmiştir. Terapist, bu imgeler üzerinden çocuğun baş etme mekanizmalarını güçlendirmeye çalışmıştır (Klorer, 2000).
- **Sistemik Boyut:** Müdahale sadece çocukla sınırlı kalmamıştır. Uzman, okul yönetimi ve öğretmenle görüşerek sınıfta "akran zorbalığına karşı farkındalık" çalışmaları başlatılmasını savunmuştur (Advocacy). Çocuğun güçlü yönleri keşfedilerek okul kulüplerine katılımı teşvik edilmiştir.
- **Sonuç:** Çocuk, sanat yoluyla duygularını dışa vurdukça ve okul ortamındaki destek mekanizmaları harekete geçirildikçe sosyal kaygısı azalmış, arkadaşlık ilişkileri kurmaya başlamıştır.

Vaka 4: DEHB Tanılı Çocuk ve Çok Disiplinli Yaklaşım

- **Durum:** 7 yaşındaki DEHB tanılı bir çocuk, dürtüsellik ve dikkat dağınıklığı nedeniyle hem evde hem okulda uyum sorunları yaşamaktadır. Aile tükenmişlik hissetmektedir.
- **Sosyal Hizmet ve Oyun Terapisi Müdahalesi:** Uzman, çocuğun dürtü kontrolünü geliştirmek için Bilişsel-Davranışçı Oyun Terapisi (CBPT) tekniklerini uygulamıştır. Yapılandırılmış oyunlar (örneğin, "Dur-Düşün-Yap" oyunları) aracılığıyla çocuğa davranışsal stratejiler öğretilmiştir (Knell, 1993).
- **Sistemik Boyut:** Sosyal hizmet uzmanı, aileyi DEHB konusunda bilgilendirmiş ve evde uygulanabilecek davranış değiştirme çizelgeleri hazırlamıştır. Ayrıca çocuğun psikiyatristi ve öğretmeniyle iletişim kurularak ilaç tedavisi ve eğitsel düzenlemelerin eşgüdümü sağlanmıştır.
- **Sonuç:** Çocuğun dikkat süresinde artış ve hiperaktif davranışlarında azalma gözlemlenmiştir. Aile, çocuğun davranışlarını yönetme konusunda daha yetkin hale gelmiştir.

ETKİLİLİK, SINIRLILIKLAR VE SOSYAL HİZMETTE GELECEK VİZYONU

Kanıtı Dayalı Uygulama: Araştırma Bulguları

Sosyal hizmet mesleği, müdahalelerin bilimsel verilere dayanmasını esas alır. Oyun terapisinin etkililiği üzerine yapılan kapsamlı araştırmalar ve meta-analizler, bu yöntemin çocukların psikososyal iyilik hallerini artırmada güçlü bir araç olduğunu kanıtlamaktadır. Bratton ve arkadaşlarının (2005) 93 farklı çalışmayı inceledikleri geniş kapsamlı meta-analiz, oyun terapisi gören çocukların duygusal ve davranışsal gelişimlerinde kontrol gruplarına kıyasla anlamlı düzeyde yüksek bir iyileşme (Cohen's $d = 0.80$) gösterdiğini ortaya koymuştur. Bu etki büyüklüğü, oyun terapisinin klinik ortamda oldukça etkili bir müdahale olduğunu istatistiksel olarak doğrulamaktadır.

Özellikle sosyal hizmetin sıkça temas ettiği travma ve kaygı bozuklukları alanında, Ray ve arkadaşları (2001) tarafından yapılan çalışma, oyun terapisi alan çocukların kaygı düzeylerinde %30 oranında bir azalma olduğunu rapor etmiştir. Dikkat Eksikliği ve Hiperaktivite Bozukluğu (DEHB) olan çocuklarla yapılan çalışmalarda ise bilişsel-davranışçı oyun terapisi (CBPT) tekniklerinin, dikkat süresini artırmada ve dürtüsel davranışları azaltmada etkili olduğu görülmüştür (Knell, 1993). Ayrıca kültürlerarası çalışmalar, oyun terapisinin Batı dışındaki toplumlarda da, yerel bağlama uygun uyarlamalar yapıldığında benzer olumlu sonuçlar verdiğini göstermektedir (Landreth, 2012).

Uygulamada Sınırlılıklar, Etik ve Erişilebilirlik Sorunları

Oyun terapisi etkili bir yöntem olmasına rağmen, sosyal hizmet perspektifiyle ele alındığında bazı yapısal ve etik sınırlılıklar dikkat çekmektedir.

- **Ölçme ve Değerlendirme Zorlukları:** Terapinin başarısını değerlendirmek genellikle terapistin gözlemlerine dayandığı için subjektif kalabilmektedir. Sosyal hizmette hesap verebilirlik (accountability) ilkesi gereği, daha standardize edilmiş ve nesnel ölçüm araçlarına ihtiyaç duyulmaktadır (Bratton et al., 2005).
- **Zaman ve Maliyet (Erişilebilirlik):** Oyun terapisi genellikle uzun süreli bir süreç gerektirir. Bu durum, özellikle sosyoekonomik düzeyi düşük aileler için ciddi bir maliyet ve zaman yükü oluşturabilir (Kaduson & Schaefer, 2006). Sosyal hizmet uzmanları için bu durum, hizmete erişimde eşitsizlik yaratan bir sosyal adalet sorunu olarak ele alınmalı ve kamu destekli çözümler savunulmalıdır.
- **Kültürel Yetkinlik:** Yöntem Batı kökenli olduğu için, farklı kültürel geçmişe sahip çocuklarda oyuncakların ve oyun temalarının anlamı değişebilir (Nash & Schaefer, 2011). Terapistin kültürel yetkinliğe sahip olmaması, yanlış değerlendirmelere yol açabilir. Bu nedenle sosyal hizmet uzmanları, "kültürel alçakgönüllülük" ile yaklaşarak yöntemi yerel kültüre uyarlamalıdır (Landreth, 2012).
- **Ebeveyn Katılımı:** Özellikle Filial Terapi gibi modellerde ebeveynlerin aktif katılımı şarttır. Ancak ebeveynlerin motivasyon eksikliği veya kendi psikopatolojileri, sürecin etkililiğini sınırlayabilir (Guerney & Guerney, 1964).

Oyun Terapisi Gelecekte Sosyal Hizmet Disiplinindeki Rolü

Oyun terapisinin sosyal hizmet alanındaki geleceği, disiplinler arası iş birliğinin ve profesyonelleşmenin artmasına bağlıdır. Landreth ve Bratton (2020), lisans ve lisansüstü sosyal hizmet eğitim programlarında oyun terapisi derslerinin yaygınlaştırılmasının önemini vurgulamaktadır. Uzmanlaşmış eğitimler, sosyal hizmet uzmanlarının sahada daha yetkin müdahaleler yapmasını sağlayacaktır .

Ayrıca, dijitalleşen dünyada çocukların oyun alışkanlıklarının değişmesi (Ginsburg, 2007), sosyal hizmet uzmanlarını "dijital oyun terapisi" gibi yeni alanlara yönlentmektedir. Gelecekte, oyun terapisinin sigorta kapsamına alınması ve kamu politikalarında bir "hak" olarak tanınması için sosyal hizmet uzmanlarının savunuculuk (advocacy) rolü önem arzedecektir (Gil & Drewes, 2004).

SONUÇ

Tarihsel süreci psikanalitik köklerden başlayıp modern, bütüncül ve sistemik yaklaşımlara evrilen oyun terapisi, bugün sosyal hizmet mesleğinin çocuk refahı alanındaki en güçlü müttefiklerinden biridir. Çocukların kelimelere dökemedikleri acılarını, korkularını ve umutlarını oyunun evrensel diliyle ifade etmelerine olanak tanıyan bu yöntem; travma sonrası iyileşmeden okul uyumuna, aile içi iletişimin güçlendirilmesinden duygusal düzenlemeye kadar geniş bir yelpazede iyileştirici etkiye sahiptir.

Sosyal hizmet uzmanları, oyun terapisini sadece bir "teknik" olarak değil, çocuğun onuruna, özerkliğine ve gelişim hakkına saygı duyan bir "yaklaşım" olarak benimsemelidir. Yöntemin sınırlılıklarının farkında olarak, kültürel açıdan duyarlı, erişilebilir ve kanıta dayalı uygulamaların yaygınlaştırılması, çocukların yüksek yararını gözetme sorumluluğunun bir gereğidir.

Türkiye bağlamında oyun terapisinin sosyal hizmet uygulamalarında daha yaygın ve sistematik şekilde kullanılabilmesi için, kamu kurumlarında bu alana yönelik uzman istihdamının artırılması, sosyal hizmet eğitim programlarında uygulamalı oyun terapisi derslerinin güçlendirilmesi ve hizmetlerin sosyoekonomik eşitsizlik yaratmadan erişilebilir kılınması önem taşımaktadır. Özellikle çocuk koruma sistemi, okul sosyal hizmeti ve afet sonrası psiko-sosyal destek alanlarında oyun terapisi, çocukların iyilik halini destekleyen stratejik bir müdahale aracı olarak gelecekte daha merkezi bir konuma yerleşmelidir.

KAYNAKÇA

- Axline, V. M. (1947). *Play therapy: The inner dynamics of childhood*. Houghton Mifflin.
- Bratton, S. C., Ray, D., Rhine, T., & Jones, L. (2005). The efficacy of play therapy with children: A meta-analytic review of treatment outcomes. *Professional Psychology: Research and Practice*, 36(4), 376–390.
- Freud, A. (1946). *The psycho-analytical treatment of children*. Imago Publishing.
- Gil, E., & Drewes, A. A. (Eds.). (2004). *Cultural issues in play therapy*. Guilford Press.
- Ginsburg, K. R. (2007). The importance of play in promoting healthy child development and maintaining strong parent-child bonds. *Pediatrics*, 119(1), 182–191.
- Guerney, B. G., & Guerney, L. F. (1964). Filial therapy: Rationale and methods. *Journal of Consulting Psychology*, 28(4), 304–310.
- Homeyer, L. E., & Sweeney, D. S. (2011). *Sandtray therapy: A practical manual* (2nd ed.). Routledge.
- Kaduson, H. G., & Schaefer, C. E. (Eds.). (2006). *Short-term play therapy for children* (2nd ed.). Guilford Press.
- Kalff, D. M. (1980). *Sandplay: A psychotherapeutic approach to the psyche*. Sigo Press.
- Klein, M. (1932). *The psycho-analysis of children*. Hogarth Press.
- Klorer, P. G. (2000). *Expressive therapy with children and adolescents*. Charles C Thomas.
- Knell, S. M. (1993). *Cognitive-behavioral play therapy*. Jason Aronson.
- Kottman, T. (2011). *Adlerian play therapy*. American Counseling Association.
- Landreth, G. L. (2012). *Play therapy: The art of the relationship* (3rd ed.). Routledge.
- Landreth, G. L., & Bratton, S. C. (2020). *Child-centered play therapy: A practical guide to developing therapeutic relationships*. Routledge.
- Nash, J. B., & Schaefer, C. E. (2011). Play therapy: Basic concepts and practices. In C. E. Schaefer (Ed.), *Foundations of play therapy* (2nd ed.). Wiley.
- Perry, B. D. (2006). Applying principles of neurodevelopment to clinical work with maltreated and traumatized children. In N. B. Webb (Ed.), *Working with traumatized youth in child welfare* (pp. 27–52). Guilford Press.
- Ray, D., Bratton, S., Rhine, T., & Jones, L. (2001). The effectiveness of play therapy: Responding to the critics. *International Journal of Play Therapy*, 10(1), 85–108.
- Schaefer, C. E., & Drewes, A. A. (Eds.). (2010). *The therapeutic powers of play: 20 core agents of change*. Wiley.

BÖLÜM 7

İNSANLIĞA SUNULAN İKİ YOL: SÜNNETULLAH BAĞLAMINDA HİDÂYET VE DALÂLET¹

Raci TANRIKULU²

¹ Bu çalışma Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Prof. Dr. Şaban Ali Düzgün danışmanlığında hazırlanan ve 19/02/2025 tarihinde savunulan “Taberî’de Hidâyet ve Dalâlet” isimli doktora tezinden üretilmiştir.

² Dr., Millî Eğitim Bakanlığı, Van, Türkiye; ORCID 0009-0009-5164-3544

Giriş

Kelam düşüncesinde hidâyet-dalalet meselesi, genel itibariyle Kur'an'da geçen ilgili ayetler¹ bağlamında değerlendirilir. Bu anlamda ilgili ayetlerin bir kısmı Allah'ın mutlak irade ve kudretine işaret ederken, bir kısım ayetler ise insanın irade ve sorumluluğunu ön plana çıkarır. Bundan dolayı kelam ekolleri bu ayetleri yorumlarken farklı görüşler ortaya koymuşlardır. Bu ihtilaflarda hidâyet ve dalâlet meselesi en temelde Allah'ın mutlak iradesi ve insanın sınırlı iradesi bağlamında tartışılmıştır. Nitekim bu konuda birçok araştırma yapılmıştır.² Burada ise insan iradesinden ziyade Allah'ın mutlak ilmi, iradesi ve kudreti bağlamında hidâyet ve dalâlet olgularının ilahi ilkelerle ilişkisi irdelenecektir. Zira hidâyet ve dalâlet ne sadece Allah'ın mutlak ilmi ve iradesi ile insanlar için tayin ettiği/belirlediği bir durum olarak ne de Allah'ın tamamen insanın irade ve kudreti alanına bıraktığı salt bir inanç tercihi olarak telakki edilebilir. Nitekim hidâyet ve dalâlet ilahi bir ilke olarak üçüncü bir alternatifi olmayan iki "yol" olarak insana sunulmuştur.³ Buradan hareketle hidâyet ve dalâlet, ilahi ilkeler olan "âdetullah", "sünnetullah" ve "fıtratullah" bağlamında ele alınacaktır. Esasında bu ilkeler Allah'ın mutlak irade ve kudretine vurgu yaptığı gibi insanın irade alanına ve tercihlerinden dolayı ceza veya mükâfatı hak ettiğine de işaret eder. Aynı zamanda bu ilahi ilkelerin ortak nitelikleri Allah'ın evren, toplum ve insan ile ilgili fiillerinin, herhangi bir değişime uğramadan belli bir düzen ve gaye ile gerçekleştiği açıktır. Bu bakımdan söz konusu ilkeler, hidâyet-dalâlet bağlamında Allah'ın âlem ve insan ile ilişkisini ortaya koymaktadır.

Allah'ın insanı yaradılış itibari ile belli bir donanım ile yarattığı aşıkardır. İnsan bu donanım ile kendisinden beklenen akıl yürütmeleri ve davranışları gerçekleştirebilmektedir. Zira bu kabiliyetler kendisine önceden verilmiştir. Bu anlamda fıtratullah kavramı yol göstericidir. Toplumsal bir varlık olarak insanın bu fıtrat ile Allah'ın toplumsal yasalarını ifade eden sünnetullah yasasını anlayabilecek, ona göre pozisyon alabilecek bir fıtrata sahiptir. Nihayetinde hidâyet, asli bir yeti olarak insan fıtratına yaratılıştan yerleştirilmiştir. Dalâlet ise insanın daha çok yaşamı boyunca karşılaştığı arızı bir nitelik olarak, hidâyetin zıddı olan bütün davranışlardır. Hidâyete dair davranış ve tercihler ise yaradılış fıtratına uygunluğu ifade eder. İnsandan beklenen de bu yönde hareket etmesi ve tercihlerde bulunmasıdır.

Hidâyet ve dalâlet meselesi literatürde kader bağlamında bir insan fiili olarak işlenir. Bu cümlede hidâyetin kader bağlamı Allah'ın takdirine, insan fiili bağlamı ise insanın irade ve sorumluluğuna işaret eder. Bu çalışmada hidâyet ve dalâlet konusu insan iradesi bağlamından ziyade, "sünnetullah" ve "fıtratullah" ilkeleri bağlamında ele alınacaktır. Hidâyet ve dalâlet Allah'ın evrensel yasaları olan bu ilkelerle ilişkisi tespit edilmeye çalışılacaktır. Bu anlamda aşağıda etimolojik analizleri verilen kavramlar çerçevesinde hidâyet-dalâlet mefhumları, Allah'ın süregelen sünnetindeki ilişkisine göre analiz edilecektir. Bu bağlamda insanın sorumluluğuna da işaret edilecektir.

¹ İlgili ayetlerle ilgili bir değerlendirme için bkz. Emrullah Yüksel, "Kur'an-ı Kerim'de Hidâyet ve Dalâlet Anlayışı", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7 (1986), 87-107; Mehmet Bulut, "Hidâyet-Dalalet ve İnsanın Sorumluluğu", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9 (1995), 229-260.

² Vezir Harman, "Sebeup-Sonuç İlişkisi Açısından Hidâyet ve Dalâletin Allah'a Nispeti Meselesi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (2015), 249-286; Selim Türcan, "Hidayet ve Dalaleti Allah'a Nispet Edilen Ayetler Nüzul Döneminde Nasıl Algılanıyordu?", *Hitit Üniversitesi (Gazi Üniversitesi) Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* IX/18 (Şubat 2010), 83-97.

³ "Onlar doğru yola karşılık sapıklığı, Allah'ın affı yerine cehennem azabını satın alan kimselerdir. Onlar, ateşe karşı ne kadar da dayanıklı imişler!" (el-Bakara 2/175)

1. “Hidâyet” ve “Dalâlet” Kavramları

“Hidâyet” (هداية) kavramı, “h-d-y” (هدى) fiil kökünden türeyen bir mastardır. Lügatlerde “h-d-y” fiili için “delâlet etmek, kılavuzluk yapmak, açıklamak”⁴; “yumuşak bir şekilde yol göstermek”⁵ gibi anlamlara gelir. “Hedâ” fiilinin İslam öncesi Arap toplumunda somut olarak “açıklamak, doğru yola erdirmek”⁶ gibi anlamlara geldiği aktarılır. Allah’ın gönderdiği peygamberlere iman ve bunların örnekliğini takip etme, doğru yolda olma, insan yaşamını içine alacak şekilde “yol” (sırât, sebîl) metaforuyla kullanımı tamamen Kur’an’ın kazandırdığı bir anlamdır.⁷

“H-d-y” fiil kökünden türeyen hidâyetin birçok formu vardır. Bunlardan biri mutlak manada “doğru yol”a ileten, ulaştıran⁸ anlamında olan Allah’ın “el-hâdi” sıfatıdır. Bir diğer formu ise “doğru yolda olma, doğru yola erme-iletme, öğrenme, reşâd, Allah’ın doğru yola erdirmesi”⁹ anlamında dalâletin zıddı olan “hüda”dır. Bu durumda insanın kalbinde hidâyetin yaratılması ve insanın hidâyete erdirilmesi, mutlak anlamda Allah’a izafe edilir. Ancak “davet, beyân, delâlet etme, yönlendirme” gibi manâlarda kullanımı ise Allah’tan başka şeylere de izafe edilir.¹⁰ Hidâyetin, insana izafe edildiği durumları ifade eden “ihtidâ” formu bu anlama örnek olarak verilebilir.¹¹

Kelamî bir terim olarak “hidâyet” kavramı için farklı tarifler yapılır. Bu tariflerin ortak anlamı, insanı doğru yola ulaştırmak bağlamında rehberlik ve kılavuzluk yapmaktır. Bu anlamda “hidâyet” terimi, “Allah’ın kullarına, O’nun rububiyetini bilmeleri ve ikrar etmeleri için doğru yolu göstermesi, açıklaması; bütün yarattıklarına hayatlarını devam ettirmeleri için gerekli şeyleri vermesi”¹²; “Allah’ın kitap ve peygamberleri vasıtasıyla insanlara doğru yolu göstermesi ve onları bu yola ulaştırması”¹³; “İstenen yola ulaştıran delâlet-işaret”¹⁴ şeklinde tanımlanır. Bu terim için “istenilene ulaştırma” anlamında “ister hidâyet edildiği anda ulaştırsın ister ulaştırmasın, gerçekleşsin veya gerçekleşmesin hidâyet, yolu göstermektir” vurgusu önemlidir.¹⁵ “Hidâyet” etmenin ilahi lütuf ve

⁴ Ebu’l-Kâsım İsmail b. Abbâd es-Sâhib, *el-Muhît fi’l-luga*, thk. Muhammed Hasen Âl Yasîn (Beyrût: Âlemu’l-Kutub, 1994), 4/43; Ebû Hilâl el-Askerî, *Arap Dilinde ve Kur’an’da Farklar Sözlüğü*, çev. Veysel Akdoğan (İstanbul: İşaret Yayınları, 2017), 305; Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd Cevherî, *es-Sihâh tâcu’l-luğa ve sıhâhu’l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdu’l-Gafûr Atâr (Beyrût: Dâru’l-İlmi li’l-Melâyîn, 1987), 6/2533.

⁵ Râğib İsfahânî, *Müfredât (Kur’an Kavramları Sözlüğü)*, çev. Abdulkaki Güneş - Mehmet Yolcu (İstanbul: Çıra Yayınları, 2010), 835.

⁶ Ebû Abdurrahmân Halil b. Ahmed el-Farâhidî, *Kitâbu’l-‘Ayn*, thk. Mehdi el-Mehzûmî - İbrahim es-Sâmerrâ’î (Dâr ve Mektebetu’l-Hilâl, ts.), 4/78.

⁷ Toshihiko Izutsu, *Kur’an’da Tanrı ve İnsan-Kur’an’i Dünya Görüşünün Semantiği*, çev. M. Kürşad Atalar (İstanbul: Pınar Yayınları, 2012), 222-223.

⁸ Ebu’l-Fadl Cemalü’d-Dîn İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab* (Beyrût: Daru Sâdr, 1414), 15/353; Ebu’l-Bakâ’ Hanefî, *el-Külliyât mu’cem fi mustâlâhât ve’l-furûku’l-lügaviyye*, thk. Adnan Derviş - Muhammed el-Misrî (Beyrût: Müessesetü’r-Risâle, ts.), 953.

⁹ Sâhib, *el-Muhît fi’l-luga*, 4/43; *el-Külliyât Mu’cem fi’l-Mustalahât ve’l-Furûku’l-Lugaviyye*, ts., 954; Ahmed İbn Fâris, *Mu’cem mekâyîsu’l-luga*, thk. Abdusselâm Muhammed Harûn (Daru’l-Fikir, 1979), 6/42; Ebû Ubeyd Ahmed b. Muhammed Herevî, *el-Garîbîn fi’l-Kur’ân ve’l-Hadîs*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî (es-Suûdiyye: Mektebetu Nizâr Mustafa el-Bâz, 1999), 6/1920; Neşvân b. Sa’îd Hamîrî, *Şemsu’l-‘ulûm ve devâi kelâmî’l-‘Arab mine’l-kulûm*, thk. Hüseyin b. Abdullah vd. el-‘Amrî (Dimaşk: Dâru’l-Fikri’l-Me’âsir, 1999), 10/6896; Ebû Mûsâ Muhammed b. Ömer b. Ahmed İsbahânî, *el-Mecmû’l-muğîs fi garîbi’l-Kur’ân ve’l-Hadîs*, thk. Abdulkerîm el-‘Azavî (Mekke: Câmi’atu Ummu’l-Kurâ, 1986), 3/487; Ebu’l-Feth Nâsiru’d-dîn Mutarrizî, *el-Muğrib fi tertîbi’l-mu’rib*, thk. Mahmûd Fâhûrî - Abdülhamîd Muhtâr (Halep: Mektebetu Usâme b. Zeyd, 1979), 2/381; İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 15/353; Cemalü’d-dîn Muhammed Tâhir b. ‘Alî Sıddîkî, *Mecma’u bihâru’l-envâr fi garâibi’t-tenzîl ve letâif’l-ahbâr* (Matb’atu Meclisi Dâiretu’l-Me’ârifî’l-‘Osmâniyye, 1967), 5/145; Muhammed Murtazâ el-Huseynî Zebidî, *Tâcu’l-‘arûs min cevâhir’l-kâmûs*, thk. Cemâ’atun mine’l-muhta’s-sîn (Kuveyt: Vezâretü’l-İrşâd ve’l-Enbâ’ fi’l-Kuveyt, 1965), 40/282.

¹⁰ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 15/353-354; İsfahânî, *Müfredât*, 1105-1107; Hanefî, *el-Külliyât*, 952-954.

¹¹ Farâhidî, *el-‘Ayn*, 4/78; Hanefî, *el-Külliyât*, 952.

¹² İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 15/352; es-Sıddîkî, *Mecma’u bihâru’l-envâr*, 5/145.

¹³ S. Şerif Cürcânî, *Kitabu’t-Ta’rifât* (Lübnan: Daru’l-Kutubî’l-İlmiyye, 1983), 256; İsmail Karagöz (ed.), *Dini Kavramlar Sözlüğü* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010), 257; Yusuf Şevki Yavuz, “Hidâyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/473.

¹⁴ Cürcânî, *et-Ta’rifât*, 256.

¹⁵ Hanefî, *el-Külliyât*, 952.

ilham olduğuna dikkat çeken “yola koyduktan sonra onu sonuna ulaştırma”¹⁶; “doğru yolu beyân, eğrisi olmayan doğru yola ulaştırma, hak ve batıl arasını ayırma-açıklama, dinin yerine getirilmesi gereken farzları, cehaletten kurtarma”¹⁷ tarifleri de oldukça açıklayıcı olup bu anlamda hidâyet sadece Allah’a izafe edilir.

Kur’an’da birçok yerde ve farklı anlamda¹⁸ geçen hidâyet kavramı, genel itibariyle dört muhataba işaret eder. Bu anlamda Allah’ın hidâyeti “bütün canlılar¹⁹, akıl sahipleri,²⁰ havâss²¹ ve özel (has) olanlar”²² şeklinde tasnif edilir.²³ Hidâyetin bu anlamlarının sünnetullah ve fitratullah yasalarına işaret ettiğine dikkat çekmek gerekir. Zira hidâyetin bütün canlılara yönelik olması en genel anlamda Allah’ın fiillerinde ve yaratmasındaki düzen ve gayeye işaret etmektedir.

Hidâyet ile benzer anlamda kullanılan önemli bir kavram da “irşâd”dır. Bu kavram “r-ş-d” (رشد) fiil kökündedir. “Rüşd”, “doğru yolu bulma, benimseme, hak yolda kararlı olma”²⁴ anlamındadır. Zıddı ise “ğayy, dalâlet” olup lügatlerde “doğru yoldan sapmak, mahrum kalmak, doğruya isabet etmemek”²⁵ gibi manalar verilir. Yine Allah’ın “er-Raşîd” sıfatı bu kökten olup “yaratılmışların mesâlih-iyiliğine olanı yaratma, ona iletme”²⁶ anlamına gelir. Bu kökten “irşâd” formu “doğru yola iletme, kılavuzluk yapma”²⁷; “reşâd”, “akıl gerektirdiği gibi amel etme”²⁸; “mürşîd” formu ise “insanları dalâletten doğru yola ileten kimse”²⁹ anlamında kullanılır. Buna göre hidâyet ve irşâd kavramlarının benzer anlamlarda olduğu görülür. Ancak hidâyette ulaşılmayı istenen yolun sonuna kadar iletme ve kılavuzluk yapma anlamı öne çıkar. Oysa irşâd kavramında yukarıda verildiği gibi daha çok yola iletme anlamı vardır. Her halükârda iki kavramın da muhatabı olan insandan beklenen, Allah’ın gönderdiği davetçilere uyması ve doğru yolda kalmasıdır. Mutlak manada hidâyetin yaratılması ve insanın daveti sadece Allah’a izafe edilir ve bu durum, Allah’ın bütün insanlar hakkındaki evrensel uygulamasına işaret eder.

Hidâyetin zıddı olarak bilinen “dalâlet” kavramına gelince “d-l-l” (ضلل) fiil kökünden türemiştir. Kök itibariyle “d-l-l” fiili için lügatlerde “kaybetmek, yitirmek, yerini bulamamak, hedeften ayrılmak, yoldan çıkmak, helâk olmak, içinde kaybolmak”³⁰ gibi anlamlar verilir. Bir şeyi kaybetmek veya yitirmek anlamında “d-l-l” kökünün iki formu vardır. Bunlardan “daliltu-dalaltu” ifadesi, “bir yerin konumunu kaybetme, bulamama” anlamında iken; “edlaltu” ise taşınan “bir şeyin

¹⁶ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 15/353-354; Hanefî, *el-Külliyât*, 952-954.

¹⁷ Muhammed b. Cerîr Taberî, *Câmi'ul-beyân 'an te'vili âyi'l-Kur'an*, thk. Mahmud Muhammed Şâkir (Mekke: Dâru't-Terbiyyeti ve't-Turâs, t.y), 7/61; 10/388; 10/373; 12/477; 13/138; 16/141; 17/352; 24/476.

¹⁸ Bunlar genel itibariyle, “din, iman, dua, davetçi, peygamberler, kitaplar, marifet-bilgi, istirca” (hakiki iman), tevhid, sünnet, ıslah, ilham, tevbe, irşâd, Hz. Peygamberin nübüvveti, basiret, öğretim, fazilet, iletme, İslâm üzere ölme, sevap, hatırlatma, doğru yolda olma, sebât, delil” Bkz. Cemâlu'd-dîn Ebu'l-Ferec Abdurrahman İbnu'l-Cevzî, *Nüzhetu'l-a'yün en-nevâzir fî 'İlmi'l-vücûh ve'n-nezâir*, thk. Muhammed Abdulkarim Kâzım er-Râzî (Beyrût: Müessesetu'r-Risâle, 1984), 626-630; Hanefî, *el-Külliyât*, 953-955.

¹⁹ Tâhâ 20/50: (رَبُّنَا الَّذِي أَعْطَى كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ ثُمَّ هَدَى)

²⁰ el-Beled 90/10: (وَهْدَيْنَاهُ النَّجْدَيْنِ)

²¹ el-Enbiyâ' 21/73: (وَجَعَلْنَاهُمْ أَيْمَّةً يَهْذُونَ بِأَمْرِنَا)

²² el-En'âm 6/132: (أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَى اللَّهُ فَبِهِدَاهُمْ اِقْتَدِهْ)

²³ Hanefî, *el-Külliyât*, 953-955.

²⁴ Farâhidî, *el-'Ayn*, 6/242; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 5/416; İsfahânî, *Müfredât*, 428-429; Hidayet Aydar, “Rüşd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/297; Bekir Topaloğlu İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), 159.

²⁵ Farâhidî, *el-'Ayn*, 6/242; Sâhib, *el-Muhîd fî'l-luğa*, 7/300; Cevherî, *es-Sihâh*, 2/474; İbn Fâris, *Mu'cem*, 2/398; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 3/174.

²⁶ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 3/174; Hanefî, *el-Külliyât*, 476.

²⁷ İbnu'l-Cevzî, *Nüzhetu'l-a'yün*, 225; İsfahânî, *Müfredât*, 428; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 3/175.

²⁸ Hanefî, *el-Külliyât*, 476.

²⁹ Seyyid Şerîf Cürcânî, *Ta'rîfât: Tasavvuf İstılahları*, çev. Abdülaziz Mecdi Tolun (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2014), 89.

³⁰ Farâhidî, *el-'Ayn*, 7/8-9; Muhammed b. Ahmed Ebû Mansûr Ezherî, *Tehzîbu'l-luga*, thk. Muhammed 'İvaz Mer'ab (Beyrût: Dâru İhyâ'u't-Turâs'i'l-'Arâbî, 2001), 11/319; Cevherî, *es-Sihâh*, 5/1748; Mecdu'd-dîn Ebû Tâhir Muhammed b. Ya'kûb Firûzâbâdî, *el-Kâmûs'l-muhîd*, thk. Muhammed N'aîm el-'Arkusûsî (Beyrût: Muessesetu'r-Risâle, 2005), 1024; Hanefî, *el-Külliyât*, 576; Zebidî, *Tâcu'l-'arûs*, 29/343; Komisyon, *el-Mu'camu'l-vasît* (Kahire: Macma'u'l-luğa'l-Arabiyye, 1972), 1/542.

kaybedilmesi” durumunda kullanılır.³¹ Dolayısıyla her iki kullanımda da özne insandır. Bu açıdan denebilir ki dalâlet, “sırat-ı müstakim”i kaybetme-bulamama veya hidâyet olan davranışları yitirme anlamı vardır. Yine “dalâlet” somut manâda “insanın bir şeyi kaybetmesi, zayi etmesi; bir yeri-yolu kaybetmesi”; “toprakta tamamen karışma, çürüme”³²; “suyun, sütün içinde karışması, yok olması”³³ gibi anlamlarda da kullanılır. Buna göre “dalâlet” kavramı İslam öncesi Arap toplumunda daha çok somut anlamda “doğru yoldan ayrılan ve hak-doğru yolun dışında bir yol edinen her kişinin ‘dâll’ olduğu”³⁴ vurgusu vardır.

Somut anlamına dair veriler de sözlük anlamına benzerdir. Bu anlamda “dalâlete düşünce hüccetten uzaklaşma, onu kaybetme, kaçırma, unutan kimsenin hafızasını kaybetmesi”³⁵ gibi manâlarda kullanılır. Yani “dalâlet” bir hâl/durum olarak “yolcunun amacına dair bir yol bulamaması, maksadına ulaştıracak doğru yolda olmaması, doğru yoldan ayrılması”³⁶ manasında olup “bilerek veya bilmeyerek, az veya çok, isteyerek veya istemeyerek”³⁷ doğruluktan ayrılmak; “işlenen amellerin boşa gitmesi, faydasız olması”³⁸ anlamları dalâletin kullanım alanları ve önemi hakkında oldukça açıklayıcıdır. Dinî anlamda “Allah’ın emirlerinden çıkmak, ayrılmak”³⁹; “müstakim yoldan ayrılmak, hidâyet ve irşâdın zıddı”⁴⁰ gibi anlamlarda kullanılır. Diğer taraftan herhangi bir hata işlemek de yine bu kavramla ifade edilir. Zira “hata yapma, unutma”⁴¹; “bilmeme”⁴² gibi anlamlarda peygamberlere izafe edilir.⁴³ Bir terim olarak ise dalâlet, “matluba ulaştıran şeyi kaybetmek veya matluba ulaştırmayan yol, davranış, huy”⁴⁴ gibi daha çok insan davranışlarına işaret eder. Bunun dışında “maksada ulaştıran yolu bulamamak, istenen sonuca götürmeyen bir yola girmek”; “istenen her türlü neticeye ulaştırıcı yoldan ayrılmak”⁴⁵ gibi daha kapsamlı tarifler de yapılır. Burada “dalâlet” kavramı, sadece bir inanç durumunu değil aynı zamanda bütün kötü davranışları da içine alır. Kur’an’da birçok yerde geçen “dalâlet” kavramı ve türevleri farklı anlamlarda kullanılır.⁴⁶ Bu açıdan dalâlet kavramı, insanı hidayetten uzaklaştıran bütün davranışları ifade eder.

2. Allah’ın Sıfatları Bağlamında Hidâyet-Dalâlet

Allah’ın evreni belli yasalara göre bir düzen ile yarattığı bilinen bir husustur. Nitekim Allah’ın varlığının önemli bir delili olarak kabul edilen “gaye ve nizam”⁴⁷ delili, âlemin işleyişini ve düzenini konu edinir. İnsan ise her bakımdan bu yasaların muhatabıdır. Bu açıdan insanın hidâyet veya dalâleti bütün yaşamını ilgilendiren iki önemli olgudur. Bunların Allah’ın dilemesine uygun şekilde

³¹ Taberî, *Câmi ‘u’l-beyân*, 18/319; Ezherî, *Tehzibu’l-luga*, 11/318; İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, 11/392-93.

³² Ezherî, *Tehzibu’l-luga*, 11/318-20.

³³ Taberî, *Câmi ‘u’l-beyân*, 20/174; Ezherî, *Tehzibu’l-luga*, 11/318-320.

³⁴ Taberî, *Câmi ‘u’l-beyân*, 1/195.

³⁵ Ezherî, *Tehzibu’l-luga*, 11/318-20.

³⁶ Herevî, *el-Garîbîn*, 4/1137; Ebû Hilâl Askerî, *Mu‘camu’l-furûk ve’l-lugaviyye* (Kum: Müessesetü’n-neşri’l-İslâmî et-Tabi‘eti li Cema‘ati’l-Müderrişîn, 1412), 576-577.

³⁷ Hanefî, *el-Külliyât*, 576-577.

³⁸ Ebu’l-Hasan Ali İsmâ‘îl el-Mursîl İbn Sîde, *el-Muhkem ve’l-muhîtu’l-a‘zam*, thk. Abdulhamîd el-Hindâvî (Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 2000), 8/154.

³⁹ Herevî, *el-Garîbîn*, 4/1137.

⁴⁰ Ezherî, *Tehzibu’l-luga*, 11/319; Cevherî, *es-Sihâh*, 5/1749; İbn Sîde, *el-Muhkem*, 8/153; Herevî, *el-Garîbîn*, 4/1138; İsfahânî, *Müfredât*, 622-623; Hanefî, *el-Külliyât*, 576-577; Zebidî, *Tâcu’l-‘arûs*, 29/343.

⁴¹ “Mûsâ şöyle dedi: “Ben onu, o vakit kendimi kaybetmiş bir halde iken (istemeyerek) yaptım.” (eş-Şu‘arâ 26/20.)

⁴² “Seni yolunu kaybetmiş olarak bulup da yola iletmedi mi?” (ed-Duhâ 93/7)

⁴³ Herevî, *el-Garîbîn*, 4/1137; Hanefî, *el-Külliyât*, 576-577.

⁴⁴ Cürcânî, *et-Ta‘rifât*, 138.

⁴⁵ Ömer Faruk Harman, “Dalâlet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/427.

⁴⁶ Dalâlet kavramı Kur’an’da; “hükümde istidlâl, azgınlık, hüsrân, bahtsızlık, batıl ve bozuk olma, hata, helak olma, unutma, bilgisizlik ve hidâyetin zıddı” gibi anlamlarda geçer. Bkz. İbnu’l-Cevzî, *Nüzhetu’l-a‘yûn*, 406-409.

⁴⁷ “Evrende bulunan her şeyin bir maksat ve hikmete dayandığı ve bir düzen içinde yaratıldığından hareketle, Allah’ın varlığına ispata çalışan delildir.” İlhan Kutluer, “Nizam”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/173; İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri*, 248; Şaban Ali Düzgün, “Varlık”, *Kelâm El Kitabı*, ed. Şaban Ali Düzgün (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 216.

gerçekleştiğine dair ifadeler,⁴⁸ insan iradesini dışarda bıraktığı izlenimi uyandırır.⁴⁹ Oysa söz konusu ayetlerin bağlamı birtakım sebep ve ilkelere işaret eder. İnsanın da muhatap olduğu bu ilahi yasaların, Allah'ın sıfatları bağlamında ele alınması, hidâyet ve dalâletin daha iyi anlaşılmasını sağlayacağı açıktır. Hidâyet-dalâlet olguları Allah'ın “ilim”, “irade” ve “kudret” sıfatları ile doğrudan ilgili olması, bunlara müracaatı zorunlu kılar.

1.1.2.1. İlim Sıfatı

Lügatlerde “ilim” (علم) sözcüğü “bilmek, tanımak, idrak etmek”⁵⁰, “haber vermek, öğretmek”⁵¹ gibi anlamlara gelir. Terim olarak ise “bilgisizliğin (cehl) zıddı”⁵²; “bir şeyi hakikatiyle idrak etme”⁵³; “nefsin özelliklerinden bir özellik”⁵⁴; “gerçeğe uygun kesin inanç”⁵⁵; “bir şeyin olduğu gibi idrak edilmesi, bilen ile bilinen arasındaki bağ, sıfat sahibinin bir sıfatı”⁵⁶; “tümel ve tikellerin kavranmasını sağlayan bir sıfat”⁵⁷ gibi farklı şekillerde tanımlanır. İlim sözcüğünün Kur'an'da on bir farklı anlamda kullanıldığını ifade eden İbnu'l-Cevzî (ö. 597/1201), bu anlamları “bilginin kendisi, görme, izin, Kur'an, kitap, resûl, fıkıh, akıl, temyiz ve ayırma, fazilet ve erbabının ilim olarak gördükleri”⁵⁸ şeklinde sıralar. Görüldüğü gibi “ilim” sözcüğü tarif edilirken “bilgi” manasında, bilen özne ile bilinen nesne arasındaki ilişki olduğuna dikkat çekilir. Kelam düşüncesinde bilgi,⁵⁹ mahiyet ve kaynak itibarıyla “hâdis” ve “kadîm” şeklinde sınıflandırılır. Bilindiği üzere Allah'ın zatıyla kaim olan ilim “kadîm”; O'nun dışındakilerin sahip olduğu bilgi ise “hâdis” şeklinde tasnif edilir.⁶⁰

Allah'ın sıfatı olarak “ilim”⁶¹ ezeli ve mutlak anlamda gizli-açık, olmuş-olacak, yerde-gökte, Allah'ın “gerek duyular âlemine gerek duyu ötesine ait bütün nesne ve olayları” bilmesi⁶² anlamındadır. Nitekim İsfahânî'nin “Allah'ın sıfatı olan ‘el-Âlim’ kendisine hiçbir şey gizli kalmamasıdır”⁶³ şeklindeki tanımı bunu açıkça ortaya koyar. İlim, Allah'ın en kapsamlı subûti sıfatlarından biri kabul edilir. Bu bakımdan ilim, Selef alimleri ve Sünnî kelamcılar tarafından müstakil bir sıfat olarak Allah'a izafe edilir.⁶⁴ Kur'an'ı Kerim'de Allah'ın ismi/sıfatı olarak birçok yerde “âlim”⁶⁵, “âllâm”⁶⁶ ve “alîm”⁶⁷ formlarında geçer.

⁴⁸ el-En'âm 6/125, 149; el-A'râf 7/178; el-İsra' 17/97; el-Kehf 18/17; ez-Zümer 39/36-37 vd.

⁴⁹ “Kuşkusuz sen istediğini hidayete erdiremezsin. Ama Allah dilediğini hidayete erdirir ve hidayete erecek olanları en iyi O bilir.” (el-Kasas 28/56); “Kötü işleri hoşuna gidip de onları güzel bulan kimse (ile böyle olmayan bir) mi? Allah dilediğini sapkınlık içinde bırakır, dilediğini de doğruya iletir. O halde onlar için üzülmek kendini helâk etme. Allah onların yaptıklarını elbette biliyor.” (el-Fâtır 35/8)

⁵⁰ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûs 'l-muhît*, 114.

⁵¹ İbn Side, *el-Muhkem*, 2/180, 185.

⁵² Farâhidî, *el-'Ayn*, 2/152; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 12/417.

⁵³ İsfahânî, *Müfredât*, 719.

⁵⁴ İbnu'l-Cevzî, *Nüzhetu'l-a'yün*, 451.

⁵⁵ Askerî, *Farklar Sözlüğü*, 97.

⁵⁶ Seyyid eş-Şerîf Cürcânî, *Kitâbu't-ta'rifât* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1983), 155.

⁵⁷ İlhan Kutluer, “İlim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/109.

⁵⁸ İbnu'l-Cevzî, *Nüzhetu'l-a'yün*, 450-452.

⁵⁹ Kelam düşüncesinde “bilgi” tanımları için bkz. Meymûn b. Muhammed Ebu'l-Muî'n Nesefî, *Tabsiretü'l edille fi usûli'd-dîn*, thk. Hüseyin Atay - Şaban Ali Düzgün (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2004), 2/9-19.

⁶⁰ İmâmu'l-Haremeyn Cüveynî, *Kitabu'l-İrşâd: İnanç Esasları Kılavuzu*, çev. Adnan Bülent Baloğlu vd. (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016), 33; Cürcânî, *et-Ta'rifât*, 155; Hanîfî Özcan, *Mâtürîdî'de Bilgi Problemi* (İstanbul: İfav Yayınları, 2012), 100.

⁶¹ Mu'tezile'nin “ilim” sıfatını müstakil bir sıfat şeklinde kabul etmediği, bu bakımdan bilginin Allah'ın bir sıfatı olmadığını hatırlamak gerekir. Bkz.; Özcan, *Mâtürîdî'de Bilgi Problemi*, 100; Yusuf Şevki Yavuz, “İlim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/109.

⁶² Yusuf Şevki Yavuz, “İlim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 108; Mustafa Türkgülü, *İslam Düşüncesinde Kelam (İslam İnanç Felsefesi)* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2018), 205.

⁶³ İsfahânî, *Müfredât*, 717-721.

⁶⁴ Yavuz, “İlim”, 2000, 22/109.

⁶⁵ el-Bakara 2/29, 32, 95, 115.

⁶⁶ el-Mâide 5/109, 116; et-Tevbe 78.

⁶⁷ el-En'âm 6/73; et-Tevbe 9/94, 105.

Burada vurgulanması gereken önemli bir husus bilme faaliyetinin, bilinen nesne üzerindeki etkisidir.⁶⁸ Buradan hareketle Allah'ın ezeli ilmine konu olan hidâyet veya dalâlet'in meydana geliş itibarıyla sırf Allah'ın ilminden kaynaklanması söz konusu olmayıp meydana geleceği şekilde Allah'ın ezeli ilmine konu olduğu söylenebilir. Kur'an'da geçen hidâyet ile ilgili ifadelerde Allah'ın mutlak ilmine çokça göndermede bulunulur. Allah'ın ezeli ilmine uygun olarak meydana geldiği kabul edilen hidâyet veya dalâlet, her ne kadar Allah'ın iradesine işaret etse de aslında hidâyete sevk eden salih amellerin O'nun muradına uygun olduğu; dalâlete götüren kötü amellerin ise O'nun rızasına uygun olmadığı görüşü⁶⁹ dikkat çekicidir. Bu anlamda hidâyet ve dalâlet'in, Allah'ın ezeli ilmine uygun olarak gerçekleşmesi O'nun iradesi bağlamında da irdelenmesi gerekir.

“İrâde” (إرادة) sözcüğü “bir şeyi kibarca tekrar tekrar isteme”,⁷⁰ “dileme, talep etme”⁷¹ gibi anlamlara gelen “r-v-d” (رَوَدَ) fiilinin mastarıdır.⁷² Lügatlerde “irâde” için kök anlamına benzer⁷³ ifadeler yer verilir.⁷⁴ Bu anlamda İsfahânî “irade”yi ıstılah olarak “başlangıçta arzu, ihtiyaç, endişe ve ümitten oluşan bir kuvvet iken, daha sonra nefsin bir işi yapma veya yapmama hususunda hükmü bulunan bir fiile yönelmesi”⁷⁵ şeklinde tanımlar. Ona göre “irade” meyletme-yönelme şeklinde bir işin başlangıcını ifade ettiği gibi işin sonucuna göre yapma veya yapmamaya karar verme anlamına da gelir. Bu açıdan İsfahânî irade için arzu ve istek ile başlangıç; sonuç itibarıyla de hüküm olmak üzere iki aşamadan söz eder ve “Allah için kullanıldığında ancak ikinci anlam caiz olabilir”⁷⁶ vurgusunu yapar. Yine irade, bir “kuvve” olarak bir işi yapma ve yüklenme anlamında “bir fiilin fayda verme inancı veya zannı takip etme eğilimi; fiilden kaçınma, zarar inancını veya zannını taşımak”⁷⁷; “canlı için bir fiili iki yönden biriyle yapmayı gerektiren bir sıfat, bir işte fayda inancını takip eden meyl”⁷⁸; “bir zorunluluk söz konusu olmaksızın -yapılması veya yapılmaması- mümkün olan bir hususta iki taraftan birini tercih etmeyi gerektiren sıfat”⁷⁹ şeklinde tarifler yapılır. Kur'an'da birçok yerde⁸⁰ geçen “irâde” kavramı hem Allah için hem de insanlar için kullanılır. Allah'ın iradesi söz konusu olduğunda mutlak manada hür ve sınırsız, insan iradesinin ise sınırlı,⁸¹ hayır veya şer olan her şeyin Allah'ın iradesi ile olduğuna,⁸² bununla birlikte Allah'ın iradesinin amaçlı ve hikmetli olduğuna⁸³ vurgu yapılır. Nitekim İsfahânî “irade, Allah için kullanıldığında hüküm ve emir”⁸⁴ anlamında olduğuna dikkat çeker.

Allah'ın bir sıfatı olarak “irâde”, “Allah'ın emirleri, hükümleri ve fiillerinde hür olduğunu bildiren sıfat”⁸⁵ şeklinde tanımlanır. Kelamcılar Allah'ın irade sahibi, mürîd/dileyen olduğuna dair ittifak etseler de sıfatların, Allah'a izafesi ve mahiyetleri itibarıyla farklı olduğuna dair görüşler ileri

⁶⁸ Cevherî, *es-Sihâh*, 5/190-191; Muhammed b. Ahmed ebû Mansûr Ezherî, *el-Garîb ve'l-me'acim*, thk. Muhammed İvaz Mur'ib (Beyrût: Dâru İhyâ'u't-Turâs'i'l-'Arâbî, 2001), 2/252-253; İbn Sîde, *el-Muhkem*, 2/174-175; İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetu'l-a'yûn*, 450; Mutarrizî, *el-Muğrib*, 6/80; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 12/416-417; Firûzâbâdî, *el-Kâmûs'l-muhît*, 114; Zebidî, *Tâcu'l-'arûs*, 33/126-130.

⁶⁹ en-Numân b. Sâbit Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-ekber* (el-İmârâtü'l-Arabiyye: Mektebetü'l-Furkan, 1999), 35.

⁷⁰ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 3/187; Farâhidî, *el-'Ayn*, 8/63; Hanefî, *el-Külliyât*, 74.

⁷¹ Hanefî, *el-Külliyât*, 73; Mustafa Çağrı - Hayati Hökelekli, “İrade”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/380.

⁷² İbn Fâris, *Mu'cem*, 2/457.

⁷³ Cevherî, *es-Sihâh*, 6/478-479; İbn Sîde, *el-Muhkem*, 9/460-463; Mutarrizî, *el-Muğrib*, 1/352-353; Firûzâbâdî, *el-Kâmûs'l-muhît*, 284; Zebidî, *Tâcu'l-'arûs*, 8/121-129.

⁷⁴ Cevherî, *es-Sihâh*, 6/478-479; İbn Sîde, *el-Muhkem*, 9/460-463; Mutarrizî, *el-Muğrib*, 1/352-353; Firûzâbâdî, *el-Kâmûs'l-muhît*, 284; Zebidî, *Tâcu'l-'arûs*, 8/121-129.

⁷⁵ İsfahânî, *Müfredât*, 448.

⁷⁶ İsfahânî, *Müfredât*, 448.

⁷⁷ Hanefî, *el-Külliyât*, 74.

⁷⁸ Cürcânî, *et-Ta'rifât*, 16.

⁷⁹ Çağrı - Hökelekli, “İrade”, 22/380; İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri*, 158.

⁸⁰ el-Bakara 2/26, 185, 253; Âl-i İmrân 3/108; er-Ra'd 13/11; el-Ahzâb 33/17; el-Mü'min 40/31.

⁸¹ el-Bakara 2/253; er-Ra'd 13/11; el-Ahzâb 33/17.

⁸² el-En'âm 6/125; el-İsrâ 17/16; el-Cin 72/10.

⁸³ el-Bakara 2/26, 185; Âl-i İmrân 3/108; el-Mü'min 40/31.

⁸⁴ el-Ahzâb 33/17; el-Bakara 2/185. Ebu'l-Kâsım el-Hüseyn b. Muhammed Râğib İsfahânî, *el-Müfredât fî ğarîbi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân ed-Dâvudî (Beyrût: Daru'l-Kalem, 1412), 371.

⁸⁵ Yusuf Şevki Yavuz, “İrade”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/379.

sürer. Buna göre irade sıfatı, Ehl-i Sünnet kelimcilerine göre diğer sıfatlar gibi kadîm olup, fiil ile birliktedir. Bu anlamda ilahi irade, ihtiyar ile aynı anlamdadır. Mu‘tezilî âlimlere göre ise irade sıfatı, kelâm ve fiil sıfatları hâdis olarak (zatından ayrı) kabul edilir.⁸⁶ Buna göre Mu‘tezilî alimler Allah’ın hâdis fiili, hâdis bir irade ile dilediğini kabul ederler.⁸⁷ Allah’ın irade sıfatı, aynı zamanda O’nun fiillerinde hikmet ve gaye olduğuna işaret eder. Nitekim yukarıda buna vurgu yapan ayetlere işaret edildi. Hidâyet ve dalâletin Allah’ın irade sıfatına uygun şekilde söz konusu olduğu açıktır. Bu da Allah’ın yaratması ile olmaktadır.

İrade kavramı ile yakından ilişkili “ihtiyâr” kavramını da burada ele almak faydalı olacaktır. “İhtiyâr” kavramı “iyilik, fazilet ve faydalı olan şeyler”⁸⁸; “meyletme, eğilim, akıl, adalet, fazilet”⁸⁹ anlamındaki “h-y-r” (خير) fiil kökündendir. Çoğulu “hiyâr ve ahyâr” olup zıddı da “şerr”dir.⁹⁰ “İhtiyâr” (اختيار) kavramına gelince, “daha iyi olanı istemek ve yapmak, bir şeyin başka bir şeye bedel olarak seçilmesi”⁹¹ gibi manalarda olup zıddı ıztırar/zorunluluktur. Aynı kökten “muhtar” formu da zorlama olmadan bir işi yapmak anlamında hem “seçme hürriyeti olan” özne hem de “seçilen” şey manasındadır.⁹² Allah için ihtiyar kavramının kelimciler tarafından iki anlamda kullanıldığı söylenebilir. İlk anlamı gerçek fail olan Allah’ın iradesi ile bir şeyi yapması veya yapmamasıdır. Bu anlamda kelimciler Allah için “fail-i muhtar” tabirini kullanır. Bilindiği üzere bu tabir “feyezân” (sudûr) veya “mucîb bi’z-zât” şeklinde isimlendirilen ve felsefecilerin yaratmayı zorunlu kabul ettikleri görüşlerine karşı kelimcilerin kabul ettiği görüştür.⁹³ Nitekim irade sıfatı Allah’ın meşietine vurgu yapar. Dolayısıyla fail-i muhtar olan Allah’ın koyduğu ilkeler, insanın hidâyet veya dalâletini de içine alır. İkinci anlamına gelince, genel olarak bir fiilin yapılma veya terkedilme imkânının bulunmasıdır.⁹⁴ Bu açıdan ihtiyâr kavramı, sözlük anlamı ile muvafık olarak, daha hayırlı olanı seçme anlamındadır.⁹⁵ Bazı insanların yaptıkları kötü tercihlerinden (ihtiyâr) dolayı hayvanlardan daha aşağı bir varlık olarak anılması,⁹⁶ ihtiyâr ve temyiz sahibi olmayan hayvanların kendi yararına olanı seçtiği hâlde, aklını kullanmayan kimselerin yaptığı kötü tercihler sebebi ile kınanması, “hayırlı olanı ayırmaması ve seçmemesi” şeklinde ifade edilir.⁹⁷ Aynı zamanda bu ifadeler, insanın irade ve ihtiyarına dikkat çekmesi anlamında oldukça önemlidir. Hidâyet ve dalâletin, ilahi ilkeler bağlamında doğru bir değerlendirme yapmak adına burada yer verilmesi gereken diğer bir sıfat da Allah’ın kudretidir.

Kök itibarı ile “kudret”, “bir şeyin miktarı, değeri, yekûnu, hakikati ve iç yüzü”⁹⁸ anlamındaki “k-d-r” (قدر) fiilinin mastarıdır. Bu anlamda bir şeyin miktarını ifade etmek için “kadri/ederi şu kadardır”; iki şeyin birbirine muvafık olması anlamında “değeri/hak ettiği kadar oldu” (جاء على قدره) ifadeleri kullanılır.⁹⁹ Dolayısıyla “kadr”, bir şeyin “meblağ ve miktarı”¹⁰⁰ anlamındadır. “Kudret” ise “bir şeye güç yetirmek, kadrini-kıymetini vermek, hakkını takdir etmek”¹⁰¹ anlamındadır. Kudret,

⁸⁶ Seyyid Şerif Cürcanî, *Şerhu’l-Mevâkıf*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2021), 3/140; Nûreddin Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, çev. Bekir Topaloğlu (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2005), 71-75; M. Saim Yeprem, *İrade Hürriyeti ve İmâm Mâtürîdî* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021), 225; Yavuz, “İrade”, 22/380.

⁸⁷ Cüveynî, *Kitabu’l-İrşâd*, 71.

⁸⁸ Farâhidî, *el-Ayn*, 4/301.

⁸⁹ İsfahânî, *el-Müfredât*, 301; Mutarrizî, *el-Muğrib*, 1/276; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûs’l-muhît*, 389.

⁹⁰ İbn Fâris, *Mu‘cem*, 2/232; İsfahânî, *Müfredât*, 364.

⁹¹ Askerî, *Farklar Sözlüğü*, 168.

⁹² İsfahânî, *Müfredât*, 366.

⁹³ Muhammed b. Alî Tahânevî, *Mevsu‘atu keşşâfu istilâhâtü’l-funûn ve’l-‘ulûm*, thk. Alî Duhrûc (Mektebetü Lübnân Nâşirûn, 1996), 1/120.

⁹⁴ Tahânevî, *Keşşâf*, 1/120.

⁹⁵ Çağrı - Hökelekli, “İrade”, 22/380.

⁹⁶ el-A‘râf 7/179.

⁹⁷ Taberî, *Câmi‘u’l-beyân*, 13/281.

⁹⁸ Sâhib, *el-Muhît fi’l-luğâ*, 5/340-41.

⁹⁹ Farâhidî, *el-Ayn*, 5/112; İbn Fâris, *Mu‘cem*, 5/62.

¹⁰⁰ İbn Fâris, *Mu‘cem*, 5/62.

¹⁰¹ Farâhidî, *el-Ayn*, 5/113; İbn Fâris, *Mu‘cem*, 5/62; Ali Bardakoğlu, “Kudret”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 26/317.

insan için kullanıldığında “herhangi bir şeyi yapmaya güç yetirme”; Allah’a izafe edildiğinde ise “O’ndan aczi nefyetmek” manaları kastedilir.¹⁰² Benzer anlamlara gelen Allah’ın “el-Kâdir”, “el-Muktedir” ve “el-Kadîr” isimleri de aynı köktendir. Bu isimlerin diğer önemli bir anlamı da Allah’ın yaratmasında ve fiillerinde hikmet ve düzen olması; eksiklik veya fazlalıktan hâli olarak yaratmasıdır.¹⁰³ Kur’an’da Allah’a izafe edilen kudret kavramı “güç yetirmek, ölçülü ve planlı yaratıp düzenlemek” anlamında birçok yerde geçer.¹⁰⁴

Kudret kavramının hem kök hem de ıstılah anlamının düzen, denge, değer ve kıymet anlamı taşıdığı açıktır. İnsan için sınırlı bir kudret/güç olduğu ve insanın fiillerini bu kudretle yaptığı aktarılır.¹⁰⁵ Allah’ın yaratması ve fiilleri bağlamında kudret ise O’nun, düzen ve denge ile yarattığına Kur’an’da birçok yerde vurgu vardır.¹⁰⁶ Nitekim aynı kökten gelen “takdir” mastarı, Allah’ın işleri “takdir” ettiğine dair ifadeler “Allah’ın güç vermesi” ve “Allah’ın hikmeti gereği gücü belli bir miktar ve belli bir şekilde oluşturması”¹⁰⁷ şeklinde açıklanır. O’nun takdir etmesi ve yaratması hakkında İsfahânî şunları kaydeder. “Allah’ın takdiri bir şeyin olmasına veya olmamasına, gereklilik veya imkân bakımından hükmetmesidir. Buna göre Allah bir şeyi tümüyle yoktan yaratarak meydana getirdiği gibi bazı şeylerin aslını yaratarak cüzlerini kuvve halinde yaratması da mümkündür. Bu durum Allah’ın hikmeti çerçevesinde her şeye kendi düzenini, miktarını ve değerini verdiğini gösterir.”¹⁰⁸ Buradan hareketle Allah’ın takdiri mikro ve makro düzeyde yarattığı her şeyi düzen ve hikmet ile yaratması, mutlak kudret sahibi olması anlamındadır.¹⁰⁹ Bu anlamda Allah’ın yarattığı canlılara yaşamlarını devam ettirebilmeleri için gerekli kuvveleri vermesi, O’nun takdiridir. Yine insanların da hidâyet ve dalâlet yetisi ile doğru ve yanlış bilip tercih edecek şekilde yaratmasıdır. Bütün bunlar, kudret kelimesi ve formlarının genel itibarıyla “değer, plan, yerli yerinde yaratma” gibi manaları ve ilahi ilkeler bağlamında bu düzenin devamlılığını vurgular.¹¹⁰

Yukarda analizi verilen kavramların Allah’ın ilim, irade ve kudret sıfatlarının taalluk ettiği yaratma ve fiillerin, ilahi ilkelere işaret ettiği açıktır. Bu anlamda insanın hidâyet veya dalâletinin de bu ilahî ilkelere konu olması kaçınılmazdır. Ancak bu iki olgunun gerçekleşmesinde ilahi ilkelerin etkisi, dolayısıyla Allah’ın irade, ilim ve kudretinin etkisi, söz konusu ilahi ilkelerin incelenmesi ile ortaya konulabilir.

Daha önce bahsi geçtiği üzere hidâyet ve dalâlet, insanın bütün yaşamı ve davranışlarını içine alan oldukça geniş kapsamlı olgulardır. Bu açıdan hidâyet veya dalâlet, insanın yaşadığı bir “olay” değil bilakis bir olgu olarak incelenmesi daha uygun görünmektedir. Âlemdeki her şey gibi insanın hidâyet veya dalâleti de Allah’ın kadîm ilmine uygun olarak gerçekleştiği¹¹¹ bilinen bir husustur. İnsanın hidâyeti, gerçekleşme itibarıyla Allah’ın ilmine konu olur. Bunun gibi Allah’ın iradesi mutlak anlamda olup hiçbir şey bu iradenin dışında değildir. Hidâyet ve dalâlet olguları da aynı şekilde Allah’ın iradesine uygun olarak meydana gelir. Allah’ın mutlak iradesi herhangi bir şeye yöneldiğinde, mutlak kudreti ile iradesine uygun olarak meydana gelir.¹¹² Dolayısıyla Allah’ın ezeli ilmi ve mutlak iradesi ile âlemi ve içindekileri yaratması, onlar hakkında bir kader tayin etmesi, söz konusu ilahi ilkeler bağlamında gerçekleşir. Sonuçta bu ilkeleri koyan ve belli bir işleyiş takdir eden Allah, bu ilkeler için değişmez bir süreklilik de tayin etmiştir.¹¹³ Elbette bu ilkelerin kesinliği ve

¹⁰² İsfahânî, *Müfredât*, 825.

¹⁰³ İsfahânî, *el-Müfredât*, 658.

¹⁰⁴ el-Bakara 2/20, 106, 109,158; Âl-i İmrân 3/26, 29, 189; en-Nisâ’ 4/133.

¹⁰⁵ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 5/45; 6/301;6/45; 10/286 vbşk.

¹⁰⁶ “Şüphesiz biz her şeyi bir ölçüye göre yarattık.” el-Kamer 54/49; Yûnus 10/5; el-Enbiyâ’ 21/30; Fussilet 41/12.

¹⁰⁷ İsfahânî, *Müfredât*, 825-826.

¹⁰⁸ İsfahânî, *Müfredât*, 825-826.

¹⁰⁹ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 19/236; 24/108.

¹¹⁰ Cevherî, *es-Sihâh*, 2/786-787; İbn Sîde, *el-Muhkem*, 6/300-303; Mutarrizî, *el-Muğrib*, 2/161; İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, 5/74; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûs’l-muhît*, 460; Tahânevî, *Keşşâf*, 2/131-132; Zebidî, *Tâcu’l-‘arûs*, 13/370.

¹¹¹ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 13/339-340; 14/536; 19/598 vbşk.

¹¹² İsfahânî, *el-Müfredât*, 658.

¹¹³ Şaban Ali Düzgün, “Kaderi Farklı Kategoriler İçinde Okumanın İmkânı”, *Kelam Araştırmaları* 11/2 (2013), 2.

değişmezliği, Kur'an ifadeleri ile sabittir.¹¹⁴ Hidâyet ve dalâletin, Allah'ın ilmi ve kudreti bağlamında değerlendiren Ebû Hanîfe (ö. 150/767) önemli bir ayırım yapar. Ona göre insanın hidâyet veya dalâleti Allah'ın ilmine "hüküm" açısından değil, "vasıf" açısından konu olur. Zira insan iman veya küfre, hidâyet veya dalâlete herhangi bir şekilde zorlanmaz.¹¹⁵ Nitekim Allah'ın hidâyet etmesi veya dalâlette bırakmasına dair veriler göstermektedir ki bunlar O'nun ilmi ve kudretine uygun şekilde gerçekleşmektedir. Bu bakımdan O'nun ilgili sıfatları bağlamı doğru kurulmadan sağlıklı bir yorum yapılmayacaktır. Zira ancak bu şekilde Allah'ın insana bıraktığı irade-sorumluluk alanına dikkat çekilebilir.

Allah'ın insan ve âlem ile ilişkisini insan algısında belli bir düzen ve hikmet düzlemine oturtan söz konusu bu ilkeler, hidâyet ve dalâletin de bu ilkeler bağlamında gerçekleştiğine açıkça işaret eder. Buradan hareketle insanların oluşturdukları topluluklar ve birbirleriyle olan ilişkileri bu toplumların gelişim ve çöküşleri, sünnetullah bağlamında belli sebep ve sonuçlar ile açıklanır. Yine hidâyet ve dalâlet bağlamında insanın ontik ve epistemik yapısını "fitrat" kavramı ortaya koyar.¹¹⁶

3. İlahi İlkeler Bağlamında Hidayet ve Dalâlette Allah'ın Takdîri

Yüce Allah'ın fiillerinde gaye ve hikmet olduğu bilinen bir husustur. Bu anlamda O'nun âlemin işleyişine dair belirlediği yasalar, aynı zamanda insanın hidâyet ve dalâletini de yakından ilgilendirir. Bu durum insanın gerek vahiy gerek yaratılış itibarıyla sahip olduğu duyularla muhatap olduğu bir gerçektir. Bu bakımdan Allah'ın ezeli ilmi ve iradesi ile yarattığı bütün mahlukât, bu yasalara bağlı olarak işler. Genel itibarıyla evrenin işleyişi ve insan yaşamını ilgilendiren bu yasalar, "âdetullah"¹¹⁷ "sünnetullah"¹¹⁸ ve "fitratullah"¹¹⁹ kavramları ile ifade edilir. Burada doğrudan çalışma konusu ile ilgili yasaların, insanın hidâyet veya dalâletini ilgilendiren yönleri ele alınacaktır. Bu anlamda öncelikle "âdetullah" kavramını incelemek faydalı olacaktır.

Bu evrende sadece canlıların değil aynı zamanda cansız varlıkların da tabi oldukları değişmez evrensel kuralları vardır. Bu açıdan fizik yasalarını ifade etmek için âdetullah kavramı tercih edilmektedir. Bu tabir aynı zamanda insanın, evrenin işleyişini anlamasını ve buna göre kendini konumlandırmasını gerektirmektedir. Buna göre insan, Allah'ın koyduğu fizik kuralları ile ilişkisini düzenleyebilmektedir ki bu da insanın dış dünya-çevre ile ilişkisini belli bir düzende yürütmektedir.

"Allah'ın âdeti" anlamında olan "âdetullah" (عادة الله), "âdet" (عادة) ve Allah lafzından oluşan bir tamlamadır. "Âdet" sözcüğü "başladıktan sonra işin tekrarlama, bir şeyden fiilen veya söz ve azimle ayrıldıktan sonra geri dönmek, tekrarlamak, alışkanlık haline getirmek, bir şeyin yenilenme veya tekrarlanmasıyla olan devamlılık"¹²⁰ gibi mânâlara gelen "a-v-d" (عود) fiil kökündendir. "Âdet", "fiil ve infialin, bir huy gibi insanın kolay yapabileceği bir duruma gelinceye kadar tekrarlanması"¹²¹; "insanların makul olanın hükmü ile devamlı yaptıkları ve sürekli ona döndükleri şeyler"¹²²; "gelenek,

¹¹⁴ el-Ahzâb 33/62; el-Fâtır 35/43; el-Feth 48/231.

¹¹⁵ en-Numân b. Sâbit Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-ekber (Beş Eser içinde)*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019), 54-55.

¹¹⁶ Şaban Ali Düzgün, "İnsanın Yetkinliğini Teolojik Olarak Temellendirmenin İmkânı" 4/2 (2006), 12.

¹¹⁷ Recep Akdoğan, "Âdetullah ve Sünnetullah Açısından Deizm" (Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm, Van, 2017), 164.

¹¹⁸ Hekim Tay, "Modern Dönemde Sünnetullah Kavramının Anlaşılması Tefsîru'l-Menâr Örneği", ed. Mehmet Öztürk - Serkan Demir (İslam ve Yorum Din, Bilim ve Medeniyet (Prof. Dr. Fuat Sezgin Anısına), Ankara: İnönü Üniversitesi Yayınevi, 2019), 3/494-502.

¹¹⁹ Mustafa Akçay, "Sünnetullah, Fitratullah, Sıgatullah Kavramlarının Anlamlandırılışı Üzerine", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 (2008), 142-146.

¹²⁰ Farâhîdî, *el-'Ayn*, 2/218; İsfahânî, *el-Müfredât*, 593; Mahmûd b. Ömer b. Ahmed Zemahşerî, *Esâsu'l-belâğa*, thk. Muhammed Basil 'Uyûnu's-Sûd (Beyrût: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998), 1/683; Mutarrizî, *el-Muğrib*, 2/87; Muhammed Hasen Hasen Cebel, *el-Mu'cemu'l-iştikâki'l-muassal li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Kâhire: Mektebetu'l-Âdâb, 2010), 3/1419; Hayreddin Karaman, "Âdet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/169.

¹²¹ İsfahânî, *el-Müfredât*, 594.

¹²² Cürcânî, *Kitâbu't-ta'rifât*, 146.

örf”¹²³ gibi manalarda kullanılır. Bu terfilerde bir işin yapılmasında süreklilik bağlamı öne çıktığı görülür.

Bir terim olarak “âdetullah” ise “tabi’ât olaylarının sebep sonuç ilişkisi içinde tekrarlanıp devam etmesi, herhangi bir fiilin Allah’tan sudûrunun dâimi olarak yahut çoğunlukla tekrarlanması”¹²⁴ şeklinde tarif edilir. Söz konusu kavramın Allah’ın fizik yasalarına işaret ettiği vurgulanır. Buna göre âlemde sebeplerin meydana gelmesiyle aynı sonuçların tekrarlanması şeklinde, Allah’ın yaratmasındaki düzene vurgu yapılır.¹²⁵ Esasında bu terim filozofların “nedensellik”¹²⁶ anlayışlarına alternatif bir görüş olarak, Allah’ın tabiat olayları üzerindeki tasarruf ve düzenine vurgu anlamında kelamcılar tarafından geliştirildiği aktarılır. Buna göre âlemdeki olaylar arasında, bir şey diğer bir şeyin nedeni olmak zorunda olmadığı gibi zorunlu bir sebep-sonuç ilişkisinden de söz edilemez. Bilakis her şey Allah’ın irade etmesi ve kudretiyle olmaktadır.¹²⁷ Sonuç itibariyle âdetullah kavramı, determinist bir anlayışla zorunlu bir sebep- sonuç ilişkisini reddeder.

Âdetullah ilkesi, Allah’ın mutlak irade ve kudretine vurgu ile fizik âlemde süregelen tabiat olayları ve değişimleri açıklar. Tabiatın bir parçası olarak insan, bu değişimleri okumaya-anlamaya tabi tutar. Bu okuma şekli ise insanın hidâyet ve dalâleti ile doğrudan ilgilidir. Nitekim âlemdeki düzen ve işleyiş birçok vesile ile insana hitap eder. Sonuç itibariyle âdetullah kavramının doğrudan fizik âlemiyle ilgili yasalar olduğu görüşünden hareketle, sünnetullah kavramından farklı olduğu açıktır. Bu anlamda sünnetullah kavramı hidâyet ve dalâlet olgularının hem Allah’ın takdir alanı hem de insanın irade alanına vurgusu itibari ile oldukça açıklayıcıdır.

Bu hususta diğer önemli ilke ise Sünnetullahtır. “Sünnetullah” (سُنَّةُ اللَّهِ) kavramı, “sünnet” ve “Allah” lafzının bir araya gelmesiyle oluşan bir terkiptir. Terkibin ilk sözcüğü olan “sünnet”, “s-n-n” kökünden olup lügatlerde “yol”¹²⁸, “suret, karşılayan yüz-çehre”¹²⁹, “doğru veya yanlış olan yol”¹³⁰, “sîret, doğru-müstakim yol, tabi’at”¹³¹ gibi anlamlara gelir. “Orijinal, sürekli ve belli bir standarda oturmuş (iyi-kötü) davranış biçimi”¹³² şeklinde tarif verilen “sünnet” sözcüğünün çoğulu da “sünen”dir.¹³³

Bu kelime Hz. Peygamber’e izafe edildiğinde (سُنَّةُ النَّبِيِّ), “yaşam edindiği yol” anlamındadır. “Allah’ın sünneti” anlamında “Sünnetullah” “Allah’ın hikmet ve taat yolu”¹³⁴, “Allah’ın hükümleri, emirleri, nehiyleri, Allah’ın insanlar için belirlediği (سنن) yol”¹³⁵ gibi manâlara gelir. Allah’ın fiilleri için düzen ve nizama işaret eden kavramsal anlamına dair, “Allah’ın öteden beri süregelen ve sürececek olan kendine özgü, değişmeyen davranış tarzı”¹³⁶ şeklinde kapsayıcı tarif verilir. Nitekim söz konusu kavramın Kur’an’da geçtiği¹³⁷ bağlamlara bakıldığında, açıkça Allah’ın bütün mahlûkâtını

¹²³ Karaman, “Âdet”, 1/169; İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri*, 13.

¹²⁴ İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri*, 13.

¹²⁵ Akdoğan, “Sünnetullah Açısından Deizm”, 164; İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri*, 13; Yusuf Okşar, “Gazâlî’nin Nedensellik ve Âdetullah Düşüncesi”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XVI/1 (2016), 283.

¹²⁶ Kısaca nedensellik, “Evrendeki her şeyin bir nedeni vardır ve aynı nedenler, aynı koşullar altında daima aynı sonuçları verir” şeklinde tarif edilir. Konu hakkında geniş bilgi için bkz. Mehmet Evkuran, “İslam Düşüncesinde Nedensellik Problemi Doğa ve Tarih Algımız Üzerine”, *Eskiye: Anadolu İlahiyat Akademisi Araştırma Dergisi* 21 (2011), 16-27.

¹²⁷ Mehmet Şemsettin Günaltay - İrfan Bayın, *Kelâm Atomculuğu ve Kaynağı Sorunu* (Ankara: Fecr Yayınları, 2008), 86-89; Yusuf Şevki Yavuz, “İlliyyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/122.

¹²⁸ İsfahânî, *el-Müfredât*, 429; Zemahşerî, *Esâsu’l-belâğa*, 1/478; Mutarrizî, *el-Muğrib*, 1/417.

¹²⁹ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, 13/224.

¹³⁰ Cürçânî, *et-Ta’rifât*, 122; Hanefî, *el-Külliyât*, 497.

¹³¹ Zebidî, *Tâcu’l-arûs*, 35/231.

¹³² Ömer Özsoy, *Sünnetullah-Bir Kur’an İfadesinin Kavramsallaşması* (Ankara: Fecr Yayınları, 1994), 53.

¹³³ İsfahânî, *el-Müfredât*, 429.

¹³⁴ İsfahânî, *el-Müfredât*, 429.

¹³⁵ Ezherî, *Tehzibu’l-luga*, 12/213; İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, 13/225.

¹³⁶ İlyas Çelebi, “Sünnetullah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/159; Özsoy, *Sünnetulla*, 53.

¹³⁷ Âl-i İmrân 3/137; el-İsrâ’ 17/77; el-Ahzâb 33/38, 62; el-Fâtır 35/43; el-Mü’min 40/85; el-Feth 48/23.

kapsayan¹³⁸ bir nizâma işaret ettiği anlaşılır. Görüldüğü kadarıyla “sünnetullah”¹³⁹ kavramı, Allah’ın insanlara tebliğ vazifesi ile gönderdiği peygamberlerin, insanlar tarafından nasıl karşılandığı ve davetlerine nasıl cevap verdikleri hususu, hidâyet ve dalâlet olguları ile doğrudan ilgilidir.

Hidâyet ve dalâletin, Allah’ın ilmi ve kudreti bağlamında ortaya konmasına imkân veren ilahi ilke sünnetullahtır. İnsanlar için sosyal kanunları ifade eden bu terim, Allah’ın insanları ıslahı ve yukarda geçen fitratın korunması gayesi olduğu söylenmelidir. Sonuçta bu ilke Allah’ın insanların hidâyete tabi olma veya reddetmelerinin sürekli olarak Allah’ın müdahalesine vurgu yapmakta ve adaletiyle işleyen düzene dikkat çekmektedir.¹⁴⁰

Hidâyet ve dalâletin sünnetullah bağlamında Allah’ın ilmine konu olması, daha önce işaret edildiği üzere, “hüküm” açısından değil, “vasıf-nitelik” açısındandır. Buna göre Allah’ın ilmine konu olması itibariyle hidâyet ve dalâlet, birer seçenek olarak insanın irade alanında bulunur.¹⁴¹ Allah’ın mutlak iradesi ve sünnetullah yasasına göre Allah bütün insanları hidâyet üzere bir araya getirmemiştir. Bunun en açık göstergesi de “Eğer Allah dileseydi elbette onları hidâyet üzere toplardı”¹⁴² ifadesidir. Bu durum Allah’ın ezeli ilminde olduğu gibi vuku bulur ve Allah insanları yaratmadan önce buna hükmetmiştir.¹⁴³ Şu hâlde sünnetullah ilkesine göre insanlar, hidayet veya dalaletten birini seçecektir ancak bu seçim zorunlu değil ihtiyârîdir. Elbette bu seçimden sonrası bir insanın hidâyete dair tercihleri Allah’ın tevfiği/yardıımı; dalâlete dair tercihleri ise hızlânı/yardımsız bırakması ile sonuçlanacaktır. Bu süreç ise sünnetullah yasasının bir gereği olarak tahakkuk edecektir.¹⁴⁴

İnsanın hidâyet yetisi veya dalâlet potansiyeli, Allah’ın etkisi bakımından “fitratullah” bağlamında incelenmesi uygundur. Dolayısıyla bu kavramın incelenmesi, konuyu ilahi etki bakımından tespit edilmesini kolaylaştıracaktır.

Hidâyet olgusuyla ilgisi bakımından “fitratullah” kavramı oldukça yol göstericidir. “Allah’ın fitratı” anlamında tamlama olan “fitratullah” kavramı, “fitrat” ve Allah lafızlarının bir araya gelmesiyle oluşur. Bu terkinin ilk sözcüğü olan “fitrat” (فِطْرَة çoğulu فُطِّرَ), “bir şeyi açma, ortaya çıkarma, yarma, ayırma, icad etmeye başlama, yokluktan varlığa çıkarma, zuhur etme, çatlama”¹⁴⁵ gibi anlamlara gelen “f-t-r” fiil kökünün mastardır. Bu fiil Allah’a izafe edildiğinde “yaratma, halk etme”¹⁴⁶, “yoktan var etme, eşyayı yaratmaya başlama”¹⁴⁷ gibi anlamlara gelir. “Fitrat” (فِطْرَة) için lügatlerde “din bakımından yaratılmışların üzerine yaratıldıkları, inşa edildikleri hilkât ve yaratılış, Allah’ın yaratılmışları kendi marifetinin ve rububiyetinin bilgisiyile yaratması”¹⁴⁸; “yaratılış, hak dini

¹³⁸ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 1/551.

¹³⁹ “Sünnetullah” terkinin Kur’an’da geçen farklı formları ve aralarındaki anlam farkları ve ayrıca sünnetullah ifadesinin geçtiği ayetlerin bir analizi için bkz. Özsoy, *Sünnetulla*, 55-63; Rosalind W. Gwynne - Mustafa Şentürk, “İhmal Edilen Sünnet: Sünnetullah (Tanrı’nın Sünneti)”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30 (2009), 199-208.

¹⁴⁰ Recep Akdoğan, “Âdetullah ve Sünnetullah Kavramları Açısından Deizm”, *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, (2017), 167.

¹⁴¹ et-Tegâbün 64/2.

¹⁴² el-En’âm 6/35.

¹⁴³ Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu’l-beyân an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, thk. Mahmud Muhammed Şâkir (Mekke: Dâru’t-Terbiyet ve’t-Turâs, t.y), 22/416.

¹⁴⁴ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 13/339.

¹⁴⁵ İbn Fâris, *Mu’cem*, 4/510; İbn Sîde, *el-Muhkem*, 9/152-154; Mutarrizî, *el-Muğrib*, 2/143; Askerî, *Farklar Sözlüğü*, 183; İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, 5/55; İsfahânî, *Müfredât*, 800-801; İsfahânî, *el-Müfredât*, 640.

¹⁴⁶ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 3/120; Askerî, *Mu’cemu’l-furûk*, 407.

¹⁴⁷ Farâhidî, *el-Ayn*, 7/418; Cevherî, *es-Sihâh*, 2/781; İbn Fâris, *Mu’cem*, 4/510; İbn Sîde, *el-Muhkem*, 9/152; Askerî, *Farklar Sözlüğü*, 183; İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, 5/55; İsfahânî, *Müfredât*, 640.

¹⁴⁸ Farâhidî, *el-Ayn*, 7/418; Cevherî, *es-Sihâh*, 2/781-782; İbn Fâris, *Mu’cem*, 4/510; İbn Sîde, *el-Muhkem*, 9/152-153; Mutarrizî, *el-Muğrib*, 2/143; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûs’l-muhît*, 456-457; İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, 5/54-55; İsfahânî, *el-Müfredât*, 640; İsfahânî, *Müfredât*, 800-801; Cürçânî, *et-Ta’rifât*, 168; Hayati Hökelekli, “Fitrat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996); Karagöz, *Kavramlar Sözlüğü*, 186; İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri*, 94-95.

bilmeye kabiliyetli olmak”¹⁴⁹; “din, anne karnındaki yaratılış”¹⁵⁰ anlamları verilir. Fıtrat, insan için kullanıldığı gibi diğer canlılar için de kullanılır. Bu anlamda fıtrat insan dışındaki canlılar için “ortaya çıkma, zuhur etme” anlamında iken, insan için kullanıldığında “hulk, cibiliyyet, yaratılış”¹⁵¹ manâları verilir.

“Fıtratullah” şeklindeki kullanımı, kısaca “Allah’ın fıtratı” manasında, insanın ilk yaratılışına işaretle ilahi “model-tipoloji” anlamında olduğu anlaşılır.¹⁵² Bunu en iyi açıklayan, ifadelerden biri “Allah’ın, insanları üzerinde yarattığı yaratılış (modeli)”¹⁵³ yorumdur. Yine başka bir yorumda bu anlama dikkat çekilerek, “Allah’ın, insanda yarattığı ve kökleştirdiği, O’nu bilme yetisi”¹⁵⁴ açıklaması yapılır. Buna göre “fıtratullah” kavramı “Allah’ın insanda yerleştirdiği iman etme yetisi”¹⁵⁵ şeklinde tarif edilir. “Fıtratullah” ifadesi ile dikkat çekilen insan tipolojisi Allah’ı bilme-tanım (marifetullah) yetisi anlamında, özellikle insanın epistemik yapısına vurgu yapılır. Yine benzer anlamlarda kullanılan “sıbgatullah” ifadesi de Allah’ın insanı yarattığı “modele” işaret eder.¹⁵⁶

“Boyamak, batırmak, daldırmak”¹⁵⁷ gibi anlamlara gelen “s-b-ğ” fiil kökünden “sıbğa” (صیغة) ifadesi kullanım yerine göre mecaz veya gerçek anlamı ile kullanıldığı görülür. Bu anlamda “her (suya, zeytin yağına, boyaya) batırılan, daldırılan şey”¹⁵⁸ gibi gerçek anlamında kullanılır. Mecaz anlamına ise “evlilikte eşlerin birbirlerini örtmelerinden boyaya”¹⁵⁹ benzetilmesi örnek verilir. Kur’an’da geçtiği şekli ile “sıbgatullah”¹⁶⁰ (Allah’ın boyası) ifadesi mecaz anlamında olduğu görülür. Zira söz konusu ayette geçen “sıbgatullah” ifadesi genel itibarıyla “Allah’ın dini, İslâm, iman, insanları hayvanlardan ayıran temyiz gücü olan akıl”¹⁶¹ gibi manâlarda olduğu aktarılır. Bu anlamlar da “fıtrat” kavramı ile desteklenir. Dolayısıyla “sıbgatullah” terimi bir eşyanın boyanması ile güzelleşmesi, değerinin artması, süslemesi gibi dinin de insan fıtratı üzerinde benzer etkisine dikkat çekilir.¹⁶² Bu açıdan “sıbğa” fıtratın kendisi değil, fıtrat üzerindeki ilahi tesir olduğu anlaşılır. Şu hâlde “sıbgatullah” ifadesi, “fıtratullah”tan daha dar anlamda, insanın sonradan yüklendiği ilahi bir nitelik olarak “Allah’ın boyası” ifadesi açıklanabilir.

Anlaşıldığı kadarıyla fıtrat kavramı, insanın ontik ve epistemik açıdan hidâyet veya dalâlet kabiliyeti ile doğrudan ilgilidir. Zira insanın yaratılış itibarı ile donanım ve yetileri, hidâyete meyilli, dalâlete ise zıt bir tabiata sahip olduğu söylenebilir.

İnsan fıtratının, donanım olarak hidâyet ve dalâlet kabiliyeti ile yaratıldığı açıktır.¹⁶³ İnsanın aklı, duyu organları ve psikolojik yetileri hidâyet veya dalâlete sebep olan davranışları tercih etmesini sağlayan irade, insanın söz konusu donanımının en temel bileşenleridir.¹⁶⁴ Bu araçlar aynı zamanda metafizik âleme ilişkin bilgiler elde etme¹⁶⁵ ve tercihlerde bulunma işlevini de yerine getirir. Bu

¹⁴⁹ Mutarrizî, *el-Muğrib*, 2/143-144.

¹⁵⁰ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûs 'l-muhît*, 456-457.

¹⁵¹ Mutarrizî, *el-Muğrib*, 2/143.

¹⁵² Zemahşerî, *Esâsu 'l-belâğa*, 2/28.

¹⁵³ Taberî, *Câmi 'u 'l-beyân*, 3/120.

¹⁵⁴ İsfahânî, *Müfredât*, 801.

¹⁵⁵ İsfahânî, *Müfredât*, 801.

¹⁵⁶ Taberî, *Câmi 'u 'l-beyân*, 3/120.

¹⁵⁷ Mütercim Âsım Efendi, *Kâmûsu 'l-Muhît Tercümesi*, ed. Mustafa Koç (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), 4/3596; İbn Manzûr, *Lisânu 'l-Arab*, 8/437; Mustafa Sinanoğlu, “Sıbgatullah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/85.

¹⁵⁸ İbn Manzûr, *Lisânu 'l-Arab*, 8/437.

¹⁵⁹ Mütercim Âsım Efendi, *Kâmûsu 'l-Muhît Tercümesi*, ts., 4/3596.

¹⁶⁰ Ayetin tamamı şöyledir: “Biz Allah’ın boyasıyla boyanmışızdır. Boyası Allah’ınkinden daha güzel olan kimdir? Biz ona ibadet edenleriz” (deyin).” (Bakara 2/138)

¹⁶¹ Taberî, *Câmi 'u 'l-beyân*, 3/117-119; 17/495; İsfahânî, *Müfredât*, 577; İbn Manzûr, *Lisânu 'l-Arab*, 8/437; Âsım Efendi, *Kâmûs Tercümesi*, 4/3596.

¹⁶² Âsım Efendi, *Kâmûsu 'l-Muhît Tercümesi*, 4/3596; Sinanoğlu, “Sıbgatullah”, 37/85.

¹⁶³ “Nefse ve ona birtakım kabiliyetler verip de iyilik ve kötülüklerini ilham edene,” (eş-Şems 91/6)

¹⁶⁴ “Allah sizi, analarınızın karnından siz hiçbir şey bilmez durumda iken çıkardı. Şükredesiniz diye size kulaklar, gözler ve kalpler verdi.” (en-Nahl 16/78)

¹⁶⁵ Hüseyin Atay, “Allah’ın Halifesi: İnsan”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (1970), 71-72.

bakımdan insanın duyularına ve aklına hitap eden âlemdeki kevnî ayetler, âdetullah ilkesinin tezahürleri olup, aynı zamanda hidâyete davet/vesiledir. Buradan hareketle insan fıtratı hem fizik âlemde hem de metafizik âlemde birtakım bilgiler devşirmek suretiyle hidâyete ulaşmasına vesile olur. Buna imkân veren de elbette Allah'ın söz konusu evrensel ilkeleridir. Fıtrat ve âlemin işleyiş biçimi, teolojik bakış açısıyla doğrudan irtibatlı olup hidâyet yolculuğunda insana rehberlik yapar. Daha önce değinildiği üzere fıtrat, yaratılış kabiliyetleri itibarıyla hidâyet ve dalâletin anlaşılmasında anahtar kavramdır. Zira “emaneti” yüklenen insan, bu emaneti taşıyacak bir kapasite ile donatılmıştır.¹⁶⁶ Şu hâlde insanın hidayet ve dalaletle dair tercihleri, fıtratın bu potansiyeli bağlamında daha anlaşılır olmaktadır.

Kelam düşüncesinde fıtratın söz konusu kabiliyeti hususu üzerinde durulur. Fıtratın hidâyet kabiliyeti hakkında temel üç farklı görüş olduğu söylenebilir. Birinci görüşe göre insan, Allah'ı bilebilir bir tabiat ile yaratılmıştır. İkinci görüşü ileri sürenler de insanın yaratılış itibarıyla herhangi bir şekilde iman-küfür üzere yaratılmamasıdır. Bu bir seçimdir ve sonradan yapılırdır. Üçüncü görüşe göre insanın yaratılış fıtratı, hanîf olarak İslam üzere yaratılmıştır. Ancak insan, dünya yaşamı boyunca yaptığı tercihler ile bu fıtratı değiştirir ve hidâyete meyilli yaratıldığı hâlde, arızî olan dalâlete yönelir.¹⁶⁷ Bu çalışmada esas alınan görüş ise üçüncü görüş olup, “fıtrat hadisi”¹⁶⁸ de bunu desteklemektedir. Buna göre insan fıtratı ontik ve epistemik açıdan Allah'ın varlığı, yaratılmışlar ve hidâyete dair delilleri sonradan öğrenir. İnsanın bu fıtratı aynı zamanda Allah'ın kudretinin de tecellisidir.¹⁶⁹ Bu öğrenme ile insan Allah'ın çağrısını duyar, âleme yerleştirdiği delilleri görür ve kudretini anlar.¹⁷⁰ Bu da insanın herhangi bir şekilde zorlama olmadan¹⁷¹ hidâyete yönelmesi ve dalâletten kaçınmasını mümkün kılar. Fıtratın bütün bu nitelik ve kabiliyetlerini “fıtratullah” terimi en açık şekilde ortaya koymaktadır.¹⁷²

Sonuç

Hidâyet ve dalâlet kavramlarının lügatlerde verilen kullanım çerçeveleri, Allah'ın kadim sıfatlarıyla ilişkili olduğu gibi insanın da irade ve sorumluluğu ile doğrudan ilişkilidir. Allah'ın hidâyet ve dalâleti yaratması, daha çok ontolojik anlamda olduğu, O'nun insana iki temel hidayet kabiliyeti verdiği söylenebilir. Birincisi, insanın ontik yapısı itibarıyla fıtrî olarak sahip olduğu eğilim ve hidâyet yetisidir. İkincisi ise insanın epistemik yetileridir. İnsanın sahip olduğu fıtrat bu durumun içsel, sünnetullah ise dış âlemdeki açık göstergeleridir. Bu iki hidâyet yetisi katı bir sebep-sonuç ilişkisi (determinist) olmayan sünnetullah ilkesine uygun olarak işleyecektir. Bu ilkeye göre insanlar, hidâyet ve dalâlet seçenekleri arasında muhayyer/serbest bırakılmış, tercih ettiği seçeneğe göre Allah'ın tevfiğ veya hızlânına muhatap olmaktadır. Bu açıdan insanın hem kendi içinde (enfûsî) hem de dış âlemde (âfâk) var olan ilahi düzen ve gaye ile ilgili hidâyete ilişkin işaretleri fark edebilmektedir. Nihayet bu ilkeler Allah'ın hidâyet ve dalâletteki etkisinin açıkça insanın tercihlerine göre yaratma anlamında olduğu ortaya çıkmaktadır. Aksi hâlde insanların dalaletini Allah'ın sebepsiz olarak “saptırması” şeklinde açıklamak bu ilkelere ters düştüğü ortadadır. Zira Allah insanın irade alanına bıraktığı tercihlerin sorumluluğunu insana yüklemiştir. Yine söz konusu ilkelere göre Allah,

¹⁶⁶ Şaban Ali Düzgün, *Sosyal Teoloji-İnsanın Yeryüzü Serüveni* (Ankara: Otto Yayınları, 2017), 63-66; Ahmet Akbulut, “Allah'ın Takdiri-Kulun Tedbiri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 33 (1992), 130-131, 143-145; İbrahim Coşkun, *Günümüz Akaid ve Kelam Problemleri* (İstanbul: Kitap Dünyası, 2020), 90.

¹⁶⁷ Ebû 'Ömer en-Nemerî el-Kurtûbî İbni Abdilber, *et-Temhîd*, thk. Beşâr 'İvâd vd. Ma'rûf (Londra: Müessetü'l-Furkân li't-Turâsi'l-İslâmî, 2017), 11/339-342.

¹⁶⁸ “Her doğan fıtrat üzere doğar. Sonra anne babası onu Yahudi, Hristiyan veya Mecusi yapar.” Bkz. Muhammed b. İsmail Buhârî, *Sahihu'l-Buhârî*, thk. Komisyon (Beyrût: Tavki'n-Necât, 1422), 2/100.

¹⁶⁹ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân Tercümesi*, ed. Yusuf Şevki Yavuz, çev. Bekir Topaloğlu (Ankara: Ensar Neşriyat, 2015), 8/182-183; Ebu'l-Kâsım Cârullah Muhammed b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî Zemahşerî, *el-Keşşâf: Keşşâf Tefsiri*, ed. Murat Sülün, çev. Nedim Yılmaz vd. (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2018), 3/1010.

¹⁷⁰ Ebû Abdullah Muhammed b. 'Ömer Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb* (Beyrût: Dâru İhyâ'u't-Turâsi'l-Arâbi, 1420), 20/250-251.

¹⁷¹ Ebû Hanîfe, *Fıkhu'l-Ekber*, 35.

¹⁷² “O halde sen hanîf olarak bütün varlığınla dine, Allah insanları hangi fıtrat üzere yaratmışsa ona yönel!” (er-Rûm 30/30)

insanlar için temelde iki yol belirlemiş ve insanları da bundan haberdar etmiştir. Bu iki yol hidâyet ve dalâlettir. Bu iki seçenekten başka alternatif söz konusu değildir ve Allah'ın belirlediği düzene göre insanların bir kısmı hidâyet; bir kısmı ise dalâlet ehli olacaktır. Bu durum Sünnettullah ilkesinin bir gereğidir.

İnsanların ve diğer canlıların bireysel veya toplumsal olarak bağlı olduğu düzeni ifade eden sünnettullah insanın insanla, toplumla ve diğer canlılarla olan ilişkisini düzenlemesini sağlayan bir ilahi kanundur. Bu kanun aynı zamanda kul olarak insanın zorunlu olarak iki alternatiften birini seçme hürriyetine sahip olduğunu göstermektedir. Bunun da sonucuna katlanması gerektiğine de dikkat çeker. Aynı şekilde sünnettullah ilkesine göre bütün insanlar hidâyet üzere birleşmeyecektir. Bu açıkça Allah'ın koyduğu bir ilke olarak insanlardan bir kısmının dalâlet ehli olacağını haber vermektedir. Bu durum yaratılışın bir gayesidir. Yine bu ilkeye uygun olarak gerçekleşmek üzere dalâlet ehli cebren ve zulüm ile değil bizzat kendi yaptıklarının bir bedeli olarak bunu elde edecektir. Nitekim fitratullah kavramı insanın yaratılış prototipini ortaya koyan ve buna aykırı davranmanın sebep olacağı dalâleti ve hızlânı açıkça göstermektedir.

Kaynakça

- Akbulut, Ahmet. "Allah'ın Takdiri-Kulun Tedbiri". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 33 (1992), 129-156.
- Akçay, Mustafa. "Sünnetullah, Fıtratullah, Sığatullah Kavramlarının Anlamlandırılması Üzerine". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 (2008), 125-158.
- Akdoğan, Recep. "Âdetullah ve Sünnetullah Kavramları Açısından Deizm". *Din Karşısı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, 157-171.
- Âsım Efendi, Mütercim. *Kāmusu'l-Muhîd Tercümesi*. ed. Mustafa Koç. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Askerî, Ebû Hilâl. *Arap Dilinde ve Kur'an'da Farklar Sözlüğü*. çev. Veysel Akdoğan. İstanbul: İşaret Yayınları, 2017.
- Askerî, Ebû Hilâl. *Mu'camu'l-furûk ve'l-lugaviyye*. Kum: Müessesetü'n-neşri'l-İslâmî et-Tabi'eti li Cema'ati'l-Müderrişîn, 1412.
- Atay, Hüseyin. "Allah'ın Halifesi: İnsan". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XVIII (1970), 71-80.
- Aydar, Hidayet. "Rüşd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/297-298. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Bardakoğlu, Ali. "Kudret". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/317. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail. *Sahîhu'l-Buhârî*. thk. Komisyon. 9 Cilt. Beyrût: Tavki'n-Necât, 2. Basım, 1422.
- Bulut, Mehmet. "Hidâyet-Dalalet ve İnsanın Sorumluluğu". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (1995), 229-260.
- Cebel, Muhammed Hasen. *el-Mu'cemu'l-iştikâkî'l-muassal li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Kâhire: Mektebetu'l-Âdâb, 2010.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd. *es-Sihâh tâcu'l-luğa ve sıhâhu'l-Arabiyye*. thk. Ahmed Abdulgafûr 'Atâr. Beyrût: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1987.
- Coşkun, İbrahim. *Günümüz Akaid ve Kelam Problemleri*. İstanbul: Kitap Dünyası, 2. Basım, 2020.
- Cürcânî, Ali b. Muhammed b. Ali ez-Zeyn eş-Şerîf. *Kitâbu't-ta'rifât*. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1983.
- Cürcânî, S. Şerif. *Kitabu't-Ta'rifât*. Lübnan: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1983.
- Cürçanî, Seyyid Şerif. *Şerhu'l-Mevâkıf*. çev. Ömer Türker. 3 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2021.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf. *Ta'rifât: Tasavvuf Istılahları*. çev. Abdülaziz Mecdi Tolun. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2014.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn. *Kitabu'l-İrşâd: İnanç Esasları Kılavuzu*. çev. Adnan Bülent Baloğlu vd. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016.
- Çağrı, Mustafa - Hökelekli, Hayati. "İrade". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 22. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Çelebi, İlyas. "Sünnetullah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/159-160. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

- Düzgün, Şaban Ali. “İnsanın Yetkinliğini Teolojik Olarak Temellendirmenin İmkânı” 4/2 (2006), 11-38.
- Düzgün, Şaban Ali. “Kaderi Farklı Kategoriler İçinde Okumanın İmkânı”. *Kelam Araştırmaları* 11/2 (2013), 1-10.
- Düzgün, Şaban Ali. *Sosyal Teoloji-İnsanın Yeryüzü Serüveni*. Ankara: Otto Yayınları, 2017.
- Düzgün, Şaban Ali. “Varlık”. *Kelam El Kitabı*. ed. Şaban Ali Düzgün. 193-218. Ankara: Grafiker Yayınları, 2. Basım, 2012.
- Ebû Hanîfe, en-Nu’mân b. Sâbit. *el-Fıkhu’l-ekber*. el-İmârâtü’l-Arabiyye: Mektebetü’l-Furkan, 1999.
- Ebû Hanîfe, en-Nu’mân b. Sâbit. *el-Fıkhu’l-ekber (Beş Eser içinde)*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019.
- Evkuran, Mehmet. “İslam Düşüncesinde Nedensellik Problemi Doğa ve Tarih Algımız Üzerine”. *Eskiye: Anadolu İlahiyat Akademisi Araştırma Dergisi*, 21 (2011), 17-27.
- Ezherî, Muhammed b. Ahmed Ebû Mansûr. *el-Ğarîb ve’l-me’acim*. thk. Muhammed İvaz Mur’ib. Beyrût: Dâru İhyâ’u’t-Turâsi’l-Arâbî, 2001.
- Ezherî, Muhammed b. Ahmed Ebû Mansûr. *Tehzîbu’l-luga*. thk. Muhammed İvaz Mer’ab. Beyrût: Dâru İhyâ’u’t-Turâsi’l-Arâbî, 2001.
- Farâhidî, Ebû Abdurrahmân Halil b. Ahmed. *Kitâbu’l-’ayn*. thk. Mehdî el-Mehzûmî - İbrahim es-Sâmerrâî. 8 Cilt. Dâr ve Mektebetü’l-Hilâl, ts.
- İbn Fâris, Ahmed. *Mu’cem mekâyîsu’l-luğa*. thk. Abdusselâm Muhammed Harûn. Daru’l-Fikir, 1979.
- Fîrûzâbâdî, Mecdu’d-dîn Ebû Tâhir Muhammed b. Ya’kûb. *el-Kâmûs’l-muhît*. thk. Muhammed N’âim el-Arkusûsî. Beyrût: Muessesetu’r-Risâle, 2005.
- Günaltay, Mehmet Şemsettin - Bayın, İrfan. *Kelâm Atomculuğu ve Kaynağı Sorunu*. Ankara: Fecr Yayınları, 2008.
- Gwynne, Rosalind W. - Şentürk, Mustafa. “İhmal Edilen Sünnet: Sünnetullah (Tanrı’nın Sünneti)”. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30 (2009), 199-208.
- Hamîrî, Neşvân b. Sa’îd. *Şemsu’l-’ulûm ve devâi kelâmi’l-’Arab mine’l-kulûm*. thk. Hüseyin b. Abdullah vd. el-Amrî. 11 Cilt. Dimaşk: Dâru’l-Fikri’l-Me’âsir, 1999.
- Hanefî, Ebu’l-Baka’. *el-Külliyât mu’cem fî mustâlâhât ve’l-furûku’l-lügaviyye*. thk. Adnan Dervîş - Muhammed el-Mısıri. Beyrût: Müessesetu’r-Risâle, ts.
- Harman, Ömer Faruk. “Dalâlet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/427-428. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Herevî, Ebû Ubeyd Ahmed b. Muhammed. *el-Garîbîn fî’l-Kur’ân ve’l-Hadîs*. thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî. 6 Cilt. es-Su’ûdiyye: Mektebetu Nizâr Mustafa el-Bâz, 1999.
- Hökelekli, Hayati. “Fıtrat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/47-48. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- Izutsu, Toshihiko. *Kur’an’da Tanrı ve İnsan-Kur’ân’i Dünya Görüşünün Semantiği*. çev. M. Kürşad Atalar. İstanbul: Pınar Yayınları, 2012.
- İbn Manzûr, Ebu’l-Fadl Cemalu’ddîn. *Lisânu’l-Arab*. 15 Cilt. Beyrût: Daru Sâdr, 1414.
- İbn Sîde, Ebu’l-Hasan Ali İsmâ’il el-Mursîl. *el-Muhkem ve’l-muhîtu’l-a’zam*. thk. Abdulhamîd el-Hindâvî. Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 2000.
- İbni Abdilber, Ebû Ömer en-Nemerî el-Kurtûbî. *et-Temhîd*. thk. Beşâr ‘İvâd vd. Ma’rûf. Londra: Müessesetü’l-Furkân li’t-Turâsi’l-İslâmî, 2017.

- İbnu'l-Cevzî, Cemâlu'ddîn Ebu'l-Ferec Abdurrahman. *Nüzhetu'l-a'yün en-nevâzır fî ilmi'l-vücûh ve'n-nezâir*. thk. Muhammed Abdulkerim Kâzım er-Râzî. Beyrût: Muessesetu'r-Risâle, 1984.
- İlyas Çelebi, Bekir Topaloğlu. *Kelâm Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.
- İsbahânî, Ebû Mûsâ Muhammed b. Ömer b. Ahmed. *el-Mecmû'l-muğîs fî garîbi'l-Kur'ân ve'l-Hadîs*. thk. Abdulkerim el-Azbavî. 3 Cilt. Mekke: Câmî 'atu Ummu'l-Kurâ, 1986.
- İsfahânî, Ebu'l-Kâsım el-Hüseyin b. Muhammed Râğıb. *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*. thk. Safvân Adnân ed-Dâvudî. Beyrût: Daru'l-Kalem, 1412.
- İsfahânî, Râğıb. *Müfredât (Kur'ân Kavramları Sözlüğü)*. çev. Abdulbaki Güneş - Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra Yayınları, 2010.
- Karagöz, İsmail (ed.). *Dinî Kavramlar Sözlüğü*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 5. Basım, 2010.
- Karaman, Hayreddin. “Âdet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/169-373. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Komisyon. *el-Mu'camu'l-vasît*. Kahire: Macma'u'l-luğa'l-Arabiyye, 2. Basım, 1972.
- Kutluer, İlhan. “İlim”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/109-114. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Kutluer, İlhan. “Nizam”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/173-175. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân Tercümesi*. ed. Yusuf Şevki Yavuz. çev. Bekir Topaloğlu. 17 Cilt. Ankara: Ensar Neşriyat, 2015.
- Mutarrizî, Ebu'l-Feth Nâsiru'd-dîn. *el-Muğrib fî tertîbi'l-mu'rib*. thk. Mahmûd Fâhûrî - Abdülhamîd Muhtâr. Halep: Mektebetu Usâme b. Zeyd, 1979.
- Nesefî, Meymûn b. Muhammed Ebu'l-Muî'n. *Tabsiretü'l edille fî usûli'd-dîn*. thk. Hüseyin Atay - Şaban Ali Düzgün. 2 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2004.
- Oklar, Yusuf. “Gazâlî'nin Nedensellik ve Âdetullah Düşüncesi”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XVI/1 (2016), 277-303.
- Özcan, Hanifi. *Mâtürîdî'de Bilgi Problemi*. İstanbul: İfav Yayınları, 3. Basım, 2012.
- Özsoy, Ömer. *Sünnetullah-Bir Kur'an İfadesinin Kavramsallaşması*. Ankara: Fecr Yayınları, 1994.
- Râzî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer Fahreddîn. *Mefâtihu'l-Ğayb*. Beyrût: Dâru İhyâ'u't-Turâs'i'l-Arâbî, 1420.
- Sâbûnî, Nûreddin. *Mâtürîdiyye Akaidi*. çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2005.
- Sâhib, Ebû'l-Kâsım İsmail b. Abbâd. *el-Muhît fî'l-luğah*. thk. Muhammed Hasen Âl Yasîn. Beyrût: 'Âlemu'l-Kutub, 1994.
- Siddîkî, Cemalü'd-dîn Muhammed Tâhir b. 'Alî. *Mecma'u bihâru'l-envâr fî Ğarâibi't-tenzîl ve letaif-l-ahbâr*. 5 Cilt. Matb'atu Meclisi Dâiretu'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye, 3. Basım, 1967.
- Sinanoğlu, Mustafa. “Sıbgatullah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/85. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Mahmud Muhammed Şâkir. 24 Cilt. Mekke: Dâru't-Terbiye ve't-Turâs, t.y.
- Tahânevî, Muhammed b. Alî et-. *Mevsu'atu keşşâfu istilâhâtu'l-funûn ve'l-'ulûm*. thk. Alî Duhrûc. 2 Cilt. Mektebetu Lübnân Nâşirûn, 1996.

- Tay, Hekim. “Modern Dönemde Sünnetullah Kavramının Anlaşılması Tefsîru’l-Menâr Örneği”. ed. Mehmet Öztürk - Serkan Demir. 3/485-504. Ankara: İnönü Üniversitesi Yayınevi, 2019.
- Türkçülü, Mustafa. *İslam Düşüncesinde Kelam (İslam İnanç Felsefesi)*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2018.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Hidâyet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/473-477. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “İlim”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/108. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “İlliyyet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/121-123. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “İrade”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/379-380. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Yeprem, M. Saim. *İrade Hürriyeti ve İmâm Mâturîdî*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021.
- Yüksel, Emrullah. “Kur’an-ı Kerim’de Hidâyet ve Dalâlet Anlayışı”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7 (1986), 87-107.
- Zebidî, Muhammed Murtazâ el-Huseynî ez-. *Tâcu’l-‘arûs min cevâhir’l-kâmûs*. thk. Cemâ’atun mine’l-muhta’s-sîn. Kuveyt: Vezâreti’l-İrşâd ve’l-Enbâ’ fi’l-Kuveyt, 1965.
- Zemahşerî, Ebu’l-Kâsım Cârullah Muhammed b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf: Keşşâf Tefsiri*. ed. Murat Sülün. çev. Nedim Yılmaz vd. 6 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2018.
- Zemahşerî, Mahmûd b. Ömer b. Ahmed. *Esâsu’l-belâğa*. thk. Muhammed Basil Uyûnu’s-Sûd. Beyrût: Daru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1998.

BÖLÜM 8

İŞYERİ ORTAMININ SAĞLIK ÇALIŞANLARININ ZİHİNSEL VE DUYGUSAL SAĞLIĞI ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

*Gökhan COŞKUN*¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Amasya Üniversitesi Sabuncuoğlu Şerefeddin Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu, Amasya Türkiye. coskun.gokhan@amasya.edu.tr ORCID NO: 0000-0002-5181-0498

1. GİRİŞ

İşyeri ortamı, mesleki faaliyetlerde bulunan herkesi etkiler. Sağlık sektöründe çalışanlar için işyeri ortamı, sadece hizmet verdikleri yeri ifade etmekten öte bir anlam taşır. Aynı zamanda, çalışmak zorunda oldukları koşullar, kullandıkları ekipman ve malzemeler ile kuruluşun mevcut yapısı ile de ilgilidir. Sağlık hizmetleri, özel ihtiyaçları olan tüm bireylere sunulan temel bir hizmettir. Bir kişinin sağlık durumunun belirlenmesi ve sağlığının yeniden kazanılması için gerekli tedavilerin uygulanmasını kapsar. Öneminden dolayı, bu sektörü oluşturan süreçler mümkün olduğunca ideal koşullarda yürütülmelidir ve bu nedenle, profesyonellerin zihinsel ve duygusal sağlığını bozmamak için her sağlık sisteminde uygun bir işyeri ortamı gözlemlenmelidir.

Bilimsel literatür, sağlık çalışanlarının günlük faaliyetlerinde karşılaştıkları zorlukları ayrıntılı olarak ele alan çalışmalarla doludur. Uzun çalışma saatleri, duygusal yorgunluk ve destek eksikliği, sağlık çalışanları üzerinde önemli bir yük oluşturmakta ve kronik rahatsızlıkların gelişme riskini artıran ruh sağlığı sorunlarına yol açmaktadır. Sağlık çalışanları, ruh sağlığını etkileyen psikososyal rahatsızlıklar geliştirme riski yüksektir (Barros ve ark., 2022).

Aslında, sağlık çalışanları ruh sağlığı açısından en savunmasız meslek grubu olmaya devam etmektedir. İşyerinde meslektaşlar arasındaki kişilerarası ilişkiler (hemşire-hemşire, hemşire-yönetici ve hemşire-doktor dahil) hemşirelerin psikolojik sağlığını, iş performansını ve üretkenliğini önemli ölçüde etkilemektedir (Alzu'Bi ve ark., 2024). Kötü ilişkiler, hemşirelerin birimlerinden veya hemşirelik mesleğinden ayrılma niyetini artırmaktadır. Şiddet, cinsel taciz ve sözlü taciz, hemşireler tarafından sıkça bildirilen sorunlardır. Birçok hemşire, iş yerinde güvenlik ve saygıyı temel ihtiyaçlar olarak görmektedir. Araştırmalar, cinsel taciz, ayrımcılık, sözlü ve fiziksel taciz ve giderek kötüleşen çalışma ortamı (Wei ve ark., 2018) gibi raporlarla taciz ve istismarın yaygın olduğunu göstermektedir.

1.1. Tarihsel Bağlam

COVID-19 krizi öncesinde bile, sağlık çalışanları ruh sağlığı sorunları açısından risk grubu olarak tanımlanıyordu. Yıllar boyunca yapılan araştırmalar, sağlık çalışanlarının çalışma ortamının ruh ve duygusal sağlıkları üzerinde önemli ölçüde olumsuz bir etkiye sahip olabileceğini göstermiştir. Bu durum, ruh sağlığını iyileştirmek ve işyerindeki olumsuz etkileri azaltmak için bu faydayı koruyan politika ve stratejilere ihtiyaç olduğunu göstermektedir.

Sağlık çalışanlarının işyeri ortamı, sağlık çalışanlarının refahı ve sağlık hizmetlerinin etkinliği açısından kritik öneme sahiptir. Sağlık hizmetlerinin sunulması, genellikle hasta insanların tedavisi ve bakımı, kriz yönetimi ve öngörülemeyen olaylar gibi kendi stres unsurlarını barındırır.

1.2. Mevcut Araştırma Bulguları

Küresel olarak, sağlık çalışanlarının karşılaştığı ruh sağlığı sorunları önemli bir endişe kaynağı haline gelmiştir. Ön saflarda çalışan sağlık çalışanları, stresle ilgili rahatsızlıklara en yatkın sağlık profesyonelleri arasındadır. Sağlık sektöründe çalışan kişiler, 2019 koronavirüs hastalığı (COVID-19) pandemisiyle bağlantılı olarak artan iş taleplerinin bir sonucu olarak, özellikle anksiyete, depresyon, travma sonrası stres bozukluğu ve tükenmişlik sendromuna yatkındır (Say ve Cakır, 2021).

İşyeri ortamı büyük değişiklikler geçirdi. Bir yandan, fiziksel çalışma ortamı bireyin davranışları, üretkenliği ve karar verme sürecinde temel bir rol oynar. Öte yandan, işte mevcut olan sosyal ve psikolojik unsurları ifade eden psikososyal çalışma ortamı ile bir kuruluşun değerleri, tutumları ve inançlarıyla ilişkili olan organizasyon kültürü öne çıkmaktadır.

1.3. Teorik Çerçeveseler

İşyeri ortamı ile sağlık çalışanlarının zihinsel ve duygusal sağlığı arasındaki ilişkiyi açıklayan birkaç teorik çerçeve bulunmaktadır. İş talepleri-kaynaklar (İTK) modelinin sağlık bozukluğu süreci, çalışanlara aşırı fiziksel, duygusal ve psikolojik talepler getiren iş ortamlarının tükenmişliği öngördüğünü göstermektedir (Havaei ve ark., 2021).

İş talepleri-kaynaklar modelinde, iş talepleri ile mevcut kaynaklar arasındaki dengesizlik, sağlık bozulması sürecini başlatır ve bu süreçte talepler, iş performansı ve hastalık nedeniyle işe gelmeme gibi işle ilgili sonuçları da etkiler. İTK modeli, işyeri analizi için tasarlanmıştır ve bu nedenle, sağlık çalışanlarının zihinsel ve duygusal sağlığını etkileyen koşullar için bir çerçeve sağladığı için mevcut kapsam için çok uygundur. İTK ayrıca, taleplerin refah ve mesleki sonuçlar üzerindeki etkilerini açıklamaya da yardımcı olur. İTK modeli, iş taleplerini psikolojik gerginlik ve ruh sağlığını etkileyen bir faktör olarak tanımlayan talep-kontrol-destek modeli ile iş ortamının daha önceki, daha genel kavramsallaştırmasını tamamlar (Barros ve ark., 2022).

Talep-kontrol-destek modeline göre, yüksek taleplerin ve düşük kontrolün olduğu ortamlarda psikolojik gerginlik artarken, yeterli işyeri desteği bu gerginliği azaltır.

2. İŞ YERİ ORTAM FAKTÖRLERİ

İşyeri ortamı, çalışanların işlerini yaptıkları koşulları ifade eder ve sadece fiziksel maruziyetleri değil, aynı zamanda çevre, iş talepleri, algılar ve sosyal faktörler arasındaki karmaşık etkileşimi de kapsar. Mesleki psikososyal tehlikeler, iş yükü ve duygusal talepler gibi geleneksel stres faktörlerinin yanı sıra, düşük kontrol ve düşük ödül ile birleşen yüksek talepler, yöneticiler ve meslektaşlardan gelen düşük destek, belirsiz roller ve değişim yönetimi, iş güvensizliği ve iş-yaşam dengesizliği gibi yeni ortaya çıkan faktörleri de içerir (Franklin ve Gkiouleka, 2021).

Sağlık sektörü, sağlık hizmetlerinin özellikleri ve sağlık çalışanlarının profili nedeniyle psikososyal risklerin ele alınması gereken önemli bir alandır. Sağlık hizmetleri üretimi bilgi ve teknoloji yoğun bir sektördür ve her ikisi de kendine özgü özelliklere ve zorluklara sahip olan iki farklı üretim paradigmasının (hizmetler ve ürünler) birleşimiyle karakterize edilir (Fteropoulli ve ark., 2021). Çalışanların çok sayıda makine yardımıyla rutin prosedürleri uyguladığı diğer sektörlerin aksine, sağlık çalışanları sürekli olarak düşünmek ve her bir hastanın ihtiyaçlarına göre tepkilerini uyarlamak zorundadır, bu nedenle önemli ölçüde strese ve risklere maruz kalırlar (Adamopoulos ve Syrou, 2022). Sağlık çalışanlarının olağan görevleri genellikle risk altındaki bireylerin veya grupların klinik bakımını içerir ve bunların çoğu ciddi veya kritik sağlık koşulları altında olduğundan, yoğun ve duygusal olarak yorucu bir günlük çalışma faaliyeti gerektirir. Ayrıca, sağlık çalışanlarının profili genellikle güçlü bir kamu hizmeti mesleği içerir ve bu da yapılması gereken iş miktarı ile mevcut kaynaklar arasındaki ikilem gibi psikososyal risk faktörlerini öne çıkarır (Rugulies ve ark.2023).

2.1. Fiziksel Ortam

Genel olarak bir kişinin çalıştığı alan, koşullar ve durumlar olarak tanımlanan fiziksel ortamın, sağlık çalışanlarının zihinsel ve duygusal sağlığını etkilediği tespit edilmiştir. Çalışma alanları, mobilyalar, gün ışığı, renkler, manzara ve gürültü gibi fiziksel çalışma ortamının bazı unsurları, algılanan strese katkıda bulunan faktörler olarak belirlenmiştir. Bu durum, sağlık çalışanlarının psikososyal ve fiziksel ortamlarında stres faktörlerinin ortaya çıkmasıyla meydana gelir (Merino ve ark., 2024). Bu stres faktörleri üretkenliği azaltabilir, devamsızlığı artırabilir ve hem fiziksel hem de psikolojik yorgunluğa yol açabilir. Kötü fiziksel ortamın iyileştirilmesinin, sağlık çalışanlarının zihinsel ve duygusal sağlığı için özellikle yararlı olduğu gösterilmiştir (Shetty ve ark., 2024).

Fiziksel çalışma ortamı, sağlık çalışanlarının görevlerini ve faaliyetlerini verimli ve etkili bir şekilde yerine getirme becerilerini etkileyen yapısal faktörlerden oluşur. Bu unsurlar, kötü çevre tasarımıyla ilişkili barınakları içerebilir. Ancak, Avustralya Yükseköğretiminin Teknoloji Görünümü 2018-2023'ü ele alan bir DTS Horizon Raporu, yeni trendlere çok fazla bağlı kalmamak ve mevcut ihtiyaçlarla uyumlu olmayabilecek önceki nesillerin kabul görmüş bilgilerine fazla güvenmemek gerektiğini vurguladı (Zhenjing ve ark., 2022).

Fiziksel çalışma ortamı, başlangıçta stres sürecinde açıkça tanınan bir faktör değildi, ancak tükenmişliğe ve işle ilgili strese katkıda bulunan iş stresi faktörlerini içermektedir (Nechita ve ark., 2025). Fiziksel çalışma ortamındaki iş stresinin sağlık risk faktörlerine ilişkin toplanan araştırmalarda kısıtlı ve olgunlaşmamış bir yöntem hâkim olsa da bu çalışmanın amacı daha kapsamlı bir bakış açısı sağlamaktır. Nitekim, fiziksel çalışma ortamı uzun süredir stresle ilgili devamsızlığa önemli ölçüde katkıda bulunmakta ve bunun maliyeti işverenler için çok yüksektir (Pedersen ve ark., 2024).

2.2. Psikososyal Faktörler

Sağlık çalışanları, duygusal olarak yorucu bir günlük iş faaliyeti yürütürler ve bu da onları mesleki tehlikelere, yani psikososyal tehlikelere maruz bırakır. Psikososyal faktörler, işin tasarlanma, organize edilme ve yönetilme şekliyle ve ekonomik ve sosyal bağlamıyla ilgili bir dizi koşul olarak da anlaşılır ve çalışanların işteki deneyimleri üzerindeki etkisiyle psikolojik veya fiziksel hasara yol açma potansiyeline sahiptir (Barros ve ark., 2022).

Bilim camiasının ve bazı hükümetlerin çabalarına rağmen, bu risklerin mesleki düzeyleri birçok ülkede artmaktadır. Araştırmalar, bu geniş risk sınıflarının, tükenmişlik sendromu, devamsızlık ve işe gelip de verimsiz çalışma gibi psikososyal sonuçların yanı sıra, ciddi vakalarda bilişsel bozukluk ve intihar gibi zihinsel sağlık sorunları riskini artırdığını göstermiştir (Pega ve ark.2021).

2.3. Örgütsel Kültür

Örgütsel kültür, örgütsel performans ve çalışan davranışlarını etkileyen, inanç ve düşünce biçimlerinin bütünleşik bir modelidir. Motivasyon, memnuniyet, yaratıcılık, katılım, bağlılık, stres düzeyleri ve karar verme süreçlerini etkiler. Hofstede'nin araştırması, kültürler arası farklı davranışları açıklayan dört kültürel boyut belirlemiştir: erkeklik ve kadınlık, bireycilik ve kolektivizm, riskten kaçınma ve güç mesafesi (Rafi'i ve ark., 2025). Sağlık kuruluşlarında, özellikle hastanelerde kültürü anlamak, etkili yönetim ve organizasyonel etkinliğin artırılması için önemlidir. Sağlık sektörü çalışanları motivasyona ve sağlıklı çalışma koşullarına ihtiyaç duyar; aksi takdirde, duygusal tükenmişlik, kişiliğin yitirilmesi ve kişisel başarının azalması ile karakterize edilen ve iş performansını ve refahı olumsuz etkileyen bir sendrom olan tükenmişlik yaşama riskiyle karşı karşıya kalırlar (Farzianpour ve ark., 2016). Hastanelerde kültür, disiplin ve çalışanlar genellikle ayrıntılı rehberlikten yoksundur ve karar alma sürecine astları dahil etmez, çalışanları refahlarına öncelik vermeye teşvik etmez (D'Silva ve ark., 2024). Hemşireler gibi sağlık profesyonelleri için iş kültürü grupları oluşturmak, performansı artırmak ve iş görevlerine karşı olumlu tutumlar geliştirmek için hayati önem taşır. Bu kültürel gruplar içinde etkili iletişim de ortak bir özelliktir. Klinik performans yönetimi, sağlık profesyonellerinin becerilerini geliştirerek bakım kalitesini artırmayı amaçlamaktadır. Sağlık profesyonellerinin üretkenliği, hastaların refahını doğrudan etkileyen sundukları bakım standardına göre değerlendirilebilir. Örgütsel kültür, üyeler arasında paylaşılan alışkanlık ve uygulamalardan oluşur ve davranış ve performans şekillendirir (Lafi Almutairi ve ark., 2022).

3. MENTAL SAĞLIK ETKİLERİ

Çalışanların ruh sağlığı, iş sağlığı ve güvenliğinin temel bir unsurudur ve işyerindeki çevresel faktörlerden etkilenir (Barros ve ark., 2022). Bu bağlamda, sağlık çalışanları ruh sağlığı sorunlarına karşı özellikle savunmasızdır. Stres ve tükenmişlik, sağlık çalışanlarının ruh sağlığı sorunlarının en sık bildirilen sonuçlarıdır, ancak diğer çalışmalar olumsuz sonuçlar arasında anksiyete ve depresyonun da bulunduğunu bildirmektedir. Bu ruh sağlığı sorunları genellikle sağlık çalışanlarının günlük yaşamlarıyla bağlantılıdır. Örneğin, sağlık çalışanları fiziksel ve duygusal olarak yorucu bir günlük iş aktivitesi gerçekleştirir ve bu da onları tekrar tekrar mesleki ruh sağlığı tehlikelerine maruz bırakır (Chen ve ark., 2022).

3.1. Stres ve Tükenmişlik

Stres, bireyin çevreyle etkileşimlerini düzenleyen mekanizmalarda önemli bir bileşendir; dayatılan talepler, bilinen fizyolojik veya psikolojik savunma sistemlerinin doğal düzenleyici kapasitesini aştığında ortaya çıkar; bu koşullar altında fiziksel ve psikolojik dengesizlikler ve sıkıntılar ortaya çıkabilir (Maresca ve ark., 2022). Bu süreç, özellikle stresörler zamanla devam ettiğinde, çalışma verimliliğini ve çalışanın genel refahını etkilediğinde önemlidir. Stresli çalışma koşullarına maruz kalma süresi uzadığında, çalışanın tükenmişlik sendromu durumuna girme riski önemli ölçüde artar; işin gereklerini duygusal ve/veya fizyolojik olarak karşılayamama ve motivasyon, ideal ve hedef kaybıyla karakterize kronik bir tükenme sürecidir (Batanda, 2024). Bu, sağlık çalışanları arasında yaygın bir durumdur. Bununla birlikte, stres kavramı ile tükenmişlik sendromu kavramı arasındaki farkı anlamak önemlidir, çünkü stres uyumsal, dinamik ve karmaşık bir süreç olarak kabul edilebilirken, tükenmişlik varoluşsal ve psikolojik bir çöküntü hali olarak kabul edilebilir (Fucuta-de-Moraes ve Ruths, 2023). Tükenmişlik sendromu, uzun süreli stres seviyelerine maruz kalan çalışanlar arasında meydana gelen kaynakların tükenmesi aşaması olarak anlaşılabılır. Hastane ortamlarındaki yüksek stres ve tükenmişlik seviyeleri, sağlık çalışanlarının sağlığını etkilemesi ve yanlış hasta bakım uygulamaları riskinin artması nedeniyle bireyin ötesine, daha geniş sağlık sistemine uzanan etkileri nedeniyle endişe vericidir (Gonçalves ve ark., 2019). İşle ilgili stres, işin gereklerinin çalışanın yetenekleri ve kaynaklarıyla uyuşmaması durumunda ortaya çıkar: nitel (örn. mesleki kimlik süreci ve/veya duygusal gereklilikler) veya nicel (örn. mesleğin yoğunluğu ve/veya rol çatışması) yönlerle bağlantılı olabilir; ayrıca dışsal ve örgütsel unsurları da içerebilir. İşle ilgili stres ve tükenmişlik üzerine yapılan çalışmalar, hastane çalışanları arasında bu durumların artışını potansiyel olarak tahmin edebilecek çeşitli unsurları araştırmıştır: güvencesiz sözleşmeli statü, iş yükü, fiziksel yorgunluk ve iş-ev arayüzündeki zorluklar, mevcut verilerle kanıtlandığı gibi ilgili faktörlerdir. Son yıllarda konuya yönelik uluslararası ilginin artmasına rağmen, kesin kanıtlara ulaşmak ve bu semptomların başlangıcını etkileyen değişkenleri daha iyi anlamak için daha fazla araştırmaya ihtiyaç duyulmaktadır (Chirico ve ark., 2021).

3.2. Anksiyete Bozuklukları

Küresel olarak, anksiyete en yaygın ruh sağlığı bozukluklarından biri olarak kabul edilmektedir. Sağlık çalışanlarının anksiyete bozukluğu, tedavi ve prosedürler sırasında hastalara zarar verme korkusu ve çeşitli nedenlerden kaynaklanmaktadır (Barros ve ark., 2022). Anksiyete, tıbbi hatalara, sinirliliğe, konsantrasyon düşüklüğüne, otoimmün hastalıklara ve bağımlılığa yol açmaktadır. Uzun süreli çözülmemiş anksiyete, günlük yaşamı etkilemeye başlar ve psikolojik ve patolojik semptomları anksiyete bozukluğu olarak ortaya çıkar (Uzun Şahin ve Kulakaç, 2022). Anksiyete bozukluğu, travma sonrası stres bozukluğu, obsesif kompulsif bozukluk, panik bozukluk ve sosyal anksiyete ile karakterizedir. Anksiyete bozukluğu tedavisi ilaçlar, terapi veya ikisinin kombinasyonu ile yapılır; ancak anksiyete bozukluğu tedavisi, kişiye önceden tanı konulmuşsa yapılabilir ve tanı süreci uzundur ve bir hekimin muayenesini gerektirir (Chirico ve ark., 2021).

3.3. Depresyon

İşyerinde sağlık çalışanları arasında ortaya çıkabilecek bir mesleki risk depresyondur. Depresyon, üzüntü, zevkli faaliyetlere karşı ilgi kaybı, kilo veya iştahta değişiklikler, uykusuzluk veya aşırı uyku, yorgunluk, değersizlik hissi, düşünme ve konsantre olma yeteneğinde azalma veya ölüm veya intihar düşüncelerinin tekrarlanması ile karakterize edilen bir duygudurum bozukluğudur (Habtu ve ark., 2024).

Araştırmalar, işyeri ortamını depresyonun görülme sıklığını etkileyen önemli bir faktör olarak tanımlamıştır. İşyerleri zihinsel sıkıntıların kaynağı olabilse de depresyonun etkisi bireylerin refahının ötesine geçer. Sağlık hizmetlerinde, depresyon yaşayan bir işgücü hasta güvenliğini tehlikeye atabilir. Depresif belirtiler, tükenmişlik, iş tatmini ve hasta güvenliği kültürü arasındaki ilişki, bir üniversite hastanesindeki çalışanlar arasında elde edilen gözlem verileriyle doğrulanmıştır (Say ve Çakır, 2021; Lucas ve ark., 2022).

Sağlık hizmetlerine olan talep, fiziksel olarak zorlu ve duygusal olarak yorucu ortamlarda etkili bir şekilde çalışabilen çalışanlara ihtiyaç duymaktadır. Bu koşullar, özellikle iş yükünün aşırı olduğu pandemi dönemlerinde, ruh sağlığı sorunları riskini artırmaktadır (Barros ve ark., 2022). İşin kendisi, daha iyi ruh sağlığı ile ilişkili bir faaliyettir, ancak zorlu ve uzun süreli katılım gerektirdiğinde psikososyal bir tehlikeye dönüşebilir. Sağlık çalışanları, duygusal olarak yorucu bir günlük iş faaliyeti gerçekleştirirler ve bu da onları mesleki tehlikelere, yani psikososyal tehlikelere maruz bırakır (Lopes ve ark., 2022).

4. DUYGUSAL SAĞLIK ETKİLERİ

Sağlık çalışanlarının refahına ilişkin artan endişeler, 2020 yılından bu yana bu konu hakkında yapılan bilimsel çalışmaların katlanarak artmasında kendini göstermektedir (Barros ve ark., 2022). COVID-19 pandemisi nedeniyle dünya çapında ilan edilen olağanüstü halin ardından ortaya çıkan atipik ve yüksek stresli durum, bu konuyu kamuoyu tartışmalarının ve bilimsel gündemin en üst sırasına taşımıştır. 2020'den önce, 2007 yılında, bir dizi uluslararası kuruluş sağlık çalışanlarının refahını tartışma ihtiyacını zaten fark etmiş ve bu konu hakkında bir dizi kılavuz ve protokol yazmıştı (Herrera ve ark., 2023). Uluslararası kuruluşlar, sağlık çalışanları üzerindeki fiziksel ve psikososyal riskleri değerlendirmenin ve bu meslek grubunun zihinsel ve duygusal sağlığını desteklemek için uygun önleme ve hafifletme önlemleri planlamanın önemini açıkça belirtmiştir (San ve ark., 2021). O zamandan bu yana, zamanla sadece fiziksel ortama odaklanmaktan psikososyal çalışma ortamını da içerecek şekilde gelişen farklı teorik çerçeveler ortaya çıkmıştır. Bu çerçeveler, sağlık çalışanlarının bakış açısından işyerinin fiziksel yönlerini analiz etmenin yanı sıra, günlük faaliyetleri etkileyen meslektaşlarla olan kişilerarası ilişkileri ve kuruluşlar içindeki sosyal ortamı da dikkate almaktadır (Sørvold ve ark.2021).

4.1. Duygusal Tükenmişlik

Tükenmişliğin temel boyutu olan duygusal tükenmişlik, kişinin duygusal kaynaklarının aşırı derecede zorlandığı ve tükendiği hissiyle karakterizedir (Batanda, 2024). İş yerinde kronik duygusal ve kişilerarası stres faktörlerine uzun süreli tepki olarak ortaya çıkan tükenmişlik, üç boyutla tanımlanır: duygusal tükenmişlik, duyarsızlaşma (kendi bakım veya hizmetinden yararlananlara karşı mesafeli bir tutum) ve kişisel başarıda azalma. Bir çalışmada katılanların yüzde 6'sı, tükenmişlikle ilişkili yüksek veya çok yüksek düzeyde duygusal tükenmişlik bildirmiştir (Gonçalves ve ark., 2019).

4.2. Şefkat Yorgunluğu

İkincil travma ve tükenmişlik dahil olmak üzere, şefkat stresine uzun süre maruz kalmanın sonucu olarak ortaya çıkan bir yorgunluk ve işlev bozukluğu durumu olarak tanımlanan şefkat

yorgunluğu, sağlık çalışanları arasında önemli bir endişe kaynağı olarak ortaya çıkmıştır (Kendrick, 2022). Üzüntü, depresyon, anksiyete ve azalmış özgüven gibi belirtiler bilişsel, duygusal, davranışsal, ilişkisel, somatik, mesleki ve ruhsal alanlara yayılır. Zararlı etkileri, hasta ihtiyaçlarına karşı duyarlılığın azalması, bakım kalitesinin düşmesi, hata oranlarının artması, depresyon ve anksiyetenin artması ve işyerinde stres ile sınırlı kalmaz. Sonuç olarak, devamsızlık ve işten ayrılma oranlarındaki artışlar, kuruluşun sürdürülebilirliğini tehdit eder (Chu, 2024). Bu nedenle, bakım verenlerin iş-yaşam dengesi, sınırlar belirleme, ruhsal sağlık ve sağlıklı beslenme, egzersiz, yeterli dinlenme, sosyal bağlantıların sürdürülmesi, boş zaman etkinlikleri ve ruhsal doyumu kapsayan kapsamlı öz bakım stratejileri geliştirmeleri teşvik edilmektedir. Şefkat yorgunluğunun önlenmesine odaklanan kurumsal programların uygulanması, bakım verenlerin memnuniyetini artırma ve risk faktörlerini azaltma potansiyeline sahiptir (Crabtree-Nelson ve ark.2022).

4.3. İş Tatmini

İşyeri ortamı, sağlık çalışanlarının görevlerini etkili bir şekilde yerine getirmek için gerekli koruyucu mekanizmaları geliştirme veya azaltma potansiyeline sahiptir; bu mekanizmalardan biri, yapılan işten duyulan memnuniyettir. İş memnuniyeti, kişinin işini veya iş deneyimlerini değerlendirmesinden kaynaklanan olumlu bir duygusal tepki olup, fiziksel ve psikososyal işyeri ortamı ile ilişkili olarak değerlendirilmesi gereken duygusal sağlığın önemli bir alanıdır (Barros ve ark., 2022).

İşyerinde psikososyal bir risk faktörü olan iş tatmini, çeşitli tepkilere yol açar ve çok sayıda faktörden etkilenir, böylece sağlık çalışanlarının hedeflerine ulaşmalarını ve genel çalışma tutumlarını etkiler. Bello, Oni ve Salawu, Nijerya'daki bir eğitim hastanesinde sağlık çalışanları arasında iş tatmini ve psikolojik sağlık arasındaki ilişkiyi inceledi. Bulguları, sağlık çalışanlarının sadece yaklaşık beşte birinin işlerinden memnun olduğunu, yaklaşık dörtte üçünün ise daha fazla değerlendirme gerektiren olası psikolojik morbidite sergilediğini ortaya koydu. İş memnuniyeti puanları ile Genel Sağlık Anketi (GHQ) puanları arasında zayıf ama anlamlı bir negatif korelasyon gözlemlenirken, iş memnuniyeti ile psikolojik iyilik hali arasında da anlamlı bir ilişki saptanmıştır. Bu sonuçlar, hükümetin, politika yapımcıların ve hastane yönetiminin, özellikle çalışma koşullarını ve ücretleri iyileştirerek iş memnuniyetini artırmaya yönelik müdahaleler uygulaması gerektiğini vurgulamaktadır. Bu da psikolojik sağlığı ve üretkenliği güçlendirecektir (Bello ve ark., 2021).

5. HASTA BAKIMINA ETKİSİ

Sağlık hizmetleri çalışma ortamındaki sorunlar, sağlık çalışanlarının ruh sağlığını ve refahını etkiler ve bu da hasta bakımını etkiler. Pandemi, bu sorunların çoğunu ön plana çıkarmıştır (Havaei ve ark., 2022). Sağlık çalışanları günlük olarak duygusal olarak yorucu işler yaparlar ve bu nedenle, kötü çalışma ortamından kaynaklanan psikososyal sorunlar da dahil olmak üzere mesleki tehlikelere özellikle maruz kalırlar. Birkaç çalışma, çalışma koşullarının sağlık çalışanlarının genel ruh sağlığını ve yüksek strese hasta bakımı sunma becerilerini nasıl etkilediğini vurgulamıştır (Barros ve ark., 2022).

5.1. Bakım Kalitesi

Sağlık çalışanlarının zihinsel ve duygusal sağlığı, olumlu bir hasta deneyimi sağlamanın temel faktörlerinden biridir. Sağlık çalışanları, gerekli en son teknoloji ekipman ve modern sağlık altyapısı ile uygun şekilde desteklendiğinde, daha yüksek iş tatmini yaşar ve bu da daha yüksek bakım kalitesiyle sonuçlanır. Hemşirelerin anlamlı iş deneyimi, iş tatminlerini ve kalma niyetlerini öngören bir faktördür (Hannawa ve ark., 2022). Etkili iletişim, güvenliğin sağlanması ve hastane imajı gibi çalışma ortamı faktörleri, yatarak tedavi sırasında hasta memnuniyeti ile önemli ölçüde ilişkilidir ve iletişim, ayakta tedavi sırasında hasta memnuniyeti

ile de ilişkilidir. Hemşirelerin iş memnuniyeti ve duygusal tükenmişliği, hasta güvenliği, bakım kalitesi, iş performansı, hasta memnuniyeti, şikayetler ve hemşirelerin işten ayrılma niyetini etkiler (Alzahrani, 2025).

Sağlık hizmetleri zorlu bir sektördür; ön saflarda çalışan insan kaynakları sürekli olarak zihinsel ve duygusal stresin kurbanı olmaktadır (Liu ve ark., 2021). Güvenli ve kaliteli bakım sunmak hasta memnuniyetini etkiler ve bu, evrensel sağlık hizmetleri çağında herhangi bir sağlık kuruluşunun rekabet avantajı açısından performansını değerlendirmede çok önemlidir. Her düzeyde, sağlık çalışanlarının mesleki tükenmişlikten aşırı kaygı ve strese kadar zihinsel ve duygusal sağlık sorunları yaşadığı ve bunun da sundukları bakımın kalitesini olumsuz etkilediği açıktır (Zygiaris ve ark., 2022).

5.2. Hasta Güvenliği

Sağlık çalışanları, tüm hasta gruplarının güvenliğini sağlar. Sağlık çalışanlarının çalışma ortamını kontrol etme ihtiyacı, hasta güvenliği açısından önemli bir faktör olmaya devam etmektedir (Liu ve ark., 2021). İş hızı talepleri ve kritik durumdaki hasta sayısı, proaktif kontrollerle dengelenmelidir. Personel güvenliği riskleri arasında keneler, kıymıklar, mesleki sırt yaralanmaları ve biyolojik tehlikelerle temas sayılabilir. Hasta güvenliği riskleri arasında düşmeler ve ilaç hataları sayılabilir. Bu tehlikeler, işyeri tasarımının iyileştirilmesi yoluyla analiz edilmeli ve kontrol edilmelidir (Lupo ve ark., 2021).

5.3. Hasta Memnuniyeti

Hasta memnuniyeti, sağlık sektörünün önemli bir hedefidir. Hasta memnuniyeti, bir hastanın aldığı sağlık hizmetinden ve sağlık hizmeti sağlayıcısından ne derece memnun olduğu ile tanımlanır (Reddy ve Sreeram, 2020). Hasta memnuniyeti, hastanın sağlık hizmeti sağlayıcısının önerdiği tedavi planını takip edip etmemesini etkiler ve gelecekte sağlık hizmeti sağlayıcısıyla birlikte sağlık kararları alıp almayacağını etkileyebilir. Bu nedenle, yüksek hasta memnuniyetine duyulan ihtiyaç açıktır. Hastalar aldıkları bakımdan memnun olduklarında, tedavi planlarını takip etme olasılıkları daha yüksektir (Almoajel ve ark., 2022). Hastalar, kendi sağlık kararlarının alınmasında her zaman açık ve aktif bir rol oynamazlar. Bunun yerine, biyomedikal kültürde daha yüksek statüye sahip veya daha fazla güce sahip olduğu düşünülen bir sağlık hizmet sağlayıcısına güvenebilirler. Bu hastalar, sağlık hizmet sağlayıcılarıyla daha otoriter bir ilişki kurarlar ve sonuç olarak, bu senaryolarda sağlık kararlarından duydukları gerçek memnuniyet azalır (Lopes ve ark., 2023). Sağlık hizmet sağlayıcıları bu durumlarda hastadan hala sorumlu oldukları için, ahlaki bir yük altında kalırlar. Ek olarak, hastaların genomu, çevresi ve yaşam tarzı seçimleri, tedavi sonuçlarını etkileyebilecek faktörler olabilir ve bu da duygulardan arınmış akıllı sağlık kararları fikrini karmaşıklaştırır (Greene ve Ramos, 2021).

6. MÜDAHALELER VE STRATEJİLER

İşyerinin ortamı, sağlık çalışanlarının zihinsel ve duygusal sağlığını büyük ölçüde etkiler. Bu nedenle, sağlık çalışanları için uygun müdahaleler ve stratejiler gereklidir (Barros ve ark., 2022). Ruh sağlığı destek girişimleri yorgunluğu ve duygusal tükenmişliği azaltır. Organize sağlık programları yorgunluğu azaltır ve iş memnuniyetini artırır. Eğitim ve gelişim çabaları üretkenliği en üst düzeye çıkarır ve duygusal istikrarı artırır. Bu girişimler stresi ve kaygıyı hafifletirken, tükenmişlik, depresyon, şefkat yorgunluğu ve psikosomatik semptomları önler (Vrablik ve ark., 2019).

6.1. Ruh Sağlığı Destek Programları

Sağlık kuruluşları bünyesinde özel ruh sağlığı hizmetleri sunmak, çalışanların işle ilgili psikolojik zorlukları yönetmelerine yardımcı olabilir. Bu programlar, danışmanlık ve psikolojik

tedavi yöntemleri dahil olmak üzere yapılandırılmış destek sunar ve zamanında müdahaleye başlamak için sıkıntı belirtilerinin erken tespitine yardımcı olur. Ayrıca, kuruluşlar genellikle risk altındaki personeli belirlemek için ihtiyaç değerlendirmeleri yapar ve böylece kaynakları etkili bir şekilde uyarlayabilir. Yardım arama davranışlarını teşvik etmek hala bir zorluktur ve özel sosyal yardım faaliyetleri, mevcut hizmetlerin kullanılmasını teşvik edebilir (Barros ve ark., 2022).

6.2. İşyerinde Sağlık Girişimleri

İşyerinin sağlık çalışanlarının zihinsel ve duygusal sağlığı üzerindeki olumsuz etkileri, etkili müdahalelerin aciliyetini ortaya koymaktadır. İşyerinde sağlık programları umut verici bir yaklaşım sunmaktadır. Bu tür programlar, risk faktörlerini azaltan ve destek sağlayan bir dizi stratejiyi içermekte, böylece hem fiziksel çevrenin güvenliğini hem de psikososyal alanın konforunu artırmaktadır (Pai ve ark., 2022). Sağlık çalışanları yüksek düzeyde stresle karşı karşıya oldukları için, bu nüfus grubu için özel olarak birçok girişim tasarlanmıştır (Barros ve ark., 2022). Sağlık girişimlerinin avantajlarından biri, çalışanların fiziksel, psikolojik ve sosyal yaşam kalitesini iyileştirme yetenekleridir. Bazı durumlarda, bu kazanımlar organizasyonel üretkenliğin artmasına ve devamsızlığın azalmasına yol açmaktadır. Ek faydalar arasında antibiyotik yönetimi, çalışanların daha fazla katılımı ve işgücü devrinin azalması sayılabilir (Ballard, 2012). Sağlık hizmetleri ortamında, işyerinde sağlığın iyileştirilmesi hasta memnuniyeti ile pozitif bir korelasyon göstermektedir. Ancak, sağlık programları, katılımı etkileyen kültürel ve sosyal faktörlere duyarlı olmalıdır.

6.3. Eğitim ve Gelişim

Bilgi ve eğitim, olumsuz çalışma deneyimlerinin etkilerini hafifletebilen ve sağlık çalışanlarının riskleri belirleyip kendilerini koruyabilmelerini sağlayan güçlü bir direnç kaynağıdır. Çok sayıda iş sağlığı ve güvenliği programı, tüm sektörlerde iş güvenliği ve sağlığının temel bir bileşeni olarak direncin teşvik edilmesinin önemini vurgulamaktadır (Barros ve ark., 2022). Bu nedenle, tüm sağlık çalışanları işyerindeki tehlikeler ve ilgili mesleki riskler konusunda başlangıç ve sürekli eğitime ihtiyaç duymaktadır.

Eğitim faaliyetleri, yerel çalışma ortamını karakterize eden tehlike türleri ve olası kaynakları hakkında bilgi sağlamalı ve iki ana hedefi olan net bir strateji sunmalıdır: sağlık çalışanlarını risk azaltma araçları ve önlemleri konusunda eğitmek ve (2) olumsuz olaylar meydana geldiğinde uygun müdahaleleri önermek. Konular arasında davranışsal ve örgütsel prosedürler, koruyucu ekipman kullanımı, hijyen uygulamaları, stres yönetimi teknikleri ve acil durum müdahale protokolleri yer alabilir (Smith ve ark., 2023).

İş faaliyeti için gerekli olan belirli tıbbi ve/veya güvenlik cihazlarının ve ekipmanlarının kullanımı ve bakımı ile ilgili ileri eğitimler sunulabilir. İşin fiili olarak yürütülmesi sırasında pratik becerilerle ilgili sorunlar ortaya çıktığında, çalışanların gerekli deneyimi kademeli olarak ve fiili ihtiyaçlara göre edinmelerini sağlamak için iyi tasarlanmış işbaşı eğitim programları sunulmalıdır (Mamonto ve ark., 2025).

7. POLİTİK ETKİLERİ

Kuruluşlar, COVID-19 pandemisiyle ilişkili fiziksel ve duygusal riskleri daha etkili bir şekilde yönetmek için politikalarını yenilemeye çalışmıştır. Öneriler arasında afet yönetim planlarının uygulanması, yeterli kişisel koruyucu ekipman (KKD) sağlanması, personele zamanında temel eğitim verilmesi, özel psikolojik destek ve danışmanlık programları geliştirilmesi, aile üyelerine telekomünikasyon desteği sunulması ve teşvikler ile sosyal sigorta hizmetlerinin değerlendirilmesi yer almaktadır (Muteeb ve ark., 2023). Fazla mesai yapılmaması, vardiya saatlerinin kısaltılması ve dönüşümlü çalışma programlarının farklı şekilde uygulanması da sağlık çalışanlarının tükenmişlik hissini önlemeye yardımcı olabilir. Takip anketleri yoluyla

psikolojik etkinin erken ölçülmesi, psikolojik ilk yardım, sürekli psikolojik bakım ve olay sonrası danışmanlık, ruh sağlığının iyileşmesinde çok önemli adımlardır. Araştırmacılar, pandemi sırasında ve sonrasında rol gerilimi, tükenmişlik, başa çıkma stratejileri, etik çatışmalar, psikolojik destek ve davranışsal-ruh sağlığı sorunlarını ele alan prosedür ve kılavuzlara acil ihtiyaç olduğunu vurgulamıştır (Hedqvist ve ark., 2025).

Genel sağlık çalışmalarına ruh sağlığı desteği ve danışmanlık hizmetlerinin dahil edilmesi bir öncelik olarak belirlenmiştir. Sağlık hizmetleri müfredatına ruh ve duygusal sağlık eğitimi dahil eden eğitim politikaları, yeni klinisyenlerin mesleğe başlamadan önce dayanıklılıklarını geliştirebilir. İşle ilgili yaralanma ve hastalık tazminatını genişleten politika değişiklikleri, gelecekteki salgın ve krizlerde sağlık çalışanlarını korumak için gereklidir (Douglas ve ark., 2024). Mevcut pandeminin ardından, hastane akreditasyon prosedürleri, sağlık kuruluşlarının personelinin ruhsal ve duygusal sağlığını ne kadar iyi desteklediğine dair değerlendirmeleri bir kalite göstergesi olarak dahil edebilir. Son olarak, ruh sağlığı araştırmalarına ayrılan fonların artırılması, daha incelikli ve destekleyici politikalar için daha güçlü bir kanıt temeli sağlayacaktır (Moorhouse ve ark., 2025).

7.1. Düzenleyici Çerçeveler

Kamu otoriteleri ve devlet kurumları, işyerinde ruh sağlığını, kapsayıcı ve uyumlu işyerleri ve işgücü piyasalarını desteklemeyi amaçlayan işgücü ve ekonomi piyasası politikalarının geliştirilmesinde stratejik bir unsur olarak görmektedir (Wu ve ark., 2021). Sağlıklı bir çalışma ortamını desteklemek, Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri'nin (SKH'ler), özellikle SKH 8.3: Üretken faaliyetleri, insana yakışır işlerin yaratılmasını, girişimciliği, yaratıcılığı ve yeniliği destekleyen politikaları teşvik etmek hedefine ulaşılmasına katkıda bulunur. İşyerinde ruh sağlığı ile ilgili politika çerçevelerinin geliştirilmesi, çalışanların refahının optimizasyonu için rehberlik ve destek sağlamayı amaçlamaktadır (Kelloway ve ark., 2023).

Avrupa Birliği'nde, AB Ruh Sağlığı İttifakı ve Avrupa Ruh Sağlığı ve Refahı Paketi, işyerinde ruh sağlığı koşullarının iyileştirilmesini desteklemiştir. Dünya Sağlık Örgütü (WHO), stresi ve tükenmişliği azaltmak ve şiddeti önlemek için gerekli şartları belirleyerek işyerinde ruh sağlığını teşvik etmek için stratejiler geliştirmiştir. Ulusötesi düzeyde, Avrupa Komisyonu, Avrupa Topluluğu ve Avrupa Konseyi'nin politika önerileri ve operasyonel tavsiyeleri, işyerinde ruh sağlığı ve refahın korunması ve teşvik edilmesi için eylemlerin geliştirilmesi ve uygulanmasına adanmıştır (Singh ve ark., 2022). Üye devlet hükümetleri ve paydaşlar da aynı yönde girişimlerde bulunmuştur. Çerçeve Direktifinin (12 Haziran 1989 tarihli 89/391 sayılı Konsey Direktifi) 6. kılavuzu, işverenin stresin kaynağında harekete geçme ve özellikle örgütsel riskler dahil olmak üzere psikososyal risklerle ilgilenme yükümlülüğünü belirlemektedir (Søvold ve ark., 2021). Ayrıca, Avrupa Topluluğu Uyum Stratejik Kılavuzları, işyerinde ruh sağlığı ve refahını teşvik etmeye yönelik bir eylem içermektedir; bu kılavuzlar, üye devletlere, çalışanların mesleki stres ve psikofiziksel sıkıntıları önlemeye yönelik eylemlerini yönlendirmeleri için tavsiye edilmektedir (Malik ve ark., 2023).

7.2. Kurumsal Politikalar

Kurumlar, sağlık çalışanlarının zihinsel ve duygusal sağlığını korumada önemli bir rol oynar. Düzenleyici kurumlar ve meslek örgütleri genellikle personel oranı, çalışanların tükenmişliği ve işyerinde şiddet konusunda kılavuzlar ve öneriler yayınlar.

Birçok düzenleyici kurum, özel ihtiyaçlarına uygun politikalar oluşturma yetkisini bireysel sağlık tesislerine devretse de genel odak noktası, çalışanların sağlığı ve güvenliği için eyalet direktiflerine uygun güvenli çalışma koşullarının sürdürülmesidir (Havaei ve ark., 2021). Örneğin Kanada'da, Kanada İş Kanunu (İş Sağlığı ve Güvenliği Yönetmelikleri) 124(1.1) maddesi altında, çalışanları hastalık veya yaralanma riskini artıran işyeri tehlikelerinden

korumayı amaçlayan ayrıntılı hükümler içermektedir. İş saatleri, zorunlu molalar ve işyerinde genel ruh sağlığını etkileyen diğer hükümler özel yönetmeliklerle düzenlenmiştir. Kanada İş Sağlığı ve Güvenliği Programı, işverenler, politika yapımcılar ve Güvenlik ve Sağlık Komiteleri veya temsilcileri için iş sağlığı ve güvenliği konusunda gelişmiş rehberlik ve bilgi sağlayarak bu görevleri desteklemektedir (Havaei ve ark., 2021).

7.3. Değişim için Savunuculuk

Sağlık profesyonelleri, her gün sayısız hasta ve müşterinin sağlığı ve refahından doğrudan sorumludur. Bu nedenle, işlerini verimli ve etkili bir şekilde yapma becerileri, sadece kuruluşları için değil, toplum için de son derece önemlidir. Sonuç olarak, işyeri ortamında yapılacak herhangi bir değişiklik önerisi, kapsamlı bir şekilde gerekçelendirilmeli ve beklentiler gerçekçi bir şekilde ortaya konulmalıdır (Rathi ve ark., 2023).

Yukarıdaki kanıtlardan hareketle, yapıcı değişim yoluyla savunuculuk için bir gerekçe kolayca bulunabilir. Benzer girişimlerin uygulanmasına rehberlik edecek çok sayıda yayın mevcuttur. Bununla birlikte, özellikle Avustralya'nın özel sektöründe sağlık hizmetleri işyeri ortamları üzerine yapılan ileri düzey araştırmalar hem sınırlı hem de önemlidir (Al Yahyaei ve ark., 2022).

Sağlık çalışanları, mevcut çalışma yapıları içinde hafifletilmesi zor olan yüksek psikososyal risklerle karşı karşıyadır. Bu riskler, onların zihinsel sağlığını doğrudan tehdit etmekte ve bu nedenle değişimin aciliyetini artırmaktadır. Bu arada, bu fenomenlerin altında yatan nedenlerin daha ayrıntılı olarak araştırılması gerekmektedir (Barros ve ark., 2022).

8. VAKA ÇALIŞMALARI

Sağlık çalışanlarının zihinsel ve duygusal sağlığını geri kazanmak ve dolayısıyla hasta bakımını iyileştirmek için özel ve etkili müdahaleler gereklidir. İki vaka çalışması, işyerine bağlı stres faktörlerinin etkisini ve destekleyici önlemlerin potansiyel faydalarını göstermektedir (Havaei ve ark., 2021).

44 yaşındaki bir hemşire ameliyat geçirdi ve oğlu, reçete edilen ilaçları almada sigorta ile ilgili gecikmelerle mücadele etti, bu da zaten bozulmuş olan ruhsal durumunu daha da kötüleştirdi (Maglalang ve ark., 2021).

Artan talepler ve işyerinde asgari düzeyde destekle mücadele eden 45 yaşındaki bir hemşire yardımcısı, kronik yorgunluk, ilgisizlik ve yetersizlik ile karakterize edilen tükenmişlik yaşadı (Barros ve ark., 2022). Bireysel danışmanlık, esnek çalışma saatleri ve akran desteği yoluyla yapılan müdahale, hemşire yardımcısının stresi yönetmesini, pozitifliğini geri kazanmasını ve etkili bir şekilde çalışmaya devam etmesini sağladı. Bu, tükenmişliği azaltmak ve refahı artırmak için önerilen stratejilerle uyumluydu (Cohen ve ark., 2023).

8.1. Başarılı Müdahaleler

Sağlık çalışanlarına odaklanan işyeri girişimleri de dahil olmak üzere, ruh sağlığını destekleyen müdahaleler, araştırmanın merkezi bir alanını oluşturmaktadır. Bir grup, işyerini fiziksel çevre, örgütsel kültür, psikososyal çevre, politikalar ve müdahalelerden oluşan karmaşık bir sistem olarak tanımlamıştır (Van ve ark., 2021). Sağlık kuruluşlarına odaklanan yazarlar, müdahalelerin işyerindeki stres faktörlerinin altında yatan mekanizmaları ele aldığını savunmuştur. Örgütsel müdahaleler, iletişim ve motivasyonun çalışanların tasarıma katılımını teşvik ettiği durumlarda sonuçları iyileştirmektedir (Lipschitz ve ark., 2023, Renwick ve ark., 2024).

Sağlık çalışanlarının ruh sağlığı, örgütsel müdahalelerle iyileştirilebilir. Daha iyi iş organizasyonu, esnek çalışma düzenlemeleri veya gelişmiş mesleki yetkinliklere odaklanan müdahaleler, özellikle tükenmişlik konusunda olumlu sonuçlar vermektedir. İşyerleri,

iyileştirilmiş iş akışını keşfetmeye, sürekli mesleki gelişimi desteklemeye ve dinlenme ve iyileşme için daha iyi fırsatlar sunmaya teşvik edilmektedir. Bu yaklaşımlar, sağlıklı işyeri ortamları oluşturmak ve sürdürmek için genellikle daha az kaynağa sahip olan küçük ve orta ölçekli işletmelerde denenmeye davet etmektedir (Zaçe ve ark., 2021).

8.2. Başarısızlıklardan Alınan Dersler

COVID-19 salgını, yeterince hazırlıklı olmayan bir dünyayı ortaya çıkarmıştır. Bu dünyada hükümetler, kuruluşlar ve nüfus genel olarak “parçalanma” (anomi, sosyologların kullandığı klasik bir terimdir) durumundadır, belirsizlik artmakta ve tamamen olumsuz olarak algılanan durum psikolojik olarak daha da travmatik hale gelmektedir (Barros ve ark., 2022). Pandeminin sonuçlarını öngörme, önleme ve bunlara yanıt verme konusundaki başarısızlıklar, sağlık çalışanlarını travmatik deneyimlerle ve insan sağlığını korumaya yönelik mesleki çabalarına yönelik hakaretlerle baş başa bırakmıştır (Lupo ve ark., 2021).

Kapsamı veya süresi, karmaşıklığı, aciliyeti veya kurumların kapasitesi ile ölçülen krizler, müdahale çabalarının ve etkilerinin nasıl yönetileceği konusunda ciddi sorunlar ortaya çıkarmaktadır. Bu tür durumlarda, karar vericiler hazırlıksız yakalanır, kriz müdahalesini nasıl yönetecekleri konusunda kararsız kalırlar (Alogoskoufis ve ark., 2021). Genellikle çelişkili, yanlış, eksik ve güvenilmez bilgilerle karşı karşıya kalan karar vericiler, hızlı ama dikkatli bir şekilde durumu kavramak ve aynı zamanda hızlı bir şekilde müdahale etmek zorundadır. Yüksek belirsizlik ve muğlaklık, müdahaleleri genellikle etkisiz hale getirirken, yoğun mikro-politik ortam, yavaş ve kesintisiz bir analiz yapılmasını engeller. Bu nedenle krizler, mevcut kurumlar için büyük bir stres testi işlevi görür (Khunger, 2022). Normalliğin perdesini kaldırarak sistemin zayıflıklarını ortaya çıkarırlar. Krizlerin en kötü boyutlarının başarısızlık analizi, gelecekteki olayların etkilerini hafifletmek için hafifletme stratejilerinin tasarlanmasını sağlar. Çoğu durumda, başarısızlık kriz veya acil durum planlarının eksikliğinden değil, koordinasyon çabalarının başlatılmaması da dahil olmak üzere mevcut acil durum planlarının basitçe göz ardı edilmesinden kaynaklanır (Van Loo, 2022).

9. GELECEKTEKİ ARAŞTIRMA YÖNLERİ

COVID-19 pandemisi bağlamında işyeri faktörlerinin sağlık çalışanlarının ruh sağlığı üzerindeki uzun vadeli etkisine ilişkin araştırmalar sınırlı kalmaktadır. Sağlık çalışanlarının karşılaştığı psikososyal risklerin kapsamlı bir şekilde anlaşılması da aynı şekilde yetersizdir, bu da iş-sağlık ilişkilerinden kaynaklanan daha az görünür sonuçların değerlendirilmesini engellemektedir. Bu nedenle, sağlık çalışanlarının duygusal stresini önlemek ve psikolojik refahını artırmak için çalışma ortamında destek ağının geliştirilmesi gerekmektedir (Barros ve ark., 2022).

9.1. Ortaya Çıkan Eğilimler

COVID-19 salgını, dünya çapında derin ekonomik, sosyal ve psikolojik etkiler yaratmıştır. Son veriler, anksiyete ve depresyon prevalansında önemli artışlarla birlikte ruh sağlığında önemli bir bozulma olduğunu göstermektedir. Sağlık çalışanları en savunmasız gruplar arasında yer aldıkları, çok büyük bir iş yükü, stres ve yüksek enfeksiyon riskiyle karşı karşıya oldukları için sağlık sektörü özellikle etkilenmiştir (Barros ve ark., 2022).

Çalışma ortamı, sağlık çalışanlarının ruhsal ve duygusal sağlığını önemli ölçüde etkilemekte ve stres, tükenmişlik, anksiyete, depresyon, duygusal yorgunluk ve şefkat yorgunluğu gibi olumsuz sonuçlara katkıda bulunmaktadır. Bu etkileri hafifletmek için tasarlanan politika müdahaleleri, sorunun farklı aşamalarında değişen derecelerde etki göstermektedir. Kapsamlı bir inceleme, ortaya çıkan eğilimleri vurgulamakta ve sağlık çalışanlarının ruhsal ve duygusal sağlığı ile ilgili konularda gelecekteki çalışmaları yönlendirmek için ayrıntılı açıklamalar sunmaktadır (Barros ve ark., 2022).

10. SONUÇ

İşyeri ortamı, sağlık çalışanlarının zihinsel ve duygusal sağlığı üzerinde derin bir etkiye sahiptir. Bu inceleme, psikolojik sağlığı şekillendirmede bu bağlamsal faktörlerin merkezi önemini vurgulamış ve özellikle COVID-19 krizi bağlamında sağlık personelinin korunmasının gerekliliğini altını çizmiştir (Barros ve ark., 2022). Bireysel özellikler veya işle ilgili koşullar tarafından belirlenen çok sayıda faktör, zihinsel ve duygusal sonuçları büyük ölçüde belirler. Bu sorunların ele alınması, yapısal sorunları, mesleki uygulamaları, ilişkileri ve işyeri kültürünü kapsayan bütüncül bir yaklaşım gerektirir. İşyerinde sürdürülebilirliği, bakımı ve refahı artırmak zor olsa da sağlık sektöründe uygulanan sınırlı girişimler, bu alandaki bilgileri ilerletmek için değerli fırsatlar sunmaktadır (Havaei ve ark., 2021).

KAYNAKÇA

- Adamopoulos, I. P., & Syrou, N. F. (2022). Workplace safety and occupational health job risks hazards in public health sector in Greece. *European Journal of Environment and Public Health*, 6(2), em0118.
- Almoajel, A., Alshamrani, S., & Alyabsi, M. (2022). The relationship between e-health literacy and breast cancer literacy among Saudi women. *Frontiers in Public Health*, 10, 841102.
- Alogoskoufis, S., Dunz, N., Emambakhsh, T., Hennig, T., Kaijser, M., Kouratzoglou, C., ... & Salleo, C. (2021). ECB economy-wide climate stress test: Methodology and results (No. 281). ECB Occasional Paper.
- Al Yahyaei, A., Hewison, A., Efstathiou, N., & Carrick-Sen, D. (2022). Nurses' intention to stay in the work environment in acute healthcare: a systematic review. *Journal of Research in Nursing*, 27(4), 374-397.
- Alzahrani, N. (2021). The effect of hospitalization on patients' emotional and psychological well-being among adult patients: an integrative review. *Applied Nursing Research*, 61, 151488.
- Alzu'Bi, A., Alomar, A. A., Alkhaza'Leh, S., Abuarqoub, A., & Hammoudeh, M. (2024). A review of privacy and security of edge computing in smart healthcare systems: issues, challenges, and research directions. *Tsinghua Science and Technology*, 29(4), 1152-1180.
- Ballard, D. A. (2012). Factors influencing acceptance of a worksite wellness program in a major urban healthcare system-A cross-sectional analysis.
- Barros, C., Baylina, P., Fernandes, R., Ramalho, S., & Arezes, P. (2022). Healthcare workers' mental health in pandemic times: the predict role of psychosocial risks. *Safety and Health at Work*, 13(4), 415-420.
- Batanda, I. (2024). Prevalence of burnout among healthcare professionals: a survey at fort portal regional referral hospital. *Npj mental health research*, 3(1), 16.
- Bello, S., Oni, T. E., & Salawu, M. M. (2021). Job satisfaction and psychological health among health workers in Lagos State teaching hospital, Nigeria. *Annals of Ibadan postgraduate medicine*, 19(2), 147-155.
- Chen, Y. H., Lou, S. Z., Yang, C. W., Tang, H. M., Lee, C. H., & Jong, G. P. (2022). Effect of marriage on burnout among healthcare workers during the COVID-19 pandemic. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19(23), 15811.
- Chirico, F., Ferrari, G., Nucera, G., Szarpak, L., Crescenzo, P., & Ilesanmi, O. (2021). Prevalence of anxiety, depression, burnout syndrome, and mental health disorders among healthcare workers during the COVID-19 pandemic: a rapid umbrella review of systematic reviews. *J Health Soc Sci*, 6(2), 209-220.
- Chu, L. C. (2024). Effect of compassion fatigue on emotional labor in female nurses: Moderating effect of self-compassion. *Plos one*, 19(3), e0301101.
- Cohen, C., Pignata, S., Bezak, E., Tie, M., & Childs, J. (2023). Workplace interventions to improve well-being and reduce burnout for nurses, physicians and allied healthcare professionals: a systematic review. *BMJ open*, 13(6), e071203.
- Crabtree-Nelson, S., DeYoung, P. M., Vincent, N. J., Myers, T. P., & Czerwinskyj, J. (2022). Compassion fatigue, compassion satisfaction, and burnout: A study of nurses in a large Texas health-care system. *Journal of nursing scholarship*, 54(6), 720-727.

- Douglas, I. S., Mehta, A., & Mansoori, J. (2024). Policy Proposals for Mitigating Intensive Care Unit Strain: Insights from the COVID-19 Pandemic. *Annals of the American Thoracic Society*, 21(12), 1633-1642.
- D'Silva, R., Balakrishnan, J. M., Bari, T., Verma, R., & Kamath, R. (2024). Unveiling the heartbeat of healing: exploring organizational culture in a tertiary Hospital's emergency medicine department and its influence on employee behavior and well-being. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 21(7), 912.
- Farzianpour, F., Abbasi, M., Foruoshani, A. R., & Pooyan, E. J. (2016). The relationship between Hofstede organizational culture and employees job burnout in hospitals of Tehran University of Medical Sciences 2014-2015. *Materia socio-medica*, 28(1), 26.
- Franklin, P., & Gkiouleka, A. (2021). A scoping review of psychosocial risks to health workers during the Covid-19 pandemic. *International journal of environmental research and public health*, 18(5), 2453.
- Fteropoulli, T., Kalavana, T. V., Yiallourou, A., Karaiskakis, M., Koliou Mazeri, M., Vryonides, S., ... & Nikolopoulos, G. K. (2025). Beyond the physical risk: Psychosocial impact and coping in healthcare professionals during the COVID-19 pandemic. *Journal of clinical nursing*, 34(12), 5234-5248.
- Fucuta-de-Moraes, M. L., & Ruths, J. C. (2023). Prevalence of symptoms of burnout syndrome in primary health care professionals. *Revista Brasileira de Medicina do Trabalho*, 21(1), e2023813.
- Greene, J., & Ramos, C. (2021). A mixed methods examination of health care provider behaviors that build patients' trust. *Patient education and counseling*, 104(5), 1222-1228.
- Gonçalves, A., Fontes, L., Simões, C., & Gomes, A. R. (2019). Stress and burnout in health professionals. In *Occupational and environmental safety and health* (pp. 563-571). Cham: Springer International Publishing.
- Habtu, Y., Kumie, A., Selamu, M., Harada, H., & Girma, E. (2024). Prevalence and determinants of occupational depression, anxiety, and stress among Ethiopian healthcare workers. *Scientific Reports*, 14(1), 21817.
- Hannawa, A. F., Wu, A. W., Kolyada, A., Potemkina, A., & Donaldson, L. J. (2022). The aspects of healthcare quality that are important to health professionals and patients: A qualitative study. *Patient education and counseling*, 105(6), 1561-1570.
- Havaei, F., Ma, A., Staempfli, S., & MacPhee, M. (2021, Ocak). Hemşirelerin COVID-19 sırasında ruh sağlıklarını etkileyen işyeri koşulları: Kesitsel bir anket çalışması. *Sağlık Hizmetlerinde (Cilt 9, Sayı 1, s. 84)*. MDPI.
- Havaei, F., Ji, X. R., MacPhee, M., & Straight, H. (2021). Identifying the most important workplace factors in predicting nurse mental health using machine learning techniques. *BMC nursing*, 20(1), 216.
- Hedqvist, A. T., Praetorius, G., Ekstedt, M., & Lindberg, C. (2025). Entangled in complexity: An ethnographic study of organizational adaptability and safe care transitions for patients with complex care needs. *Journal of Advanced Nursing*, 81(9), 5528-5545.
- Herrera, D., Sanz, M., Shapira, L., Brotons, C., Chapple, I., Frese, T., ... & Vinker, S. (2023). Association between periodontal diseases and cardiovascular diseases, diabetes and respiratory diseases: Consensus report of the Joint Workshop by the European Federation of Periodontology (EFP) and the European arm of the World Organization

- of Family Doctors (WONCA Europe). *Journal of Clinical Periodontology*, 50(6), 819-841.
- Kelloway, E. K., Dimoff, J. K., & Gilbert, S. (2023). Mental health in the workplace. *Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior*, 10(1), 363-387.
- Kendrick, A. (2022). Compassion fatigue, burnout, and the emotional labor of educational workers. *The International Journal of Health, Wellness and Society*, 13(1), 31.
- Khunger, A. (2022). DEEP Learning for financial stress testing: A data-driven approach to risk management. *International Journal of Innovation Studies*.
- lafi Almutairi, R., Aditya, R. S., Kodriyah, L., Yusuf, A., Solikhah, F. K., Al Razeeni, D. M., & Kotijah, S. (2022). Analysis of organizational culture factors that influence the performance of health care professionals: A literature review. *Journal of public health in Africa*, 13(Suppl 2), 2415.
- Lipschitz, J. M., Pike, C. K., Hogan, T. P., Murphy, S. A., & Burdick, K. E. (2023). The engagement problem: a review of engagement with digital mental health interventions and recommendations for a path forward. *Current treatment options in psychiatry*, 10(3), 119-135.
- Liu, S., Li, G., Liu, N., & Hongwei, W. (2021). The impact of patient satisfaction on patient loyalty with the mediating effect of patient trust. *INQUIRY: The Journal of Health Care Organization, Provision, and Financing*, 58, 00469580211007221.
- Lopes, M. C. C., Oliva, C. C. C., Bezerra, N. M. S., Silva, M. T., & Galvão, T. F. (2022). Relationship between depressive symptoms, burnout, job satisfaction and patient safety culture among workers at a university hospital in the Brazilian Amazon region: cross-sectional study with structural equation modeling. *Sao Paulo Medical Journal*, 140(3), 412-421.
- Lucas, G., Colson, S., Boyer, L., Inthavong, K., Haller, P. H., Lancon, C., ... & Fond, G. (2022). Risk factors for burnout and depression in healthcare workers: The national AMADEUS study protocol. *L'encephale*, 48(3), 247-253.
- Lupo, R., Lezzi, A., Conte, L., Santoro, P., Carvello, M., Artioli, G., ... & Carrierio, M. C. (2021). Work environment and related burnout levels: Survey among healthcare workers in two hospitals of Southern Italy. *Acta Bio Medica: Atenei Parmensis*, 92(Suppl 2), e2021009.
- Maglalang, D. D., Sorensen, G., Hopcia, K., Hashimoto, D. M., Katigbak, C., Pandey, S., ... & Sabbath, E. L. (2021). Job and family demands and burnout among healthcare workers: The moderating role of workplace flexibility. *SSM-population health*, 14, 100802.
- Mamonto, R. P., Jusuf, H., & Nurfadillah, A. R. (2025). Analysis of Factors Related to Consciousness Occupational Safety and Health (K3) in Students Class XII Automotive Department High School Vocational School (SMK) Negeri 3 Gorontalo. *International Journal of Health, Economics, and Social Sciences (IJHESS)*, 7(3), 1255-1264.
- Malik, A., Ayuso-Mateos, J. L., Baranyi, G., Barbui, C., Thornicroft, G., van Ommeren, M., & Akhtar, A. (2023). Mental health at work: WHO guidelines. *World Psychiatry*, 22(2), 331-332.
- Maresca, G., Corallo, F., Catanese, G., Formica, C., & Lo Buono, V. (2022). Coping strategies of healthcare professionals with burnout syndrome: a systematic review. *Medicina*, 58(2), 327.

- Merino, M., Tornero-Aguilera, J. F., Rubio-Zarapuz, A., Villanueva-Tobaldo, C. V., Martín-Rodríguez, A., & Clemente-Suárez, V. J. (2024, July). Body perceptions and psychological well-being: a review of the impact of social media and physical measurements on self-esteem and mental health with a focus on body image satisfaction and its relationship with cultural and gender factors. In *Healthcare* (Vol. 12, No. 14, p. 1396). MDPI.
- Moorhouse, B. L., Consoli, S., & Curle, S. M. (2025). Generative AI and the future of writing for publication: insights from applied linguistics journal editors. *Applied Linguistics Review*, 16(6), 2721-2747.
- Muteeb, G., Rehman, M. T., Shahwan, M., & Aatif, M. (2023). Origin of antibiotics and antibiotic resistance, and their impacts on drug development: A narrative review. *Pharmaceuticals*, 16(11), 1615.
- Nechita, P., Oroian, B. A., Schipor, P. D., Enache, A. L., & Popa, M. V. (2025). The link between work stress, absenteeism, and sickness absence: The impact of burnout on healthcare workers. *Bulletin of Integrative Psychiatry*, (2).
- Pai, P., Olcoñ, K., Allan, J., Knezevic, A., Mackay, M., Keevers, L., ... & Hadley, A. M. (2022). The SEED Wellness Model: A workplace approach to address wellbeing needs of healthcare staff during crisis and beyond. *Frontiers in Health Services*, 2, 844305.
- Pedersen, J., Graversen, B. K., Hansen, K. S., & Madsen, I. E. H. (2024). The labor market costs of work-related stress: A longitudinal study of 52 763 Danish employees using multi-state modeling. *Scandinavian Journal of Work, Environment & Health*, 50(2), 61.
- Pega, F., Náfrádi, B., Momen, N. C., Ujita, Y., Streicher, K. N., Prüss-Üstün, A. M., ... & Woodruff, T. J. (2021). Global, regional, and national burdens of ischemic heart disease and stroke attributable to exposure to long working hours for 194 countries, 2000–2016: A systematic analysis from the WHO/ILO Joint Estimates of the Work-related Burden of Disease and Injury. *Environment international*, 154, 106595.
- Rafi'i, M. R., Hanif, S. A. M., & Bin Daud, F. (2025). Exploring the link between healthcare organizational culture and provider work satisfaction: a systematic review. *BMC health services research*, 25(1), 904.
- Rathi, S., Resuggan, R., & Parsons, D. (2023). Assessing the research capacity and culture of allied health workforce in a national private healthcare organisation. *Australian Health Review*, 47(4), 509-517.
- Reddy, K. V. R., & Sreeram, A. (2020). A REVIEW AND FUTURE DIRECTIONS OF OPEN-ENDED TAX SAVING MUTUAL FUND SCHEMES IN INDIA. *Management*, 1, 9-09.
- Renwick, L., Pedley, R., Johnson, I., Bell, V., Lovell, K., Bee, P., & Brooks, H. (2024). Mental health literacy in children and adolescents in low-and middle-income countries: a mixed studies systematic review and narrative synthesis. *European child & adolescent psychiatry*, 33(4), 961-985.
- Rugulies, R., Aust, B., Greiner, B. A., Arensman, E., Kawakami, N., LaMontagne, A. D., & Madsen, I. E. (2023). Work-related causes of mental health conditions and interventions for their improvement in workplaces. *The Lancet*, 402(10410), 1368-1381.
- San Juan, N. V., Aceituno, D., Djellouli, N., Sumray, K., Regenold, N., Syversen, A., ... & Vindrola-Padros, C. (2021). Mental health and well-being of healthcare workers during

- the COVID-19 pandemic in the UK: contrasting guidelines with experiences in practice. *BJPsych open*, 7(1), e15.
- Say, A., & Çakır, D. (2021). The effect of delayed medical care process on patients in the Covid-19 pandemic. *EJONS International Journal on Mathematic, Engineering and Natural Sciences*, 17(1), 1-9.
- Shetty, R. S., Kamath, G. B., Rodrigues, L. L., Nandineni, R. D., & Shetty, S. R. (2024). The impact of the physical environment on staff in healthcare facilities: a systematic literature review. *Buildings*, 14(9), 2773.
- Singh, V., Kumar, A., & Gupta, S. (2022). Mental health prevention and promotion—A narrative review. *Frontiers in psychiatry*, 13, 898009.
- Smith, K. (1997). Environmental hazards: assessing risk and reducing disaster. *Environment International*, 23(3), 422-422.
- Søvold, L. E., Naslund, J. A., Kousoulis, A. A., Saxena, S., Qoronfleh, M. W., Grobler, C., & Münter, L. (2021). Prioritizing the mental health and well-being of healthcare workers: an urgent global public health priority. *Frontiers in public health*, 9, 679397.
- Şahin, C. U., & Kulakaç, N. (2022). Exploring anxiety levels in healthcare workers during COVID-19 pandemic: Turkey sample. *Current Psychology*, 41(2), 1057-1064.
- Wei, H., Sewell, K. A., Woody, G., & Rose, M. A. (2018). The state of the science of nurse work environments in the United States: A systematic review. *International journal of nursing sciences*, 5(3), 287-300.
- Wu, A., Roemer, E. C., Kent, K. B., Ballard, D. W., & Goetzel, R. Z. (2021). Organizational best practices supporting mental health in the workplace. *Journal of occupational and environmental medicine*, 63(12), e925-e931.
- Van Loo, R. (2022). Stress Testing Governance. *Vand. L. Rev.*, 75, 553.
- Van Wilder, L., Pype, P., Mertens, F., Rammant, E., Clays, E., Devleesschauwer, B., ... & De Smedt, D. (2021). Living with a chronic disease: insights from patients with a low socioeconomic status. *BMC family practice*, 22(1), 233.
- Vrablik, M. C., Chipman, A. K., Rosenman, E. D., Simcox, N. J., Huynh, L., Moore, M., & Fernandez, R. (2019). Identification of processes that mediate the impact of workplace violence on emergency department healthcare workers in the USA: results from a qualitative study. *BMJ open*, 9(8), e031781.
- Zaçe, D., Hoxhaj, I., Orfino, A., Viteritti, A. M., Janiri, L., & Di Pietro, M. L. (2021). Interventions to address mental health issues in healthcare workers during infectious disease outbreaks: a systematic review. *Journal of psychiatric research*, 136, 319-333.
- Zhenjing, G., Chupradit, S., Ku, K. Y., Nassani, A. A., & Haffar, M. (2022). Impact of employees' workplace environment on employees' performance: a multi-mediation model. *Frontiers in public health*, 10, 890400.
- Zygiaris, S., Hameed, Z., Ayidh Alsubaie, M., & Ur Rehman, S. (2022). Service quality and customer satisfaction in the post pandemic world: A study of Saudi auto care industry. *Frontiers in psychology*, 13, 842141.

BÖLÜM 9

ÇALIŞMA YERİNİN ERGONOMİK OLARAK DÜZENLENMESİ

Yeter AKKAYA¹

¹ Öğr. Gör. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Mülkiyet Koruma ve Güvenlik Bölümü, İş Sağlığı ve Güvenliği Programı, yeter.akkaya@dpu.edu.tr, Orcid No: 0000-0002-0512-530X

1. GİRİŞ

Günümüzün endüstriyel üretim sistemlerinde insan faktörü, iş verimliliği ve sürdürülebilir performansın en önemli bileşenlerinden biri haline gelmiştir. Çalışanların fiziksel, bilişsel ve psiko-sosyal özelliklerinin dikkate alınmadığı iş ortamlarında yorgunluk, dikkat azalması, kas-iskelet sistemi rahatsızlıkları ve iş kazaları kaçınılmaz olur. Bu nedenle, işyerlerinin ergonomik ilkelere uygun olarak düzenlenmesi, yalnızca konfor ve verimlilik açısından değil, sağlık, güvenlik ve motivasyonu sürdürmek için de stratejik bir gereklilik olarak kabul edilmektedir.

Ergonomik çalışma yeri düzenlemesi, insan-makine-çevre etkileşiminin tüm yönlerini optimize etmeyi amaçlayan çok disiplinli bir yaklaşımdır. Bu yaklaşım, işi kişiye uyarlamaya dayanır ve antropometrik, fizyolojik, psikolojik, bilgilendirici ve güvenlik temelli düzenlemeleri kapsar. Çalışma koşullarının çalışanların anatomik ve fizyolojik sınırlarına uygun olarak tasarlanması hem bireysel hem de kurumsal düzeyde performansı artırır. Literatürdeki bulgular, uygun ergonomik düzenlemelerin çalışan yorgunluğunu azalttığını, verimliliği artırdığını ve iş kazası oranlarını önemli ölçüde düşürdüğünü göstermektedir (Karwowski ve Marras, 1998; Grandjean ve Kroemer, 1997). Bu nedenle ergonomi yalnızca bir tasarım süreci değil, aynı zamanda insan odaklı bir işyeri kültürünün de temel taşıdır.

2. ERGONOMİ

Ergonomi, insanların anatomik özellikleri, antropometrik karakteristikleri, fizyolojik kapasitesi ve endüstriyel çalışma ortamında mevcut olan tüm faktörlerden kaynaklanabilecek psiko-sosyal stresler altındaki toleranslarını dikkate alarak, sistem verimliliğinin ve insan-makine-çevre uyumunun temel ilkelerini belirlemeye çalışan çok disiplinli bir bilim dalıdır. Başka bir deyişle, insanı çeşitli açılardan inceleyen, dayanıklılık sınırlarını belirleyen ve işi insana, insanı ise işe uyarlamayı araştıran disiplinler arası bir alandır (Erkan, 2003).

Ergonomi, insanların çalışma alanlarıyla olan etkileşimini iyileştirmek ve geliştirmek için bilimsel yöntemlerden faydalanan bir alandır. Ergonominin asıl amacı, iş sistemlerinde güvenliği, verimliliği ve genel yaşam kalitesini artırmaktır (Fernandez, 1995). Ergonomi, kişilerin anatomik özelliklerini, antropometrik verilerini, fiziksel yetenek ve sınırlamalarını dikkate alarak; insan anatomisinin makineler ve çevre ile uyumluluğunu ve insan anatomisini etkileyebilecek psiko-sosyal stresleri inceleyerek sistem verimliliğinin temel ilkelerini belirlemeye çalışmaktadır. (Karwowski, 2005). Ergonomik tasarım, Kas-İskelet Sistemi Rahatsızlıklarının (KİSR'nin) önlenmesinde, yorgunluğun en aza indirilmesinde ve üretkenliğin artırılmasında; çalışma ortamındaki mobilya düzeni, ekipman seçimi, aydınlatma ve havalandırma gibi faktörlerin optimize edilmesiyle kritik bir rol oynar. Ergonomi yalnızca fiziksel değil, aynı zamanda psikososyal ve organizasyonel unsurları da ele alır. Ergonominin uygulanabileceği alanlar ise şunlardır:

- İş istasyonu ve çalışma ortamının tasarımı,
- İş süreçleri ile görevlerin insanı merkeze alan bir şekilde değerlendirilmesi,
- Sağlık, güvenlik ve çalışan memnuniyetinin artırılması,
- Sürdürülebilir üretim ve işyeri kültürünün geliştirilmesidir (Hasanain, 2024).

Ergonomik stratejiler, iş kazalarını ve meslek hastalıklarını azaltmaya, çalışanların fiziksel ve ruhsal sağlığını korumaya, verimlilik ve iş kalitesini artırmaya ve ayrıca çalışan memnuniyeti ile motivasyonunu geliştirmeye katkı sağlamaktadır. Ergonomi, insan odaklı bir yaklaşımı benimseyerek, çalışma ortamlarının daha güvenli, sağlıklı ve verimli hale getirilmesini hedefler (Fernandez, 1995).

Ergonomi, tüm yaşam alanlarında bireylerin konforunu, rahatlığını ve işlevselliğini artırmaya yönelik çalışmaları kapsayan bir bilim dalıdır. Ergonominin temel ilkeleri şunlardır:

- **Sağlık ve Güvenliğin Artırılması:** Fiziksel ve zihinsel olarak daha konforlu bir çalışma ortamı oluşturmak, çalışanlar arasındaki stres seviyesini azaltmaktadır. Ergonomik olarak tasarlanmış iş yerleri, işle ilgili kazaların önlenmesine katkı sağlamaktadır. Doğru duruşun sağlanması, araç ve ekipmanların uygun şekilde kullanılması ve tekrarlayan hareketlerden kaçınılması gibi ergonomik uygulamalar, kas ve hareket problemlerinin önlenmesine olanak tanımaktadır.
- **Üretkenliği Artırmak:** Ergonomi, insan-makine etkileşimini geliştirerek hata olasılığını azaltır. Ergonomik olarak tasarlanmış çalışma ortamları, çalışanların verimliliğini ve yeteneklerini artırır ve iş süreçlerini iyileştirir. Ergonomik düzenlemeler, görevlerin daha verimli ve etkili bir şekilde yerine getirilmesini sağlar.
- **Konforu ve Memnuniyeti Sağlamak:** Ergonomik tasarım, konfor ve memnuniyeti teşvik ederek çalışma ortamını önemli ölçüde iyileştirir. Hem konforlu hem de ergonomik olarak optimize edilmiş bir çalışma alanı, verimliliğin artmasına katkı sağlar. Ergonomik uygulamalar aynı zamanda bireylerin zihinsel yükünü hafifleterek daha verimli ve sağlıklı çalışma koşullarının oluşmasını kolaylaştırır.
- **İnsan-Makine Etkileşimini Geliştirmek:** Bireylerin fiziksel ve zihinsel yetenekleriyle uyumlu araçlar ve ekipmanlar oluşturmak, daha uyumlu bir çalışma ortamı sağlamaktadır.
- **Ekonomik Verimliliği Artırmak:** Sağlıklı ve güvenli çalışma koşulları, çalışan bağlılığını artırır, iş gücü sürekliliğini sağlar ve personel değişim oranlarını düşürür. Sağlık sorunlarının ve iş yeri kazalarının azalması, iş gücü maliyetlerinde azalmaya yol açar.

Ergonomik uygulamalar hem bireysel hem de kurumsal düzeyde fayda sağlamayı amaçlayan iyileştirmelerdir (Hasanain, 2024; Bridger, 2008; Afroz ve Haque, 2021; Sławińska ve Zwolankiewicz, 2021).

3. ERGONOMİK ÇALIŞMA YERİ DÜZENLEME

İşyerinin ergonomik düzenlemesi, çalışma ortamının ve işin, insana uyumunun dikkate alınarak organize edilmesi anlamına gelir. Bu düzenleme, çalışanların fiziksel, bilişsel ve psikososyal ihtiyaçlarını karşılayan bir çalışma ortamı oluşturmayı amaçlayan sistematik bir süreçtir. Çevresel koşullar ise, iş sistemini etkileyen ve bazı durumlarda iş sistemi tarafından üretilen faktörlerdir; bunlar arasında fiziksel (aydınlatma, gürültü, sıcaklık vb.), örgütsel (çalışma saatleri vb.) ve sosyal (ücretlendirme vb.) faktörler bulunur. Çalışma ortamı, işi yapan kişinin anatomik, fizyolojik ve psikolojik özellikleri ile kapasitesine uygun olduğunda, görev ile birey arasında uyum sağlanır ve en az yorulmayla en yüksek verim elde edilir (Şimşek, 1994).

Ergonomik çalışma yeri düzenlemesi, çalışanların sağlığını korumak, iş verimliliğini artırmak ve iş kazalarını önlemek amacıyla çalışma ortamını insan ihtiyaçlarına göre tasarlamayı hedefler. Doğru ergonomik uygulamalar, çalışanların hem fiziksel hem de psikolojik açıdan iyi olma halini destekler ve iş performansını olumlu etkiler. Ergonomik düzenlemeler, masa, sandalye, monitör, klavye ve diğer ekipmanların vücut ölçülerine uygun şekilde yerleştirilmesinin yanı sıra, aydınlatma, havalandırma ve gürültü kontrolünün de göz önünde bulundurulmasını içerir. İşyeri tasarımı, antropometrik ölçümler, iş akışı, ekipman yerleşimi, aydınlatma, gürültü, sıcaklık ve çalışma duruşu gibi birçok değişkenin birlikte değerlendirilmesini gerektirir. Doğru uygulamalar kas-iskelet sistemi

rahatsızlıklarını, yorgunluğu ve iş kazalarını azaltır; çalışan memnuniyeti, verimlilik ve yaratıcılığı artırır. Ergonomik ortamlar, işle ilgili stresi azaltarak çalışanların psikolojik sağlığını da destekler (Makhbul, Shukor ve Muhamed, 2022).

İnsanlar, elverişsiz koşullarda bile yüksek kapasiteli işler yapabilme yeteneğine sahiptir; ancak bu durum insancıl olarak değerlendirilemez. Bir çalışma sisteminin ergonomik yapısı ardışıklık, yapılabirlik, tolere edilebilirlik, kabul edilebilirlik, hoşlanılabilirlik ve kendini gerçekleştirebilirlik şeklinde beş kritere göre değerlendirilir. Bu kriterler, iş tasarımı da hedeflenen amaçlardır ve hiyerarşik bir yapıya sahiptir (canergonomi.com). İşin bireye uyumunu sağlama çabalarının temel unsurlarından biri olan işyerinin ergonomik düzenlemesi ise beş ana bölümden oluşur (Şimşek, 1994). Bunlar:

- Fizyolojik Çalışma Yeri Düzenleme
- Psikolojik Açından Çalışma Yeri Düzenleme
- Enformasyon Tekniğine Dayalı Çalışma Yeri Düzenleme
- Güvenlik Tekniğine Dayalı Çalışma Yeri Düzenleme
- Antropometrik Çalışma Yeri Düzenleme

3.1. Fizyolojik Çalışma Yeri Düzenleme

İnsanlar ister evde ister işyerinde olsun, günlük yaşamlarında sıcaklık, karanlık ve gürültü gibi çeşitli çevresel stres etkenleriyle karşılaşır. Bu faktörlerin insan sağlığını ve iş verimliliğini etkileyeceği kesin olarak bilinmektedir. Bir kişi fiziksel ve zihinsel kapasitesinin ötesinde çalışmaya zorlandığında yorgun düşer ve bunun sonucunda solunum, dolaşım, kas-sinir sistemi ve enerji metabolizması gibi hayati fonksiyonlar zorlanır. Yorgunluk, iş verimliliğini ve motivasyonu azaltır, kazalara ve yaralanmalara yol açar (Vimalanathan ve Babu, 2014).

Fizyolojik çalışma yeri düzenlemesi, çalışanların fiziksel kapasiteleri, enerji harcamaları ve biyomekanik özellikleri dikkate alınarak çalışma ortamının tasarlanması sürecidir. Bu düzenlemenin amacı, işin gerekliliklerini insan vücudunun sınırlarıyla uyumlu hale getirmektir. Temel hedef, çalışanlar üzerindeki fizyolojik yükü azaltmak, yorgunluğu önlemek, performansı artırmak ve sağlıklı bir çalışma süreci sağlamaktır (Grandjean ve Kroemer, 1997).

3.1.1. Kassel Çalışma

İşyerinde gerçekleştirilen görev türlerini statik ve dinamik görevler olarak ikiye ayırabiliriz. Statik görevlerde kaslar sürekli olarak gergin kalır. Kan akışı ve oksijenlenme yeterince sağlanmadığı için hem biyokimyasal hem de fizyolojik yorgunluk oluşur. Uzun süreli statik çalışma insan vücudunda kalıcı hasara yol açabilir. Bu zararları uygun işyeri düzenlemesiyle önlemek mümkündür. Bunu sağlamak için;

- ✓ Uygun çalışma ve dinlenme süreleri düzenlenmelidir.
- ✓ Duruşa dikkat edilmeli, statik duruşlardan kaçınılmalıdır.
- ✓ Kas yüklenme yönü, vücudun uzun eksenine paralel olmalıdır.
- ✓ Statik görevlere kıyasla dinamik görevler tercih edilmelidir.
- ✓ Kaldırma işlemlerinde uygulanan kuvvetler, sistemin destek noktasına göre simetrik olmalıdır.
- ✓ Ağır işler, daha güçlü kas gruplarına verilmelidir.
- ✓ Bir görev yerine getirilirken, vücudumuzun doğal duruşundan mümkün olduğunca az sapması sağlanmalıdır (Bridger, 2008).

3.1.2. Çevresel Faktörlere Dayalı Çalışma Yeri Düzenleme

Çevre, normal koşullarda insanlara uygun hale getirilmelidir. Uygun olmayan çalışma koşulları (gürültü, aydınlatma, titreşim vb.) ek bir yük oluşturur. Bu yüklenme sonucunda vücutta yorgunluk belirtileri ortaya çıkar. Konforlu görünen ve zihinsel çalışma gerektiren ofis ortamlarında bile, uygun olmayan ofis koltukları ve masa sandalyeleri gibi fiziksel çevre kışulları çalışanların sağlığı üzerinde birçok olumsuz etkiye sahip olup performanslarını düşürür. Verimliliği artıran ve performansı iyileştiren konfor, sağlık ve güvenlik; insan performansını etkileyen çevresel stres faktörlerini en aza indirmeyi ve bunları kişinin fiziksel çevresinin tasarımına uygulamayı içerir.

3.2. Psikolojik Açıdan Çalışma Yeri Düzenleme

İşyeri düzenlemesinin psikolojik açıdan amacı, çalışanı monoton işlerde harekete geçirecek ve motivasyonunu artıracak konforlu bir ortam yaratmaktır. Ergonomik tasarımın psikolojik boyutu, en az fiziksel boyutu kadar, iş verimliliği, motivasyon, stres düzeyleri ve genel iyi oluş üzerinde belirleyici bir etkiye sahiptir. Bu sayede, işyerinde sadece düzen ve güvenlik sağlanmakla kalmaz, aynı zamanda iş performansının artmasına da katkıda bulunulur. İş psikolojisine göre, müzik yayını, bitki ve çiçeklerin yerleştirilmesi ve renk düzenlemeleri işyerinin düzenlenmesinde önemli bir rol oynamaktadır (Vischer, 2008).

Müzik Yayınları: Fabrikalarda arka planda çalınan müzik, özellikle tekrarlayan ve monoton işlerde üretkenliği artırabilir. Araştırmalar, müzik yayınlarının üretimi yaklaşık %4 oranında artırabileceğini göstermektedir. Sabah saatlerinde çalınan müziğin üretime etkisi, diğer zamanlara göre daha yüksektir. Benzer şekilde, öğle yemeğinden sonra çalınan müzik de üretimi yaklaşık %2,5 oranında artırabilir. Müzik yayınının etkili olabilmesi için, dinleyiciyi rahatsız etmemesi ve ses seviyesinin uygun olması önemlidir (Qing-Hua, 2008).

Renk Düzenlemeleri: Uyumlu ve doğru seçilen renkler, çalışanların moralini yükseltir ve psikolojik iyilik hallerini destekler. Bu da çalışanların işlerine daha motive ve verimli bir şekilde devam etmelerini sağlar. Uygunsuz renkler, göz yorgunluğu, bitkinlik ve işe karşı isteksizlik yaratabilir. Bu durum iş kalitesinin düşmesine ve işten ayrılma oranlarının artmasına yol açabilir. Renkler aynı zamanda tehlikeli bölgeleri ve kaçış yollarını vurgulamak için de kullanılır. Bu sadece çalışan güvenliğini artırmakla kalmaz, aynı zamanda onların iş ortamında kendilerini daha güvende hissetmelerine yardımcı olur (Pelit ve Gülen, 2018).

Bitki ve Çiçeklerin Yerleştirilmesi: Ofis ortamında bitki ve çiçek bulundurmanın çalışan psikolojisi üzerindeki etkisiyle ilgili doğrudan bilimsel bulgular bulunmamaktadır. Ancak, çevresel düzenlemelerin genel olarak stres yönetimi ve motivasyonun artırılmasında önemli olduğu bilinmektedir. Bitki ve çiçeklerin etkilerinin incelenmesi için daha fazla bilimsel çalışmaya ihtiyaç vardır.

3.3. Enformasyon Tekniğine Dayalı Çalışma Yeri Düzenleme

Bilgi teknolojisine dayalı çalışma alanı düzenlemeleri, bilgi ve iletişim teknolojilerinin (BİT) iş ortamına entegrasyonu sonucunda ortaya çıkan dijital ergonomi kavramını ifade eder. Bu yaklaşım, çalışanların bilgiye erişimi, dijital araçlarla etkileşimi ve bilişsel yük seviyeleri arasında bir denge sağlamayı amaçlar. Enformasyon teknolojileri, çalışma ortamlarının organizasyonunda köklü değişiklikler yaratmıştır. Bilgisayarlar, mobil cihazlar, sensörler, yapay zeka destekli sistemler ve sanal/uzaktan çalışma araçları, modern işyerlerinde bilgi akışının temelini oluşturur. Ancak, bu

sistemler uygun ergonomik düzenlemelerle desteklenmezse, zihinsel yorgunluk, görsel stres ve bilişsel tükenmişlik gibi sorunlara yol açabilir. Bilgi teknolojilerine dayalı işyeri düzenlemeleri, modern çalışma yaşamının temel gereksinimleri arasında yer almaktadır. Dijital teknolojilerin hızla geliştiği günümüzde, ergonomik ilkelerin bilgi sistemlerine entegre edilmesi; çalışan sağlığı, verimlilik ve sürdürülebilir iş performansı açısından son derece önemlidir. Bu yaklaşım, fiziksel ergonomi ile bilişsel ergonomi arasındaki köprüyü kurarak insan ile teknoloji arasındaki uyumu sağlamayı hedeflemektedir. Enformasyon tekniğine dayalı çalışma yeri düzenlemesi, iş süreçlerinde verimlilik, iletişim ve bilgi yönetimi açısından büyük avantajlar sunar. Ancak, dijital okuryazarlık ve bilgi güvenliği gibi alanlarda sürekli gelişim ve dikkat gerektirir (Helander, 2005).

Duyuma Yoluyla Enformasyon Algılama: Duyarak bilgi algısı, bireylerin çevresel veya dijital kaynaklardan gelen işitsel uyarılar yoluyla bilgi edinme sürecini ifade eder. Bunun avantajı, bir kişinin böyle sinyalleri belirli bir yöne bakmak zorunda kalmadan algılayabilmesidir. İnsan işitsel sistemi belirli frekans aralıklarındaki sesleri algılar ve bunları anlamlı bilişsel çıktılara dönüştürür. Çalışma ortamlarında bu tür bilgi akışı; uyarı sinyalleri, duyulabilir bildirimler, makinelerden gelen geri bildirim sesleri veya sözlü iletişim yoluyla gerçekleşir. Ancak, işitsel bilgiler görsel bilgilere kıyasla kısa süreli bellekte daha kısa süreyle kalır. Aşırı gürültü veya karmaşık ses ortamları, bilginin yanlış algılanmasına, dikkatin dağılmasına ve hata oranlarının artmasına yol açabilir. Akustik sinyaller diğer çalışanları ilgilendirmiyorsa, onları rahatsız edici veya dikkat dağıtıcı olmamalıdır. Bu bağlamda, işitsel bildirimlerin bilişsel ergonomi açısından açık, kısa ve ayırt edici şekilde tasarlanması önemlidir (Wickens ve ark., 2021; Doğan ve Çataltepe, 2018).

Bilginin duyma yoluyla algılanmasının etkinliği hem akustik çevre koşullarına hem de işitsel dikkat düzeyine bağlıdır. Gürültü kirliliği, yankılanma ve düşük ses kalitesi, işitsel bilginin doğruluğunu azaltırken stres seviyelerini artırır. Bu nedenle, çalışma alanlarında ses düzenlemesi ergonomik bir gereklilik haline gelmiştir. İşitsel ergonomi kapsamında, acil durumlarda kullanılan alarm tonlarının diğer seslerden kolayca ayırt edilebilir olması, telefon veya sistem uyarılarının belirli desibel seviyeleriyle sınırlandırılması ve konuşma anlaşılabilirliğini artıracak akustik düzenlemeler yapılması önerilmektedir. Bu sayede, çalışanların işitsel kanalla aldığı bilginin hem doğruluğu hem de işlevselliği artmakta; iş kazası, yanlış karar verme ve bilişsel yorgunluk riskleri azalmaktadır (Leather, Beale ve Sullivan, 2003).

Dokunma ve Hissetme Yoluyla Enformasyon Algılama: Dokunma ve hissetme yoluyla enformasyon algılama, özellikle çalışma ortamlarında dokunmatik ekranlar, kontrol panelleri ve makine ekipmanları gibi arayüzlerde kritik öneme sahiptir. Araştırmalar, dokunsal geri bildirimin (haptic feedback) kullanıcı performansını ve güvenliğini artırdığını göstermektedir. Dokunsal geri bildirim, kullanıcıların görev tamamlama süresini %25-45 oranında kısaltmakta ve hata oranlarını azaltmaktadır. Özellikle görsel ve işitsel yükün yüksek olduğu ortamlarda, dokunsal uyarılar alternatif ve etkili bir bilgi aktarım kanalı sunar. Dokunsal geri bildirim, kullanıcıların zihinsel yükünü azaltır, görevleri daha kolay ve güvenli algılamalarını sağlar. Kullanıcılar, dokunsal geri bildirimli arayüzlerde daha yüksek memnuniyet ve güvenlik hissi bildirmiştir. Dokunsal geri bildirim, görsel ve işitsel bilginin yetersiz veya aşırı olduğu durumlarda, bilgi aktarımını destekleyerek çoklu duyuşsal ergonomiye katkı sağlar. Bu, özellikle endüstriyel ve tıbbi uygulamalarda kritik öneme sahiptir. Dokunma ve hissetme yoluyla enformasyon algılama, iş ortamlarında hata oranlarını azaltır, görev performansını artırır ve kullanıcı memnuniyetini yükseltir. Dokunsal geri bildirim, özellikle karmaşık ve çoklu duyuşsal yükün olduğu ortamlarda vazgeçilmez bir ergonomik avantaj sunar (Grushko ve diğ., 2021).

3.4. Güvenlik Tekniğine Dayalı Çalışma Yeri Düzenleme

İşyerlerinin güvenlik tekniği esasına göre düzenlenmesi, bir işyerinin fiziksel, mekanik ve organizasyonel unsurlarının çalışan güvenliğini en üst düzeye çıkaracak şekilde tasarlanması sürecidir. Bu yaklaşım, çalışma ortamında ortaya çıkabilecek mekanik, elektriksel, kimyasal veya

fiziksel tehlikelerin sistematik olarak ortadan kaldırılmasını veya en aza indirilmesini amaçlar (ÇSGB, 2013). Güvenlik mühendisliği, yalnızca koruyucu ekipman kullanımını değil; aynı zamanda makine yerleşimini, acil çıkış planlarını, işaretleme sistemlerini, güvenli mesafe düzenlemelerini ve ergonomik kontrol mekanizmalarını da kapsar. Bu nedenle, güvenliğe dayalı bir yerleşim planı hem kazaların önlenmesine hem de çalışanların risk algısının güçlendirilmesine katkı sağlar (Manuele, 2014).

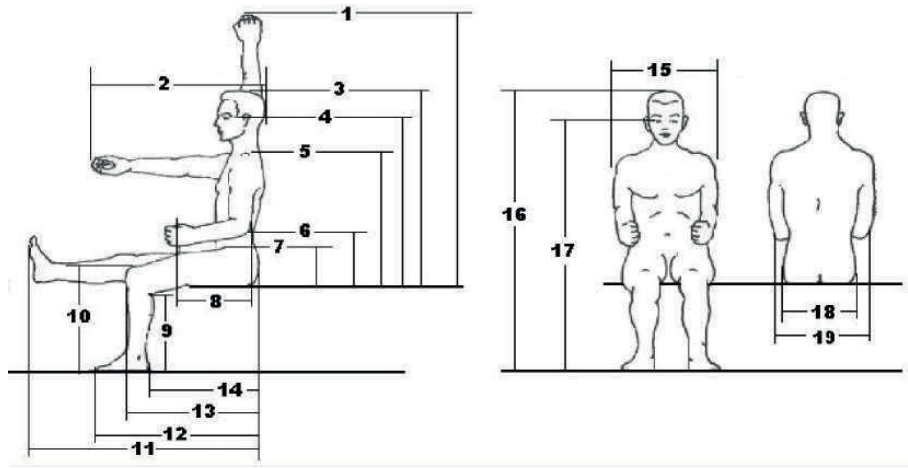
Güvenlik odaklı düzenlemeler, “önleme hiyerarşisi” ilkesine dayanır. Buna göre, en etkili yaklaşım, tehlikeyi kaynağında ortadan kaldırmaktır; bu mümkün değilse, risk mühendislik kontrolleriyle azaltılmalı ve son çare olarak kişisel koruyucu donanımlar kullanılmalıdır. İşyerinin fiziksel düzeninde, makine koruyucuları, otomatik kapanma sistemleri, uygun zemin kaplama malzemelerinin seçilmesi, yeterli aydınlatma seviyelerinin sağlanması, acil durum butonlarının ulaşılabilir olması ve yangın algılama sensörlerinin doğru konumlandırılması büyük önem taşır. Ayrıca, iş akışının yönlendirilmesinde, tehlikeli ve güvenli bölgeler ayrılmalı, yaya ve araç trafiği planlanmalı ve uyarı işaretlerinin görsel tutarlılığı sağlanmalıdır (Dul ve Weerdmeester, 2003).

3.5. Antropometrik Çalışma Yeri Düzenleme

Antropometrik çalışma yeri düzenlemesi, çalışma ortamının çalışanların vücut ölçüleri ve fiziksel özellikleri dikkate alınarak tasarlanması sürecidir. “İnsan için tasarım” ilkesine dayanan bu yaklaşım; bireylerin boy, kol uzunluğu, oturma yüksekliği, göz hizası ve erişim mesafesi gibi ölçülerinin, iş araçlarına, makinelere, masalara, sandalyelere ve kontrol sistemlerine uyarlanması amaçlar (Sanders ve McCormick, 1998). Bu düzenleme, çalışanların doğal duruşlarını korumasına olanak tanıyarak; aşırı gerilme, uzanma veya eğilme hareketlerinden kaynaklanan kas-iskelet sistemi rahatsızlıklarını önler. Ayrıca, uygun antropometrik uyum iş verimliliğini artırır, yorgunluğu azaltır ve uzun vadede mesleki kazalara karşı önleyici bir etki yaratır (Grandjean ve Kroemer, 1997). Antropometrik verileri 3 başlık altında inceleyebiliriz.

Yapısal Antropometrik Veriler: Yapısal antropometrik veriler, bireylerin statik durumda (otururken veya ayakta dururken) alınan vücut ölçülerini ifade eder. Bu ölçümler, kemik ve yumuşak dokulardan oluşan vücut iskeletinin geometrik yapısını temsil eder. Yapısal ölçümlere örnek olarak boy, oturma yüksekliği, omuz genişliği, kol ve bacak uzunluğu, popliteal yükseklik ve göz seviyesi yüksekliği verilebilir. Bu veriler, masa yüksekliği, sandalye boyutları, raf yerleşimi ve görüş alanı gibi sabit ekipmanların tasarımında kullanılır. Yapısal antropometri genellikle ölçüm tahtası, antropometri veya üç boyutlu tarama sistemleri kullanılarak belirlenir ve toplumun farklı kesimlerine (cinsiyet, yaş, meslek) göre değişiklik gösterebilir. Tasarım sürecinde genellikle %5 – %95 aralığı kullanılarak çoğu bireyin ölçülerine uygunluk hedeflenir (Helander, 2005). Statik antropometri çalışmalarında kullanılan oturma halindeki boyutlar Şekil 1’de ve boyutların adları da Tablo 1’de verilmiştir. Statik antropometri çalışmalarında kullanılan ayaktaki boyutlar Şekil 2’de ve boyutların adları da Tablo 2’de verilmiştir (Dizdar, 2003).

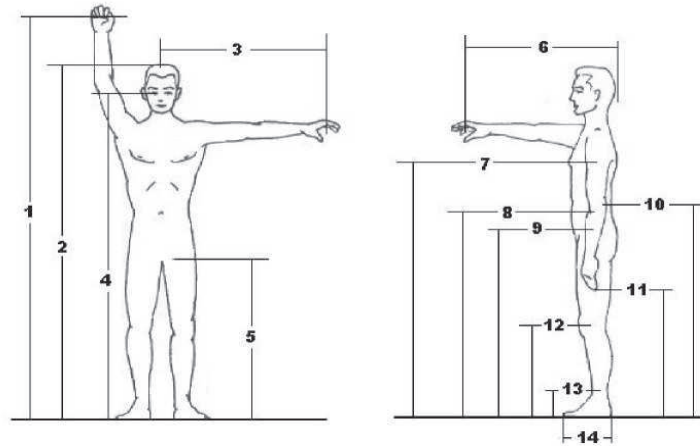
Fonksiyonel Antropometrik Veriler: Fonksiyonel antropometrik veriler, insan vücudunun hareket halindeyken gerçekleştirebildiği eylemleri değerlendiren dinamik ölçümlerdir. Bu veriler, uzanma, eğilme, dönme, oturma ve kalkma ile kavrama gibi hareket aralıklarını tanımlar. Fonksiyonel ölçümler; uzanma mesafesi, kontrol paneli tasarımı, araç kontrol ekipmanları ve iş istasyonu yerleşimi gibi insan-hareket ilişkisine dayalı alanlarda kullanılır. Örneğin, bir makine operatörünün eliyle erişebileceği maksimum mesafeyi belirlemek ya da bir montaj hattında uygun çalışma yüksekliğini tespit etmek, fonksiyonel antropometrik verilere dayanır. Benzer şekilde, bir sekreterin

Şekil 1: Statik antropometri çalışmalarında kullanılan oturma halindeki boyutlar (Dizdar, 2003).

Tablo 1. Oturarak Ölçülen Boyutlar

1	Oturarak Yukarıda Kavrama	11	Taban Kalça Mesafesi
2	Oturarak Önde Kavrama	12	Ayakucu Kalça Mesafesi
3	Oturma Yerinden Üst Boy	13	Diz Kalça Mesafesi
4	Oturma Yerinden Göz Yüksekliği	14	Oturma Derinliği
5	Oturma Yerinden Omuz Yüksekliği	15	Omuz Genişliği
6	Oturarak Bel Yüksekliği	16	Oturarak Boy Yüksekliği
7	Oturarak Kalça Yüksekliği	17	Oturarak Göz Yüksekliği
8	Dirsek Tutak Mesafesi	18	Oturma Yeri Genişliği
9	Oturarak Diz Altı Yüksekliği	19	Dirsekler Arası Genişlik
10	Oturarak Diz Üstü Yüksekliği		

Şekil 2: Statik antropometri çalışmalarında kullanılan ayaktaki boyutlar (Dizdar, 2003).

Tablo 2. Ayakta Ölçülen Boyutlar

1	El Kavrama Yüksekliği	8	Dirsek Yüksekliği
2	Baş Yüksekliği	9	Bacak Yüksekliği
3	Yanda Kavrama	10	Bel Yüksekliği
4	Göz Yüksekliği	11	El Kavrama Yüksekliği
5	Kalça Yüksekliği	12	Diz Yüksekliği
6	Önde Kavrama	13	Ayak Bileği Yüksekliği
7	Göğüs Yüksekliği	14	Ayak Uzunluğu

3.5.1 Antropometrik Ölçümlere İlişkin Uygulama Alanlarının Bazıları Şunlardır:

Boy uzunluğu: Bireyin başının en yüksek noktası yere dik bir şekilde ayakta durduğunda, başını yukarıda tutarak ve gözleri düz ileriye bakacak şekilde yerden olan dikey mesafesini ifade eder. Bu veri, kapıların ve geçiş boşluklarının minimum yüksekliğinin belirlenmesini sağlar. Genellikle kullanıcı grubunun %99'unu kapsayan değerler kullanılır.

Omuz genişliği: Her iki taraftaki deltoid kasları arasındaki maksimum mesafedir. Bu ölçüm, ekipman tasarımında, koridor, tünel, kapı ve açıklıkların genişliğinin belirlenmesinde, tiyatro ve toplantı salonlarındaki koltukların düzenlenmesinde, masa etrafındaki oturma düzenlerinde, sandalye sırtı ve sıralarının tasarımında ve kıyafet ölçülerinde kullanılır.

Oturma yüksekliği: Bireyin dik oturur pozisyonda iken oturduğu yüzeyin üstü ile başının en yüksek noktası arasındaki dikey mesafedir. Bu ölçü, oturur pozisyonda ekipman depolayan birimlerin erişilebilir şekilde yerleştirilmesi, yere bağlı engel ve asılı cihazların yüksekliğinin belirlenmesi ile sandalye sırtı ve benzeri unsurların tasarımında kullanılır. %95'lik değerinin kullanılması daha uygundur.

Göz yüksekliği: Oturduğu yüzeyin üstünden gözün dış köşesine kadar olan dikey mesafedir. İşitme ve görmeye yönelik tiyatro, toplantı odası, konferans salonu, televizyon stüdyosu gibi mekânların tasarımında ve mutfak aletleri, pencere gibi unsurların kolay görülüp erişilebilecek şekilde yerleştirilmesinde kullanılır. Uygun bir düzenleme için %5'ten %95'e kadar veya daha yüksek değerleri kullanılabilir.

Diz yüksekliği: Yerden diz kapağının orta noktasına kadar olan dikey mesafedir. Bu ölçü, oturma sıraları, masa ve tezgâh altı boşluklarının belirlenmesinde kullanılır. Tasarımda yeterli boşluk sağlanabilmesi için %95'lik değeri kullanılır.

Kol erişim mesafesi: Kollar ileri uzatıldığında ulaşılabilen en uzak mesafedir. Masa başı gibi çalışma alanlarında bu mesafelerin belirlenmesinde %5'lik değeri kullanılabilir. (Taifa ve Desai, 2017; Castellucci ve diğ., 2021).

3.5.2. Antropometrik Tasarımda İstatistiksel Uygulamalar

İç (Minimum) Boyutlar: İşyerinde iç boyutlar belirlenirken, bir kişinin sığabileceği en küçük alan için en büyük vücut ölçüsü (%95 veya %99) esas alınır. Örneğin, öğrencilerin dizlerini rahatça yerleştirebilecekleri masa altı alanlarının tasarımında, uzun boylu bireylere öncelik verilir. Eğer minimum kapı yüksekliği olarak %95 veya %99 erkek boyu değerleri seçilirse, uzun boylu kişiler de kapıdan geçebilecektir.

Dış (Maksimum) Boyutlar: Dış (maksimum) boyutlar belirlenirken, belirli çalışma alanlarına ulaşabilmesi gereken en küçük birey dikkate alınır ve %5 standart olarak alınır; böylece, dikkate alınan aralıktaki en küçük kişinin bile zorlanmadan ulaşabilmesi sağlanır. Örneğin, bir askılık yüksekliği ayarlanırken, daha kısa boylu bireylere öncelik verilir (Barli ve diğ., 2005).

4. SONUÇ

Ergonomik çalışma yeri düzenlemesi, çalışanların fiziksel, bilişsel ve psikososyal ihtiyaçlarının bütüncül şekilde ele alınmasını sağlayan sistematik bir yaklaşımdır. Günümüzde işyerleri sadece verimliliği artıran alanlar olarak değil, aynı zamanda çalışanların sağlık, güvenlik ve iyi oluşunu belirleyen sosyal sistemler olarak da görülmektedir. Bu nedenle, ergonomik uygulamaların iş ortamının her bileşenine entegre edilmesi gerekir. Ergonomik bir işyeri, çalışan ile iş arasındaki etkileşimin en iyi şekilde düzenlendiği; işin kişiye uyduğu ve kişinin işe uyum sağladığı bir sistemi temsil eder.

Ergonomik düzenleme süreci, fizyolojik, psikolojik, bilişsel, güvenlik ve antropometrik boyutlarıyla birlikte ele alındığında, çalışma ortamlarının hem fiziksel hem de zihinsel açıdan daha sürdürülebilir hale geldiği görülmektedir. Fizyolojik düzenleme, kas-iskelet sistemi üzerindeki yükü azaltırken; psikolojik düzenleme, motivasyon ve iş memnuniyetini artırır. Bilgi teknolojilerine dayalı düzenlemeler, dijitalleşen iş yaşamında bilgi akışını ve bilişsel dengeyi desteklerken, güvenliğe dayalı uygulamalar ise iş yeri kazalarını ve mesleki riskleri azaltır. Antropometrik verilerin doğru kullanılması, çalışanların vücut ölçülerine uyumlu, kişiselleştirilmiş çalışma alanlarının oluşturulmasını mümkün kılar. Bu beş bileşenin bir arada uygulanması ise ergonomik tasarımın etkinliğini en üst düzeye çıkarır.

Uygun ergonomik koşulların sağlandığı işyerlerinde, çalışanlar arasında yorgunluk, kas ağrısı, konsantrasyon eksikliği, hata oranları ve iş kazalarının sıklığı önemli ölçüde azalır. Ayrıca, ergonomik uygulamalar yalnızca fiziksel sağlığı değil, çalışanların zihinsel ve sosyal iyiliğini de destekler. Bu durum iş tatminini artırır, devamsızlık oranlarını düşürür ve kurumsal bağlılığı güçlendirir. Dolayısıyla, ergonomik düzenlemeler hem bireysel hem de kurumsal düzeyde uzun vadede ekonomik faydalar sağlar.

Sonuç olarak, ergonomik çalışma alanı düzenlemesi yalnızca bir mühendislik veya tasarım süreci değil, aynı zamanda insan faktörleri yönetiminin de anlaşılmasıdır. Çalışma ortamlarının ergonomik ilkelere göre planlanması hem çalışan sağlığının korunması hem de iş verimliliğinin artırılması açısından kritik öneme sahiptir. İnsan odaklı bir tasarım yaklaşımı benimsenmediği sürece, en ileri teknolojik sistemler bile beklenen verimliliği sağlamayacaktır. Bu nedenle, kuruluşlar ergonomiyi yalnızca bir gereklilik olarak değil, sürdürülebilir üretim ve kurumsal başarı için stratejik bir yatırım olarak görmelidir.

Ergonomik çalışma alanı düzenlemesi hakkında farkındalığın artırılması, eğitimlerin kapsamının genişletilmesi ve güncel yerel antropometrik verilerin kullanımının sağlanması, Türkiye’de iş sağlığı ve güvenliği kültürünün gelişimine önemli katkılar sağlayacaktır. Bu şekilde, ergonomi yalnızca bireysel konforu destekleyen bir bilim olarak değil, aynı zamanda toplumsal refahı artıran bir alan olarak da hem akademik hem de pratik anlamda değer kazanmaya devam edecektir.

KAYNAKÇA

- Afroz, S., ve Haque, M. I. (2021) Ergonomics in The Workplace for A Better Quality of Work Life. In Ergonomics for Improved Productivity, 503-511.
- Barlı, Ö., Aydintan, E., Elmalı, D., & Midilli, R. (2005). Anthropometric Evaluation Of The Kindergarten Children Furniture In Turkey. , 6, 385-404.
- Bridger, R. S. (2008). Introduction to Ergonomics, McGraw-Hill, USA. 529.
- Castellucci, H., Viviani, C., Molenbroek, J., Arezes, P., Martínez, M., Aparici, V., Bragança, S., & Bravo, G. (2021). Secular changes in the anthropometrics of Chilean workers and its implication in design. *Work*, 68, 137 - 147.
- Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı (ÇSGB). (2013). *İşyerlerinde fiziksel risk etmenleri rehberi*. İSGÜM Yayınları.
- Dizdar, E. (2003). Ergonomik İş İstasyonu Tasarımında İlk Adım “Antropometri”. *TTB Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi*, 4(14), 38-44.
- Doğan, H., & Çataltepe, Ö. A. (2018). Gürültünün insan sağlığı üzerine etkileri. *Sağlık ve Spor Bilimleri Dergisi*, 1(1), 29-38.
- Dul, J., & Weerdmeester, B. (2003). *Ergonomics for beginners: a quick reference guide*. CRC press.
- Erkan, N. (2003). Ergonomi, Verimlilik, Sağlık ve Güvenlik için İnsan Faktörü Mühendisliği, Sekizinci Basım, MPM Yayınları, Ankara.
- Fernandez, J. (1995). Ergonomics in the workplace. *Facilities*, 13, 20-27.
- Gönülalan, G., & Saçkan, F. (2021). The Importance of New Anthropometric Measurements in Detecting Cardio Metabolic Risk and Insulin Resistance in Patients with Polycystic Ovary Syndrome: Single Center Experience. , 5, 25-32.
- Grandjean, E., ve Kroemer, K. H. (1997). *Fitting the task to the human: a textbook of occupational ergonomics*. CRC press.
- Grushko, S., Vysocký, A., Oščádal, P., Vocetka, M., Novák, P., & Bobovský, Z. (2021). Improved Mutual Understanding for Human-Robot Collaboration: Combining Human-Aware Motion Planning with Haptic Feedback Devices for Communicating Planned Trajectory. *Sensors (Basel, Switzerland)*, 21.
- Hasanain, B. (2024). The Role of Ergonomic and Human Factors in Sustainable Manufacturing: A review. *Machines*, 12(3), 159.
- Helander, M. (2005). *A guide to human factors and ergonomics*. CRC press.
- <https://canergonomi.com/calisma-yerinin-ergonomik-olarak-duzenlenmesi/> Açık 18 Mart 2023 Erişim tarihi:10.10.2025
- Karwowski, W. (2005). Ergonomics and Human Factors: The Paradigms for Science, Engineering, Design, Technology and Management of Human-Compatible Systems. *Ergonomics*, 48(5), 436-463.
- Karwowski, W., ve Marras, W. S. (Eds.). (1998). *The occupational ergonomics handbook*. Crc Press.

- Koçyiğit, E., Arslan, N., & Köksal, E. (2018). Yetişkin bireylerde vücut farkındalığı ve antropometrik ölçümlerle ilişkisi. *Beslenme ve Diyet Dergisi*, 46(3).
- Leather, P., Beale, D., & Sullivan, L. (2003). Noise, psychosocial stress and their interaction in the workplace. *Journal of Environmental Psychology*, 23(2), 213-222.
- Makhbul, Z. K. M., Shukor, M. S., & Muhamed, A. A. (2022). Ergonomics workstation environment toward organisational competitiveness. *International Journal of Public Health Science*, 11(1), 157-169.
- Manuele, F. A. (2014). *Advanced safety management: Focusing on Z10 and serious injury prevention*. John Wiley & Sons.
- Pelit, E., & Gülen, M. (2018). İş-Çalışan Sağlığı ve Güvenliği Kapsamındaki Uygulamaların İşgörenlerin Kuruma Güvenlerine Etkisi Üzerine Bir Araştırma: Beş Yıldızlı Otel İşletmeleri Örneği - The Effect of Practices in Occupational - Employee Health and Safety on Employees Organizational Trust: A Case on Five Star Hotels. *Journal of Business Research - Turk*.
- Qing-Hua, K. (2008). Study on the Influence of Background Music on Productivity. *Mechanical Management and Development*.
- Sanders, M. S., & McCormick, E. J. (1998). Human factors in engineering and design. *Industrial Robot: An International Journal*, 25(2), 153-153.
- Sławińska, M., & Zwolankiewicz, A. (2021). Ergonomic Reengineering of Real-Time Human-Machine Interaction as A Safety Component of Modern Manufacturing Technologies. *European Research Studies Journal*, 24(s5), 166-178.
- Şimşek, M. (1994). Mühendislikte Ergonomik Faktörler, Marmara Üniv. *Teknik Eğitim Fakültesi Yayın*, (9).
- Taifa, I., & Desai, D. (2017). Anthropometric measurements for ergonomic design of students' furniture in India. *Engineering Science and Technology, an International Journal*, 20, 232-239.
- Vimalanathan, K., & Babu, T. (2014). The effect of indoor office environment on the work performance, health and well-being of office workers. *Journal of Environmental Health Science and Engineering*, 12.
- Vischer, J. C. (2008). Towards an environmental psychology of workspace: How people are affected by environments for work. *Architectural science review*, 51(2), 97-108.
- Wickens, C. D., Helton, W. S., Hollands, J. G., & Banbury, S. (2021). *Engineering psychology and human performance*. Routledge.

BÖLÜM 10

SEYYİD ŞERİF CÜRCÂNÎ'YE GÖRE İMAN'DA BİLGİ-TASDİK İLİŞKİSİ

*Raci TANRIKULU*¹

¹ Dr., Millî Eğitim Bakanlığı, Van, Türkiye; ORCID 0009-0009-5164-3544

Giriş

İman konusu Müslümanlar arasında erken dönemden itibaren tartışılmaya başlanmıştır. İmanın mahiyetine dair ortaya çıkan tarifler, Müslümanlar arasında farklı düşünce ekollerinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Özellikle imanın aslî unsuru olan tasdik bağlamında iman-amel, imanda artma-azalma, iman-İslam ilişkisi gibi hususlarda birçok ihtilaf gündeme gelmiştir. Kelam düşüncesinde iman ile ilgili tartışmalar genel itibariyle üç farklı görüşün ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu çalışmada kısaca bu ihtilafların taraflarına işaret etmekle imanın temel esası olan tasdik bağlamı üzerinde durulmaktadır. Çalışmanın sınırlarına riayet etmek babında yukarda bahsi geçen tartışmalara girilmeden, imanın tasdik ve bilgi ilişkisi irdelenmektedir. Kimi âlimler imanı sadece marifet, kimileri de sadece dil ile ikrarı yeterli görmüştür. Müslüman âlimlerin selefleri ise imanın tasdik, ikrar ve amel olduğunu kabul etmişlerdir. Müslümanların çoğunluğunu oluşturan Eş‘arî ve Matürîdîler ise imanın temel şartı olarak “tasdik” esasını; dil ile ikrarı ise imanın zaid esası olduğunu söylemişlerdir. Eş‘arî kelam ekolünün önemli ismi Seyyid Şerif Cürcânî de tasdiki imanın asli unsuru olarak kabul eder. Ona göre iman kalbin tasdiki ile mümkün olmaktadır. Bu tasdike konu olan birtakım bilgiler vardır ki Hz. Peygamber’in (s.) getirdiği bütün esasları kabul etmektir. Özellikle onun bilgiye dair tarifi ve bilginin kaynakları arasında saydığı “haber-i sadık”, imanın temelini oluşturmaktadır. Nihayetinde Allah’ın iman edilmesini istediği esaslar, insanın bilgi kaynaklarına hitap eden hususlar olduğu açıktır. Cürcânî, tasdikin ıskalanarak yapılan iman tariflerini aklî ve naklî birtakım delillerle reddetmektedir. Esasında burada üzerinde durulacak temel soru, “inanç konusunda tasdikten bilgiye mi; bilgiden tasdike mi gidildiği” problemidir. Bu problem inanç-mantık açısından tasdik-bilgi arasındaki temel farkı ortaya koymaya çalışmaktadır.

İmanın tarifinde başvurulmuş tasdik kavramı, kelam ve mantık ilimlerinde yakın anlamda kullanılan önemli bir kavramdır. Ancak yine de bu iki ilim geleneğinin kullandığı tasdik kavramının esas itibariyle farklı anlamlara geldiği hususunun tesbit edilmesi bu çalışmanın temel amaçlarından biridir. Yine iman söz konusu olduğunda tasdikten bilgiye doğru gitmenin; bilgiden tasdike doğru gitmenin farklı sonuçları üzerinde durulmaktadır.

Kelam düşüncesinde iman; mahiyet, bilgi, imanın nesnesi ile ilişkisi, iman-amel ve iman-ahlâk ilişkisi gibi farklı açılardan tartışılmalıdır. Konu, özellikle erken dönemde Müslümanlar arasında meydana gelen olaylar neticesinde “büyük günah” problemi bağlamında şiddetli tartışmalara konu olmuştur. Bu tartışmalar sadece farklı görüşler olarak kalmamış, farklı ekollerin ortaya çıkmasına sebep olduğu gibi Müslümanların gündemini de uzun süre meşgul etmiştir.¹ Zira iman dinin temeli ve din çerçevesinin ana temasını şekillendiren bir esastır. Buna binaen imanın önemi, mahiyeti; bilgi, amel, ahlak ile ilişkisini konu edinen birçok araştırma yapılmıştır. Ancak felsefî kelam dönemi âlimlerinden Seyyid Şerif el-Cürcânî’ye (ö. 816/1413) göre imanda bilgi-tasdik ilişkisine dair çalışmalara rastlanmadığından, Cürcânî’ye göre imanda tasdik-bilgi ilişkisi konusu ele alınmıştır.

Bilindiği üzere Müslüman düşüncesinde imanın tanımı ve mahiyetine dair farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Bu anlamda imanın mahiyeti konusunda temel bir ayırım olarak iman-amel birlikte değerlendirildiği gibi birbirinden ayrı olarak da telakki edilmiştir. Aynı şekilde imanın mahiyetine dair marifet (bilgi) merkezli değerlendirmeler de yapılmıştır. İmanın tanımı ve mahiyetine dair bu değerlendirmeler; iman-İslam, iman-amel ve iman-küfür ilişkisi ve sınırını da belirleme konularında doğrudan etkili olmuştur.

Cürcânî’nin yetiştiği ortamın sosyolojisini hatırlamak ve bir çerçeve çizmek, onun anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Bu anlamda Cürcânî’nin ilmi kişiliğine dair sosyolojik birkaç bilgi notunun verilmesi yerinde olacaktır.

Ebu’l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerîf Cürcânî, 740/1340 yılında Cürcân yakınlarında Takû’de dünyaya geldi. Dönemin önemli âlimleri; Kutbuddîn eş-Şirâzî (ö. 766/1365), Muhammed b. Mübarekşâh (ö. 784/1382’den sonra), el-Bâbertî (ö. 786/1384), Adudüddîn el-İcî’den

¹ Mustafa Aykaç, “İman Kavramı”, *Sistemik Kelam* (Ankara: Bilay Yayınları, 2021), 311.

(ö.756/1355) ders almıştır. Kâdızâde-i Rûmî (ö. 844/1440'tan sonra), Osmanlı'nın ilk şeyhu'l-İslamlarından Fahreddînî Acemî (ö. 865/1460-61 [?]) ve Muhammed b. Atâullah el-Herevî gibi önemli âlimlere ise hocalık yapmıştır. Sa'duddîn Taftazânî'nin (ö. 829/1426) çağdaş olan Cürcânî, uzun yıllar Şîraz'da müderrislik yaptıktan sonra Timur'un (ö.807/1405) kendisini Semerkant'a götürmesiyle burada da uzun yıllar baş müderrislik yapmıştır. Aynı zamanda dönemin Nakşibendî tarikatı şeyhlerinden Hâce Alâeddîn el-Attâr ile tanışmış ve ona intisap etmiştir. Timur'un ölümünden sonra Semerkant'tan tekrar Şîraz'a dönen Cürcânî, 816/1413 yılında vefat edene kadar, burada tedrisat-te'lifât işleri ile meşgul olmuştur.²

Çok yönlü bir âlim olan Cürcânî, bir kelim bilgini olmakla birlikte neredeyse bütün dinî ve aklî ilimlerde eser telif etmiştir. Günümüze kadar popülaritesini koruyan birkaç kelimci isimden biridir. Nitekim onun bu alanlarda yazdığı eserler ona “allâme” unvanının verilmesinde katkı sağlamıştır. Hatta onun yazdığı şerh ve haşiyelerin ünü orijinal eserin önüne geçmiş, âlimler tarafından çokça değer görmüştür. Nitekim onun Adudüddîn el-İcî'nin (ö. 756/1355) *el-Mevâkıf* eserine yazdığı *Şerhu'l-Mevâkıf* adıyla bilinen felsefe ve kelim eseri, asırlar boyunca medreselerde ders kitabı olarak okutulmuştur. Fıkıhta Hanefî mezhebini benimseyen Cürcânî, itikatta ise Eş'arî ekolünü takip etmiştir.³ Şüphesiz Cürcânî'nin kelim, felsefe ve aynı zamanda tasavvuf-tarikat ile ilgilenmesi, onun farklı bir âlim profiline sahip olduğu anlamına gelir. Onun *Şerhu'l-Mevâkıf* eserinde gerek iman gerek bilgi konusunu ayrıntılı ele aldığı, bu arada hem felsefî metotla bilgi hem de değişmez bir rükün olarak iman ve tasdik konusu Cürcânî bakış açısıyla ele alınacaktır. Burada öncelikle, “iman”, “bilgi” ve “tasdik” kavramlarının tahlilini yapmak faydalı olacaktır.

1. “İman” Kavramı

Lügatlerde “imân” kavramının, “korkunun giderilmesi, nefsin korkudan güvende olması, korkudan emin olmak”⁴ gibi anlamlara gelen “e-m-n” (أمن) fiil kökünden olduğu aktarılır. Cürcânî de “el-emn” sözcüğünü, “gelecek zamanda, kötü bir şey olacağını beklememek, ummamak”⁵ olarak tarif eder. Bu fiilin “if'âl” kalıbından⁶ mastar olan “imân” (الإيمان) da “tasdik etmek, güven duymak, kalp ile onaylamak-doğrulamak”⁷ gibi anlamlara gelir. Nitekim ayette geçen “*Ama doğru söylemiş olsak da sen bize inanmazsın*” dediler.”⁸ şeklindeki ifade bu anlama işaret eder. Yine bu fiilin kökünden “güven vermek, güvenilir olmak, emân vermek” anlamında kullanılan “emân, emânet, me'men, emîn, me'mûn”⁹ gibi birçok formu vardır. Cürcânî de “iman” kelimesinin lügat anlamını “kalp ile tasdik”¹⁰ şeklinde verir. Terim olarak ise “şeriat ve Hz. Peygamber'in getirdiklerine teslimiyet ve onları kabul

² Tâcuddîn Ebû Nasr Abdulvahhâb Sübkî, *Ref'u'l-hicâb an muhtasar ibn Hâcib*, thk. Ali b. Muhammed Mavad - Adil Ahmed Abdulmevcûd (Beyrût: 'Âlemu'l-Kutub, 1999), 1/218; Seyyid Şerif Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2021), 1/17; Ömer Türker, “Seyyid Şerif el-Cürcânî”, *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni VI* (2015), 993; Sadreddin Gümüş, “Cürcânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/134.

³ Gümüş, “Cürcânî”, 8/135; Türker, “Seyyid Şerif el-Cürcânî”, 993-994; Sadreddin Gümüş, “Cürcânî ve Hâşiyeye Ale'l-Keşşâf'ı”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü Dergisi) Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5-6 (1988 1987), 178.

⁴ Ebû Abdurrahmân Halil b. Ahmed Farâhidî, *Kitâbu'l-ayn*, thk. Mehdî el-Mehzûmî - İbrahim es-Sâmerrâî (Dâr ve Mek-tebetu'l-Hilâl, ts.), 8/388; Ebu'l-Kâsım el-Hüseyn b. Muhammed Râğıb İsfahânî, *el-Müfredât fî ğaribi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân ed-Dâvudî (Beyrût: Daru'l-Kalem, 1412), 90; Ebu'l-Bakâ Hanefî, *el-Külliyât mu'cem fî mustâlâhât ve'l-furûku'l-lügaviyye*, thk. Adnan Dervîş - Muhammed el-Mısrî (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, ts.), 212.

⁵ Seyyid Şerif Cürcânî, *Terimler Sözlüğü*, çev. Arif Erkan (İstanbul: Bahar Yayınları, 1997), 29.

⁶ Hanefî, *el-Külliyât*, 212.

⁷ Farâhidî, *el-Ayn*, 8/389; Ebu'l-Feth Nâsiru'd-dîn Mutarrızî, *el-Muğrib fî tertibi'l-mu'rib*, thk. Mahmûd Fâhûrî - Abdülhamîd Muhtâr (Halep: Mektebetu Usâme b. Zeyd, 1979), 1/46; Ebu'l-Fadl Cemalu'd-Dîn İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab* (Beyrût: Daru Sâdr, 1414), 13/23; S. Şerif Cürcânî, *Kitabu't-Ta'rifât* (Lübnan: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1983), 40; Hanefî, *el-Külliyât*, 212; Mustafa Sinanoğlu, “İman”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/212.

⁸ Yûsuf 12/17.

⁹ Farâhidî, *el-Ayn*, 8/389.

¹⁰ Cürcânî, *et-Ta'rifât*, 40.

etmek, onlara iman etmek ve kalp ile tasdik etmek"¹¹; "Allah'tan alıp din adına tebliğ ettiği kesinlik kazanan hususlarda peygamberleri tasdik etmek ve onlara inanmak"¹² olarak tarif edilir. Cürcânî, imanın terim anlamını "kalp ile inanmak/itikad etmek, dil ile ikrar etmek" şeklinde verdikten sonra imanı, tasdik şekillerine göre kategorize eder. Bu durum da imanda tasdik dereceleri olduğu izlenimi uyandırır.¹³

İman eden kimseye Mü'min/Müslüman denir. Nitekim "Bu özelliklere sahip olan, şüphe ve kuşku duymayan bir mümin anlamındadır. Yine bu kimse, farzları yerine getirmenin kendisine farz olduğunu gören ve bunda şüphe etmeyendir"¹⁴ şeklindeki tanımlama da bunu açıklar niteliktedir. Bu anlamda "iman" kavramının genel itibarı ile iki anlama işaret ettiği aktarılır. İlki, "Hz. Muhammed'in (s.) getirdiği şeriat anlamında" olup "*İman edenler, Yahudiler, Sâbiiler ve Hristiyanlar, (bunlardan) Allah'a ve âhiret gününe inanıp...*"¹⁵ ayeti bu anlama örnektir. Allah'ın gönderdiği şeriat/dine ve peygambere inanan herkes bununla nitelenir. İkinci anlamı ise "övgü anlamında olup kişinin tasdik ile hakka teslim olmasıdır." Kalbin tasdiki, dilin ikrarı ve buna muvafık olarak organların amel işlemesi ile mümkün olur.¹⁶ Bu anlama örnek olarak da "*Allah'a ve peygamberlerine (böyle) iman edenler var ya, işte onlar rableri katında sıddıklar ve şehidler mertebesinde dirler*"¹⁷ ayeti gösterilir. Burada iman eden kimsenin, inanma durumunu insanlar nezdinde belirleyen şey, dil ile imanını izhar etmesidir. Buna göre iman edip bunun gereklerini yerine getirenler Mümin; iman davetine şahit olduktan sonra inanmadığı hâlde amel eden kimse münafık; inandığı hâlde amel etmeyen kimse fasık ve şehâdeti söylemeyi-imana konu olan şeyleri reddedenler de kâfir olur.¹⁸

Görüldüğü üzere burada imanın geçerli olması, kabul ve ikrar etme şartına bağlanmıştır. Ancak kabul ve ikrar edilmesi gereken hususlar, davetçinin getirdiği imana konu olan bilgilerdir. Nihayetinde peygamberlerin getirdiği ve iman edilmesini istediği esaslar, insanların aklına hitap eden birer "bilgi" olduğu açıktır. Bu bilgiler insanların duyu organlarına hitap ettiği gibi aklına, kalbine, vicdanına da hitap ettiği söylenmelidir. Nihayetinde inancın temeli tasdik; tasdik temeli de bilgi olduğu anlaşılmaktadır. İmanın bilgi ile ilişkisini daha anlaşılır kılmak adına "bilgi" kavramının etimolojik tahlilini yapmak faydalı olacaktır.

2. "Bilgi" ve "Tasdik" Kavramı

"Bilgi" sözcüğü lügatlerde "ilm" veya "ma'rifet" kelimeleri ile ifade edilir. Sözlük anlamıyla bilgi/ilm (علم); "bilmek, tanımak, idrak etmek, kendinden bilmek",¹⁹ "irfân, haber vermek, olduğu gibi bildirmek, öğretmek"²⁰ gibi anlamlara gelir. Bir kavram olarak da "bilgisizliğin (cehl) zıddı",²¹ "bir şeyi hakikatiyle idrak etme, bir şeyin kendisini idrak etmesi"²², "nefsin özelliklerinden bir özellik",²³ "gerçeğe uygun kesin inanç"²⁴, "tümel ve tikellerin kavranmasını sağlayan bir sıfat"²⁵ gibi

¹¹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 13/23; Taftâzânî, *Şerhu'l-'akâid*, çev. Talha Hakan Alp (İstanbul: Yasin Yayınevi, 2008), 250.

¹² Sinanoğlu, "İman", 22/212.

¹³ Cürcânî, *et-Ta'rifât*, 40.

¹⁴ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 13/23.

¹⁵ el-Mâide 5/69.

¹⁶ İsfahânî, *el-Müfredât*, 91.

¹⁷ Eel-Hadîd 57/19.

¹⁸ Cürcânî, *et-Ta'rifât*, 40.

¹⁹ Mecdu'd-dîn Ebû Tâhir Muhammed b. Ya'kûb Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûs'l-muhît*, thk. Muhammed N'aîm el-'Arkusûsî (Beyrût: Muessesetu'r-Risâle, 2005), 114.

²⁰ Ebu'l-Hasan Alî İsmâ'il el-Mursîl İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam*, thk. Abdulhamîd el-Hindâvî (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2000), 2/180, 185.

²¹ Farâhidî, *el-'Ayn*, 2/152; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 12/417.

²² Râğîb İsfahânî, *Müfredât (Kur'an Kavramları Sözlüğü)*, çev. Abdülkâki Güneş - Mehmet Yolcu (İstanbul: Çıra Yayınları, 2010), 719.

²³ Cemâlu'd-dîn Ebu'l-Ferec Abdurrahman İbnu'l-Cevzî, *Nüzhetu'l-a'yün en-nevâzır fî 'İlmi'l-vücûh ve'n-nezâir*, thk. Muhammed Abdülkerim Kâzım er-Râzî (Beyrût: Muessesetu'r-Risâle, 1984), 451.

²⁴ Ebû Hilâl Askerî, *Arap Dîlinde ve Kur'an'da Farklar Sözlüğü*, çev. Veysel Akdoğan (İstanbul: İşaret Yayınları, 2017), 97.

²⁵ İlhan Kutluer, "İlim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/109.

birçok farklı şekillerde tarifi yapılır. Cürçânî ise “ilim” kavramını “bir şeyin olduğu gibi idrak edilmesi, bilen ile bilinen arasındaki bağ, sıfat sahibinin bir sıfatından ibaret olması”²⁶ şeklinde tarif eder. Bir Eş’arî kelamcısı olan Cürçânî, Mâtürîdî’ye nispet edilen “Bilgi, bulunduğu kişide mezkûrun tecellisini sağlayan bir sıfattır” tanımını tercih eder. Zira ona göre bu tanım, “düşünceye konu olan her şeyi” içermektedir.²⁷

Yukarda verilen tariflere göre bilgi, bilen özne ile bilinen nesne arasındaki bir ilişki-faaliyettir. İman söz konusu olduğunda iman edilen şeylerin esasında birer “bilgi” konusu olduğu ve bu bilgilerin de insanda zorunlu olarak değil, akılla elde edildiği açıktır. Cürçânî bu duruma “bilgiler bize kendilerini zorunlu olarak empoze etmez, biz onları düşünerek ve akıl yürüterek elde ederiz”²⁸ ifadeleri ile işaret eder. Yine ona göre idrake konu olan bilgiler, beş duyunun ötesindedir ve ancak akılla idrak edilir. Bu idrak etme durumu zihnî olarak gerçekleşir ve bunun da ancak iki şekilde meydana geldiğini aktarır. Bunlar zihinde meydana geldiğinde ya ‘tasavvur’ ya da ‘tasdik’ olur. Bu açıdan esasında her ikisi de bilgi olmaktadır.²⁹

“İlim” kelimesinin Kur’an’daki kullanımlarına gelince birçok ayette geçen “ilim” ifadesi, “bilginin kendisi, görme, izin, Kur’ân, Kitap, resûl, fıkıh, akıl, temyiz ve ayırma, fazilet ve erbabının ilim olarak gördükleri”³⁰ şeklinde on bir farklı anlamda geçtiği aktarılır. İman ile ilgili diğer önemli bir kavram da “tasdik” olup imana konu olan hususlar ile ilgili kalbin bir fiilidir.

Burada söz konusu edilecek diğer önemli bir kavram olan “**tasdike**” (التَّصْدِيقُ) gelince kök itibariyle “doğru söylemek, doğru olmak, yalanın zıddı” gibi anlamlara gelen “s-d-k” fiilinden türemiştir. Tasdikın sözlük anlamı; “bir şeyin veya bir kimsenin doğruluğuna hükmetmek” anlamındadır. İnanç-iman hususunda kullanılan tasdik, bu anlamıyla bir mantık teriminden farklıdır. Zira mantık terimi olarak “tasdik”; “aklın iki şey arasında müsbet veya menfî olarak hüküm ifade edecek şekilde kurduğu bağlantı”³¹ şeklinde tarif edilir. Açıkça bu tarif bilgiden ileri gelen zorunlu bir hüküm ifade eder. Cürçânî, imanın temel esası olan “tasdik”i ise “kendi isteğinle haber verene, doğruluğu nispet etmendir”³² şeklinde tanımlar.

Bir mantık terimi olarak “tasdik”, “zihnin bir hükme varması” olarak tarif edilirken bu hükmün doğru veya yanlış olması önemli değildir. Oysa imandaki tasdik tamamen “doğrulama-onaylama” anlamındadır. Dolayısıyla imanı ifade eden tasdik kavramı tamamen farklıdır. Zira zihni tasavvurları tasdik anlamında mantık terimi, imanın gerçekleşmediği durumlarda da gerçekleşebilir. Nitekim müşriklerin-inkârcıların şahit oldukları mucizeler, bildikleri kesin bilgiler onların bir mantık terimi olarak- tasdik ettikleri anlamına gelir. Ancak bu hiçbir zaman iman olmamıştır. Zira bu tasdikte ihtiyar ve kesb yoktur.³³ Bu anlamda Cürçânî iman hususlarını tasdikın, “özel bir tasdik” olduğunu vurgular.³⁴

3. İman’da Bilgi-Tasdik İlişkisi

Burada imanda tasdik ve bilgi ilişkisi üzerinde durulacaktır. Bu açıdan iman-amel, iman-İslam ilişkisi, büyük günah veya küfür meseleleri çalışmanın kapsamı dışındadır. Ancak yeri geldiğinde konunun anlaşılması adına gerekli yerlerde iman ile ilgili hususlara işaret etmekle yetinilecektir.

²⁶ Seyyid eş-Şerîf Cürçânî, *Kitâbu’t-ta’rîfât* (Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1983), 155.

²⁷ Türker, “Seyyid Şerîf el-Cürçânî”, 6/1008.

²⁸ Gümüş, “Cürçânî”, 8/135.

²⁹ Seyid Şerîf Cürçânî - Çev Muhammet Nasih Ece, “er-Risâletü’l-Kübrâ Fi’l-Mantık”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/7 (29 Aralık 2017), 96-97.

³⁰ İbnu’l-Cevzî, *Nüzhetu’l-a’yün*, 450-452.

³¹ Bekir Topaloğlu İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), 305; Ebherî, *İsâgûcî ve Şerhi*, thk. Ferruh Özpilavcı (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2019), 110.

³² Cürçânî, *Kitâbu’t-ta’rîfât*, 61; Fikret Osman, “Seyyid Şerîf Cürçânî’nin ‘Kitâbü’t-Tarîfât’ Adlı Sözlüğünde Yer Alan Tasavvurat (Kavramlar Mantığı) ile İlgili Maddeler Üzerine”, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8/16 (01 Ekim 2018), 360.

³³ Temel Yeşilyurt, “İmanın Mahiyeti”, *Kelâm El Kitabı* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 291.

³⁴ Cürçânî, *Mevâkıf Şerhi*, 3/614.

Tasdik kavramı, imanın tanımı ve mahiyeti hususunda başvurulacak en temel kavramdır. Bu kavram imanın teorik kısmı ile ilgili olarak, Allah'ın peygamberi ve getirdiği bütün ilkeleri kabul etme-onaylama-benimseme anlamlarında kullanılır.³⁵ Müslüman düşüncesinde genel itibariyle tasdik, ikrar, marifet ve amel esasları ayrı ayrı veya birlikte olmak üzere, iman şartları olarak kabul edilir.³⁶ İmanın mahiyetine dair sadece marifet/bilgi olduğunu kabul eden Cehmiyye;³⁷ tasdike baksaksızın sadece ikrar olduğunu kabul eden Kerramiyye ve Mürcie; iman tasdik ve amel olduğunu kabul eden Mu'tezile, Şiâ ve Hâriciler olmak üzere farklı görüşler ileri sürülmüştür.³⁸ İmanın sadece ikrar veya marifet olduğunu ileri süren görüşler, bilgi/marifet ve imanı özdeşleştirme amacı şeklinde değerlendirilebilir. Bu durum Allah'ı veya Hz. Peygamberi bildiği hâlde tasdik etmeyen, teslim olmayanları da "iman" dairesi içine almaktadır. Oysa müşrik Araplar ve inkârcı Ehl-i kitap müntesipleri bu görüşün fasit olduğuna en açık delildir. Zira yukarıda ifade edildiği üzere imandaki tasdik, sadece bilgiye dayanan olumlu-olumsuz hükümden daha kapsamlı olup aynı zamanda kalbin fail olarak kabul etmesidir. İmanı kuru bir tasdik/onay olmaktan çıkaran işte bu kalbi fiildir. Nitekim Cürcânî, tasdikini iman aslı bir belirleyici olduğuna dikkat çeker.³⁹

Tasdik hususu mantık ve kelimada kavramsal düzlemde farklı anlamlar ve ilişkiler ağı ifade eder. Mantık terimi olarak söz konusu olduğunda daha çok epistemolojik bir anlam taşır. Oysa kelam düşüncesinde tasdik, daha ziyade ontolojik anlamdadır. Tasdik-bilgi ilişkisinin çift yönlü kurulabilen dinamik bir yapısı olduğunu söylemek gerekir. Yani tasdik hem mantıkta hem de kelamda tasavvur ve bilgidir. Ancak mantıkta tasdik, her zaman bilgidir. Ancak kelamda tasdik, her zaman tasavvur ve bilgidir. Oysa mantıkta böyle bir durum söz konusu değildir.⁴⁰ Tasdik-bilgide çift yönlü ilişkinin ikinci şekli ise bilginin tasdikten sonra gelmesidir. Bu tür bir tasdik daha çok inançta taalluk eden konularda söz konusu olmaktadır. Yani bilgi tasdik etmeye bağlı olarak inşa edilir. Peygambere iman eden bir kimse, artık onun söylediği her şeyi tasdik etmesi ve bunun üzerinden bilgi inşa etmesi bunun güzel bir örneğini oluşturur. Birinci türdeki tasdik daha çok kavramak, idrak etmek şeklinde olurken; ikinci türü ise inanma, güvenme ve kabul etmeye dayanır. Ancak yine de belirtmek gerekir ki güven duyulan, iman edilen kimse hakkında ilk defa güvenli/doğru olduğuna dair varılan tasdik de yine bir bilgiye dayanmaktadır.⁴¹

Cürcânî'ye göre bilgi-tasdik ilişkisini anlamamanın yolu, tasavvur-tasdik ilişkisini anlamaya bağlıdır. Zira daha önce de değinildiği üzere ona göre bilgi, zihinde meydana gelen **tasavvur** ve **tasdik** olmaktadır. Ona göre tasavvur (idrâk) zihinsel bir süreç olarak "olumlu veya olumsuz bir hüküm vermeksizin sadece bir şeyin hakikâtinin temsil olunmasıdır."⁴² Ancak yine de bilginin esas itibariyle tamamlanmış tasdik olduğunu hatırlatmak gerekir. Nitekim Cürcânî, idrak halinde olan temsilin, müspet veya menfî bir hüküm ile nitelenmesinin tasdik olduğunu söyler. Öyle ise onun düşüncesine göre bilgi öncelikle zihinde tasavvur düzeyindedir. Bu aynı zamanda imana dair bilgiler hususunda da böyledir. Bu tasavvur üzerine inşa edilen tasdik, bir hüküm olarak bilgi olmaktadır. İşte burada iman söz konusu olduğunda artık tasdik, daha derin bir anlam ifade etmektedir.⁴³

Kelamcılara göre tasdik iman aslı rüknü/şartı olup yeri de kalptir. Bunun dışındaki ikrar/söylenme ve amel ise iman aslından olan rüknü değildir.⁴⁴ Zira ikrar veya amelsiz iman mümkün olduğu ancak tasdik olmaksızın herhangi bir imandan söz edilemeyeceği açıktır. Yine de imanda ikrarın

³⁵ Yeşilyurt, "İmanın Mahiyeti", 291-293.

³⁶ Taftâzânî, *Şerhu'l-'akâid*, 253.

³⁷ Cürcânî, *Mevâkıf Şerhi*, 3/614; Taftâzânî, *Şerhu'l-'akâid*, 256; Yeşilyurt, "İmanın Mahiyeti", 290.

³⁸ Cürcânî, *Mevâkıf Şerhi*, 3/612-618; Yeşilyurt, "İmanın Mahiyeti", 290.

³⁹ Cürcânî, *et-Ta'rifât*, 40.

⁴⁰ Cürcânî - Ece, "Er-Risâletü'l-Kübrâ Fi'l-Mantık", 97-99; Osman, "Seyyid Şerîf Cürcânî'nin 'Kitâbü't-Tarîfât' Adlı Sözlüğünde Yer Alan Tasavvurât (Kavramlar Mantığı) ile İlgili Maddeler Üzerine", 359-360.

⁴¹ Cürcânî, *Mevâkıf Şerhi*, 3/618-621.

⁴² Cürcânî, *Terimler Sözlüğü*, 15.

⁴³ Cürcânî, *Mevâkıf Şerhi*, 1/178-180.

⁴⁴ Cürcânî, *Mevâkıf Şerhi*, 3/614; Taftâzânî, *Şerhu'l-'akâid*, 252; Yeşilyurt, "İmanın Mahiyeti", 289.

şart sayılmasının sebebi imanın ilandır. Yani insanların bunu bilmesi İslam'ın muamelat hükümlerine tabi olması içindir.

Tasdikte artma ve eksilmenin kabul edilmediği görüşü ileri sürülse de tasdik, zayıflık veya kuvvetlenme durumu olduğu da kabul edilir. Buna da Hz. İbrahim'in (a.s) "*kalbim mutmain olması için...*"⁴⁵ ifadesi örnek verilir. İman ile ilgili bir hususta kesin bilgi hasıl olduğunda, tasdik gerçekleşir mi? Sorusu da sorulabilir. Buna açıkça gerçekleşmeyebilir, şeklinde cevap verilebilir. Bunun da en açık ifade ve göstergesi Ehl-i Kitabın inkârı-küfrü olduğu söylenebilir.⁴⁶ Çünkü onların durumu hakkında haber verilirken, kesin olarak Hz. Peygamber'i (s.) ve nübüvvetini bildikleri hâlde inkâr ettikleri aktarılır.⁴⁷ Bu da açıkça kesin bilginin hasıl olmasına rağmen, birtakım sebeplerden dolayı inkâr edilmesidir.

İmanda tasdik ile ilgili iki temel husus olduğu anlaşılmaktadır. Tasdik bizzat haber vereni ve haberin kendisini doğrulama söz konusudur. Nitekim buna şöyle işaret edilmektedir. İmanın temel esası tasdiktir. Tasdik, doğru kabul etmek, güvenmek ve onaylamak gibi anlamlara dayanır. Aynı şekilde iman da emniyet ve güvene dayanır. Bu açıdan tasdik hem davetçiye hem de getirdiği hususlara güvendir. Yani haberin kendisi ve haberi getiren kimse tasdik edilmiş olur. Böylece hem bilginin kendisi hem de kaynağı güvenilir olarak kabul edilmiş olur. İman ise kişinin söz konusu davetçi ve getirdiği haberlere duyulan güvenden sonra kişinin kendisinde gerçekleşen bir durum olduğuna dikkat çekilir.⁴⁸

Tasdik, getirilen haberi onaylamaktır. Tasdik edilen şey imana dönüşünce "iman etti" ifadesi, tıpkı inanılan şeyi veya kimseyi yanlış ve yalandan emin tutmak gibi bir anlamdadır. Bu anlam imanın sözcük manasından ileri gelmektedir.⁴⁹ Esasında haber, bilindiği üzere kelimada bilgi kaynaklarından biridir. Bu durumda açıkça imana konu olan şey, bizzat tasdik edilmesi gereken bilgilerdir. Ancak bu bilgilerin inanca dönüşmesi ise farklı bir aşamadır. İmanda tasdike konu olan şeyin bizzat bilinmesi, iman için yeter şart değildir. Ayrıca bilinen bu bilginin benimsenmesi yani işin içine kalp ve hislerin dahil olması ile gerçek anlamda bir benimseme-bağlılık olması icap eder.⁵⁰ Şu hâlde tasdik meydana gelmesi için "kalbin tahkiki, dilin ikrarı ve organların ameli" gibi üçlü bir birlikteliğin meydana gelmesi gerekir.⁵¹

İman-bilgi ilişkisi, imanın temel esası olan "tasdik" ve bu tasdike konu olan "haber" kavramı bağlamında değerlendirilebilir. Bilindiği üzere imanın asli esası/şartı tasdiktir. Bu temel esasa konu olanların, yani tasdik edilen esasların birer bilgi olduğu açıktır.⁵² Bu açıdan tasdik edilen şeylerin bilgisi, imandan önce vardır. Buna göre tasdik yani iman edilecek hususlar gerek duyular gerek akla ulaştıktan sonra tasdik etmeye konu olur. Bu bir aşamadır ve bundan sonra da zihni bir süreç olarak tasdik edilmesi istenen esaslar üzerinde akıl düşünür ve bir sonuca varır. Bu da ya tasdik olur veya tenkîr (inkâr) olur. İmanın gerçekleştiği yer bu aşamadır. Zira tasdike konu olan bilgiler, kişinin akli faaliyetleri sonucu iradî ve kesbi bir faaliyet olarak -zorunlu/bedihi değil- gerçekleşir. Burada dikkat çekilmesi gereken bir nokta olarak, bu zihni-akli faaliyetten sonra ortaya çıkan iman, gerçeğe uygun olamayabilir. Hatta gerçeğe tamamen aykırı da olabilir. Bu anlamda insanların gezegenler hakkındaki bilgileri, dolayısıyla inançları örnek verilebilir. Nitekim dünya, balık sırtında duran düz bir tabak veya öküzü boynuzunda duran ya da sabit bir dünya etrafında dolaşan bir güneş... gibi mitolojilerin (inanç) sadece birer mit olmadığı bilinen bir husustur.⁵³

⁴⁵ el-Bakara 2/260.

⁴⁶ Taftâzânî, *Şerhu'l- 'akâid*, 252-256.

⁴⁷ en-Neml 14

⁴⁸ Taftâzânî, *Şerhu'l- 'akâid*, 249.

⁴⁹ Taftâzânî, *Şerhu'l- 'akâid*, 249.

⁵⁰ Yeşilyurt, "İmanın Mahiyeti", 291.

⁵¹ İsfahânî, *el-Müfredât*, 91.

⁵² Farabî vd., *Kitabu'l Burhan* (İstanbul: Klasik, 2008), 1-2; Ferruh Özpilavcı, *Ebherî İsâgûci ve şerhi* (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017), 40-42.

⁵³ Taftâzânî, *Şerhu'l- 'akâid*, 249-253; Aykaç, "İman Kavramı", 312-313.

İmanın temel esası olan tasdik hem aklın hem de kalbin aktif olduğu bir olaydır. İmana dair bu zihni faaliyet, mümin bir kimsenin dogmatik bir inanç değil, bilgi temeline dayanan bir imana sahip olmasını gerekli kılar. Nitekim Kur'an'ın imana davet ve çağrılarını, insanın duyularına hitap eden dış dünya ve insanın bizzat benliğine dair bilgiler üzerinden gerçekleştirmesini gerektirir. Kur'an'ın mü'minden talebi, bu bilgileri aklı ile düşünmesi ve hakikate uygunluğu bağlamında bir iman temeli oluşturmaktır. Sonuç itibarıyla iman, birtakım bilgiler üzerine bina edilir.⁵⁴ Ancak burada vurgulanması gereken önemli bir husus, tasdik oluşturmada her ne kadar bilginin önemli bir yeri olsa da tasdik ile bilgi özdeş kabul edilemeyeceği gerçeğidir. Zira tasdik zıddı inkâr, bilginin zıddı ise cehalet olduğu bilinen bir husustur. Bu bakımdan marifet-tasdik düzlemleri tamamen farklıdır.

Cürcânî, imanın tasdik olmadığına dair Mu'tezile'nin eleştirilerine cevap vermektedir. Buna göre tasdik ile birlikte Şâri'in, meydana gelen tasdike iman hükmü koymasındır. Bu tasdikle birlikte mümin kimse imana aykırı herhangi bir davranış sergilediğinde, onun tasdik etmediğinin göstergesi olur. Yani tasdik ile birlikte putlara secde olmamalıdır. Bu durum aynı zamanda sadece marifeti kabul eden Cehmiye'ye de bir reddiye mahiyetindedir.

Cürcânî'nin "İman dilde mutlak olarak tasdiktir; dinde ise özel bir duruma kayıtlı tasdiktir. Bu özel durum, dinden olduğu zorunlu olarak bilinen şeylerin tamamıdır." şeklindeki ifadesi iman-tasdik ilişkisini ortaya koymaktadır. İman olan tasdik, başka aykırı davranışlarla birlikte bulunması ihtimal dışıdır. Oysa ibadetler şirkle birlikte bulunabilir. Buradan hareketle iman, amel değil ancak tasdiktir ve ikisi ayrı şeylerdir. Onun imanın aslî/asıl bir rüknü olarak vurgu yaptığı tasdik, **kalbî** tasdiktir. Bu tasdik yerine getirilmediği imanın, geçerli olmadığını söyleyen Cürcânî'nin tamamen bilgiye dayanan mantık esası olan tasdikten ayırmaktadır.⁵⁵

İmanın tasdik olarak kabul edilmesi, aynı zamanda imanda artma ve eksilmeyi de kabul etmez. Buna göre iman, Hz. Peygamber'in (s.) getirdiklerinin bütünüdür. Bunlarda eksilme veya çoğalma olmadığı gibi iman tek başına veya amellerle birlikte de değildir. Ancak ona göre tasdik, yakînî olursa artma veya eksilmeyi kabul edebilir. Hz. İbrahim'in "*kalbimin mutmain olması için...*"⁵⁶ ifadesi bunun açık göstergesidir.

Cürcânî'nin üzerinde durduğu önemli bir diğer husus, Allah'ın zatı ve sıfatlarının tasavvur edilebilirliği ve buna dair tasdik ne anlama geldiğine dairdir. Onun aktardığı kadarıyla Allah'ın hakikatinin bilinmesi ve bunun gerçekleşmesinin imkânı hakkında, Müslüman âlim ve mezhepleri ve yine diğer fırkalar da çoğunlukla aynı görüşü ifade ederler. Bu da yukarıda geçen konunun ihtimal dışında olduğudur. Yani Allah'ın zatına dair tasavvurlarımız belli istidlaller ile sadece O'na izafe edilenlere ilişkindir.

Onun aktardığı şekliyle Allah'ın zatı hakkında sahip olduğumuz bilgiler, yalnızca zatı dışında, O'nun sahip olduğu sıfatlardır. O'nun hakkında konuşmamız, sahip olduğumuz tasavvurlar bu izafetlerden müteşekkildir. Elbette bu sıfatlar onun zatını bilmeyi gerektirmediği gibi özel varlığı hakkında bilgi sahibi olmayı da gerekli kılmaz. Cürcânî, ısrarla tasavvur edilenlerin Allah'ın has zatı hakkında sahip olduğumuz bilgiler değil; bilakis O'nun sıfatları hakkında sahip olduğumuz tasavvurlar olup bunların **tasdiki** de Allah'a ve O'nun sıfatlarına dair sadece bir yönüyle tasavvur ve tasdik olunmasıdır. Yoksa O'nun bütünüyle ilgili bir tasavvur veya tasdik değildir. Yine Cürcânî'nin değindiğine göre Allah'ın hakikatini bilmek, bedihî olmasa da istidlalî olarak bilinmesi imkânsız değildir.⁵⁷

Kelam düşüncesinde Allah'ın bilinebilirliği konusu kulun sorumluluk alanında bulunur ve bu durum icma ile sabittir. Cürcânî, kişinin Allah hakkındaki bilgileri tasdik etme hususunda ileri sürülen görüşleri tartışırken; "gafil, tasdik edemeyen değil tasavvur edemeyen kişi" olduğuna dikkat çeker.⁵⁸

⁵⁴ Aykaç, "İman Kavramı", 312-313.

⁵⁵ Cürcânî, *Terimler Sözlüğü*, 116.

⁵⁶ el-Bakara 2/260.

⁵⁷ Cürcânî, *Mevâkıf Şerhi*, 3/238-242.

⁵⁸ Cürcânî, *Mevâkıf Şerhi*, 2/264-266.

Onun bu vurgusuna göre kişi Allah hakkında tasavvurda bulunmadığı ve bu kulun sorumluluğunda bulunmasına rağmen bundan uzak durduğu anlamına gelir.

Sonuç

İman-amel hususunda ortaya çıkan tartışmalara katılan Cürcânî, imanda tasdikın önemi üzerinde durmaktadır. Cürcânî, iman ve tasdik ile ilgili kelam düşüncesinde tartışılacak olan esaslara değinirken, kendi görüşünü de açıkça ortaya koyar. Her ne kadar Eş‘arî çizgisinde durduğu söylene de iman-amel ayırımında ve imanın tasdik olması ve artma-eksilmeyi kabul etmemesi gibi hususlarda Mtürîdî çizgiye yakın durduğu görülebilir.

Cürcânî, “iman” sözcüğünün Arap dilindeki bağlamının İslam ‘da değişmediğine dikkat çeker. İman-amel ayırımına dair Cürcânî, “bir şeyin kendi zıddı veya parçası ile bir araya gelmesinin mümkün olmadığı gibi iman da amel ile birleşmez, yani farklı şeylerdir” demektedir. Aynı zamanda tasdik dil ile değil, kalp ile olduğunu vurgularken imanda asıl olanın da tasdik olduğunu ısrarla vurgular. Bu konuda Mu‘tezile, Kerramiyye ve Cehmiyye fırkalarının iman-tasdik-amel ilişkisine dair görüşlerini reddetmektedir. Özellikle inkârcıların, münafıkların ve tasdike aykırı davranışlar sergileyen (puta secde etmek gibi) müşriklerin iman ehli olmadığını ısrarla söylemektedir. Cürcânî, imanın bilgi ve amel olmadan meydana geldiğini iddia eden Kerramiyye düşüncesini reddetmektedir. Ona göre münafık kimsenin iman ettiğini dile getirdiği hâlde, kafir olduğuna dair icmâ‘ vardır.

Sonuç itibarıyla Cürcânî’ye göre tasdik ilmin türünü ve tam-mükemmel olmasını da etkiler aynı zamanda. Tasdik üzerine inşa edilen bilgi söz konusu olduğu gibi bilgi üzerine inşa edilen tasdik de aynı söz konusu olmaktadır. Özellikle yakîn, zan ve taklîd ifadeleri bu konuda onun düşüncesini ortaya koymaktadır. Taklidi iman sahibi kimseler, tasdik ile başlar ve onun üzerine inancını/imanını inşa eder-kurar. Tasdik bir bakıma burada bilginin derecesini belirler.

Kaynakça

- Askerî, Ebû Hilâl. *Arap Dîlinde ve Kur'ân'da Farklar Sözlüğü*. çev. Veysel Akdoğan. İstanbul: İşaret Yayınları, 2017.
- Aykaç, Mustafa. "İman Kavramı". *Sistemantik Kelam*. 311-326. Ankara: Bilay Yayınları, 5. Basım, 2021.
- Cürcânî, S. Şerif. *Kitabu't-Ta'rifât*. Lübnan: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1983.
- Cürcânî, Seyid Şerif - Ece, Çev Muhammet Nasih. "ER-RİSÂLETÜ'L-KÜBRÂ Fİ'L-MANTIK". *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/7 (29 Aralık 2017), 96-118.
- Cürcânî, Seyyid eş-Şerîf. *Kitâbu't-ta'rifât*. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1983.
- Cürcânî, Seyyid Şerif. *Şerhu'l-Mevâkıf*. çev. Ömer Türker. 3 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2021.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf. *Terimler Sözlüğü*. çev. Arif Erkan. İstanbul: Bahar Yayınları, 1997.
- Ebherî. *İsâgûcî ve Şerhi*. thk. Ferruh Özpilavcı. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2. Basım, 2019.
- Farabî vd. *Kitabu'l Burhan*. İstanbul: Klasik, 1. bs., 2008.
- Farâhidî, Ebû Abdurrahmân Halil b. Ahmed. *Kitâbu'l-ayn*. thk. Mehdi el-Mehzûmî - İbrahim es-Sâmerrâî. 8 Cilt. Dâr ve Mektebetu'l-Hilâl, ts.
- Fîrûzâbâdî, Mecdu'd-dîn Ebû Tâhir Muhammed b. Ya'kûb. *el-Kâmûs 'l-muhît*. thk. Muhammed N'aîm el-'Arkusûsî. Beyrût: Muessesetu'r-Risâle, 2005.
- Gümüş, Sadreddin. "Cürcânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/134-136. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Gümüş, Sadreddin. "Cürcânî ve Hâşiye Ale'l- Keşşâf'ı". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü Dergisi) Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5-6 (1988 1987), 177-190.
- Hanefî, Ebu'l-Baka'. *el-Külliyât mu'cem fî mustâlâhât ve 'l-furûku 'l-lügaviyye*. thk. Adnan Dervîş - Muhammed el-Mısırî. Beyrût: Müessesetu'r-Risâle, ts.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemalu'd-Dîn. *Lisânu'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrût: Daru Sâdr, 1414.
- İbn Sîde, Ebu'l-Hasan Alî İsmâ'il el-Mursîl. *el-Muhkem ve 'l-muhîtu 'l-a'zam*. thk. Abdulhamîd el-Hindâvî. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2000.
- İbnu'l-Cevzî, Cemâlu'd-dîn Ebu'l-Ferec Abdurrahman. *Nüzhetu'l-a'yün en-nevâzır fî 'İlmi 'l-vücûh ve 'n-nezâir*. thk. Muhammed Abdulkerim Kâzım er-Râzî. Beyrût: Müessesetu'r-Risâle, 1984.
- İlyas Çelebi, Bekir Topaloğlu. *Kelâm Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.
- İsfahânî, Ebu'l-Kâsım el-Hüseyn b. Muhammed Râğıb. *el-Müfredât fî ğarîbi 'l-Kur'ân*. thk. Safvân Adnân ed-Dâvudî. Beyrût: Daru'l-Kalem, 1412.
- İsfahânî, Râğıb. *Müfredât (Kur'ân Kavramları Sözlüğü)*. çev. Abdulbaki Güneş - Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra Yayınları, 2010.
- Kutluer, İlhan. "İlim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/109-114. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Mutarrizî, Ebu'l-Feth Nâsiru'd-dîn. *el-Muğrib fî tertîbi 'l-mu'rib*. thk. Mahmûd Fâhûrî - Abdülhamîd Muhtâr. Halep: Mektebetu Usâme b. Zeyd, 1979.

- Osman, Fikret. “Seyyid Şerîf Cürcânî’nin ‘Kitâbü’t-Tarîfât’ Adlı Sözlüğünde Yer Alan Tasavvurât (Kavramlar Mantığı) İle İlgili Maddeler Üzerine”. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8/16 (01 Ekim 2018), 357-370. <https://doi.org/10.29029/busbed.447671>
- Özpilavcı, Ferruh. *Ebherî isâgûci ve şerhi*. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2. Basım, 2017.
- Sinanoğlu, Mustafa. “İman”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/212-214. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Sübkî, Tâcuddîn Ebû Nasr Abdulvahhâb. *Ref‘u’l-hicâb ‘an muhtasar ibn Hacib*. thk. Ali b. Muhammed Ma’vad - Adil Ahmed Abdulmevcûd. 4 Cilt. Beyrût: ‘Âlemu’l-Kutub, 1999.
- Taftâzânî. *Şerhu’l-‘akâid*. çev. Talha Hakan Alp. İstanbul: Yasin Yayınevi, 2008.
- Türker, Ömer. “Seyyid Şerîf el-Cürcânî”. *Doğu’dan Batı’ya Düşüncenin Serüveni* VI (2015), 993-1024.
- Yeşilyurt, Temel. “İmanın Mahiyeti”. *Kelam El Kitabı*. 289-303. Ankara: Grafiker Yayınları, 2. Basım, 2012.

BÖLÜM 11

TURİZM İŞLETMELERİ VE FİNANSAL RİSKLER: SEKTÖREL BİR İNCELEME

İbrahim Halil UÇAR¹

¹ Dr., Independent Researcher, bodrum351@hotmail.com; ORCID: 0000-0002-6046-1285

1.Giriş

Turizm endüstrisi, küresel boyutta iktisadi, sosyal ve kültürel gelişmeleri etkileyen en dinamik sektörler arasındadır. Turizm özellikle gelişmekte olan ülkelerin döviz girdilerini artırması, istihdam yaratması ve bölgesel kalkınmayı desteklemesi bağlamında oldukça stratejik bir öneme sahiptir. Turizm sektörünün hizmet yoğun yapısı sadece iktisadi kalkınma ve ekonomik gelişmeye değil aynı zamanda toplumlar arası karşılıklı anlayışın gelişmesine ve kültürel etkileşime de katkı sağlamaktadır. Turizm endüstrisi; konaklama işletmelerinden yiyecek ve içecek hizmetlerine, seyahat acenteleri ve tur operatörlerinden ulaştırma hizmetlerine, eğlence ve rekreasyon faaliyetlerine kadar geniş bir hizmet ağını kapsamaktadır. Bu çeşitlilik, turizm sektöründe faaliyet gösteren işletmelerin karşılıklı etkileşim içerisinde faaliyet göstermesine ve turistik ürünün bütünsel bir yapıya kavuşmasına ortam hazırlamaktadır. Fakat turizm sektörü, dinamik yapısı ve dış unsurlara açıklığı nedeniyle çeşitli risklere maruz kalmaktadır. Döviz kurlarındaki oynaklıklar, enflasyondaki hızlı yükselişler, faaliyet riski, operasyonel risk, işletmenin sunduğu hizmetin kalitesiyle ilgili riskler ve uluslararası transfer süreçlerinde oluşabilecek problemler, turizm sektörü ve işletmelerin performans ve sürdürülebilirliği için kritik unsurlardır. Bu risk unsurlarının doğru yönetilmesi, hem şirketlerin rekabet gücü hem de sektörün uzun vadeli gelişimi için büyük önem teşkil etmektedir. Bu çalışma, turizm sektöründe faaliyet gösteren turizm işletmeleri açıkladıktan sonra, turizm sektöründe karşılaşılan başlıca risk türlerini incelemeyi amaçlamaktadır. Böylece hem sektörün güçlü yönlerinin hem de risk faktörlerinin ortaya konulmasıyla, turizm sektöründe sürdürülebilir büyümeye katkı yapacak stratejik bakış açılarının geliştirilmesine katkıda bulunulması hedeflenmektedir.

2. Turizm İşletmeleri

Turizm sektöründe faaliyet gösteren işletmeler seyyahların diğer bir ifade ile gezginlerin ve turistik tüketicilerin çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak için mal ve hizmet sunan işletmelerdir. Turistik işletmeler, turistlere konaklama, yiyecek ve içecek, ulaşım, seyahat planlama, eğlence ve benzeri hizmetler sağlayarak turizm endüstrisinin omurgasını oluştururlar.

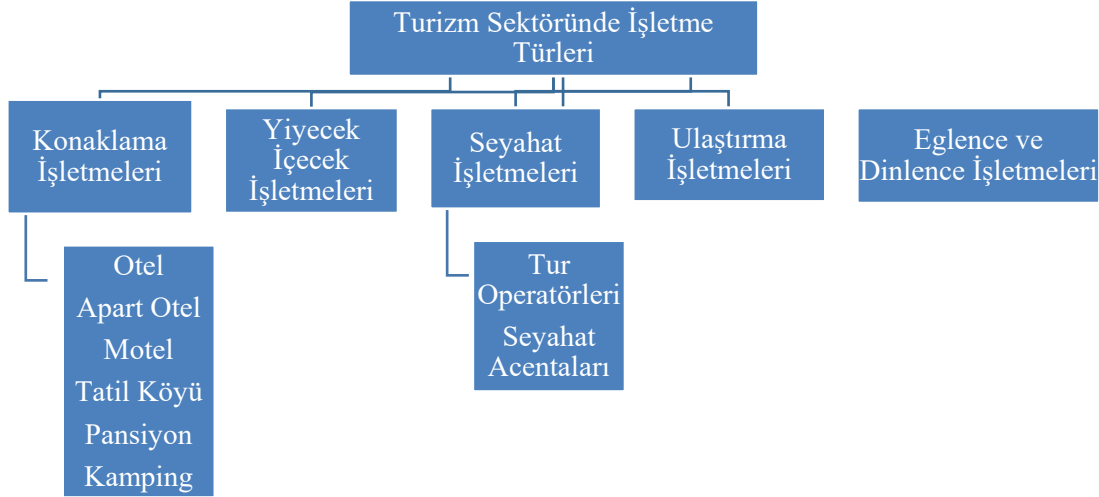
2.1. Turizm İşletmelerinin Tanımı

Turizmin bir hizmet sektörü olması nedeniyle, turizm işletmeleri temel olarak insan gücüne dayanmaktadır. Turizm işletmeleri; hoşgörü, misafirperverlik, deniz, kum, hava, su gibi ekonomik açıdan ölçülmesi güç olan unsurların yanı sıra, ülkenin sahip olduğu kültürel varlıkları da insanların ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde düzenleyip sunmaktadır. Başka bir ifadeyle, turizm işletmeleri geçici süreli yer değiştirme hareketlerinin doğurduğu konaklama ve seyahat gereksinimlerinin yanı sıra bu sürece bağlı diğer ihtiyaçların karşılanması için gerekli mal ve hizmetleri üreten ve pazarlayan ekonomik birimler olarak tanımlanmaktadır (Öztaş, 2002:78).

2.2.Turizm İşletmelerinin Özellikleri

- ✓ **İnsan Unsurlarına Bağımlılık:** Turizm işletmeleri hizmet sektörü içerisinde faaliyetlerini sürdürdükleri için personelin eğitim, yetenek ve mesleki bilgi düzeyi diğer sektörlerle mukayese edildiğinde daha büyük bir önem arz etmektedir.
- ✓ **Modern İşletmecilik İlkeleri:** Turizm işletmeleri, faaliyetlerini modern işletmecilik kural, yöntem ve ilkelerine göre sürdürmektedir.
- ✓ **Turistik Ürün Üretimi:** Turizm işletmeleri, mal ve hizmet unsurlarını bir araya getirerek tatilcilerin ihtiyaçlarını en uygun şartlarda karşılayacak turistik ürünlere dönüştürmektedir.
- ✓ **Soyut Unsurların Düzenlenmesi:** Misafirperverlik, hoşgörü ve kültürel varlıklar gibi somut olmayan unsurları insanların ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde düzenleyip pazarlayan işletmeler olma özelliği taşımaktadır (Öztaş, 2002:78).

Turizm sektörünün karmaşık yapısı, farklı özelliklere sahip çok sayıda işletmenin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Turistlerin temel ihtiyaçlarının karşılanması göz önünde bulundurularak konaklama işletmeleri, yiyecek ve içecek hizmetleri, seyahat acenteleri ve tur operatörleri, ulaşım hizmetleri ile eğlence ve rekreasyon hizmetleri şeklinde sınıflandırılabilir.

Şekil 1. Turizm Sektöründe Faaliyet Gösteren İşletmelerin Sınıflandırılması

3. Konaklama İşletmeleri

Konaklama işletmeleri, turistlerin geçici konaklama, yeme-içme, eğlence ve diğer sosyal ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik faaliyet gösteren tesislerdir. Bu işletmeler, turizm sektöründe geniş bir yelpazeyi kapsamakta olup, turizm işletme belgeli 5 yıldızlı lüks otellerden, belediye belgeli daha düşük kategorili otellere kadar çeşitlilik göstermektedir. Konaklama sektöründe faaliyet gösteren işletmeler, hizmet türü, kapasite ve standartlarına göre sınıflandırılabilir (Öztaş, 2002:79).

3.1. Otel

Otel, tatilcilerin konaklama, yeme-içme, dinlenme ve eğlenme gibi temel ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla inşa edilmiş, mimarisi, işletme uygulamaları, personel yapısı ve müşteri ilişkileri belirli standart ve kurallara bağlanmış konaklama tesisidir. Otellerin en önemli özellikleri arasında şunlar söylenebilir.

- Otellerin temel dayandığı unsur insan gücüdür.
- Oteller, üretilen malın soyut olması nedeniyle zamanı satar
- Oteller, hizmet üretip sattıkları için zevk ve modaya bağımlılığının oldukça fazla olması nedeniyle dinamik bir yapıdadır.
- Oteller, 7/24 hizmet ettikleri için etkinliklerinde zaman sınırlaması yoktur.

Oteller, genellikle ticari ve endüstriyel işletme karakteri taşır ve çeşitli hizmet birimlerini bünyesinde barındırır. Bu hizmet birimleri arasında ön büro, kat hizmetleri, yiyecek-içecek servisleri, eğlence ve dinlenme alanları, SPA ve sağlık merkezleri, çamaşırhane gibi birimler yer alır. Oteller, sundukları kapsamlı hizmetlerle turistlerin tüm ihtiyaçlarını tek bir çatı altında karşılamayı hedefler (Kozak vd, 2016;Demirtaş,2010:13-14)

3.2. Apart otel

Apart oteller, konaklama amacıyla kullanılan, genellikle apartman veya villa tipinde tasarlanan ve otel işletmesi olarak faaliyet gösteren tesislerdir. Apart oteller, tatilcilere konaklama hizmeti vermenin yanında, yeme ve içme ihtiyaçlarını temin edemeleri için gerekli mutfak teçhizatı ve donanımlarıyla donatılmıştır. Apart oteller, bilhassa 24 saatten fazla konaklamalar ve aile tatilleri için uygun bir alternatif oluşturarak, tatilcilere daha bağımsız ve esnek bir konaklama deneyimi sağlamaktadır. Ayrıca, apart otellerin sunduğu olanaklar, tatilcilerin bireysel ihtiyaçlarına göre konaklama planlamasına imkân tanımaktadır (Bayhan,2020).

3.3. Motel

Moteller, yerleşim merkezleri dışında, işlek karayolları üzerinde veya bu yolların yakın çevresinde konumlanan ve seyahat edenlerin geceleme, yeme-içme ve park gibi temel ihtiyaçlarını karşılayan konaklama tesisleridir. Genellikle yolculuk halindeki bireyler ve aileler için tasarlanan moteller, doğaya daha yakın olma, bağımsız hareket etme ve kendi hizmetini kendisi yönetme gibi esneklikler sunar. Moteller diğer konaklama türlerine kıyasla daha düşük maliyetli konaklama imkânı sağlamaları, bütçe odaklı yolcular için motelleri cazip kılmaktadır. (Akat, 2008: 86).

3.4. Tatil Köyü

Tatil köyleri, en fazla üç katlı, en az 60 odalı ve tarihi ve doğal güzellikler içerisinde yer alan, dağınık yerleşim düzenine sahip konaklama işletmeleridir. Tatil köyleri verilen hizmetlerin kapsamına ve kalitesine göre birinci. ve ikinci. sınıf tatil köyleri olarak isimlendirilmektedir. Birinci sınıf tatil köyleri, misafirlere spor olanakları, hamam, sauna, bar, diskotek, alakart restoranlar ve çocuk bakım merkezleri gibi geniş kapsamlı hizmetler vermekte ve çoğunlukla 5 yıldızlı olarak değerlendirilirken, ikinci. sınıf tatil köyleri ise daha sınırlı hizmet vermekte ve genellikle 4 yıldızlı olarak sınıflandırılmaktadır. Tatil köyleri, farklı hizmet birimlerini tek çatı altında sunmaları sayesinde özellikle aile tatilleri ve uzun süreli konaklamalar için cazip konaklama alternatifleri arasında yer almaktadır (Öztaş, 2002:80-81).

3.5.Pansiyon

Pansiyonlar, en az beş odalı, küçük ölçekli ve otel tarzında inşa edilmiş tesislerdir. Çoğunlukla aile üyeleri tarafından yönetilen ve Haziran, Temmuz ve Ağustos aylarında sınırlı hizmet veren pansiyonlar, çoğunlukla oda-kahvaltı sunmakta ve tatilcilere kendi yemeklerini hazırlama olanakları vermektedirler. Ayrıca pansiyonlar, düşük maliyetli konaklama seçenekleriyle orta ve alt gelir grubu tatilciler için çekiciliği olan işletmelerdir.

3.6.Kamping

Kampingler, en az otuz odalı, dağ, göl, deniz gibi doğal güzelliklerle çevrili alanlarda kurulan turizm tesisleridir. Bu işletmelerde tatilciler, konaklama, eğlence, dinlenme, spor ve yeme-içme gereksinimlerini büyük ölçüde kendi imkanlarıyla karşılamaktadır. Kamp alanları, çadır kurma ve karavan konaklama alanları, temel altyapı hizmetleri ve sosyal donatılar ile donatılmıştır. Ayrıca kampinglerde posta ve telefon hizmetleri, market, çamaşırhane ve benzeri yardımcı hizmetler de sunularak misafirlerin ihtiyaçları karşılanmaktadır. Kampingler, doğayla iç içe düşük maliyetli konaklama seçenekleri sunmaları nedeniyle özellikle gençler, doğa tutkunları ve bireysel tatilciler için cazip bir alternatif oluşturmaktadır (Yenisoy&Uygur,2024,107-108).

4. Yiyecek/İçecek İşletmeleri

Turizm, hem küreselleşme hem de küreselleşmeyi destekleyen bir süreç olarak, ulusal ve evrensel değerler arasındaki dengeli bir etkileşimin önemini ortaya koymaktadır. Yiyecek, turist deneyimlerinde önemli rol oynayan veya tatil deneyiminin önemli bir kısmını oluşturan bir turistik üründür. Bu bağlamda, yiyecek ve sunulduğu ortamlar, turizm sektörünün ayrılmaz bir parçası olarak hem destinasyonun cazibesini artırmakta hem de iktisadi katkılar sağlamaktadır. Turistik faaliyetler kapsamında turistlerin ayırdıkları bütçenin önemli bir bölümü yiyecek içecek harcamalarına tahsis edilmekte dolayısıyla yiyecek-içecek tesisleri hem turist memnuniyeti hem de destinasyon ekonomik gelişimi açısından stratejik bir öneme sahiptir. Bu tesisler, üretim ve hizmet birimlerini bir araya getirerek faaliyette bulunurlar ve sadece mal üreten fabrikalardan ya da yalnızca hizmet veren perakende tesislerinden farklı olarak, eşzamanlı hem ürün sunan hem de hizmet veren özgün tesisler olarak tanımlanmaktadır (Zeynalov,2021:7)

Yiyecek-içecek işletmeleri, hem konaklama işletmeleri bünyesinde hem de bağımsız olarak faaliyet gösteren önemli turizm işletmeleridir. Genellikle konaklama işletmeleri bünyesinde hizmet veren bu

işletmeler, turizm sektöründe bağımsız ticari kuruluşlar olarak da faaliyet göstermektedir. Bunun yanı sıra, turizm sektöründe turistlere yeme-içme hizmeti sunan otel işletmeleri dışında, farklı sınıflarda restoran ve bar işletmeleri ile son yıllarda sayıları giderek artan fast-food işletmeleri de önemli bir yer tutmaktadır.

5. Seyahat İşletmeleri

Seyahat işletmeleri, turizm sektöründe turistik ürünün oluşturulması ve dağıtımında önemli bir role sahip olan işletmelerdir. Bu grup, başta tur operatörleri ve seyahat acentaları olmak üzere, turistlere yönelik seyahat planlama, paket tur hazırlama ve çeşitli hizmetleri organize eden işletmelerden oluşmaktadır.

5.1. Tur Operatörleri

Turizm sektöründe dolaylı dağıtım zincirinin önemli halkalarından biri olan tur operatörleri, taşıma, konaklama ve tatili oluşturan diğer işletmelerin ürün ve hizmetlerini bir araya getirerek, turistik talep ortaya çıkmadan önce paket turlar planlayan, programlayan ve bunları doğrudan ya da seyahat acentaları aracılığıyla satışa sunan işletmelerdir. Tur operatörleri tarafından genellikle en az bir yıl önceden planlanan paket turlar; eğlence ve dinlence hizmetleri, konaklama, seçilen tatil merkezlerine gidiş-dönüş ulaşımı ile günübirlik veya 15–20 günlük kültür turlarını kapsayabilmektedir. Bu paketler kapsamında gezi programları, konaklama tesisleri ile turların başlama ve bitiş tarihleri önceden belirlenmektedir. Turizm seyahat sektöründe faaliyet gösteren tur operatörleri, düzenledikleri turların gerçekleştirildiği destinasyonları daha cazip hale getirmek ve bölgeye yönelik turistik talebi artırmak amacıyla çeşitli tanıtım faaliyetleri de yürütmektedir. Bu bağlamda, turistik bölgelerle ilgili katalog ve broşürler hazırlamakta, ayrıca talebin yoğun olduğu hedef pazarlarda ulusal ve bölgesel televizyon kanalları aracılığıyla tanıtım yaparak hem destinasyonların hem de konaklama tesislerinin pazarlanmasına katkı sağlamaktadırlar (Demirci Orel, 2003:60-74).

Ayrıca, tur operatörleri charter seferleri düzenleme, uçak kiralama, ulaştırma işletmelerinden koltuk blokajı yapma gibi işlevlerin yanı sıra, konaklama tesislerinin odalarını turizm sezonu başlamadan önce, talep yoğunluğunu dikkate alarak yıllık veya sezonluk olarak kısmen ya da tamamen kiralamaktadırlar.

5.2. Seyahat Acentaları

Seyahat acenteleri, tur operatörleri ile müşteriler arasında perakendeci rolü üstlenen, başka bir ifadeyle tatile çıkan bireyler ile hizmet üreten işletmeler arasında aracılık yapan kuruluşlardır. Bu işletmeler, tur operatörleri tarafından hazırlanan paket turların tamamını veya belirli kısımlarını belirli bir ücret karşılığında pazarlamaktadır. Seyahat acentelerinin başlıca görevleri şu şekilde sınıflandırılabilir:

- **Incoming Hizmetleri:** Yurt dışından gelen turistlerin gezi planlarını organize etmek; rehber, ulaşım aracı ve konaklama tesisi ayarlamak gibi faaliyetleri kapsamaktadır.
- **Outgoing Hizmetleri:** Incoming hizmetlerini de kapsayan bu faaliyetler, yurtdışı ve yurtiçi gezilere katılacak turistler için ulaşım bileti temini, gezi planlaması ve konaklama imkanlarının sağlanması gibi hizmetleri içermektedir (Demirci Orel, 2003:61).

Yukarıdaki sayılanların dışında seyahat acenteleri, tur operatörlerince hazırlanan paket turların tarifeleri, fiyatları ve hizmet koşulları ile konaklama tesisleri ve ulaştırma hizmetleri hakkında turistlere ücretsiz bilgi sağlamaktadır.

6. Ulaştırma İşletmeleri

Havayolu, karayolu ve denizyolu gibi farklı ulaşım türlerinde hizmet veren işletmeler, turizm faaliyetlerine katılan turistlerin sürekli ikamet ettikleri yerlerden turistik destinasyonlara ulaşmalarını sağlamaktadır. Ulaştırma vasıtalarındaki teknolojik ve yapısal gelişmeler, tatilcilerin konaklama sürelerinin uzamasına olanak tanıyarak, turizmde hareketliliği artırarak turizm sektörünün gelişimine

önemli katkılar sunmaktadır. Ulaştırma işletmeleri, tatilcileri sadece bir noktadan diğerine taşımakla kalmaz; aynı zamanda turistlerin tatil sürelerini uzatmaları, farklı destinasyonlara ulaşım sağlamaları ve seyahat maliyetlerini düşürmeleri nedeniyle turizm sektörünün gelişiminde önemli rol oynamaktadırlar. Bu bağlamda ulaşırma, turistik ürünün ayrılmaz bir parçası olup, turistik tüketicilerin seyahat deneyimlerini doğrudan etkilemektedir (Öztaş, 2002:83; Demirci Orel, 2003:61-74).

7. Eğlence ve Dinlence (Rekreasyon) İşletmeleri

Eğlence ve dinlence işletmeleri, diğer bir ifadeyle rekreasyon işletmeleri, insanların dinlence ve eğlence ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla doğal, kültürel, sportif ve eğlenceye yönelik çeşitli faaliyetler sunan işletmelerdir. Turistik ürünün en önemli motivasyon unsurlarından biri olan eğlence ve dinlence ihtiyacına yanıt veren bu işletmeler, dans bar, casino, disko, gece kulübü gibi mekanları kapsamaktadır. Eğlence hizmeti sunan rekreasyon işletmeleri arasında restoranlar, alışveriş merkezleri, limanlar, lunaparklar, disko ve barlar ile müzikhol gibi işletmeler yer almaktadır. Turistik konaklama işletmeleri, oteller ve tatil köyleri de bu gruba dahil edilebilir. Bu işletmeler, hizmet satışlarını artırmak, işletmenin gelirini ve imajını güçlendirmek, destinasyonun çekiciliğini yükseltmek ve rekabet avantajı sağlamak açısından önemlidir. Gece kulüpleri, tatil süresince bireylerin boş zamanlarını değerlendirmelerini ve sosyalleşmelerini sağlayarak destinasyon seçiminde önemli bir çekim unsuru oluşturur. Ayrıca rekreasyonel alışveriş, eğlence ve boş zaman aktivitelerini birleştirerek turistlerin tatil deneyimini zenginleştirir ve destinasyon tercihinde etkili olur. Turistik bölgelerdeki eğlence ve dinlence faaliyetleri, destinasyonların çekiciliğini artıran önemli unsurlar arasında yer almaktadır. Örneğin, Danimarka'nın başkenti Kopenhag'daki Tivoli eğlence merkezi, Fransa'nın başkenti Paris ve ABD'nin Florida eyaletindeki Disneyland gibi merkezler; şehirlerdeki gece kulüpleri, tiyatrolar, bale ve oyun salonları, sundukları çeşitli eğlence olanakları ile turistlerin ilgisini çeken önemli çekim merkezleri oluşturmaktadır (Akat, 2000:85; Kılıçman, 2020:40)

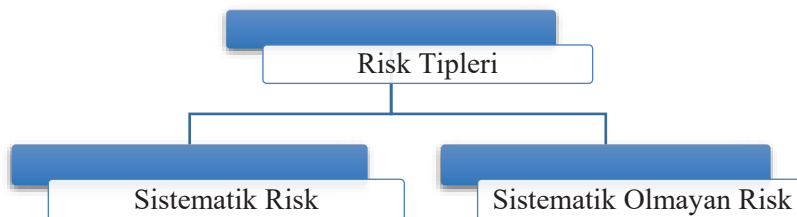
8. Risk Kavramı

Fransızca kökenli bir terim olan “risk”, olasılık ve belirsizlik kavramlarıyla yakından ilişkilidir ve potansiyel olarak tehlike, kayıp veya zarara yol açabilecek durumları ifade eder. Risk, bir işletmenin belirlediği hedeflere ulaşmasını olumsuz yönde etkileyebilecek olaylar veya olaylar zincirinin doğurabileceği muhtemel kayıplar olarak tanımlanabilir (Aydın, 2013:29).

İşletmeler için risk, bir kayıp veya zarara neden olabilecek olayların gerçekleşme olasılığı olarak tanımlanmakta ve gelecekte arzulanmayan durumların ortaya çıkabilme belirsizliği şeklinde ifade edilmektedir (Pelit, 2011:119).

Bir yatırımcı açısından risk, yapılan yatırımdan elde edilecek getirinin beklenen değerin üzerine çıkması veya altına düşmesi durumunu ifade eder. Dolayısıyla, beklenen ve gerçekleşen değerler arasındaki sapma ne kadar büyükse, risk de o denli yüksek olarak değerlendirilir. Getiri ve risk kavramları, yatırım kararlarının alınmasında temel faktörler olup, risk bir olayın gerçekleşme olasılığını gösterirken, getiri yatırım için ayrılan kaynakların karşılığında elde edilen kazancı gösterir (Poyraz, 2011:68).

Şekil 2: Finansal Risklerin Sınıflandırılması

8.1. Sistematik Risk

Günümüzde sistemik risk kavramına dair üzerinde uzlaşmış tek bir tanım bulunmamaktadır. Bununla birlikte literatürde öne çıkan yaklaşımlardan biri, sistemik riski, etkili diğer bir ifadeyle güçlü bir sistemik olayın ortaya çıkma olasılığı şeklinde tanımlamaktadır. Bu tür olaylar, finansal sistem açısından kritik öneme sahip araçlar, piyasalar ve ilgili altyapılar üzerinde dramatik sonuçlar doğurabilmektedir. Söz konusu olayların tetikleyicileri farklı kaynaklara dayanmaktadır; kimi zaman sınırlı etkili ya da geniş kapsamlı sistematik dışsal şoklar finansal sistemin dışında ortaya çıkarken, kimi zaman da finansal sistemin kendi işleyişinden veya genel ekonomik yapıdan kaynaklanan içsel gelişmelerle oluşmaktadır. Sistemik olayların şiddeti, ilgili finansal araçlar başarısızlığa uğradığında veya piyasalar işlevsiz hale geldiğinde artış göstermekte, bu durum teorik olarak doğrusal olmayan kırılmalar ya da rejim değişimleri şeklinde açıklanmaktadır. Analitik açıdan sistemik risk yatay ve dikey olmak üzere iki farklı perspektiften ele alınmaktadır; yatay perspektif yalnızca finansal sistemin içsel işleyişini dikkate alırken, dikey perspektif finansal sistem ile makroekonomi arasındaki çift yönlü etkileşime odaklanmaktadır. Bu bağlamda, sistemik riskin ve sistemik olayların şiddetini ölçmek için yalnızca finansal piyasalar üzerindeki kırılganlıkları değil, aynı zamanda tüketim, yatırım, ekonomik büyüme ve genel istikrar üzerindeki yansımaları da dikkate almak gerekmektedir (Financial Stability Review, 2009:134-135).

Sistemik risk büyük ölçüde değişkenlik göstermekte ve çeşitli özellikler içermektedir. Bu durum, bir finansal araç, kurum, piyasa, piyasa altyapısı ya da finansal sistemin bir bölümü için, hem sistemik riskin kaynağı hem de ileticisi olabilme ve aynı zamanda bu riskten etkilenebilme olanağını doğurmaktadır. Bir olayın ölçeğinin sistemik olup olmadığını belirlemek kolay değildir; özellikle piyasaların çalkantılı olduğu dönemlerde, olayın sistemin diğer parçalarını ne ölçüde etkilediğinin değerlendirilmesi dinamik değişimlere tabi olabilir ve bu değerlendirme genellikle riskin küçümsenmesine yol açabilecek bir önyargıya maruz kalabilir. Bu bağlamda sistemik risk, finansal sistemin içinde veya dışında kaynaklanabileceği gibi belirli finansal kurumlar ve piyasalar arasındaki karşılıklı bağlantılar ile bunların reel ekonomiyle olan etkileşimlerinden de kaynaklanabilir (Smaga,2014:5)

8.2. Sistematik Olmayan Risk

Finansal literatürde sistematik olmayan risk özel risk ya da elimine edilebilir risk olarak da tanımlanmaktadır. Bu tür riskler, belirli bir işletmeye veya sektöre özgü gelişmelerden kaynaklanır ve genellikle dış çevreden bağımsız olarak ortaya çıkar. Örneğin, bir şirketin iş gücünün greve gitmesi, doğrudan söz konusu şirketin hisse senedi değerini olumsuz yönde etkileyebilir. Ancak bu tür riskler, yatırımcıların farklı sektör ve işletmelerden oluşan portföyler oluşturmaları yoluyla azaltılabilir ya da tamamen ortadan kaldırılabilir. Dolayısıyla iyi çeşitlendirilmiş bir portföyde sistematik olmayan riskin etkisi sınırlı düzeyde kalmakta ve yatırım kararları açısından ihmal edilebilir nitelik taşımaktadır. (Moradi et al, 2024:61)

Sistematik olmayan risk, diğer bir ifadeyle çeşitlendirilebilir risk, belirli bir işletme ya da sektöre özgü faktörlerden kaynaklanan getirilerdeki dalgalanmaları ifade etmektedir. Bu risk unsurları genellikle işletme içi süreçlerden doğmakta ve uygun ve etkili önlemlerle kontrol altına alınabilmektedir. Talep görmeyen ürünlerin piyasaya sürülmesi, işçi grevleri veya yönetsel hatalar bu risk türüne örnek olarak verilebilir (Finance Management, 2025).

Turizm sektöründe de benzer şekilde, sistematik olmayan riskler işletmeye özgü faktörlerden kaynaklanmakta ve sektörel dalgalanmalara neden olabilmektedir. Örneğin, bir otelde yaşanan işçi grevi, hizmet kalitesinde düşüşe ve müşteri memnuniyetsizliğine yol açarak doğrudan işletmenin gelirlerini etkileyebilir. Bu tür risklerin azaltılmasında, işletmelerin stratejik yönetim uygulamaları geliştirmesi ve turizm yatırımlarının çeşitlendirilmesi önemli bir rol oynamaktadır. Böylelikle, turizm sektöründe karşılaşılan mikro ölçekli belirsizliklerin olumsuz etkileri sınırlandırılabilir ve sektörün sürdürülebilirliği desteklenebilir.

9. Turizm Sektöründe Risk Yönetimi

Risk yönetimi kavramı, 1950'li yılların sonlarına doğru ABD'de kullanılmaya başlanmıştır. Risk yönetimi, kurumların, şirketlerin veya bireylerin finansal pozisyonlarının taşıdığı risk düzeyini belirlemeyi ve bu riskleri işletme ya da örgüt için kabul edilebilir seviyelere çekmeyi amaçlayan bir uygulamadır. İşletmelerde risk yönetiminin temel amacı, organizasyon içinde meydana gelebilecek istenmeyen kayıpların en düşük maliyetle kontrol altına alınabilmesi için gerekli faaliyetlerin, kaynakların planlanması, yönetilmesi ve denetim altına alınmasını sağlamaktır. Bu disiplin, belirsizlikleri ve belirsizliğin olumsuz sonuçlarını daha kabul edilebilir bir seviyeye indirgemeyi hedeflemektedir (Emhan, 2009:213).

Risk yönetimi, yatırımcılar ve işletmeler tarafından çeşitli koşullarda ortaya çıkabilecek olumsuz sonuçları en aza indirmek amacıyla başvurulanan bir strateji ve uygulama biçimidir. Bu süreç, düşük riskli finansal araçlara yatırım yapmaya devam etmekten portföy çeşitlendirmesi yoluyla kredi değerliliğini artırmaya kadar pek çok farklı yöntemi içerebilir. Yatırımcı perspektifinden bakıldığında risk yönetimi, hisse senetleri, tahviller ve diğer varlık türlerini bir araya getirerek portföyün dengelenmesi veya çeşitlendirilmesini kapsar. Genel yaklaşım, portföydeki farklı yatırım araçlarının taşıdığı risklerin dengelenerek toplam riskin kontrol altına alınması yönündedir. Bu sayede, portföyün genel risk seviyesi yönetilirken, bireysel yatırımların oluşturabileceği potansiyel kayıplar da mümkün olduğunca minimize edilmeye çalışılır (Fatima&Haitman,2020:2-3)

İşletmelerde risk yönetimi uygulamaları, özellikle uluslararası pazarlarda faaliyet gösteren çok uluslu şirketlerin farklı ülkelerde karşılaştıkları çeşitli sorunlar nedeniyle geliştirilmiştir. İletişim ve bilişim teknolojilerindeki ilerlemeler ile yeni finansal araçların ortaya çıkması, risk yönetiminin küresel ölçekte uygulanmasını kolaylaştırmıştır. Uluslararası pazarlarda risk yönetimini gerekli ve önemli kılan başlıca faktörler şunlardır:

- Uluslararası pazarlarda hizmet, ürün ve sermaye hareketlerinin serbestleşmesi ile birlikte denetim ve baskının azalması,
- Küreselleşmenin etkisiyle dünya finans piyasalarının birbirine daha fazla entegre hale gelmesi,
- Merkez bankalarının bağımsızlaşması ve uyguladıkları para politikaları üzerindeki kontrolün azalması,
- Dünyanın farklı bölgelerinde yeni ekonomik güçlerin ortaya çıkması ve yeni pazarların oluşması,
- Yeni finansal araçlar ve bilişim teknolojilerindeki gelişmeler,
- Uluslararası piyasalarda rekabetin artması.

Bu faktörler, işletmelerin risk yönetimi uygulamalarını benimsemesini ve bu uygulamaları etkin bir şekilde yürütmesini zorunlu kılmıştır (Sezgin, 2004:149-150).

Turizmde risk yönetimi, turizm sektöründe faaliyet gösteren işletmelerin gelecekte karşılaşabilecekleri riskleri en aza indirmeyi amaçlayan bir uygulamadır. Turizm işletmeleri açısından en önemli riskler, büyük ölçüde işletmenin kontrolü dışında gelişen dışsal faktörlerden kaynaklanmaktadır. Bunlar arasında doğal afetler, terör saldırıları, yasal düzenlemeler, savaş, hükümet politikaları, ekonomik ve finansal krizler ile siyasi istikrarsızlık gibi unsurlar yer almaktadır. Ayrıca, tahsilat ve döviz kuru riskleri gibi finansal faktörler de turizm sektöründe faaliyet gösteren işletmelerin operasyonlarını ve mali performansını olumsuz etkileyebilen önemli riskler arasında sayılmaktadır. (Poyraz,2011:70,71).

Turizm şirketleri, faaliyetleri sırasında çok çeşitli risk unsurlarına maruz kalmaktadır. Bu nedenle, işletmelerin belirledikleri stratejik amaçlar üst yönetim düzeyinde dikkatle analiz edilmeli ve mevcut ile olası riskler göz önünde bulundurularak değerlendirilmelidir (Çömlekçi&Güngör,2012:50).

Çevresel koşullarda faaliyet gösteren emek ve sermaye yoğun konaklama işletmeleri, zaman zaman hem örgüt yönetiminden hem de işletme dışında ortaya çıkan çeşitli risklerle karşılaşabilmektedir. Büyük emek ve sermaye yatırımları gerektiren bu işletmeler, uzun dönemde faaliyetlerini sürdürebilmek ve yatırımlarının karşılığını alabilmek için olası risklere karşı planlı bir şekilde hareket etmek zorundadır. Konaklama işletmeleri, faaliyet gösterdikleri endüstri nedeniyle hem operasyonel hem de finansal risklere maruz kalmaktadır. Faiz oranlarındaki dalgalanmalar, döviz kurları ve mal

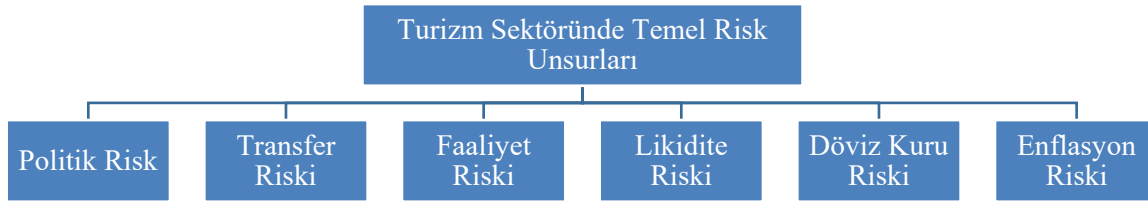
ile hizmet fiyatlarındaki değişimler finansal riskleri oluştururken; operasyonel riskler, raporlama, bilgi akışı ve görüntüleme sistemlerindeki hatalar nedeniyle gerekli faaliyetlerin yerine getirilememesi sonucunda ortaya çıkmaktadır. Operasyonel riskler ayrıca yasal düzenlemeler, organizasyon yapısı, bilgi teknolojileri, insan faktörü ve teknik nedenlerden kaynaklanmaktadır. Turizm işletmeleri açısından özellikle önemli olan operasyonel riskler, yönetim zaafiyetleri, insan hataları veya muhasebe ve raporlama gibi iç denetim eksikliklerinden doğmaktadır. Bu nedenle, konaklama işletmelerinde risk yönetimi, işletmenin karşılaşılabileceği olası riskleri değerlendirerek risklerin etkisini en aza indirmeyi amaçlayan süreçlerin tanımlanması, bu süreçlerin etkinliğinin izlenmesi, sürekli iyileştirilmesi ve uygulanmasını kapsamaktadır. (Pelit, 2011:119-122).

Turizm işletmeleri, faaliyetlerini sürdürürken ekonomik, finansal, politik, çevresel ve sektörel nitelikte çok çeşitli risk unsurlarına maruz kalmaktadır. Bu nedenle, işletmelerin uzun vadeli varlıklarını sürdürebilmesi ve rekabet üstünlüğü elde edebilmesi için belirledikleri stratejik amaçların üst yönetim düzeyinde dikkatle analiz edilmesi büyük önem taşımaktadır. Böylelikle işletmeler, karşılaşılabilecekleri olası belirsizliklere karşı daha dayanıklı hale gelmekte ve risklerin olumsuz etkilerini minimize ederek sürdürülebilir bir büyüme süreci yakalayabilmektedir.

10. Turizm Sektöründe Risk Türleri

Turizm sektörü, çok sayıda paydaşın, dinamik talep yapısının ve dışsal unsurların etkileşimiyle biçimlenen oldukça dinamik bir yapıya sahiptir. Bu durum, turizm sektöründe faaliyet gösteren firmaların maruz kaldığı risklerin çeşitlenmesine ve belirsizliklerin artmasına yol açmaktadır. Turizm sektöründeki riskler, finansal krizlerden doğal afetlere, politik istikrarsızlıktan sağlık ve güvenlik sorunlarına kadar geniş bir alanda ortaya çıkabilmektedir.

Şekil 3. Turizm Sektöründe Karşılaşılan Başlıca Risk Faktörleri

10.1. Politik Risk

Politik risk kavramı literatürde farklı şekillerde tanımlanmaktadır. Politik risk, bir ülkedeki siyasi konjonktürün değişmesi neticesinde fpiyasada işlem gören inansal varlıkların değerinde ortaya çıkan etkiler olarak tanımlanır. Başka bir tanıma göre politik riski, bir ülkedeki politik kararlar ve toplumsal olayların iş yaşamını etkilemesi sonucunda yatırımcıların zarar etmesi veya yatırımlarından beklenen kazancı sağlayamaması; diğer bir ifadeyle siyasi gelişmelere bağlı olarak firmaların uğrayabileceği zarar biçiminde ifade edilebilir. Politik riskler homojen değildir ve ülkeler, iktisadi sektörler, firmaların faaliyet alanları düzeyinde çeşitlilik gösterebilirler. Örneğin, bir piyasada enerji (petrol) sektöründe faaliyet gösteren şirketler açısından yüksek risk söz konusu olabilirken, aynı piyasada tekstil ve çimento sektöründe faaliyet gösteren firmalar için risk daha düşük seviyede ya da hiç olmayabilir (Poyraz,2008:474; Aydın,2013:30).

Küresel piyasalarda faaliyet gösteren çok uluslu firmaların karşılaştıkları önemli risklerin başında politik risk gelmektedir. Firmaların yatırım yaptıkları ülkelerde yürürlüğe konan yasal ve hukuki düzenlemeler ve hükümetlerin aldıkları politik kararlar, firmaları farklı açılardan etkileyebilmektedir. Politik risk, pazar riskiyle yakın ilişkidir. Dünyada veya yatırımın yapıldığı ülkede oluşan siyasî belirsizlik, finansal krizler belirsizlik unsurudur ve şirketlerin alacağı yatırım kararlarını etkiler. Ülkedeki siyasî istikrarsızlık direkt olarak finans piyasalarını etkilemektedir. Çünkü yatırımcı bir yatırım kararını verirken aradığı önemli kriterlerden biri de yatırım yapacağı ülkedeki siyasî istikrardır. İstikrarlı bir hükümetin olmadığı ya da hukuk boşluklarının bulunduğu ülkelerdeki durum da politik risk kapsamında değerlendirilebilir (Sayım&Aydın, 2011:254).

Turizm sektörü terör, savaş, hırsızlık, sosyal ve politik krizlere karşı son derece kırılgan ve hassas bir yapıya sahiptir. Turist çeken ülkelerde yaşanan politik istikrarsızlıklar, turizm sektörünü önemli şekilde etkilemektedir. Bir ülkeye turistik ziyaret sırasında algılanan veya var olan seyahat riskleri, turistlerin temel ihtiyaçlarından birisi olan kişisel güvenlik algısını etkileyeceği için turistlerin vereceği kararları da etkilemektedir. Bu nedenle turistler; alternatif ülkelere yönelmekten, seyahatin iptaline kadar değişik şekilde tepki gösterebilirler. Politik istikrarsızlıklar, ülkenin algılanan imajını olumsuz yönde etkileyerek; turistlerde yasa dışı ve şiddet olaylarına maruz kalabilecekleri düşüncesini meydana getirdiğinden turizmi doğrudan ve olumsuz etkilemektedir (Öztürk&Şimşek,2013:16)

Politik risk unsurları dört ana grupta değerlendirilebilir. **Birinci grup**, savaş, ihtilal ve iç isyanlar gibi unsurlardan oluşur. Turizm sektörü yapısı nedeniyle dış faktörlere karşı aşırı duyarlı olması turizm sektöründe faaliyet gösteren şirketler siyasi istikrarın olmadığı iç savaşların ve terör faaliyetlerinin yaşandığı sorunlu bölgelerde yatırım yapmazlar. **İkinci grup**, çok uluslu şirketlerin faaliyet gösterdiği ülkelerde hükümetlerin döviz kuru ile ilgili koydukları sınırlamalardır. Turizm sektöründe faaliyet gösteren çok uluslu, küresel şirketler farklı ülkelerde uyguladıkları değişik birleşme yöntemleriyle yerel kurdan kaynaklanan risklerden korunmayı amaçlarlar. Küresel şirketler yatırım yaptıkları ülke şubelerinde kazandıkları gelirin bir kısmını merkez kuruluşlarına aktarırlar. Ana kuruluşa aktarılabilecek paranın yan kuruluşun bulunduğu ülke kurununa çevrilmesi sırasında yatırım yapılan ülkenin uygulayabileceği sınırlamalar olabilir. Halka açık şirketlerde ise kar payı ödemeleri ve diğer finansal yükümlülükler, döviz yönetiminin etkinliğini zorunlu kılmaktadır. **Üçüncü grup**, çok uluslu şirketler ile yatırım yaptıkları ülkelerdeki hükümetler veya yerel şirketler arasındaki sözleşmelerin sona erdirilmesi veya ihlali ile ilgilidir. Ulusal hükümetlerin küresel şirketlerle yapılan sözleşmeleri tanımaması veya ihlal etmesi edeniyle küresel şirketlerin uğrayabileceği maddi zararları içermektedir.

Dördüncü grup kamulaştırmadır. Kamulaştırma, hükümet veya hükümetin ilgili organı tarafından, ayrımcılık yapılarak mülkiyet haklarının ve yatırım denetimlerinin kısıtlanması ya da ortadan kaldırılması sonucunda firmaların uğradığı iktisadi kayıplardır (Sezgin, 2004:151; Aydın 2013:30).

Şekil 4: Turizm Sektöründe Politik Riskin İşletme Üzerindeki Etkileri

Kaynak: literatür taraması ve konu açıklamaları temel alınarak yazar tarafından hazırlanmıştır.

Şekil 4’de görüldüğü gibi siyasi istikrarsızlık, yasal değişiklikler, ambargolar, terör ve güvenlik sorunları, turizm talebini azaltarak gelir kaybına ve işletme performansının düşmesine yol açabilir.

10.2. Transfer Riski

Transfer riski birden fazla ülkede şubeleri bulunan uluslararası şirketlerin genel merkezinin bulunduğu ülkeye kaynak transferi gerçekleştirirken yatırım yapılan ülke hükümetlerinin koyduğu yasaklar ve sınırlamalardan kaynaklanan risklerdir. Transfer riski bir yatırımcının yerel parayı yabancı paralara dönüştürememesi ya da bu parayı ev sahibi ülke dışına transfer edememesinden kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla transfer riski ülkeler arasındaki fon transferi konusunda yaşanabilecek riskleri gösterir. Turizm alanında faaliyet gösteren firmalar için transfer riski özellikle küresel yatırımların ve gelir akışlarının yönetiminde stratejik bir öneme sahiptir. Turizm sektöründe çalışma ve transfer riskinden korunmak için sektörde faaliyet gösteren firmalar ortak girişim, sigorta yaptırmak ve stratejik ortaklık gibi yöntemlerin yanı sıra yatırım yapılan ülkedeki yan kuruluşların

dışında merkezi bir finans sistemi oluşturma yöntemi de kullanılmaktadır. Bu yöntemlerle, küresel kaynak transferlerinde karşılaşılabilecek kısıtlamalar ve belirsizlikler stratejik ve başarılı bir biçimde yönetilerek firmanın finansal istikrarı güvence altına alınabilir (Sezgin,2004:150; Aydın,2013:30)

Şekil:5 Transfer Riskinin İşletme Faaliyetleri Üzerindeki Yansımaları

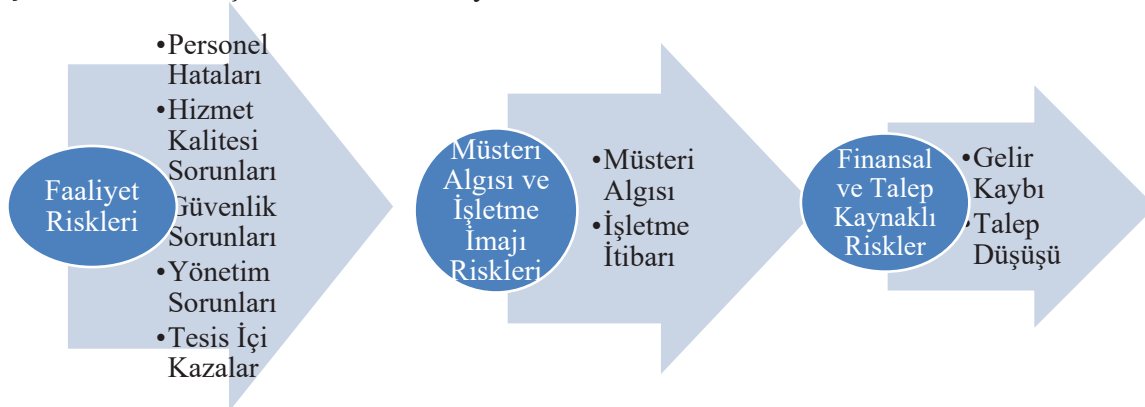
Kaynak: Şekil, literatür taraması ve konu açıklamaları temel alınarak yazar tarafından hazırlanmıştır.

Şekil 5 turizm sektöründe transfer riskinin turizm işletmeleri üzerindeki etkilerini özetlemektedir. Döviz kuru dalgalanmaları veya küresel ödeme problemleri gibi unsurlar, firma maliyetlerini artırabilir ve turizm talebini olumsuz etkileyerek turizm gelirlerinde azalmaya neden açabilir.

10.3. Faaliyet Riski

Hile, kaza ve hata gibi benzeri faktörlerden kaynaklanan riskler, işletmelerde faaliyet riski olarak ifade edilmektedir. Turizm sektörü, yoğun bilgi akışı, yüksek düzeyde müşteri-çalışan etkileşimi ve ileri teknolojik altyapıya sahip olması nedeniyle sektörde bu tür riskler sıkça görülmektedir. Örneğin, merkezi rezervasyon sistemi kullanan bir turizm işletmesinde yapılan hatalı veri girişleri, sistemin merkezi olması nedeniyle tüm departmanlara yanlış bilgiler olarak yansiyabilir ve işletmenin operasyonel işleyişini önemli ölçüde bozabilir. Bu nedenle, bilgi ve iletişimin yoğun olarak kullanıldığı turizm sektöründe faaliyet riskini minimize etmek amacıyla, merkezi sistemlerin bölüm bazında yapılandırılması ve her bölümün sorumluluk ve yetkilerinin dikkatli bir şekilde belirlenip uygulanması gerekmektedir. Turizm sektöründe faaliyet riski, özellikle merkezi yönetim ve rezervasyon sistemlerinin uygulandığı, doğrudan satışların yapılmadığı ve karar süreçlerinde genel merkezin belirleyici olduğu yönetim modellerinde daha sık gözlemlenmektedir. Bu nedenle, turizm işletmelerinde faaliyet riskini azaltmak için yönetim ve denetim bilgi sistemlerinin bölüm bazında yapılandırılması, iletişim ve bilişim teknolojilerinden etkin şekilde yararlanılması ve departmanlar arasında bilgi akışının sağlıklı bir şekilde sağlanması önem arz etmektedir (Sezgin,2004:157).

Şekil 6: Turizm İşletmelerinde Faaliyet Riskinin Etki Mekanizması

Kaynak: Şekil, literatür taraması ve konu açıklamaları temel alınarak yazar tarafından hazırlanmıştır.

Şekil 6, faaliyet risklerinin turizm işletmeleri üzerindeki olası etkilerini basit bir şekilde göstermektedir. Yönetim, güvenlik ve hizmet kalitesi sorunları, müşteri memnuniyetini ve firma imajını olumsuz etkileyerek gelir kaybına ve talep düşüşüne yol açabilmektedir.

Faaliyet riski operasyonel risk olarak da ifade edilen bu risk türü bir firmanın faaliyet gösterirken karşılaşabileceği, iç süreçlerin yetersizliği, personel hataları, teknik altyapı ve bilgi sistemlerindeki sorunların yanı sıra firma dışı yani dışsal olaylardan kaynaklanabilecek firma kayıpları olarak tanımlanabilir. Bu risk, sadece direk maddi zararları değil, aynı zamanda firmanın imajına zarar veren, hizmet kalitesini düşüren ve müşteri sadakatını ve memnuniyetini olumsuz etkileyen dolaylı kayıpları da içermektedir. Dolayısıyla operasyonel risk kavramı yasal düzenlemelere uyum, organizasyon yapısı, yönetim uygulamaları, teknoloji altyapı ve insan kaynakları gibi unsurlardan kaynaklanabilecek sorunların neden olduğu kayıpları da kapsamaktadır (FDIC,2006:4) (FDIC,2006:4)

Operasyonel risk geniş açıdan değerlendirildiğinde, başarısız iç süreçler, insanlar, sistemler veya dışsal olaylardan kaynaklanabilecek doğrudan veya dolaylı kayıp olarak ifade edilebilir. Bir firmada, bilgi, raporlama ya da veri yönetim sistemlerindeki hatalar nedeniyle gerekli faaliyetlerin yapılamaması nedeniyle oluşabilecek kayıplar da operasyonel risk kapsamına girmektedir. Genel olarak operasyonel risk; insan faktörü, iş süreçleri, teknik altyapı, bilgi teknolojileri, organizasyon yapısı, yasal düzenlemeler ve dışsal faktörlerden kaynaklanabilmektedir. Bu risk özellikle muhasebe, raporlama, veri yönetimi ve iç denetim aşamalarında ortaya çıkan yetersizlikler veya yönetsel başarısızlıklardan kaynaklanan kayıplar ile ilişkilidir. Beklenmeyen maddi kayıplara yol açabilecek durumlar, örneğin yeterince eğitilmemiş personelin görevlendirilmesi, operasyonel risk kapsamında değerlendirilir (Pelit, 2011;121).

Bu risk türü, firmanın planlanan süreçlerini sektöre ugratabilecek her türlü içsel veya dışsal faktörleri içerir ve faaliyetlerin başarılı bir şekilde yürütülmesini doğrudan tehdit eder. Turizm sektörü açısından bakıldığında operasyonel riskler, müşteri memnuniyeti ve hizmet kalitesi üzerinde ciddi etkiler yaratabilir. Örneğin, bir turist otobüsünün yakıtının bitmesi durumunda, hizmet akışı kesintiye uğrar ve müşterilerin beklentileri karşılanamaz. Bu tür vakalar, yalnız işletme faaliyetlerinin aksamasına yol açmakla kalmaz aynı zamanda işletmenin itibarını ve finansal performansını da olumsuz yönde etkileyebilir (Çözeli & Yılmaz, 2022,511)

Konaklama işletmelerinde hizmet kalitesini doğrudan etkileyen faktörler arasında, güvenlik açıklarından kaynaklanan hırsızlık olayları, tesis içerisinde ya da dışında yaşanan gıda zehirlenmeleri, personel grupları arasında meydana gelen çatışmalar gibi olumsuz olaylar yer almaktadır. Bu tür olaylar, işletmenin kurumsal imajına zarar vererek müşteri güvenini azaltmakta ve talep üzerinde olumsuz etkilere yol açmaktadır (Akıncı vd, 2012:83; Glaesser,2007.15)

Benzer şekilde, bir havayolu şirketinde uçakların sürekli arızalanması ya da sık sık kaza yapması, bir seyahat acentasının düzenlediği gezilerde müşterilerin tekrar eden sorunlarla karşılaşması veya bir otobüs firmasının sık sık kaza yapması, işletmelerin sunduğu ürün ve hizmetlerden kaynaklanan risklerin tipik örnekleridir. Bu tür riskler, yalnızca müşteri memnuniyetini ve güvenini zedelemekle kalmamakta, aynı zamanda işletmeleri ciddi krizlere sürükleyerek sürdürülebilirliklerini de tehdit etmektedir (Mat&Akkaşoğlu,2015:25).

Dolayısıyla, operasyonel risk, bir işletmenin iç işleyişindeki eksiklikler ve dışsal belirsizlikler nedeniyle maruz kalabileceği tüm potansiyel zararları içeren çok boyutlu bir risk türüdür.

10.4. Likidite Riski

Turizm sektöründe likidite riski, işletmelerin borçlarını vadesi geldiğinde geri ödeme kapasitesini doğrudan etkileyen önemli bir finansal risktir. Özellikle küçük ve orta ölçekli turizm işletmeleri, sezonluk gelir dalgalanmaları, ani talep azalmaları veya öngörülmeven harcamalar nedeniyle yüksek likidite riskiyle karşılaşabilirler. Bu tür işletmeler, yükümlülüklerini kısa sürede karşılayamadıkları durumlarda finansal sıkıntıya düşebilir ve bu durum, hem işletmenin faaliyetlerini sürdürmesini hem de sektördeki rekabet gücünü olumsuz yönde etkileyebilir. Likidite riskinin yönetimi, turizm işletmeleri için sadece nakit akışının dikkatle planlanmasını değil, aynı zamanda borçlanma stratejilerinin ve kısa vadeli finansal yükümlülüklerin etkin bir şekilde kontrol edilmesini de gerektirir. Sonuç olarak, likidite riskinin etkin yönetimi, turizm işletmelerinin sürdürülebilirliği ve kriz dönemlerinde hayatta kalabilmeleri açısından kritik bir öneme sahiptir (Papadamou&Tzivinikos.,2013:43-45)

Şekil 9: Turizm Sektöründe Likidite Riski

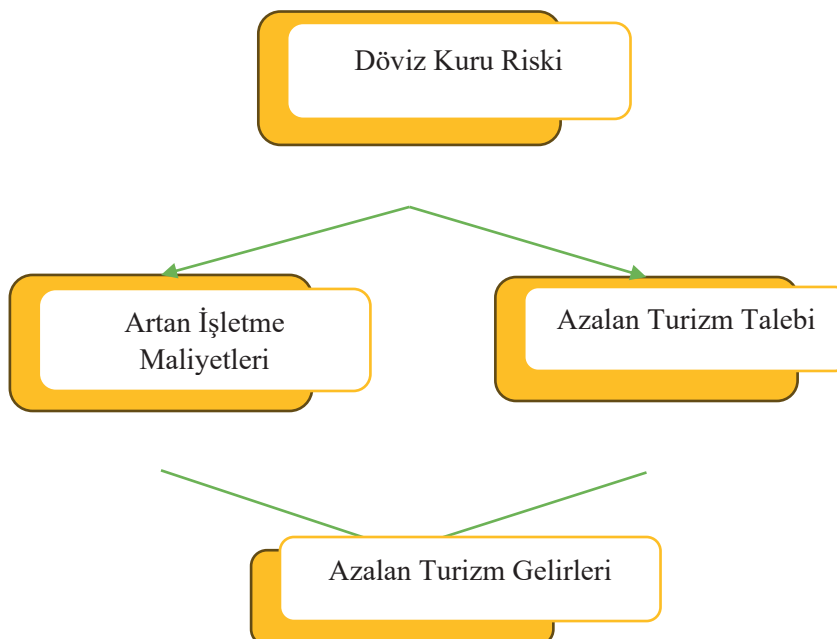
Kaynak: literatür taraması ve konu açıklamaları temel alınarak yazar tarafından hazırlanmıştır

Şekil 9 Turizm sektöründe likidite riskinin zincirleme etkisini basit bir şekilde göstermektedir. Sezonluk gelir dalgalanmaları veya öngörülemeyen harcamalar, firmanın nakit akışını azaltarak kısa vadeli borçların ödenmesini zorlaştırabilir. Sonuç olarak, firma likidite krizine girebilir ve faaliyetlerini sürdürmekte güçlük yaşayabilir. Turizm sektöründe diğer sektörlerde olduğu gibi firmaların ödemeleri kontrol altında tutarak, finansal yapılanmaya önem vererek ve spekülasyon hareketlerinden kaçınarak likidite riski ve sektör riskinden korunabilir.

10.5. Döviz Kuru Riski

Döviz kuru riski, bir işletmenin sahip olduğu döviz cinsinden finansal varlıkları ile döviz cinsinden borçlarının miktar olarak uyumsuz olması durumunda, döviz kurlarında meydana gelen ani oynaklıklar sonucu gerçekleşen riski ifade eder. Pazar riskinin bir alt türü olan dövizkuru riski, bilhassa yabancı para cinsinden yapılan yatırım ve borçlanmaları doğrudan etkileyerek firmanın finansal performansını ciddi şekilde etkileyebilir. Döviz kuru riskinin yönetilmemesi, şirketlerin hem bilanço değerlerinde hem de nakit akışlarında önemli oynaklıklara yol açabilir (Hacıoğlu & Dinçer, 2009:206).

Özellikle 1980 sonrası ulusal ekonomilerin liberalleşmesi, dışa açık, serbest piyasa koşullarının yaygınlaşmasıyla hizmet ve ürün fiyatlarında, faiz oranlarında ve döviz kurlarındaki belirsizlik ciddi şekilde artmıştır. Bu durum, turizm sektöründe faaliyet gösteren firmaların finansal risklerle karşı karşıya kalma olasılığını arttırmıştır. Turizm sektöründeki firmalar, faaliyetlerinin doğası gereği döviz kuru oynaklıklarına yüksek hassasiyet göstermektedir. Çünkü turizm sektöründe faaliyet gösteren şirketlerin cirolarının büyük bir kısmı yabancı para birimleri üzerinden gerçekleşmekte ve alacak ve borçları da çoğunlukla döviz cinsindendir. Dolayısıyla, turizm işletmeleri için finansal risk yönetimi artık vazgeçilmez bir stratejik öneme sahiptir (Köse&Kıyılar, 2003:14).

Şekil 7: Turizm Sektöründe Döviz Kuru Riskinin Etki Mekanizması

Kaynak: Şekil, literatür taraması ve konu açıklamaları temel alınarak yazar tarafından hazırlanmıştır.

Döviz kuru riskinin turizm sektörü üzerindeki etkileri, hem doğrudan hem de dolaylı kanallar aracılığıyla kendini göstermektedir. Döviz kurlarındaki oynaklıklar, her şeyden önce turizm şirketlerinin faaliyet maliyetlerini ciddi şekilde artırmaktadır; bilhassa yurtdışından satın alınan ürünler, enerji ve diğer hizmet girdilerinin maliyeti arttırdığında, firmaların operasyonel harcamaları yükselmektedir. Turizm sektöründe, bilhassa yabancı turistlerden döviz geliri elde eden işletmeler açısından bu risk önemlidir. Döviz kurlarındaki oynaklıklar, turistlerin harcama seviyelerini ve destinasyon tercihlerini doğrudan etkileyebilir. Döviz kurundaki artışlar çoğunlukla ülke ekonomisinde ödemeler dengesi kaynaklı dengesizliklerin ve enflasyonun bir yansıması olabilmektedir. Turizm işletmeleri, döviz kurundaki bu tür oynaklıkları göz önünde bulundurarak fiyatlandırma ve maliyet politikalarını oluşturmalarıdır; çünkü döviz kuru oynaklıkları, firmaların karlarını diğer bir ifade ile gelirlerini ve turistlerin satın alma gücünü etkileyebilir (Sayım&Aydın,2015:7).

Turizm işletmeleri, yüksek enflasyonist dönemlerde maliyetlerini döviz cinsinden tespit ettiklerinden, tahsilat süresi ve döviz kurlarındaki oynaklıklar sermaye ve nakit akışlarını olumsuz etkileyebilir. Bu nedenle turizm işletmeleri, döviz kuru riskini yönetmek için maliyet ve gelir planlamasında dikkatli stratejiler geliştirmeli ve olası dalgalanmalara karşı korunma yöntemlerini uygulamalıdır.

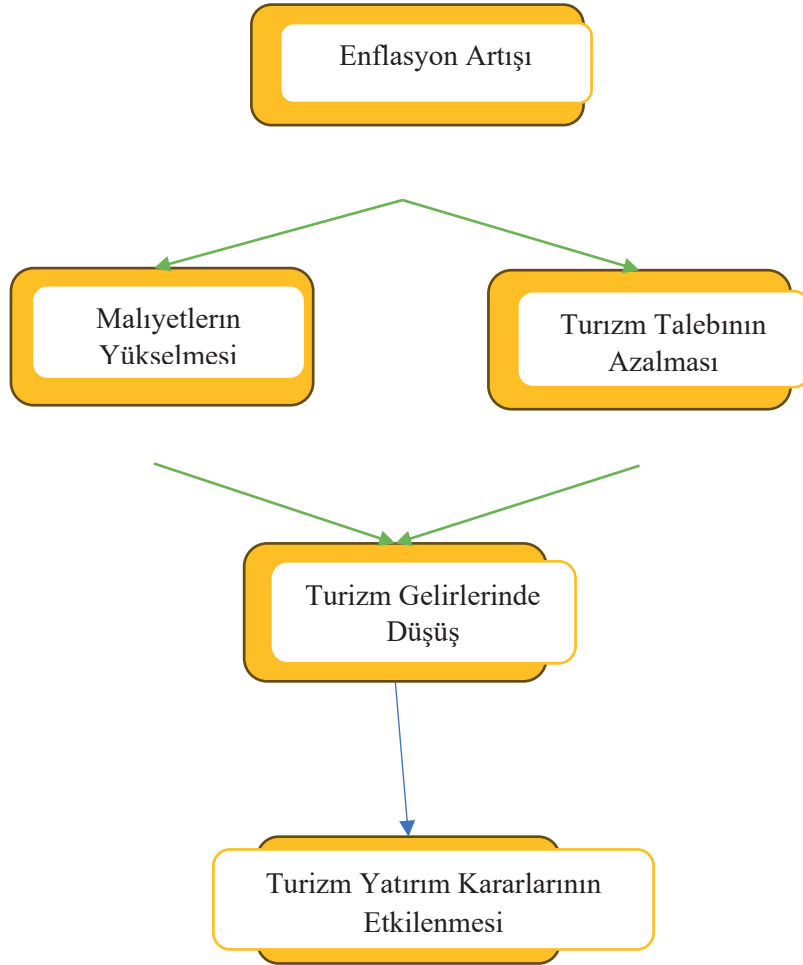
10.6. Enflasyon Riski

Enflasyon riski, yatırımlara aktarılan kaynakların enflasyon baskısı altında değer kaybetmesiyle ortaya çıkmaktadır. Enflasyon riski, yatırım için düşünülen sermayeden sağlanacak nakdin gelecekte, enflasyondaki artış nedeniyle satın alma gücünün düşmesi ihtimalini ifade eder. Diğer bir ifade ile enflasyon riski, yapılan yatırımın kazancını olumsuz yönde etkileyebilecek ve yatırımın reel değerini erozyona uğratabilecek faiz oranlarındaki değişimlere yoğunlaşır. piyasada beklenenden yüksek enflasyon oranı, yapılan yatırımın nominal getirisi üzerinde olumsuz etkiler yaratarak, yatırımın reel kazancını azaltabilir. Dolayısıyla enflasyon riski, finansal karar alma aşamalarında yatırımcıların göz önünde bulundurması gereken temel risk faktörlerinden biridir (Elbachi&Benlamlih, 2020)

Enflasyon riski özellikle yüksek enflasyon oranlarının hâkim olduğu az gelişmiş ve gelişmekte olan ekonomilerde daha sık ortaya çıkmaktadır. Piyasa yatırımcıları, tasarruflarını yatırıma yönlendirirken temel beklentileri, elde edecekleri getirinin enflasyon oranından yüksek olmasıdır. Aksi durumda, yatırımın sağladığı kazanç enflasyon karşısında eriyecek ve reel anlamda bir getiri elde edilemeyecektir. Enflasyonun yol açtığı bu azalma, dolaylı biçimde sabit para birimi cinsinden ölçülen finansal varlıkların getirisini düşürmektedir. Dolayısıyla herhangi bir yatırım, paranın satın alma gücündeki gerilemeye bağlı olarak getirilerinde dalgalanma olasılığına maruz kalmaktadır. Piyasada işlem yapan yatırımcıların motivasyonları farklılık gösterebilmektedir. Bazı yatırımcılar, gelecekte daha yüksek bir servete ulaşma arzusuyla yatırım yaparken, bazıları ise sadece sürekli gelir sağlamak ve yatırdıkları anaparanın değerini korumak için yatırım yaparlar. Genel olarak yatırım yapmanın amacı, mevcut tüketimden vazgeçerek gelecekte daha fazla tüketim imkânına sahip olma istegidir. Fakat enflasyonun neden olduğu satın alma gücü kaybı, finansal varlıkların reel getirisini düşürmektedir. Bu nedenle enflasyon oranı doğru tahmin edilmediğinde ve enflasyonun yönü tam belirlenemediğinde, finansal varlıkların reel değeri ve getirileri doğru hesaplanamayacak; dolayısıyla tasarruflarını bu finansal varlıklara yönlendiren yatırımcılar satın alma gücü riskine maruz kalacaklardır. Enflasyon, finansal piyasalarda belirsizlik yaratan temel göstergelerden biridir ve bu özelliğiyle yatırım kararlarını olumsuz yönde etkilemektedir. Bu nedenle, yatırımcılar için enflasyon ciddiyle alınması gereken önemli bir risk faktörüdür. Özellikle tahvil, repo vb sabit getirili yatırım araçları reel getirilerinin doğrudan enflasyona bağlı olması nedeniyle enflasyondan daha ciddi etkilenmektedir. Öte yandan hisse senetleri, şirketlerin satış gelirleri enflasyona paralel değer kazanabildiğinden, satın alma gücündeki azalmadan daha az etkilenmektedir (Sayım&Aydın, 2015:7) Turizm sektörü açısından bakıldığında, enflasyonun artması hem firmalar hem de tüketiciler üzerinde olumsuz çifte baskıya yol açmaktadır. Yüksek enflasyon oranı, turizm şirketlerinin girdi

maliyetlerinin yükselmesine neden olurken, öte yandan potansiyel turistlerin harcanabilir gelirlerini düşürerek talebi azaltmaktadır.

Şekil 8. Enflasyonun Turizm Sektörüne Dairesel Etki Döngüsü

Kaynak: Şekil, literatür taraması ve konu açıklamaları temel alınarak yazar tarafından hazırlanmıştır.

Şekil 8, enflasyonun turizm sektörü üzerindeki doğrudan ve dolaylı etkilerini özetlemektedir. Enflasyonun yükselmesi, firmaların girdi maliyetlerini yükseltirken turizm talebinde ciddi azalmaya yol açmaktadır. Bu iki faktör birleştiğinde turizm gelirlerinde azalma görülmekte ve bu durumdan turizm yatırım kararları olumsuz etkilenmektedir.

Sonuç

Bu çalışma, turizm sektörünün yapısını ve hizmet sağlayıcılarını sistematik olarak inceleyerek, sektörde karşılaşılabilecek temel risk türlerini değerlendirmiştir. Turizm sektörü, ekonomik, sosyal ve kültürel dinamiklerden doğrudan etkilenen ve birçok alt sektörle etkileşim içinde olan karmaşık bir yapıya sahiptir. Konaklama işletmeleri, yiyecek ve içecek hizmetleri, seyahat acenteleri ve tur operatörleri, ulaştırma ve eğlence-rekreasyon hizmetleri gibi alt sektörler, farklı risk profillerine sahip olmasına rağmen ortak olarak sektörel gel gitlerden diğer bir ifade ile oynaklıklardan etkilenmektedir. Turizm endüstrisinde riskler sadece ekonomik/finansal veya faaliyet boyutlarıyla sınırlı olmamakta aynı zamanda turizm talebi, uygulanan politika ve makroekonomik dalgalanmalardan kaynaklanan riskler olarak ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda iktisadi belirsizlikler ve makroekonomik oynaklıklar, turizm sektöründe talepte azalmaya ve gelir kayıplarına yol açarak firmaların istikrarını tehdit etmektedir. Döviz kuru ve enflasyon benzeri makroekonomik risk unsurları, bilhassa faaliyetleri ve sürdürülebilirlikleri uluslararası turizm gelirlerine bağlı olan firmalar açısından büyük önem arz etmekte ve firmaların maliyet yapılarını direkt etkileyerek fiyatlama ve karlılık stratejilerini belirleyebilmektedir. Sektör açısından önemli olan politik riskler de turizm sektörünü ve turizm sektöründe faaliyet gösteren işletmeleri ciddi biçimde etkileyerek önemli ölçüde şekillendirmektedir. Bir ülkedeki siyasi kargaşa (istikrarsızlık), güvenlik problemleri, terör olayları, uluslararası yaptırımlar (ambargolar) turizm sektöründe talep ve yatırım kararlarını doğrudan etkileyen faktörler olarak öne çıkmaktadır. Turizm sektöründe işletmelerin faaliyetlerinden kaynaklanan faaliyet (operasyonel) riskleri ise firmaların günlük işleyişlerini etkileyen ve işletmelerin sunduğu hizmet kalitesini doğrudan etkileyerek şekillendiren unsurlardır. Faaliyet (operasyonel) risklerine yanlış alınan rezervasyonlar, hizmet kusurları, personel ve altyapı yetersizlikleri örnek verilebilir ve bu riskler müşteri memnuniyetine, işletmenin marka değerine ve rekabet gücüne olumsuz yansırabilir. Turizm sektöründeki önemli risk faktörleri arasında bulunan likidite riski ise bilhassa sektörde faaliyet gösteren küçük ve orta ölçekli firmalar açısından önemlidir. Orta ve küçük ölçekli firmaların nakit akışlarının yetersiz olması, firmaların günlük operasyonel maliyetlerinin ve kısa vadeli borçlarının yönetimini güçleştirmektedir. Dolayısıyla turizm alanda faaliyet gösteren firmaların, maruz kalabilecekleri riskleri daha kapsamlı değerlendirerek stratejik risk yönetimi uygulamalarını geliştirmesi önemlidir. Sektörde potansiyel risklerin çeşitliliği, firmaların operasyonel faaliyetlerinde, finansal ve stratejik kararlarında proaktif ve çok esnek bir yaklaşım benimsemelerini gerekli kılmaktadır. Turizmde istikrarlı ve sürdürülebilir büyüme ve rekabet gücü, sadece talep ve gelir yaklaşımlı yöntemlerle değil, aynı zamanda olası risklerin önceden tanımlanması, takip edilmesi, stratejik ve etkili bir biçimde yönetimi ile sağlanabilir.

Kaynakça

- Akat.Ö., (2000) *Pazarlama Ağırlıklı Turizm İşletmeciliği*, Ekin Kitabevi
- Akıncı.Z., Kayalar.M&Demirel.O. N (2012) Konaklama İşletmelerinde Kriz Yönetimi: Yöneticilerin Kriz Yönetimi Yaklaşımına Yönelik Bir Uygulama, *Finans Politik&Ekonomik Yorumlar* 49(572), 79-99
- Aydın.K., (2013) Uluslararası Pazarlama Açısından Politik Risk ve Yönetimi, *ASOMEDYA Ankara Sanayi Odası Yayın Organı*,24-32
- Bayhan, İ. (2020). *Apart Otel*. Türkiye Turizm Ansiklopedisi.
<https://turkiyeturizmansiklopedisi.com/apart-otel>
- Çömlekçi.İ&Güngör.B., (2012). Beş Yıldızlı Otel İşletmelerinde Muhasebe/Finans Yöneticilerinin Finansal Riskten Korunma Yöntemlerine İlişkin Algıları, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 33, Ağustos 2012, 49-66.
- Çözel.E.F&Yılmaz.O.K., (2022). Turizm Sektöründe Risk Yönetimi: Belediyelerin Bu Alandaki Faaliyetleri Üzerine Bir Araştırma, *BAUNSOBED*,25(48), 507-526.
- Demirci Orel.F., (2003) *Turizmde Hizmet Pazarlaması*, Karahan Kitabevi Yayınları
- Demirtaş.N., (2010) Otel İşletmeciliği, *Ankara Üniversitesi Uzaktan Eğitim Yayınları* Yayın No:67, 1-339.
https://www.researchgate.net/profile/Nihat-Demirtas/publication/341709828_Otel_Isletmeciligi/links/5edd9bec92851c9c5e8f94e1/Otel-Isletmeciligi.pdf
- Elbachı.S&Benlamlih.A (2020). Unsystematic Risk and Its Measurement, *Researchgate July 2020*, 1-7.
- Emhan.A., (2009) Risk Yönetim Süreci ve Risk Yönetmekte Kullanılan Teknikler, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 23(3),209-220.
- Glaesser.D., (2007) *Crisis Management*, Linacre House, Jordan Hill, Oxford OX2 8DP, UK
- Fatima.A&Haitham.N., (2020). Sustainability and Risk: A Mini-Review *February 16, 1-18*;
SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3539058> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3539058>
- Federal Deposit Insurance Corporation. (2006). *Managing Operational Risk*. FDIC.
<https://www.fdic.gov/system/files/2024-07/sisummer06-article1.pdf>
- Hacıoğlu.Ü&Dinçer.H., (2009). *Finansa Giriş Teori ve Uygulama*, Beta Yayınları
- Kılıçman.İ (2020). Rekreasyon Farkındalığı ve Sosyal Medya Bağımlılığının Yaşam Doyumu Üzerine Etkilerinin İncelenmesi: Üniversite Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma, *T.C. Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi* ,1-154.
- Kozak, M. A., Sarışık, M., Kurgun, H., Azaltun, M., Emir, O., Özel, Ç. H., Çelteç, E., Özülke, F&Güçlü.N.H.,. (2016). *Otel İşletmeciliği*, Detay Yayıncılık
- Köse.A&Kıyılar.M., (2003). Turizm Sektöründe Faaliyet Gösteren İşletmelerde Döviz Riski Yönetimi Uygulamaları, *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi İşletme İktisad Enstitüsü Dergisi Yönetim*,14(46),13-22.
- Mat.Ö&Akkaşoğlu.S., (2015). Konaklama İşletmelerinin Krizlere Karşı İzledikleri Finansal Stratejileri ve Krizlere Karşı Tutumlarını Belirlemeye Yönelik Antalya Bölgesinde Bir Alan Araştırması, *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 7(1), 23-32.
- Moradi.M., Oskou.V., Talebi.R&Namdar.F., (2024). Unsystematic Risk, Financing Policy and Financing Behavior of Companies in the TSE, *New Applied Studies in Management, Economics & Accounting*, 7(26), 60-71.
- Öztaş.K., (2002) *Turizm Ekonomisi Genel Turizm Bilgileri*, Nobel Yayınları
- Öztürk.Y&Şimşek.E., (2013)., Politik İstikrarsızlıkların Turistlerin Destinasyon Seçimine Etkisi Üzerine Bir Araştırma, *Journal of Tourism and Gastronomy Studies* 1/2 (2013):15-25.
- Papadamou,S&Tzivnikos,T., (2013). The Risk Relevance of International Financial Reporting Standards: Evidence from Greek Banks, *International Review of Financial Analysis*.Volume 27, April 2013,44-53.
- Pelit.E., (2011). Otel İşletmelerinde Operasyonel Risk Yönetimi: Ankara'daki Dört ve Beş Yıldızlı Otel İşletmelerinde Bir Araştırma, *Business and Economics Research Journal*, 2(2), 117-137.

- Poyraz.E, (2011). Sistematik Riskin Konaklama İşletmelerinin Karlılık Oranları Üzerindeki Etkisinin Poyraz.E, (Marmaris Altinyunus Turistik Tesisleri A.Ş. Örneği), *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 26(2), 67-75.
- Sayım.F&Aydın.V., (2015) Hizmet Sektörü Özellikleri ve Sistematik Olmayan Risklerin Sektör Menkul Kıymetleri ile Etkileşimine Dair Teorik Bir Çalışma, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 29(2011), 7-14.
- Sezgin.E (2004). *Bilişim Teknolojileri ve Finansal Yapılanma Sürecinde Turizm Endüstrisi ve Türkiye Turizmi*, Anadolu Üniversitesi Turizm Otelcilik Yayınları
- Smaga.P (2014). The Concept of Systemic Risk , *SRC Special Paper No 5*, 1-30.
- The Concept of Systemic Risk, *ECB Financial Stability Review* December 2009, 134-142
- Yenisoy.C&Uygur.S.M., (2024). Lüks Kampçılık Turizmine Yönelik Bir Alanyazın İncelemesi, *Hacı Bayram Veli Üniversitesi Turizm Fakültesi Dergisi*, 27(1), 106-122.
- Zeynalov.N. (2021). Yiyecek İçecek İşletmelerinin Pazarlanmasında Sosyal Medyadaki Tüketici Yorumlarının Değerlendirilmesi: İstanbul Örneği, *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Turizm İşletmeciliği Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi*, 1-228.

Internet

- <https://www.fdic.gov/system/files/2024-07/sisummer06-article1.pdf>
- https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/fsr/art/ecb.fsrart200912_02.en.pdf
- <https://www.saipa.co.za/wp-content/uploads/2017/09/Types-of-Risk.pdf>
- file:///C:/Users/asus/Downloads/2014systemicrisk.pdf
- Erişim: <https://turkiyeturizmansiklopedisi.com/apart-otel>
- <https://efinancemanagement.com/investment-decisions/systematic-vs-unsystematic-risks>

BÖLÜM 12

SAĞLIK KURUMLARINDA İNSAN KAYNAKLARI YÖNETİMİNİN AKADEMİK DEĞERLENDİRMESİ VE UYGULAMA İLKELERİ

Gökhan COŞKUN¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Amasya Üniversitesi Sabuncuoğlu Şerefeddin Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu, Amasya Türkiye. coskun.gokhan@amasya.edu.tr ORCID NO: 0000-0002-5181-0498

1. GİRİŞ

Sağlık kurumlarında insan kaynakları yönetimi, hizmetlerin etkinliği ve kalitesi açısından temel bir unsurdur. Bu yönetim alanı, nitelikli personelin seçimi, geliştirilmesi ve korunması süreçlerini kapsayarak, sağlık hizmetlerinin sürdürülebilirliğini ve hasta güvenliğini sağlamada kritik bir rol oynar. Ayrıca, çalışan motivasyonu, performans değerlendirmeleri ve kariyer planlaması başta olmak üzere birçok uygulama, kurumsal başarının temel unsurlarındandır (Sarıyıldız, 2021). İnsan kaynağı yönetiminin etkinliği, stratejik uyum ve örgütsel kültürle yakından ilişkilidir. Günümüzde, sağlık kurumlarında geleneksel yaklaşımların ötesine geçerek, stratejik insan kaynakları yönetimi ve yetkinlik temelli yaklaşımlar benimsenmekte olup, bu metodolojiler kurumların esnek ve yenilikçi yapılar geliştirmelerine olanak sağlamaktadır (Tekinalp ve Şahinöz, 2021). Bunun yanında, değişim ve dönüşüm süreçlerini yönetmek amacıyla kurumsal kültürün güçlendirilmesi ve örgütsel adaptasyon stratejileri de önemli bir yer tutar. Ayrıca, çalışan sağlığı ve güvenliği ile çalışan memnuniyetinin artırılması yönündeki uygulamalar, nitelikli hizmet sunumu ve kurumların güvenilirliği açısından vazgeçilmezdir. Tüm bu unsurlar ışığında, sağlık kurumlarının insan kaynakları yönetiminin, organizasyonların performansını yükseltmek ve hasta bakım kalitesini artırmak adına stratejik ve bütüncül bir yaklaşımla ele alınması gerekmektedir. Bu bağlamda, etkili yönetim ilkeleri ve en iyi uygulama örneklerinin geliştirilmesi, kurumların rekabet gücünü artırmasına katkı sağlayarak, sağlık sistemlerinin sürdürülebilirliğine hizmet eder (Sarıyıldız, 2021).

2. SAĞLIK KURUMLARINDA İNSAN KAYNAKLARI YÖNETİMİNİN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ

Sağlık kurumlarında insan kaynakları yönetimi, organizasyonun temel dinamiklerini ve sürdürülebilirlik ilkelerini esas alan karmaşık ve çok yönlü bir kavramsal çerçeveyi içermektedir. Bu alandaki kavramsal yaklaşım, çalışanların veya personelin etkin bir şekilde belirlenmesi, seçilmesi, geliştirilmesi, motive edilmesi ve sürdürülebilir performanslarının takip edilmesine yönelik sistematik yaklaşımları kapsar (Gültekin ve Biçer, 2025). Ayrıca, sağlık ortamındaki özel koşullar ve gereksinimler dikkate alınarak, yönetim stratejileri ile uygulama ilkeleri uyumlaştırılır. İnsan kaynakları yönetiminin temel amacı, sağlık hizmetlerinin kalite ve verimliliğini artırmak, hasta güvenliğini sağlamak ve çalışan memnuniyetini temin etmek olarak özetlenebilir. Bu bağlamda, kavramsal yaklaşım, insan odaklı bir yönetim anlayışı etrafında şekillenmekte olup, örgüt yapısı ile stratejik hedeflerin uyumunu sağlama, yetkinlik geliştirme ve değişim yönetimi gibi unsurları da içerir (Özdemir, 2021). Türkiye sağlık sistemine özgü uygulamalar ve geleneksel yaklaşımlar ile modern stratejik insan kaynakları modellerinin entegrasyonu ise, bu kavramsal çerçevenin başarıyla uygulanmasında temel unsurlar arasında yer almaktadır. Dolayısıyla, sağlıklı ve etkin bir insan kaynakları yönetimi, kurumsal performansı güçlendirmek ve sağlık hizmetlerinin sürdürülebilirliğini sağlamak adına kritik bir rol oynamaktadır. Bu nedenle, kavramsal altyapının güçlü ve güncel teorik temellere dayandırılması, uygulama süreçlerinin etkinliğin artırılması ve yenilikçi yaklaşımların benimsenmesi her zaman öncelikli hedefler arasında yer almalıdır (Düzcü ve ark., 2024).

3. AKADEMİK DEĞERLENDİRME: TEORİK TEMELLER VE YÖNETİM MODELLERİ

Akademik değerlendirme sürecinde, sağlık kurumlarındaki insan kaynakları yönetiminin temel teorik temelleri ve yönetim modelleri önem arz etmektedir. Bu kapsamda, stratejik insan kaynakları yönetimi, kurumların uzun vadeli hedefleri doğrultusunda çalışanların etkin planlanması ve geliştirilmesini merkezi öneme sahiptir. Stratejik yaklaşımlar, kurumların değişen şartlara uyum sağlayabilmesi ve rekabet avantajı elde etmesi açısından kritik rol oynar (Sarıyıldız, 2021). Ayrıca, yetkinlik temelli insan kaynakları modeli, çalışanların bilgi, beceri

ve davranışlarının organizasyonel başarıyla doğrudan ilişkili olduğu varsayımıyla hareket eder. Bu model, personel seçimi, eğitim ve gelişim süreçlerinde yetkinlik bazlı değerlendirmelere odaklanarak, çalışanların organizasyonel performansını artırmayı amaçlar. Örgüt kültürü ve değişim yönetimi ise, değişim süreçlerinin etkin bir şekilde yönetilmesi ve kurumun kültürel uyumunun sağlanması açısından temel unsurlardır (Sayan ve Alizade, 2024). Bu bağlamda, güçlü bir örgüt kültürü, çalışan bağlılığı ve motivasyonu yükselterek, değişimlere karşı direnç gösterme kapasitesini artırır. Ayrıca, akademik çerçevede, bu modellerin pratikte uygulanması sırasında ortaya çıkan zorluklar ve fırsatlar detaylı biçimde incelenmelidir. Sonuç olarak, sağlık kurumlarında insan kaynakları yönetiminin teorik altyapısı, uygulama stratejileri ve sürekli gelişim dinamikleri, organizasyonların sürdürülebilir başarısı ve hizmet kalitesinin artırılmasında temel yapıtaşlarını oluşturur (Sarıyıldız, 2021).

3.1. Stratejik İnsan Kaynakları Yönetimi

Stratejik insan kaynakları yönetimi, sağlık kurumlarında insan kaynağının etkin ve sürdürülebilir bir şekilde yönetilmesi amacıyla temel bir yaklaşımdır. Bu yaklaşım, sadece personel temini ve idaresiyle sınırlı kalmayıp, kurumların stratejik hedeflerine uyum sağlayacak yetkin ve motive çalışanların kazandırılmasına odaklanır (Düzcü ve ark., 2024). Stratejik insan kaynakları yönetimi, kurumların uzun vadeli başarısını desteklemek için insan kaynakları stratejilerinin kurumun genel misyon, vizyon ve hedefleriyle entegre edilmesini sağlar. Bu bağlamda, insan kaynağı planlaması, yetenek yönetimi ve kariyer gelişimi gibi uygulamalar, kurumların ihtiyaç duyduğu nitelikli çalışanların zamanında ve doğru biçimde işe alınmasını ve mevcut çalışanların becerilerinin geliştirilmesini hedefler (Özşahin ve Öztürk, 2024).

Bu yaklaşımla, sağlık kurumlarında çalışanların uluslararası standartlara uygun, etkileşimli ve katılımcı bir yönetim sistemi içinde yer almaları sağlanır. Performans ölçütleri ile desteklenen, sürekli gelişim ve inovasyonu teşvik eden uygulamalar, çalışanların kurum içindeki yerlerini güçlendirir ve bağlılıklarını artırır (Sayan ve Alizade, 2024). Ayrıca, stratejik insan kaynakları yönetimi, değişen sağlık ihtiyaçlarına ve teknolojik gelişmelere uyum sağlayacak esneklik sunarak, organizasyonların adaptasyon yeteneğini de yükseltir. Bu sistemli yaklaşım, kurumların hem hasta güvenliği hem de hizmet kalitesi açısından sürdürülebilir başarısını sağlamada kritik bir rol oynar. Sonuç olarak, stratejik insan kaynakları yönetimi, sağlık alanında etkin, verimli ve yenilikçi organizasyonların oluşmasında vazgeçilmez bir unsur olarak öne çıkar (Şahin ve Yılmaz, 2021).

3.2. Yetkinlik Temelli İnsan Kaynakları

Yetkinlik temelli insan kaynakları yaklaşımı, sağlık kurumlarında çalışanların bilgi, beceri, tutum ve değerlerini odak noktası yaparak, organizasyonun stratejik hedeflerine ulaşmasını sağlamayı amaçlar. Bu yaklaşımda, nitelikli ve yeterlilik odaklı personel istihdamı, gelişimi ve yönetimi temel önceliktir. İş tanımlarında ve performans değerlendirmelerinde belirlenen yetkinlikler, çalışanların rollerini etkin biçimde yerine getirmelerine ve sürekli gelişim göstermelerine imkan tanır. Ayrıca, yetkinlik temelli sistemler, kurumsal bilgi ve deneyimlerin aktarımını kolaylaştırır, böylece kurumsal hafıza ve öğrenme süreçlerini destekler (Aytekin, 2022).

Bu modelde, personelin güçlü yönleri belirlenir ve bu yönler üzerinden gelişim planları hazırlanır. İşe alım süreçlerinde yeterlilikler ve yetkinlikler dikkate alınarak, uygun adayların seçilmesi sağlanır ve mevcut çalışanların gelişimi için eğitim programları düzenlenir. Performans yönetimi ise, sadece sonuçlara odaklanmak yerine, çalışanların bilgi ve beceri seviyelerini ve tutumlarını da göz önüne alır. Geri bildirim mekanizmalarıyla, çalışanlar kendilerinin güçlü ve geliştirilmesi gereken yönlerini net biçimde öğrenir, böylece motivasyon ve bağlılık artar (Özer ve Dölkeleş, 2021).

Yetkinlik temelli insan kaynakları yaklaşımı, değişen sağlık gereksinimleri ve teknolojik gelişmeler karşısında kurumların esnek ve duyarlı yapılar geliştirmesine imkan sağlar. Çalışanların yetkinlikleri sürekli güncellenerek, uluslararası standartlara uygun, kalite ve güvenlik odaklı sağlık hizmetlerinin sunulması kolaylaşır (Kuzgun, 2024). Bu yaklaşım hem çalışan memnuniyetini hem de hasta güvenliğini artırmayı hedeflerken, organizasyonel verimliliğin de yükselmesine katkıda bulunur. Sonuç olarak, yetkinlik temelli insan kaynakları yönetimi, sağlık hizmetlerinin etkinliği ve sürdürülebilirliği açısından temel bir unsur olarak öne çıkar (Kara, 2022).

3.3. Örgüt Kültürü ve Değişim Yönetimi

Örgüt kültürü, sağlık kurumlarının temel yapıtaşlarından biridir ve değişim yönetimi açısından kritik öneme sahiptir. Sağlık ortamlarında kurumsal değerler, inançlar ve davranış biçimleri, çalışanların tutum ve davranışlarını doğrudan etkiler. Güçlü ve pozitif bir örgüt kültürü, yenilikçilik ve esneklik gibi değişim süreçlerinin başarısını artırır; aynı zamanda çalışanların motivasyonunu ve bağlılığını güçlendirir. Örgütlerde değişim süreçleri, mevcut kültürel yapıya uygun biçimde planlandığında, dirençler minimize edilir ve uyum sağlama hızlanır (Yüceler, 2021).

Değişim yönetimi, sadece teknik ve prosedürel adımlardan ibaret değildir; aynı zamanda örgüt kültürünün anlaşılması, benimsenmesi ve tüzel bir yapıya dönüştürülmesi süreçlerini içerir. Bu noktada liderlik yaklaşımları ve iletişim stratejileri büyük önem taşır. Liderlerin, çalışanlara değişimin gerekliliği ve hedefleri hakkında şeffaf ve ikna edici iletişimi, dirençlerin azalmasını ve katılımın artmasını sağlar. Ayrıca, değişime uyum sağlayan ve yeniliklere açık bir kültür oluşturmada eğitim ve farkındalık çalışmaları da önemli yer tutar (İraz ve Efeoğlu, 2023).

Sağlık kurumlarında örgüt kültürünün gelişimi ve değişimi, sürdürülebilir bir organizasyonel performans için vazgeçilmezdir. Bu süreçte, örgüt içi değerlerin yeniden şekillendirilmesi ve çalışanların katılımının sağlanmasıyla, değişim süreçleri daha kolay benimsenir ve kurumsal adaptasyon yeteneği güçlenir. Sonuç olarak, örgüt kültürü ve değişim yönetimi, insan kaynakları stratejilerinin başarısı ve kurumların rekabet avantajı sağlaması açısından temel unsurlar arasında yer alır (Özbozkurt ve Yeşilkuş, 2021).

4. TÜRKİYE SAĞLIK SİSTEMİNDE İNSAN KAYNAKLARI UYGULAMALARI

Türkiye sağlık sisteminde insan kaynakları uygulamaları, hizmet kalitesini arttırmak ve sürdürülebilirliği sağlamak amacıyla çeşitli strateji ve yöntemlerle şekillenmektedir. Kamu ve özel sağlık kuruluşlarında personel planlaması, istihdam süreçleri, eğitim programları ve performans yönetimi önemli yer tutar. Özellikle akademik yaklaşımlar doğrultusunda, sistematik yetkinlik temelli yönetim modelleri benimsenmekte, örgüt kültürünün geliştirilmesi ve değişim yönetimi süreçleri güçlendirilerek çalışanların motivasyonu ve verimliliği artırılmaktadır (Gültekin ve Biçer, 2025). Yetenek yönetimi ve kariyer planlaması alanında uygulamalar, çalışanların uzmanlık ve liderlik potansiyelini ortaya çıkarmayı hedeflerken, iş sağlığı ve güvenliği uygulamaları da çalışan memnuniyetini ve kurumsal sadakati desteklemektedir. Özellikle geçirilen pandemi döneminde sağlık sisteminde insan kaynaklarının önemi daha iyi anlaşılmıştır (Say ve Çakır, 2021). Ayrıca, performans değerlendirme ve geri bildirim mekanizmaları sistematik hale getirilerek, performans izlemesi ve gelişim alanlarının belirlenmesi sağlanmaktadır (Şahin ve Yılmaz, 2021). Dijital dönüşüm ve insan kaynakları bilgi sistemleri kullanımı, süreçlerin şeffaflığı ve etkinliği açısından önemli bir uygulama alanıdır. Bütün bu uygulamalar, sağlık kurumlarının verimlilik ve kalite standartlarını yükseltirken, hasta güvenliğini de ön planda tutar. Devlet politikaları ve etik ilkeler çerçevesinde şekillenen uygulamalar, vatandaşlara sunulan sağlık hizmetlerinin sürdürülebilirliğine katkı sağlar. Bu kapsamda, insan kaynakları uygulamalarının etkinliği,

kurumsal başarı ve toplumsal sağlık beklentilerine paralel olarak sürekli olarak geliştirilmekte ve iyileştirilmektedir (Sarıyıldız, 2021).

4.1. Eğitim ve Gelişim Programları

Eğitim ve Gelişim Programları, sağlık kurumlarında insan kaynağı yönetiminin temel yapıtaşlarından biridir ve çalışanların mesleki bilgi ve becerilerini sürekli olarak güncel tutmayı amaçlamaktadır. Bu programlar, nitelikli ve donanımlı sağlık personelinin yetişmesi için stratejik öneme sahiptir. Kurumlar, çalışanların ihtiyaçlarına uygun eğitim planları hazırlayarak hem kişisel gelişimlerini desteklemekte hem de kurumsal hedeflere ulaşmada etkinliği artırmaktadır (Gültekin ve Biçer, 2025). Eğitim süreçleri, teorik bilgilerin yanı sıra pratik uygulamaları da içermekte olup, çalışanların klinik karar verme yeteneklerini geliştirmeyi hedeflemektedir. Ayrıca, düzenli olarak gerçekleştirilen mesleki seminerler, atölye çalışmaları ve sertifika programlarıyla sürekli gelişim sağlanmakta, özellikle teknolojik yeniliklere uyum konusunda çalışanlar teşvik edilmektedir. Bu kapsamda, eğitimlerin planlanması ve uygulanmasında erişilebilirlik, güncellik ve kalitenin sağlanması büyük önem taşımaktadır (Sarıyıldız, 2021). Eğitim ve gelişim programlarının etkinliği, çalışan memnuniyetini artırdığı gibi, hasta güvenliği ve hizmet kalitesine de olumlu katkılar sunar. Bu programlar aynı zamanda, kurumların değişim ve yeniliklere uyum sağlama becerilerini güçlendirirken, akreditasyon süreçlerine de olumlu yansımaktadır. Sonuç olarak, sağlık kurumlarında sürdürülebilir bir insan kaynağı yönetimi için eğitim ve gelişim programlarının planlı, sistemli ve sürekli hale getirilmesi, kurumsal başarı ve sağlık hizmetlerinin kalitesi açısından vazgeçilmez unsurdur (Kiremitçi, 2023).

4.2. Performans Değerlendirme ve Geri Bildirim Sistemleri

Performans değerlendirme ve geri bildirim sistemleri, sağlık kurumlarında insan kaynakları yönetiminin etkinliğini artırmak ve çalışanların motivasyonunu sağlamak açısından kritik öneme sahiptir. Bu sistemler, çalışanların görevlerini ne ölçüde yerine getirdiğini objektif ve adil bir biçimde ölçmeyi, gelişim alanlarını belirlemeyi ve kariyer yollarını şekillendirmeyi amaçlar. Ayrıca, kurumların kalite standartlarına uyumunu sağlamak ve hasta güvenliğini teminat altına almak için de temel araçlar sunar (Mirzayev ve Yunusova, 2024).

Başarılı performans değerlendirme sistemleri, belirli kriterlere dayalı, şeffaf ve tutarlı olmalıdır. Bu bağlamda, sağlık çalışanlarının mesleki bilgi ve beceri seviyeleri, hasta ilişkileri, takım çalışması ve liderlik gibi çeşitli ölçütler belirlenir. Bu ölçütlerin objektifliği için 360 derece geri bildirim yöntemleri veya çoklu değerlendirme araçları kullanılabilir. Geri bildirim süreçleri ise, çalışanların gelişim ihtiyaçlarını anlamalarına ve kendilerini geliştirmelerine olanak tanıyan düzenli ve yapılandırılmış yaklaşımları içermelidir (Çetin ve Duman, 2022; Say ve Çakır, 2021).

Görüşme ve değerlendirme sonuçları, sadece çalışan performansını ölçmekle kalmaz, aynı zamanda kişisel gelişim planlarının oluşturulmasında da temel oluşturur. Bu nedenle, düzenli geri bildirim mekanizmaları ve performans görüşmeleri, iletişimin güçlü olduğu ortamlar yaratmayı hedefler. Ayrıca, kurumsal hedeflerle uyumlu bireysel hedeflerin belirlenmesi ve performans değerlendirme sonuçlarının performans teşvikleri veya kariyer gelişimi ile ilişkilendirilmesi, sistemin etkinliğini artırır (Özer ve ark., 2023).

Performans sistemi geliştirilirken, sadece nicel kriterlere değil, aynı zamanda nitel değerlere de yer verilmelidir. Bu, çalışanların motivasyonunu yüksek tutar ve adil değerlendirmeleri sağlar. Elektronik ortamda gerçekleştirilen sistemler sayesinde, değerlendirme süreçleri daha şeffaf ve izlenebilir hale gelir. Ayrıca, kurum içi eğitimler ve eğitim programlarıyla çalışanların değerlendirme süreçlerine adaptasyonu sağlanarak, sistemin sürdürülebilirliği teminat altına alınır (Oralbayaeva, 2023).

Sonuç olarak, performans değerlendirme ve geri bildirim sistemleri, sağlık kurumlarındaki insan kaynağının verimliliğini ve kalitesini yükseltmekte, hasta güvenliği ve hizmet kalitesini iyileştirmede vazgeçilmez araçlar olarak öne çıkar. Bunların geliştirilmesi ve sürekli güncellenmesi, kurumların değişen ihtiyaçlarına uyum sağlayan, adil ve etkili yönetim anlayışını destekler (Sayan ve Alizade, 2024).

4.3. Yetenek Yönetimi ve Kariyer Planlaması

Yetenek yönetimi ve kariyer planlaması süreçleri, sağlık kurumlarında insan kaynağı stratejilerinin etkili ve sürdürülebilir olmasını sağlayan temel unsurlardandır. Bu bağlamda, nitelikli personelin belirlenmesi, geliştirilmesi ve kurumda kalmasının sağlanması, kurum performansını doğrudan etkileyen kritik adımlar olarak öne çıkar. Yetenek yönetimi kapsamında, organizasyonun ihtiyaç duyduğu yetkinliklere sahip personelin tespiti, çalışanların güçlü yönlerinin desteklenmesi ve gelişimine yönelik planların hazırlanması önem taşımaktadır. Bu süreçte, personelin kariyer basamaklarında ilerlemesi, yüksek motivasyon ve bağlılık oluşturacak şekilde tasarlanmalıdır (Çakmak ve Değirmenci, 2025).

Kariyer planlaması ise, çalışanların hem kişisel hem de mesleki hedeflerine uygun olarak kariyer yollarını belirlemelerine imkan tanır. Etkin bir kariyer planlaması, çalışma ortamında kalıcılığı artırmış, çalışanların performansını yükseltmiş ve kurum içi bilgi birikiminin sürekliliğini sağlamıştır. Ayrıca, çalışanların eğitim ve gelişim ihtiyaçlarının tespiti, mentorluk ve koçluk programları ile desteklenerek, çalışanların yetkinlik seviyeleri sürekli yükseltilmelidir. Bu süreçler, kurumların değişen ihtiyaçlara uyum sağlama kabiliyetini artırdığı gibi, çalışan memnuniyetini de olumlu yönde etkiler (Dökme, 2024).

Yeteneklerin sürdürülebilirliği ve kariyer gelişimi, aynı zamanda kurumların stratejik hedefleriyle uyumlu olmalıdır (Özçalık, 2025). Bu doğrultuda, performans değerlendirme sistemleri ve geribildirim mekanizmaları, çalışanların gelişim alanlarını net biçimde belirlemelerine imkan verirken, başarıların ödüllendirilmesini sağlar. Sonuç olarak, sağlık kurumlarında yetenek yönetimi ve kariyer planlaması süreçleri, kurumsal verimlilik ve kaliteyi artırmakla kalmayıp, çalışanların mesleki tatmin ve sadakat düzeylerini de yükselten önemli unsurlardır. Bu uygulamalar, sürdürülebilir insan kaynakları yönetimi yaklaşımının temel taşlarını oluşturarak, sağlık hizmetlerinin etkinliğini ve hasta bakım kalitesini güçlendirmektedir (Özdemiray ve Gün, 2024).

4.4. İş Sağlığı ve Güvenliği ile Çalışan Memnuniyeti

İş sağlığı ve güvenliği uygulamaları, çalışanların fiziksel ve psikolojik sağlığını koruma amacıyla temel bir öncelik taşımaktadır. Sağlık kurumlarında çalışanların güvenliği, sadece yasal zorunluluklar açısından değil, aynı zamanda iş verimliliği ve çalışan memnuniyetinin sağlanması açısından da kritik bir öneme sahiptir. Etkin iş sağlığı ve güvenliği uygulamaları sayesinde çalışanların kazaya maruz kalma riski azaltılırken, iş ortamındaki stres ve kaygı seviyeleri de minimize edilir (Karabal, 2021).

Çalışan memnuniyeti, iş yerinde alınan önlemler ve kurumsal kültürle yakından ilişkilidir. Sağlık çalışanları, kendilerini güvende ve desteklenmiş hissettiklerinde iş performansları artar, kuruma olan bağlılıkları güçlenir ve devamsızlık oranları azalır. Bu nedenle, sağlık kurumlarında sadece fiziksel güvenliğin sağlanması değil, aynı zamanda çalışanların psikolojik iyilik halinin de desteklenmesi temel ilkeler arasında yer almalıdır. Bu kapsamda, düzenli sağlık kontrolleri, ergonomik çalışma koşulları ve psikososyal destek programlarıyla çalışanların ihtiyaçlarına yönelik bütünsel yaklaşımlar geliştirilerek hem güvenlik hem de memnuniyet seviyeleri yükseltilir (Danayiyen, 2021).

Ayrıca, iletişim kanallarının açık tutulması ve yönetsel destek mekanizmalarının güçlendirilmesi, çalışanların karşılaştığı sorunlara hızlı çözümler bulma açısından önemlidir.

Çalışanların öneri ve şikayetlerini rahatlıkla iletebildikleri ortamlar, kurum içi güven duygusunu artırır ve problem çözüm süreçlerini kolaylaştırır. Bu bağlamda, etkin risk değerlendirmeleri ve düzenli eğitim programları ile iş sağlığı ve güvenliği uygulamaları sürekli güncellenmeli ve çalışanların farkındalık seviyeleri yüksek tutulmalıdır (Gökkaya, 2023).

Sonuç olarak, iş sağlığı ve güvenliği uygulamaları, çalışanların güvenliğini sağlayarak, memnuniyet seviyelerini yükselten ve kurumsal başarıyı destekleyen vazgeçilmez unsurlardır. Bu uygulamaların kurumsal kültüre entegre edilmesi, sürdürülebilir bir çalışma ortamı oluşturulmasına ve sağlık hizmetlerinin kalitesinin artırılmasına katkı sağlar (Karacif, 2021).

5. VERİMLİLİK, KALİTE VE HASTA GÜVENLİĞİ PERSPEKTİFİNDEN DEĞERLENDİRME

Sağlık kurumlarında insan kaynakları yönetiminin verimlilik, kalite ve hasta güvenliği açısından değerlendirilmesi, sürdürülebilir ve etkin sağlık hizmetleri sunumu adına temel bir gerekliliktir. Bu bağlamda, insan kaynaklarının etkin yönetimiyle çalışanların performans ve motivasyonlarının artması sağlanmakta, böylece hizmet süreçlerinin daha verimli ve kaliteli hale gelmesi mümkün olmaktadır (Korkutan ve Kurt, 2021). Verimlilik, personel kullanımı ve kaynakların optimum seviyede değerlendirilmesini gerektirir; bu ise, insan kaynaklarının doğru planlanması, yetkinlikleri doğrultusunda görev dağılımı ve sürekli eğitim programlarıyla desteklenmesiyle sağlanabilir. Ayrıca, kalite yönetim sistemleri ve hasta odaklı yaklaşımlar, sağlık hizmetlerinin standartlarını yükselterek riskleri azaltır ve hasta memnuniyetini artırır (Danayiyen, 2021). Hasta güvenliği, sağlık kurumlarının temel önceliğidir ve bu alanda yapılan düzenli eğitimler, hataların minimize edilmesi ve hataların raporlanması için güvenli ortamların oluşturulması kritik rol oynar. İnsan kaynakları uygulamalarında sürdürülebilirlik ve yenilikçilik ilkeleri esas alınmalı, çalışanların katılımını sağlayan katılımcı yönetim anlayışları benimsenmelidir. Performans değerlendirme ve geri bildirim sistemleri, çalışanların gelişim alanlarını belirleyerek, kalite ve güvenlik standartlarının sürekliliğine katkı sağlar. Sonuç olarak, sağlık kurumlarında insan kaynakları yönetiminin bu üç boyutu entegre biçimde yönetildiğinde hem kurum verimliliği artar hem de hasta güvenliği ve hizmet kalitesi yükselir, böylece sağlık sisteminin genel başarısına doğrudan katkıda bulunulur (Gökkaya, 2023).

6. KARŞILAŞILAN ZORLUKLAR VE KARAR DESTEK SİSTEMLERİ

Karşılaşılan zorluklar, sağlık kurumlarında insan kaynakları yönetiminin etkinliğini olumsuz yönde etkileyebilecek çeşitli engelleri içermektedir. Bunlar arasında nitelikli personel temini ve elde tutma güçlükleri öne çıkar. Sağlık sektöründe yetkin ve motivasyonu yüksek çalışanların bulunması, sürekli değişen teknolojik ve bilimsel gelişmelere uyum sağlamaları açısından önemlidir. Ancak, bu alanda yaşanan mağduriyetler, personel sirkülasyonunun yüksek olması ve nitelikli adaylara erişimin sınırlı kalması gibi sorunlar, giderilmesi gereken temel zorluklar arasındadır (Özcan, 2023).

Bir diğer temel mesele ise işgücü planlamasının sağlam bir şekilde yapılamaması ve uzun vadeli stratejilerin belirlenmesinde karşılaşılan güçlüklerdir. Dinamik ve kompleks yapıya sahip sağlık sektöründe uygun insan kaynağını belirlemek, doğru zamanda ve doğru niteliklerde personel ile donatmak, yönetimde önemli bir zorluk teşkil eder. Bu süreçlerde karar destek sistemlerinin etkin kullanımı, yönetimlerin bu karmaşık yapıyı daha iyi analiz etmelerine ve planlamalarını optimize etmelerine olanak sağlar (Özcan, 2023).

Ancak, karar destek sistemleri bugün yahut gelecekteki karar alma süreçlerine önemli katkılarda bulunabilirken, kullanımında çeşitli engeller de bulunmaktadır. Teknolojik altyapının yeterli olmaması, veri kalitesi ve bütünlüğü sorunları, sistemlerin benimsenmesinde direnç ve bilgi eksikliği gibi faktörler, karar destek sistemlerinin etkinliğinin önünde bariyer oluşturur.

Ayrıca, bu sistemlerin geliştirilmesi ve adaptasyonu sırasında kurum kültürüne uygunluk, yönetsel uyum ve sürekli eğitim gibi unsurlar dikkate alınmalıdır (Solmaz ve Serinkan, 2024).

Sonuç olarak, bu zorlukların aşılabilmesi için stratejik planlama, teknolojik yatırımlar ve insan kaynağı yönetiminde güncel yaklaşımların benimsenmesi şarttır. Karar destek sistemlerinin etkin kullanımı, sorunların hızlı tespiti ve çözümüne katkı sağlarken, aynı zamanda organizasyonel esneklik ve adaptasyon kabiliyetini artırır. Bu doğrultuda, kurumların dijital dönüşüm stratejilerine entegre edilmesi ve paydaşların sürece katılımı, sürdürülebilir gelişme açısından kritik öneme sahiptir (Aşkun, 2024).

7. UYGULAMA İLKELERİ VE EN İYİ UYGULAMA ÖRNEKLERİ

Uygulama ilkelerinde temel hedef, insan kaynakları yönetiminin stratejik ve operasyonel süreçlerde etkinliğini artırmak amacıyla belirlenen ilkelerin uygulanmasını sağlamaktır. Bu ilkeler, kurumların sürdürülebilirliğini ve hizmet kalitesini yükseltmek adına rehberlik sunar. Etkin uygulamalar için öncelikle stratejik planlamanın sağlam zemine oturtulması gerekir. Bu doğrultuda, kurumların uzun vadeli hedefleriyle uyumlu insan kaynakları stratejileri geliştirilmelidir (Şaşmaz, 2023). Ayrıca, performans ve gelişim sistemlerinin entegrasyonu, çalışanların motivasyonunu ve verimliliğini artırır; bireysel katkıları kurum hedefleriyle örtüşecek şekilde değerlendirilir ve ödüllendirilir. Dijital teknolojilerden faydalanmak, insan kaynakları yönetiminde süreçlerin hızlanmasını ve doğruluğun artırılmasını sağlar. İnsan kaynakları bilgi sistemlerinin entegrasyonu, veri yönetimi ve karar alma süreçlerini kolaylaştırır (Diken ve Çelik, 2024).

Paydaşların katılımı ve yönetim ilkelerine uyum, karar alma süreçlerine çeşitlilik ve şeffaflık kazandırır, bütün paydaşların taleplerine uygun çözümler geliştirilmesine imkan tanır. En iyi uygulama örnekleri arasında, uluslararası standartlara uygun olarak yürütülen alanla ilgili kalite ve güvenlik sertifikaları alınması, kurumların performansını objektif ölçütlerle değerlendirilmesi ve sürekli gelişim odaklı yaklaşımların benimsenmesi yer alır (Korkmaz ve Görmən, 2022). Ayrıca, kurumların dijital dönüşüm süreçlerine entegrasyonu ile birlikte, çalışanların beceri ve yetkinliklerinin sürekli güncellenmesi sağlanmalıdır. Bu uygulamalar, kaynakların etkin kullanımı, çalışan memnuniyetinin artırılması ve hasta güvenliğinin sağlanması açısından belirleyici unsurlar olarak öne çıkar. Sonuç olarak, bu ilkelerin uygulanması, sağlık kurumlarının rekabet gücünü yükselterek, yüksek kaliteli hizmet sunumunu destekler ve sektörde örnek teşkil edecek uygulamalara zemin hazırlar (Selimoğlu, 2021).

7.1. Etkin Stratejik Planlama

Sağlık kurumlarında etkin stratejik planlama, insan kaynakları yönetiminin başarısı için temel bir unsurdur. Bu süreç, kurumun uzun vadeli hedefleriyle uyumlu, ortamın dinamikleri ve kaynakların doğruluğu dikkate alınarak hazırlanmalıdır. Stratejik planlamanın etkinliği, ilk aşamada kurumun mevcut durumunun ve dış çevrenin kapsamlı analizine dayanır; bu, güçlü ve zayıf yönlerin yanı sıra fırsat ve tehditlerin belirlenmesini sağlar. Ardından, belirlenen vizyon ve misyon doğrultusunda ulaşılmak istenen hedefler netleştirilir ve bu hedeflere ulaşmak için gereken stratejiler belirlenir (Gadirli, 2024). İnsan kaynakları açısından, bu aşama çalışanların yetkinlikleri, eğitim seviyeleri, motivasyon kaynakları ve kariyer gelişim imkanları gibi faktörleri içeren detaylı bir değerlendirme gerektirir. Ayrıca, planlama sürecinde finansal kaynakların, teknolojik altyapının ve yasal düzenlemelerin göz önünde bulundurulması önemlidir. Stratejik planlar, kurumun kaynaklarını en verimli şekilde kullanmasını sağlayacak esnek ve uyum sağlayabilir nitelikte olmalıdır (Kiremitçi, 2023). Bu sayede, değişen sağlık politikaları ve teknolojik yeniliklere hızlı adapte olunabilir. Ayrıca, planlama aşamasında çok paydaşlı katılım sağlanmalı, yöneticiler, sağlık personeli ve hasta temsilcileri gibi ilgili tarafların görüşleri alınmalıdır. Bu katılım, planın uygulanabilirliğini artırırken aynı zamanda

kurumsal uyumu güçlendirir. Stratejik planların düzenli olarak gözden geçirilmesi ve performans göstergeleri aracılığıyla izlenmesi, sürdürülebilir başarının anahtarıdır. Bu süreç, kurumun değişen ihtiyaçlarına uygun şekilde güncellenerek, stratejik hedeflerin sürekli olarak karşılanmasını sağlar. Sonuç olarak, etkin stratejik planlama, sağlık kurumlarının kaynaklarını etkin kullanmasını, çalışan motivasyonunu yükseltmesini ve kaliteli hizmet sunumunu destekleyen vazgeçilmez bir yönetsel ilkedir (Kaya, 2024).

7.2. Performans ve Gelişim Entegrasyonu

Performans ve gelişim entegrasyonu, sağlık kurumlarında insan kaynakları yönetiminin sürdürülebilirliği ve etkinliği açısından temel bir unsur olarak öne çıkar. Bu entegrasyon, çalışanların bireysel performanslarının kurumun stratejik hedefleriyle uyumlandırılmasını sağlayarak sürekli gelişim ortamları oluşturmayı amaçlar. İlk olarak, performans yönetimi sistemlerinin, kurumun misyon ve vizyonu doğrultusunda belirlenen ölçütler ve kriterler çerçevesinde yapılandırılması gerekir (Kiremitçi, 2023). Bu sayede çalışanların başarıları objektif ve adil biçimde değerlendirilerek, gelişim alanları tespit edilir ve kariyer planlamalarına yön verilir. Ayrıca, gelişim odaklı performans geri bildirimleri, çalışanların motivasyonunu artırırken, kurumsal performansın yükselmesine katkı sağlar. Entegre bir yaklaşımda, performans değerlendirmeleri yalnızca bununla değil, aynı zamanda sürekli gelişim ve eğitim fırsatlarıyla desteklenir. Bu sayede, çalışanların yetkinlikleri güncellenir, inovasyon ve kalite iyileştirme süreçlerine katılım teşvik edilir. Ayrıca, teknolojik altyapı kullanılarak performans verilerinin toplanması, analiz edilmesi ve raporlanması kolaylaştırılır (Akkus, 2024). Böylece karar alma süreçleri daha şeffaf ve veri odaklı hale gelir. Entegrasyonun başarılı olabilmesi için üst yönetimin liderliği ve çalışanların katılımı hayati öneme sahiptir. Çalışanların gelişim ihtiyaçlarına göre kişiselleştirilmiş eğitim ve kariyer planları sunulmalı, performans göstergeleri düzenli olarak gözden geçirilerek güncellenmelidir. Sonuç olarak, performans ve gelişim entegrasyonu, sağlık kurumlarının kalite ve verimlilik seviyelerini artırırken, çalışan memnuniyet ve bağlılığını güçlendiren bütüncül bir yaklaşımı temsil eder. Bu uygulama ile kurumsal performansın sürekli iyileştirilmesi ve sürdürülebilir başarının sağlanması mümkün olur (Kaya, 2024).

7.3. Dijital Dönüşüm ve İnsan Kaynakları Bilgi Sistemleri

Dijital dönüşüm, sağlık kurumlarındaki insan kaynakları yönetiminde köklü ve kalıcı değişiklikler yapma potansiyeline sahip olup, bilgi sistemlerinin etkin kullanımıyla örgütsel verimlilik ve çalışan memnuniyetinin artırılmasını sağlar. İnsan kaynakları bilgi sistemleri (İKBS), personel verilerinin bütünsel ve güncel bir biçimde yönetilmesine imkan tanıyarak, işe alım süreçlerinden eğitim planlamalarına, performans değerlendirmelerinden kariyer gelişimine kadar birçok alanda bütünleşmiş çözümler sunar (Gadirli, 2024). Bu sistemlerin başarısı, doğru tasarım, güvenlik ve kullanıcı dostu arayüzlerle birlikte, kurumların dijitalleşme stratejileriyle uyumlu olmasına bağlıdır. Dijital teknolojiler sayesinde, büyük veri analitiği ve yapay zeka uygulamaları kullanılarak, personel ihtiyaçlarının öngörülmesi ve stratejik insan kaynakları planlaması güçlendirilir. Ayrıca, gerçek zamanlı erişim ve raporlama olanakları, karar alma süreçlerini hızlandırır ve hataları azaltır (Akkus, 2024). Bilgi sistemleri, aynı zamanda çalışanların veri güvenliği ve mahremiyetinin sağlanması açısından da büyük sorumluluk getirmektedir. Bu bağlamda, kurumların dijital dönüşüm süreçlerini planlarken, yasal mevzuata uygunluk, teknolojik altyapının yeterliliği ve personelin e-konseptlere adaptasyonu gibi unsurlara öncelik vermeleri gerekir. Sonuç olarak, dijital dönüşüm ve insan kaynakları bilgi sistemleri, modern sağlık yönetiminde sürdürülebilirliği ve ulaşılabilirliği artırırken, sağlık hizmetlerinin kalitenin ve etkinliğin geliştirilmesine önemli katkılar sağlar (Kaya, 2024).

7.4. Paydaş Katılımı ve Yönetişim

Sağlık kurumlarında insan kaynakları yönetiminde paydaş katılımı ve yönetim süreçleri, organizasyonun sürdürülebilirliği ve hizmet kalitesinin artırılması açısından temel öneme sahiptir. Bu bağlamda, çeşitli paydaşların aktif katılımıyla karar alma süreçlerinin şeffaf ve katılımcı hale getirilmesi hem çalışan memnuniyetini yükseltir hem de kurumun stratejik hedeflerine ulaşmasını kolaylaştırır. Sağlık sektöründe çalışanlar, hastalar, yöneticiler, sendikalar ve ilgili kamu otoriteleri, paydaşlar olarak sürece entegre edilmelidir (Sayan ve Alizade, 2024).

Etkili yönetim yapıları, rol ve sorumlulukların açıkça tanımlanmasıyla başlar. Bu sayede, karar mekanizmalarında sorumluluk bilinci gelişirken, aynı zamanda iletişim kanalları güçlendirilir. Sağlık kurumlarında paydaş katılımını desteklemek amacıyla çeşitli platformlar kurulabilir; örneğin, düzenli çalışan toplantıları, paydaş odaklı komiteler ve elektronik iletişim araçlarıyla bilgi akışı sağlanabilir. Bu platformlar, paydaşların görüşleri, önerileri ve eleştirileri dikkate alınarak kurum politikalarının şekillendirilmesine katkı sağlar (Zeybek ve Koç, 2022).

Yönetişim ilkelerinin etkinliği, şeffaflık ve hesap verebilirliği temel alır. Kurumların stratejilerinin, faaliyetlerinin ve karar alma süreçlerinin açık olması, güven ortamını güçlendirir. Ayrıca, etik ilkeler doğrultusunda hareket edilmesi, paydaşların kurumlara olan güveninin pekişmesine katkı sağlar. Paydaş katılımı ve yönetim süreçlerinde teknolojinin etkin kullanımı, bilgiye erişim hızını artırırken, karar süreçlerine katılımı kolaylaştırır. Dijital platformlar ve bilgi sistemleri aracılığıyla, paydaşların görüşleri anında alınabilir, değerlendirilip uygulanabilir hale gelir (Türkeli ve ark., 2023).

Sonuç olarak, sağlık kurumlarında paydaş katılımı ve yönetim, kurumsal performans ve hizmet kalitesini artıran dinamik unsurlardır. Bu uygulamalar, ortak çıkarların gözetildiği, katılımcılığı temel alan ve şeffaflık ilkelerine uygun yapılar kurarak, sağlık hizmetlerinin etkin ve sürdürülebilir şekilde ilerlemesine olanak sağlar. Gelişmiş yönetim mekanizmalarıyla desteklenen paydaş katılımı, kurumların hem iç hem de dış çevresine uyum sağlamasını güçlendirir (Durmuş ve Bayındır, 2025).

8. Politikalar ve Etik Çerçeve

Sağlık kurumlarında insan kaynakları yönetiminin politika ve etik çerçevesi, kurumların sürdürülebilirliği ve toplum sağlığı açısından temel bir öneme sahiptir. Bu bağlamda, etik ilkeler doğrultusunda hareket etmek ve politika oluşturulurken adalet, şeffaflık ve hesap verebilirlik ilkeleri gözetilmelidir. İnsan kaynakları uygulamalarında eşitlik ve ayrımcılık karşıtı yaklaşımlar benimsenerek, çalışanların hakları korunmalı ve motivasyonu desteklenmelidir (Danayiyen, 2021). Ayrıca, hasta güvenliği ve hizmet kalitesinin artırılması amacıyla etik değerler esas alınarak, çalışanların mesleki sorumluluk bilinci geliştirilmelidir. Politika ve etik çerçeve, değişen demokratik ve yasal düzenlemelerle uyumlu olmalı ve kurumsal etik ilkelerle bütünleşmelidir. Bu kapsamda, özellikle gizlilik, mahremiyet ve bilgi güvenliği konularında katı kurallar belirlenerek, etik ikilemler ve çıkar çatışmaları karşısında doğru karar alma süreçleri tesis edilmelidir (Kara, 2022). İnsan kaynakları uygulamalarında etik ilkelerin istikrarlı şekilde sürdürülebilmesi, kurum kültürüne entegrasyonu ve paydaşlar arasında güvenin tesisi açısından önemlidir. Ayrıca, etik değerlerin eğitim programları ve toplumsal bilinçlendirme çalışmalarıyla desteklenmesi, etik ilkelerin kurum genelinde kökleşmesine katkı sağlar. Bu doğrultuda, politika ve etik çerçevesinin sürekli gözden geçirilmesi ve güncellenmesi, sağlık hizmetlerinde kalite ve güvenilirliğin artırılması adına temel bir stratejik unsurdur (Bahar, 2022).

9. KURAMSAL VE AMPİRİK GİRİŞİMİN SINIRLARI

Kuramsal ve ampirik girişimlerin sınırları, sağlık kurumlarında insan kaynakları yönetiminin etkinliği açısından önem arz etmektedir. Bu sınırlar, çalışmaların teorik altyapısı ile pratik uygulamalar arasındaki uyumsuzluklar veya sınırlamalar olarak tanımlanabilir. Kuramsal açıdan, insan kaynakları yönetimi alanında oluşturulan modeller ve teorilerin, sağlık sektörünün özgün yapısı ve dinamikleriyle tam uyum sağlaması güçtür (Vakıfli, 2025). Özellikle, stratejik yaklaşımlar ve yetkinlik temelli modeller, belirli koşullarda geçerliliğini yitirerek, uygulama ortamına uyum sağlayamayabilir. Ayrıca, örgüt kültürü ve değişim yönetimi gibi kavramlar, kuramsal çerçevede çeşitli varsayımlara dayanmakla birlikte, uygulamada gözlemlenen gerçekliği tam anlamıyla yansıtmayabilir (Aydın, 2025).

Ampirik sınırlar ise, uygulamadan elde edilen verilerin sınırlılıkları ve araştırma yöntemlerinin bölgesel veya kuruluş bazında değişkenlik göstermesiyle ilgilidir. Çoğu zaman, sağlık kurumlarında insan kaynakları uygulamalarına ilişkin veriler, belirli dönemler ve belli başlı örneklem gruplarıyla sınırlı kalmakta, bu da genelleştirilebilirliği azaltmaktadır. Ayrıca, uygulama sırasında karşılaşılan pratik zorluklar, kaynak kısıtlamaları ve kültürel faktörler, kuramsal modellerin gerçek duruma uyarlanmasını güçleştirmektedir. Bu durum, kuramsal ve ampirik girişimlerin içerdiği varsayımların, çeşitli pratik bağlamlarda tam anlamıyla geçerliliğe sahip olamayacağı anlamına gelir (Sarıyıldız, 2021).

Sonuç olarak, insan kaynakları yönetimi alanındaki kuramsal ve ampirik girişimlerin sınırlarını anlamak hem teorik hem de pratik açıdan uyum sağlama ve geliştirme çabalarının yönlendirilmesinde temel bir rol oynar. Bu sınırların farkında olunmadan yapılan uygulamaların etkinliği ve sürdürülebilirliği sınırlı kalabilir. Dolayısıyla, politika yapıcılar ve uygulayıcılar, bu sınırları dikkate alarak, yerel ihtiyaç ve koşullara adaptasyon sağlayan, sürekli güncellenen ve esnek yaklaşımlar geliştirmelidir. Bu anlayış, insan kaynakları yönetiminin başarısını artırmak ve sağlık kurumlarının performansını iyileştirmek adına kritik öneme sahiptir (Özdemir, 2021).

10. SONUÇ VE ÖNERİLER

Sağlık kurumlarında insan kaynakları yönetiminin etkinliği, sürdürülebilir başarı ve hizmet kalitesinin artırılmasında temel belirleyicidir. Bu bağlamda, stratejik yaklaşımların benimsenmesi ve uygulamaların sürekli gelişimi önem taşımaktadır. Öğrenen organizasyonlar oluşturmak, çalışanların yetkinliklerini geliştirmek ve örgüt kültürünü güçlendirmek, uzun vadeli başarı için hayati öneme sahiptir. Ayrıca, teknolojik altyapının güçlendirilmesi ve dijital dönüşüm süreçlerinin hızlandırılması, insan kaynakları süreçlerinin etkinliğini artırmaktadır (Gültekin ve Biçer, 2025). Çalışan memnuniyeti ve iş sağlığı güvenliği konularına verilen önemin yükseltilmesi, çalışan bağlılığını güçlendirerek kurumsal performansı olumlu yönde etkilemektedir. Politika ve etik ilkelerin çerçevesinde hareket edilmesi, kurumsal itibarın korunması ve sağlık hizmetlerinin etik standartlara uygun yürütülmesi açısından vazgeçilmezdir. Karşılaşılan zorlukların aşılmasında karar destek sistemlerinin aktif kullanımı ve multidisipliner yaklaşımların benimsenmesi, karar alma süreçlerini güçlendirmektedir (Danayiyen, 2021). Sonuç olarak, sürdürülebilir ve kaliteli sağlık hizmetleri sunumunda insan kaynakları yönetiminin sürekli güncellenmesi, kurumların yenilikçilik kapasitesini artırarak sağlık sektörünün rekabet gücünü sağlamlaştıracaktır. Bu doğrultuda, inovatif uygulamaların yaygınlaştırılması ve paydaş katılımının artırılması, başarıyı pekiştiren temel unsurlar arasında yer almaktadır (Uslu, 2022).

11. SONUÇ

Sağlık kurumlarında insan kaynakları yönetiminin etkinliği, kurumların sürdürülebilirliği ve hizmet kalitesinin artırılması açısından kritik öneme sahiptir. Günümüzde karşılaşılan zorluklar ve değişen yönetim dinamikleri göz önünde bulundurulduğunda, stratejik yaklaşımların ön plana çıkması gerekmektedir. Akademik değerlendirmeler ışığında, modern insan kaynakları yönetimi modelleri, örgüt kültürünün güçlendirilmesi ve değişim yönetimi stratejileriyle uyumlu şekilde uygulanmalıdır. Ayrıca, yetkinlik temelli yaklaşımlar, çalışanların gelişimini ve uzmanlık alanlarıyla uyum sağlamasını sağlayarak, performansını maksimum seviyeye çıkarmaya olanak tanır. Dijital dönüşüm ve insan kaynakları bilgi sistemlerinin entegrasyonu, karar alma süreçlerini hızlandırmak ve veri odaklı yönetim anlayışını güçlendirmek açısından önemli bir adım teşkil etmektedir. Uygulama ilkeleri, etkin stratejik planlama ile örgütlerin hedeflerine ulaşmasını kolaylaştırırken, paydaş katılımı ve yönetim unsurlarıyla kurumsal şeffaflık ve hesap verebilirlik sağlanmalıdır. Bu bağlamda, etik değerler ve politika çerçevesinin gözetilmesi, çalışan memnuniyetinin artırılması ve sürdürülebilir gelişim ortamlarının oluşturulması açısından elzemdir. Sonuç olarak, sağlık kurumlarında insan kaynakları yönetiminin akademik temelli ve pratik uygulama örneklerine dayalı yaklaşımlarla geliştirilmesi hem hasta güvenliği hem de hizmet kalitesinin artmasına katkı sağlayacaktır. Bu süreçte, kurumsal kapasitenin güçlendirilmesi ve inovatif çözümlerin benimsenmesi, uzun vadeli başarı ve rekabet avantajı için temel unsurlardandır.

KAYNAKÇA

- Akkus, Z. (2024). İşletmelerde yeni nesil insan kaynakları yönetiminde dijital dönüşümün değerlendirilmesi. *Bilge Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(2), 40-48.
- Aşkun, V. (2024). İnsan kaynakları yönetiminde kolektif adaptasyon: karmaşık uyarlanabilir sistemler bakış açısı. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (81), 139-167.
- Aydın, B. N. (2025). *Akıllı şehirlerde vasıflı işgücünün insan odaklı bir yaklaşımla incelenmesi= An investigation of the skilled workforce in smart cities from a human centered perspective*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sakarya.
- Aytekin, İ. (2022). Yetkinliklere dayalı insan kaynakları yönetiminin Türkiye kamu kurumları bağlamında mevcut durumu. *Bartın Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(25), 118-139.
- Bahar, B. (2022). *Sürdürülebilirlik ve etik odaklı yeni iş modelleri*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Çetin, M., & Duman, S. (2022). Öğretmenlerin yüksek performans algısı ve performans değerlendirme uygulamalarına ilişkin görüşlerinin incelenmesi. *Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 56(56), 233-252.
- Danayiyen, A. (2021). *Hastanelerde yüksek performanslı iş sistemlerinin hasta ve çalışan güvenliğine etkisi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Diken, Ö. F. ve Çelik, A. (2024). *Personel güçlendirme, örgütsel başarı ve motivasyon etkileşimi*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Durmuş Şenyapar, H. N. ve Bayındır, R. (2025). Sürdürülebilir kalite güvencesi için sistematik bir sürekli iyileştirme aracı: Gazi Üniversitesi kalite iyileştirme planı. *Journal of University Research/Üniversite Araştırmaları Dergisi*, 8(2).
- Düzcü, T., Bayram, V. ve Önder, E. (2024). Hastanelerde stratejik insan kaynakları yönetim süreçlerinde yapay zekâ uygulamaları. *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(30), 85-110.
- Gadirli, S. (2024). *İşletmelerde dijital dönüşümün insan kaynakları fonksiyonları bağlamında incelenmesi: Azerbaycan örneği= Analyzing of digital transformation in businesses in the context of human resources functions: example of Azerbaijan*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sakarya.
- Gökkaya, D. (2023). Hasta ve Çalışan Güvenliği. *Olağan Dışı Durumlarda Sağlık Yönetimi*, 247.
- Gültekin, D. ve Biçer, E. B. (2025). Kaizen felsefesinin insan kaynakları fonksiyonuna etkisi: Sağlık çalışanlarında bir uygulama. *Kayseri Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(1), 164-187.
- İraz, R. ve Efeoğlu, M. S. (2023). Örgütsel değişimi başarmak yolunda değişime direnmeyi ortadan kaldırmak için örgüt kültürünün rolü ve önemi: Sanayi sektörüne yönelik bir araştırma. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (51), 34-53.
- Kara, A. U. (2022). Stratejik insan kaynakları yönetiminde covid-19 sonrası'4 temel yetkinlik'yaklaşımı. *Savunma Bilimleri Dergisi*, (42), 21-55.
- Karabal, A. (2021). İş sağlığı ve iş güvenliği. *Uluslararası Batı Karadeniz Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 5(1), 1-21.

- Karacif, F. (2021). *Tıp fakültesi son sınıf öğrencilerinin hasta güvenliği kültürüne ilişkin bilgileri, tutumları ve hasta güvenliği kültürünün oluşması üzerinde etkili olan faktörlerin belirlenmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, Bursa.
- Kaya, E. (2024). Kamu Yönetiminde dijital dönüşüm ve yapay zekâ uygulamaları. *Hitit Ekonomi ve Politika Dergisi*, 4(2), 126-141.
- Kiremitçi, E. (2023). *İnsan kaynakları yönetiminde Dijital dönüşüm*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.
- Korkmaz, G. ve Görmen, M. (2022). Kamuda yönetim olgunluk seviyesinin ölçülmesine yönelik bir model önerisi. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (49), 191-211.
- Korkutan, M. ve Kurt, M. (2021). Hasta güvenliği kültürünün Türkiye’deki mevcut durumu ve önemi. *Uluslararası Sağlık Yönetimi ve Stratejileri Araştırma Dergisi*, 7(1), 19-31.
- Mirzayev, M., & Yunusova, A. (2024). Performans Değerlendirme Sürecinde Yapılan Hatalar ve Alınacak Önlemler. *Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 16(2), 111-130.
- Oralbayaeva, A. (2023). *İş yeri nezaketi ve nezakete dayalı örgüt geliştirme uygulamalarına yönelik nitel bir araştırma*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.
- Özbozkurt, O. B. ve Yeşilkuş, F. (2021). *Organizasyon nasıl yönetilir? İş’te yönetim*. Ankara: Astana Yayınları.
- Özcan, N. (2023). *Risk Yönetimi Bakış Açısıyla Bir Sağlık Sisteminin Değerlendirilmesi: Türkiye İş Gücü Riskleri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Özdemir, N. (2021). Sağlık sektöründe insan kaynakları yönetiminde performans yönetimi ve personel verimliliği. *Journal of Organizational Psychology and Behavior*, 2(1), 28-36.
- Özdemiray, S. M. ve Gün, M. S. (2024). Kamuda yetenek yönetimi: politika uygulama boşluğuna yönelik bir inceleme. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (61), 343-360.
- Özer, B., Çetin, İ. ve Çetin, E. S. (2023). Öğretmen performans değerlendirmeleriyle ilgili uzman görüşlerinin belirlenmesi. *Anadolu Türk Eğitim Dergisi*, 5(2), 195-219.
- Özer, M. A. ve Dölkeleş, T. (2021). Kamu kurumlarında stratejik yönetim sürecinde stratejik planların etkinliği. *Ekonomi İşletme Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 7(2), 295-318.
- Özşahin, F. ve Öztürk, Z. (2024). Özel ve kamu hastanelerinde stratejik insan kaynakları yönetimi ve çalışan performansı ilişkisi. *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 13(1), 341-350.
- Sarıyıldız, A. Y. (2021). Sağlık kurumlarında yeşil insan kaynakları yönetimi ve uygulamaları. *Sakarya Üniversitesi İşletme Enstitüsü Dergisi*, 3(1), 155-159.
- Say, A., & Çakır, D. (2021). The effect of delayed medical care process on patients in the Covid-19 pandemic. *EJONS International Journal on Mathematic, Engineering and Natural Sciences*, 17(1), 1-9.
- Sayan, İ. ve Alizade, E. (2024). Stratejik insan kaynakları yönetiminin çalışan performansına etkisi: Bakü örneği. *Journal of Healthcare Management and Leadership*, (1), 46-62.

- Selimoğlu, S. K. (2021). Türkiye’de kurumsal yönetim ve sürdürülebilirlik. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 113-136.
- Solmaz, G. ve Serinkan, C. (2024). *Stratejik yönetimde temel stratejiler bağlamında insan kaynakları planlaması ve yetenek yönetimi*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Şahin, D. ve Yılmaz, S. (2021). Endüstri 4.0 uygulamalarının sağlık kurumlarında insan kaynakları yönetimine etkilerinin değerlendirilmesi. *Uluslararası Sağlık Yönetimi ve Stratejileri Araştırma Dergisi*, 7(1), 142-155.
- Şaşmaz, E. C. (2023). *Stratejik insan kaynakları yönetiminde kurumsallaşma ve örgütsel bağlılık: Gıda sektöründe bir araştırma*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya.
- Türkeli, E., Pınar, S. ve Türkeli, S. (2023). Sağlık sektöründe paydaş analizine yönelik sistematik derleme. *Uluslararası Sağlık Yönetimi ve Stratejileri Araştırma Dergisi*, 9(3), 347-360.
- Uslu, Y. D. (2022). Sağlık kurumlarında stratejik algı yönetiminin hasta memnuniyeti ve kurumsal sürdürülebilirlik açısından önemi. *Turkish Journal of Family Medicine and Primary Care*, 16(3), 615-623.
- Vakıfli, I. (2025). Bütüncül çerçevede yapay zeka: Dünyadan ve Türkiye’den örnekler. *İş’te Davranış Dergisi*, 10(1), 1-29.
- Yüceler, A. (2021). *Örgüt Kültürünün Bir Boyutu Olarak Hasta ve Çalışan Güvenliği*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Zeybek, K. ve Koç, M. (2022). Sağlık kurumları ve stratejik ortaklıklar üzerine sistematik bir derleme. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12(1), 127-144.

BÖLÜM 13

SÜYÜMBİKE’NİN SÜRGÜN HİKÂYESİ VE “SÜYÜMBİKE BEYİTİ”NİN POETİK DİLİ

*Alsou KAMALIEVA*¹

¹ Prof. Dr., Bartın Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Bartın, Türkiye. akamalieva@bartin.edu.tr, orcid id: <https://orcid.org/0000-0002-7390-0654>

1. GİRİŞ

Süyümbike Hanbike, XVI. yüzyıl Tatar tarihinin hem siyasî hem de milli hafızasında merkezi bir konuma sahiptir. Nogay Hanlığı'ndan Kazan'a uzanan yaşamı, dönemin güç dengeleri içinde biçimlenmiş; genç yaşta hanlık yönetiminin sorumluluğunu üstlenmek zorunda kalmıştır. 1552'de Kazan Hanlığı'nın yıkılması ve ardından Moskova'ya sürgün edilmesi, Süyümbike'nin bireysel kaderini Tatar halkının tarihsel kırılmasıyla kesişen sembolik bir anlatıya dönüştürmüştür. Bu kırılma, sözlü gelenekte yeniden anlamlandırılmış ve zaman içinde "Süyümbike Beyiti" adıyla güçlü bir ağıtsal metne dönüşerek hafızada kalıcı bir yer edinmiştir.

Tatar sözlü edebiyatında beyit, ölümün, sürgünün ve ihanetin acısını halkın kuşaktan kuşağa akan hafızasında saklayan bir poetik formdur. "Süyümbike Beyiti", bu formun karakteristik özelliklerini yansıtmakla kalmaz; aynı zamanda tarihsel bir olayın kadın merkezli bir söylem üzerinden yeniden kurulduğu dikkate değer bir yapıya sahiptir. Metindeki anlatıcı ses, halkın hanbikenin ağzından kurguladığı dramatik bir monolog niteliği kazanır; böylece bireysel acı, toplumsal bir trajedinin anlatısına dönüşür ve hanbikenin yaşadığı sarsıntı, bir milletin tarihsel hafızasıyla bütünleşir.

Bu çalışma, "Süyümbike Beyiti"ni dil, üslup ve söz sanatları açısından çözümlemeyi amaçlamaktadır. Metnin ağıtsal yapısının hangi poetik unsurlarla kurulduğu; dilin nasıl bir ritim, tekrar ve imge örgüsü oluşturduğu; varyantlar arasındaki sembolik farklılıkların neleri işaret ettiği analitik bir çerçevede değerlendirilecektir. Amaç, beyitin yalnızca estetik yönünü ortaya koymak değil; aynı zamanda tarihsel hafızanın sözlü gelenekte nasıl biçimlendiğini ve sürgün temasının şiirsel dile nasıl yerleştirildiğini görünür kılmaktır. İnceleme, niteliksel çözümleme esasına dayalı olarak sürdürülmüş; metin varyantları arasında bütünlüğü bozmayacak biçimde ortak metafor alanları, ritmik yapı, duygusal yoğunluk katmanları ve kültürel hafıza göstergeleri üzerinden yorumlanmıştır. Bu yaklaşım, folklor-poetika-hafıza ekseninde konumlanmakta ve terminolojide beyit, metafor ve varyant kavram çizgisi tercih edilmektedir. Çalışmanın kapsamı, tarihî doğruluk tespitine değil, sözlü hafızanın şiirsel inşa biçimlerine odaklanmakta; metindeki tarih ve mekân unsurları poetik göstergeler olarak değerlendirilmektedir.

Bu çerçevede "Süyümbike Beyiti", yalnızca bir tarih anlatısı değil, halk hafızasını taşıyan bir şiirsel formdur. Süyümbike'nin kaderi, XX. yüzyıl başından itibaren tarihî, biyografik ve edebî eserlerde yeniden işlenmiş; zamanla özgürlük, bağımsızlık ve millî bilinç sembolüne dönüşmüştür (Yarullina-Yıldırım, 2021, s. 2338-260). Bu dönemde Süyümbike, sadece tarihî bir şahsiyet olarak değil; kayıp devleti, halkın direniş iradesini ve varoluşsal yasını içinde taşıyan sembolik bir "ana-figür" olarak yorumlanmıştır. XX. yüzyıl başı Tatar edebiyatında, milletin kaybedilen varlığını ve özgürlüğe duyulan arzuyu temsil eden bir duygu merkezine dönüşmesi de bu doğrultuda anlam kazanmaktadır (Rami, 2023, s. 745-748). Bu tarihsel ve kültürel arka planın ardından, beyitteki dili taşıyan poetik yapıya yönelmek gereklidir. Bu bağlamda, F. Urmançe'nin "Kazan Utları" dergisinde yayımlanan çalışması ise beyitin tarihsel bağlamı, tür yapısı ve varyant özelliklerini değerlendirerek sözlü geleneğin poetik dönüşüm sürecini ayrıntılı biçimde tartışmaktadır (Urmançe, 1997, s. 161-175).

1. DİL VE ÜSLUP ÖZELLİKLERİ

"Süyümbike Beyiti", Tatar sözlü geleneğinin en kırılğan tarihsel anlarından birini hem bireysel bir ağıt hem de halk hafızasında yankılanan bir söylem olarak dile getirir. Beyitin dili ilk bakışta yalın görünse de bu yalınlık içe doğru genişleyen güçlü bir ifade yoğunluğu taşır. Dizelerde söz dizimi sade, ritim belirgindir; her kelime tarihî bir acıyı kişisel bir sesle örerek çok katmanlı bir anlam alanı oluşturur. Üslup, anlatıcının iç sesiyle halkın ortak sesi arasında gidip gelen bir salınım üzerine kuruludur: Kimi zaman hanbikenin kendi iç sesi duyulur; kimi zamansa bir devletin yıkılışını kayda geçiren halk hafızasının sesi öne çıkar.

Bu çerçevede beyitin dil ve üslup dünyası aşağıdaki temel özelliklerle belirginleşir:

1. Sadelik ile Yoğunluğun Birlikteliği

Beyitin dili yalın görünse de her ifade yoğun bir tarihsel ve duygusal yük taşır. Basit yapıli dizeler geniş ve derin bir anlam alanı yaratır:

*Tol kaldım, kaygılı buldım.
(Dul kaldım, kederli oldum).*

Bu dize, hem hanbikenin eş kaybını hem de devletin dayanak noktasının çöküşünü içerir. “Dul kalmak” yalnızca bir statü değişikliğı değildir; Kazan’ın savunmasız hâle gelmesiyle paralel ilerleyen sembolik bir anlam kazanır. Yani dilin sadeliğı, anlamı daraltmak yerine yoğunlaştırır.

Benzer biçimde:

*Beğetsöz başımı sattılar.
(Talihsiz başımı sattılar).*

Buradaki “baş”, fiziksel bir organı değil; kaderi, haysiyeti ve özgürlüğü temsil eder. Böylece sade bir cümle, tarihsel felaketin keskin ve sarsıcı bir ifadesine dönüşür.

2. Dramatik Monolog

Beyitin üslubunu belirleyen en güçlü teknik dramatik monologdur. Süyümbike, dinleyiciye seslenen belirgin bir anlatıcı sesi hâline gelir:

*Min eytem: “Beğil bulıgız,kitem indě bik yırak ...”
(Ben derim: “Helalleşelim, gidiyorum çok ırak....”)*

Bu söyleyiş, hanbikenin iç dünyasını açığa vuran itirafı, sarsıcı bir ses tonuna sahiptir. Ancak konuşan yalnızca tarihî bir şahsiyet değildir; geleneğın taşıdığı ortak deneyim de o sesin ardında hissedilir. Beyitteki “ben”, zamanla “biz”e genişleyen sembolik bir özneye dönüşür: Tatar halkının tarihî travmasını, yurt kaybını ve onur mücadelesini dile getiren şiirsel bir kimlik.

Böylece bireysel ses, toplumsal yankıya çevrilir; metin hem kişisel bir kader anlatısı, hem de ortak bir millet ağıtı niteliğı kazanır.

3. Kalıplaşmış Yas Dili ve Geleneksel Söyleyişler

Tatar ağıt geleneğinde sık kullanılan kalıp ifadeler, beyitte duyguyu taşıyan dilsel omurgayı oluşturur:

*Küz yeşlerem tüğelër.
Hesretlerem yöreklerge töynelër.
(Gözyaşlarım dökülür.
Hüzünlerim kalplere düğümленir).*

Bu kalıplar, kişisel acının ortak bir yas diline dönüşmesini sağlar. Dinleyicinin hafızasında yer etmiş ağıt söyleyişlerini çağırır ve metni sözlü geleneğın melodik yapısına bağlar. Burada “düğümlemek”, “dökmek”, “çökmek”, “yanmak” gibi fiiller yalnızca bedensel bir tepkiyi değil; tarihî bir çöküşün metaforlarını taşır. Böylece acı, bireysel bir duygu olmaktan çıkar; tarihsel bir felaketin ortak dili hâline gelir.

4. Gözyaşı, Hüzün ve Çökkünlük İmgeleri

Beyitte duygusal söyleyiş, özellikle gözyaşı ve iç çöküş imgeleri etrafında örülür. Sürgün sahnesinde Süyümbike,

*Emër kildě kiterge, köymelerge citerge,
Küzleremnen nur kittě, bėlmim ni hel iterge
(Emir geldi gitmeye, kayıklara binmeye
Gözlerimin ışığı söndü; neyleyim, bilemedim...)*

diyerek yalnızca ayrılışını değil, bakışının ve iç aydınlığının sönüşünü anlatır. Buradaki “nur/ışık”, fiziksel bir parıltıdan çok, yaşam sevincinin ve umut ufkunun kaybını görünür kılar; duygu, kararan bir iç âlemle özdeşleşir.

Tekrarlanan

Küñêlêm moñlı, küzêm yeşlê, üzêm esir, uğlım yetim
(Yüreğim hüznü, gözüm yaşlı; ben tutsak, yavrum öksüz)

gibi dizelerde ise bireysel keder bedensel belirtilerle birlikte verilir: “Hüznü yürek” içe çöken, kararmış bir ruh hâlini; “gözüm yaşlı” ifadesi ise bu iç sarsıntının gözyaşı olarak dışarı taşmasını gösterir. Hanbikenin kişisel acısı, hem esaretin hem de “yetim kalmış” bir hanlığın toplu yasını yüklenir.

Ayrılış sahnesinde

Küzêm saldı halıqqa, kübê cılap ozata
(Baktım ben halka, çoğu ağlayarak uğurluyor)

dizesi, gözyaşını yalnız bireysel bir duygu olmaktan çıkarır; bütün bir şehrin Süyümbike ile birlikte ağladığı, tarihî bir yas tablosu kurar. Böylece beyitteki gözyaşı ve “nurun/ışığın sönmesi” imgeleri, hem bedensel hem tarihî bir çöküşün şiirsel ifadesine dönüşür.

5. Sürgün İmgelerinin Poetik Örgüsü

Beyitte sürgün yalnızca fiziksel bir hareket değil, bütün bir hayatın kırılması olarak yer alır. Bu nedenle sürgünle ilgili dizelerde imgesel yoğunluk belirginleşir:

Köyme küttê kuzgalıp, karçığaday koşnı alıp
(Kayık kalktı; atmaca gibi kuşu götürdü alıp).

Kayık, dönüşü olmayan yola çıkışın simgesidir; atmaca ise zorbalığın ve zorla koparılışın keskin bir imgesine dönüşür.

Qaldı cıylap Qazanım, oñşap üksêz balağa
(Kaldı ağlayarak Kazan’ım, öksüz bir çocuğa benzeyip).

Kazan’ın öksüz bir çocuğa benzetilmesi, yalnız bırakılmış bir halkın acısını taşıyan güçlü bir semboldür. Şehir, kendi kaderiyle baş başa kalan bir varlık gibi kurgulanır.

Volgağa çıqqanda qaradım min qalağa
(Volga’ya çıkınca gözlerim şehre döndü).

Volga (İdil) bu bağlamda yalnızca bir nehir değil; tarihin kırılma hattı, ayrılığın eşiği ve geri dönüşsüzlüğün mekânıdır. Dize, coğrafyanın duygusal bir hafıza unsuru hâline geldiğini gösterir.

6. Nida ve İlahî Yakarışın Üsluptaki Rolü

Beyitteki dini-mistik ifadeler ve nida kullanımı, metnin duygusal atmosferini belirleyen temel unsurlardandır. Bu seslenişler, hem bireysel bir iç kırılmanın hem de toplumsal bir tevekkülün şiirsel karşılığıdır:

Yarabbi, manaram!..
(Ya Rabbi, minarem!..)

Bu nida, yalnızca Tanrı’ya yönelen bir yakarış değildir; aynı zamanda kaybedilen şehrin, yıkılan düzenin ve yok olan geçmişin sembolik bir ifadesidir. “Minare” burada maddi bir yapı olmaktan çıkar; kültürel kimliğin, hafızanın ve kutsalın taşıyıcısı hâline gelir. Süyümbike’nin bu seslenişi, hem şahsi acının hem de toplumun karşı karşıya kaldığı tarihsel kopuşun içsel yankısını duyurur.

Teqdirge yuqdır çaram.
(Alın yazısına çarem yok).

Bu ifade ise bireyin tarihin devasa akışı karşısındaki çaresizliğini metafizik bir düzlemde dile getirir. Alın yazısı vurgusu, yaşanan felaketin yalnızca siyasî güç dengeleriyle değil, kader duygusuyla da anlamlandırıldığını gösterir. Böylece yakarış dili, hem acının hem de teslimiyetin poetik bir zeminini oluşturur. Tatar şiirinde Süyümbike, tarihsel kimliğinden koparılmadan, Süyümbike minaresi ile birlikte “sessiz acının mimarisi” olarak betimlenir; bu birleşim, kadın kaderi ile devlet çöküşü arasında metaforik bir bağ kurar (Zaripova-Çetin, 2006).

7. Ritmik Yapı ve Sözlü Geleneğin Melodisi

Beyitteki ritim, yalnızca ses akışını değil, anlatının duygusal gerilimini de belirleyen temel yapısal unsurdur. Varyantlar boyunca yinelenen nakarat dizeleri, sözlü geleneğin hafıza tekniğini ve ağıtsal melodisini besleyen birer ritmik sabit gibi işlev görür. Özellikle şu dizeler her bölümde tekrarlanarak duygusal yükü sabitleyen sözlü bir laytmotif oluşturur:

Söyembike atım, nugay zatım, kayda minem han devletem...

(Süyümbike benim adım, Nâgây soyundanım; nerede benim han devletim?)

Benzer şekilde, duygusal ve bedensel çöküşü birlikte taşıyan nakarat niteliğindeki şu dize, ritmik tekrarın acı, esaret ve yetimlik etrafında örülen duygu döngüsünü güçlendirir:

Künêlêm moñlı, küzêm yeşlê,üzêm esir, uğlım yetim.

(Gönlüm kederli, gözüm yaşlı; ben esirim, oğlum ise yetim).

Ritmik yapının bir diğer katmanı ise hareket fiillerinin seri dizilişinden doğar: Kiterge (gitmek), barırğa (varmak), kuzgalıp (yerinden kalkıp), citerge (ulaşmaya), ozata (uğurluyor), barabız (varıyoruz, gidiyoruz), barıp cittêk (geldik, ulaştık) gibi ardışık eylemler, metne sürgün yolculuğunu andıran bir yürüyüş temposu kazandırır; ritim yalnızca müzikal değil, aynı zamanda yürüyüşün bedenleştiği bir hareket duygusu taşır.

Sonuç olarak, beyitteki ritmik düzen yalnızca biçimsel bir tekrar değildir; hafıza, yas ve yürüyüş duygusunu taşıyan sözlü bir melodiye dönüşür. Bu ritim, metni yazılı bir şiir olmaktan çıkarıp performansa ve ağıt geleneğine bağlı yaşayan bir sözlü tarih parçası hâline getirir.

8. Üslubun Genel Karakteri: Duygusal Yoğunluk, Yalınlık ve Şiirsellik

Beyitin genel üslubu birkaç temel eksen üzerinde şekillenir:

- Yalın ama yoğun bir dil: Basit kelimeler geniş anlam alanları kurar.
- Derinleşen imgeler: *Öksüz çocuk, kayık, şahin, Volga, minare* gibi semboller tarihsel travmayı görünür kılar.
- Melodik ritim: Tekrarlar, ikilemeler ve ses uyumları sözlü geleneğin izini taşır.
- Duygusal yoğunluk: Her dize bir iç kırılmanın ağırlığıyla yüklüdür.
- Kişisel ses ile toplumsal sesin birleşmesi: Dramatik monolog, bireyin sözünü halkın ortak sesiyle bütünleştirir.

Bu özellikler, “Süyümbike Beyiti”ni salt bir tarihsel anlatı olmaktan çıkarır; onu Tatar kültürel hafızasının duygusal, estetik ve ortak bir taşıyıcısına dönüştürür.

2. SÖZ SANATLARI

“Süyümbike Beyiti”, yalnızca bir tarihsel felaketin anlatımı değil, söz sanatlarının yoğun örüntüsüyle kurulmuş güçlü bir poetik hafıza metnidir. Ağıt geleneğine özgü teşbih, metafor, mecaz-ı Mürsel, epitet (niteleme), kinaye, telmih, tekrar, kişileştirme, mübalağa, perifraz ve sinekdoha gibi sanatlar, metnin hem duygusal ritmini hem de anlatı dünyasını şekillendirir. Bu sanatların her biri, Süyümbike’nin bireysel acısını aşarak ortak tarihsel bilince içkin bir yas söylemine dönüşmesini sağlar; mekânı, zamanı ve duyguyu sembolik bir evrende yeniden kurar.

Aşağıda beyitte öne çıkan başlıca söz sanatları, metinden alınan örnekler ve kısa yorumlarla birlikte ele alınmaktadır.

1. Teşbih (Benzetme)

Beyitte teşbih, tarihsel yıkımı duygusal düzeyde görünür kılan temel araçlardandır. Benzetmeler, yalnız sahnenin kendisini değil, acının tonunu ve felaketin ruhunu da taşır.

Kazan'ın öksüz çocuğa benzetilmesi:

*Qaldı cıylap Qazanım, oñşap üksöz balağa.
(Kaldı ağlayarak Kazan'ım, öksüz bir çocuğa benzeyip).*

Bu teşbih, devletini kaybetmiş bir şehri sahipsiz bir çocukla özdeşleştirir. “Öksüz çocuk” imgesi, yalnızca Kazan'ın değil bütün Tatar halkının korunmasızlığını anlatır; felaket kişisel değil toplumsal bir sahipsizlik hâline dönüşür.

Kayığın şahine benzetilmesi:

*Köyme kittë kuzgalıp, qarçığaday koşnı alıp.
(Kayık kalktı kuşu atmaca gibi götürdü alıp).*

Kayık burada pasif bir araç olmaktan çıkar, güçlü ve saldırgan bir varlık hâline gelir. “Atmaca” benzetmesi, sürgünün hızını, zorlayıcılığını ve kaçınılmazlığını dramatize eder.

Felaketin kıyamete benzetilmesi:

*Qıyamet qıpқан melle büğën.
(Bugün kıyamet mi koptu acaba).*

Bu ifade, tarihî yıkımı sıradan bir siyasi olay olmaktan çıkarır; evrensel ölçekte bir felaket olarak duyurur. 1552 yılının halk bilincindeki travmatik yeri bu benzetmeyle belirginleşir.

Teşbihler metinde acı, yıkım ve kopuşu görünür kılan duygusal bir harita oluşturur; şehir çocuğa, kayık yırtıcıya, tarih kıyamete dönüşür.

2. Metaforik Anlatım Unsurları

“Süyümbike Beyiti”nde metaforik anlatım, tarihsel olayları doğrudan aktarmaktan çok, bu olayların bireysel bilinç ile toplumsal hafıza üzerindeki ruhsal etkisini görünür kılar. Şiirde olay, nesnel-tarihsel bir söylemle değil; imgeler, semboller ve dolaylı anlatım biçimleri üzerinden sezdirilir. Bu yönüyle beyitteki metaforik örgü, yıkım ve sürgün deneyimini yalnız betimlemekle kalmaz; onu duygusal, varoluşsal ve kültürel bir bellek alanına dönüştürür.

a) Ruhsal Çöküş Metaforu – “Nurun Gitmesi/Işığın Sönmesi”

*Küzlerimdin nur kitte.
(Gözlerimin nuru gitti/
Gözlerimin ışığı söndü).*

Buradaki “nur” kelimesi, fiziksel bir ışık kaynağından çok ruhsal aydınlık, yaşam enerjisi ve içsel anlam alanı için kullanılan bir metafordur. Sürgün, bedensel bir ayrılıktan öte, öznenin içsel ışığını yitirmesi olarak anlamlandırılır; böylece ruhsal çöküş görsel bir imgeyle somutlaştırılır.

b) Geri Dönüşsüz Yolculuk Metaforu – Kayık

*Köyme kitte kuzgalıp
(Kayık kalktı, hareket etti...)*

Kayık burada yalnızca ulaşım aracı değildir; kaderin yön değiştirdiği geri dönüşsüz bir eşik anlamına gelir. Bu hareket, sıradan bir gidiş değil; bütün yaşam koşullarının, kimliğin ve statünün dönüşümünü başlatan metaforik bir yolculuktur. Böylece fiziksel ayrılma, varoluşsal kopuşa dönüşür.

c) Zorla Koparılma Metaforu – Şahin

*...Qarçığaday koşnı alıp
(...Atmaca gibi kuşu alıp).*

“Atmaca” imgesi, kuvvetle çekip alma, gasp, irade dışı koparılma anlamlarını çağırır. Bu bağlamda sürgün, pasif bir yolculuk değil, zorlayıcı bir müdahale ve el koyma eylemi olarak resmedilir. Şiirin zihinsel arka planında şiddet içerikli kaçırılma duygusu belirginleşir.

d) Şehrin Alegorik Dönüşümü – Öksüz Çocuk

*Çaldı cıylap Kazanım, oğşap üksüz balağa
(Kaldı ağlayarak Kazan'ım, öksüz bir çocuğa benzeyip).*

Bu dize, şehri salt bir coğrafi mekân olmaktan çıkararak duygusal ve kimliksel bir özneye dönüştürür. Kazan'ın “öksüz” olarak nitelenmesi, devlet, koruyucu güç ve toplumsal bütünlüğün yitimi anlamında alegorik bir dönüşüm yaratır. Bu imge, şehir ile halkın kaderinin özdeşliğini açık biçimde ortaya koyar.

e) Kültürel Hafıza Alegorisi – Minare

*Didem: “Yarabbi, manaram...”
(Dedim: ‘Ya Rabbi, minarem...’)*

Minare, yalnızca mimarî bir unsur değildir; kimliğin, hatırlamanın ve kutsallığın dikey sembolüdür. Ondan ayrış, mekândan uzaklaşmak değil, aidiyet damarının incelenmesi, kültürel kökün titreyişidir. Bu nedenle minare, bireysel kader ile tarihsel hafıza arasındaki sessiz ve kırılğan metafordur.

Bu örnekler, beyitteki metafor kullanımının yalnız estetik bir tercih olmadığını; tarihsel yıkım, kimlik çözülmesi, sürgün psikolojisi ve hatırlama pratikleri bağlamında çok katmanlı bir poetik işlev üstlendiğini göstermektedir.

Metafor, istiare ve alegori, metinde:

- travmatik hafızayı imgeler üzerinden yeniden kurar,
- kişisel acıyı toplumsal bilince taşır,
- somut olayları soyut bir anlam evrenine yerleştirir,
- sözlü geleneğin duygusal hafıza mekânını güçlendirir.

“Süyümbike Beyiti”nde metaforik anlatım, tarihsel olayların düz anlamda aktarımından ziyade, bireysel acı ile toplumsal hafızanın iç içe geçtiği duygusal bir şiirsel evren kurar; “Gözlerimden nur gitti” ifadesinde ruhsal aydınlığın sönüşü, “Gemi kalktı yerinden” dizesinde geri dönüşü olmayan kader yolculuğu, “Kuşu atmaca gibi götürdü alıp” benzetmesinde zorla koparılma ve irade dışı el koyma duygusu, “Kaldı ağlayarak Kazan'ım, öksüz bir çocuğa benzeyip” alegorisinde şehrin öksüzleşen kimliği, “Ya Rabbi, minarem” seslenişinde ise kültürel hafıza ile mekânsal aidiyet arasındaki bağ görünür hâle gelir; böylece metafor, istiare ve alegoriden oluşan poetik yapı, sürgün travmasını tarihsel bir vaka olmaktan çıkararak çok katmanlı bir ruh-kimlik-hafıza alanına dönüştürür.

Bu bağlamda metaforik örgü, beyitteki tarihsel yıkımı salt bir olaylar dizisi olmaktan çıkararak, hatırlamanın, yasın ve kimliğin şiirsel bir ifade alanına dönüştüren temel anlatım katmanı hâline gelir.

3. Mecaz-ı Mürsel / Ad Aktarması (Metonimi)

“Süyümbike Beyiti”nde bazı kelimeler, temel sözlük anlamlarının ötesine geçerek daha geniş, tarihsel, siyasal ve duygusal bir alanı temsil eder. Parça-bütün, somut-soyut ve nesne-kimlik ilişkisi üzerinden işleyen bu kullanım, beyitin sembolik yapısında önemli bir işlev üstlenir. Böylece tek bir kelime, bir tarihsel yapıyı, toplumsal hafızayı veya kimliksel aidiyeti çağırıştıran metonimik bir düğüm hâline gelir.

a) “Kazan” — Halkı, devleti ve kültürel kimliği temsil eder.

*Çaldı cılap Kazan'ım
(Kaldı ağlayarak Kazan'ım...)*

Burada “Kazan” yalnızca bir şehir adı değildir; Tatar halkını, hanlık düzenini ve kültürel kimliği simgeler. Şehrin ağlaması, toplumsal yasın ve tarihsel kaybın şiirsel ifadesine dönüşür.

b) “Göz nuru” — Gözün ötesinde ruhsal aydınlık ve yaşam enerjisi anlamı taşır

*Küzlerimdin nur kittē
(Gözlerimin nuru gitti).*

Buradaki “nur”, yalnızca görme ışığını değil; ruhsal aydınlığı, içsel direnç ve yaşama gücünü ifade eder. Bu kullanım, fiziksel bir kaybı ruhsal bir tükenişe dönüştürür.

c) “Ten/ Bağır / Yürek” — Bedenden öte duygusal merkez anlamı taşır.

*Tenēm, yöregēm, beğrem kan bulıp...
(Bedenim, yüreğim, bağrım kan olup...).*

Buradaki “yürek” ve “bağır”, fiziksel organ anlamının ötesinde duygusal yıkım, iç acı ve varoluşsal sarsıntı anlamını taşır.

d) “Tél /Dil” — Konuşma organından öte kimlik ve kültürel varoluş anlamı taşır

*Gaziz tellerēm beylendē
(Aziz dillerim bağlandı).*

Buradaki “dil”, yalnızca konuşma yetisini değil; kimliği, kültürel hafızayı ve özgürce var olma hakkını temsil eder. “Dilin bağlanması”, bireysel suskunluğun ötesinde bir sessizleştirilme ve kimliğin ifade alanının engellenmesi anlamına gelir.

e) “Manara/ Minare” — mekân-kimlik ilişkisinin tarihsel süreklilik taşıyıcısıdır.

*Didēm: “Yarabbi, manaram
(Dedim: “Ya Rabbi, minarem...”)*

Burada “minare”, yalnızca mimarî bir unsur değil; kimliğin, hatırlamanın ve medeniyet sürekliliğinin sembolüdür. Ondan ayrılmak, mekândan uzaklaşmaktan çok kültürel kökten kopma duygusunu ifade eder.

“Süyümbike Beyiti”nde mecaz-ı mürsel kullanımı, tek bir kelimenin bir tarih, bir kimlik, bir topluluk ya da bir duygu evrenine açılan kapı hâline gelmesini sağlar. Bu yönüyle metonimi, beyitte yalnızca bir söz sanatı değil, aynı zamanda halk hafızasıyla travmatik kimlik deneyimini iç içe geçiren poetik bir taşıyıcı unsurdur.

“Süyümbike Beyiti”nde bazı kelimeler, dar sözlük anlamını aşarak daha geniş, tarihsel ve duygusal bir alanı işaret eder. Parça bir bütünü temsil eder; bireysel bir unsur toplumsal bir yapıyı hatırlatır. Bu metonimik kullanım, beyitin poetik omurgasını oluşturan en önemli tekniklerden biridir.

4. Niteleme (Epitet)

a) Kazan’ın nitelenmesi

*Qaldı cılap Qazan’ım
(Kaldı ağlayarak Kazan’ım...)*

Burada “Kazan”, doğrudan bir sıfat eklemesiyle nitelenmemiş olsa da “ağlayan şehir” şeklinde duygusal bir kimlik kazanır. Şehir, edilgen bir mekân olmaktan çıkarak hisseden, acı çeken bir özneye dönüşür.

b) Çocuğun nitelenmesi:

*Ğarip balam...
(Zavallı yavrum).*

“Garip/Zavallı”, yalnız annelik acısını değil, bir soyun ve devletin geleceğinin kırılğanlığını ifade eder. Çocuk burada hem bireysel hem toplumsal bir simgedir.

c) Dilin nitelenmesi:

Gaziz t  ller  m...
(*Sevgili/aziz dillerim.*)

“Aziz”, dilin yalnızca iletişim aracı değil, kutsal bir kimlik taşıyıcısı olduğunu vurgular.

d) Göz ve nur:

K  zler  mdin nur kitt  .
(*Gözlerimin nuru gitti.*)

“Nur”, epitet düzeyinde ruhun ışığıdır; kaybı içsel bir   k  ş  n metaforudur.

Bu nitelermeler, mekânı kişileştirir, duyguyu yoğunlaştırır, kimliği sembolleştirir; beyitin lirizmini güçlendirir.

5. Kinaye ve İroni

Kinaye ve ironi, özellikle esaret, iktidar ve çaresizlik temalarında belirginleşir. Söylenen ile kastedilen arasındaki mesafe, metne hem eleştirel hem de dramatik bir derinlik kazandırır.

a) Alaycı   vg  :

  aysıları “Meskev hanı re  imle” - dip yuvata...
(*Bazıları “Moskova hanı merhametlidir” diye avuturlar...*)

Yüzeyde   vg   gibi görünen bu söz, bağlam içinde tam tersine dönüşür. “Merhamet” ironik bir biçimde zalimliği işaret eder; çaresizliğin acı bir karikatürüdür.

b) Kaderin dolaylı ifşası:

Bu beh  tsiz başlarga ni bulır dip k  tt  k...
(*Bu talihsiz başlara ne olacak diye bekledik...*)

Görünüşte sıradan bir bekleyiş anlatılır; oysa s  z  n alt katmanında esaretin, belirsizliğin ve yaklaşan felaketin gölgesi vardır. Bu kinayeli yapı, doğrudan s  ylenemeyeni sezdirir.

Kinaye ve ironi, beyitte olayları açıkça yazmadan gösteren bir dil örgüsü kurar; zulmün adı geçmez ama sesi duyulur.

6. Telmih (Hatırlatma)

Telmih, beyitte tarihî ve coğrafi hafızayı harekete geçiren başlıca araçtır. Her yer adı, Tatar toplumsal bilincinde yeri olan büyük bir kırılmayı çağırır.

a) İdil’e   ıkış:

İdilge   ı  kanda   aradım min   alağa...
(*İdil’e çıkınca baktım ben şehre...*)

İdil, sürgünün başladığı eşiktir; ayrılığın, d  n  şs  zl  ğ  n sembolü olarak anılır.

b) Kazan’ın anılışı:

  aldı cıylap   azanım...
(*Kaldı ağlayıp Kazan ’ım...*)

Her “Kazan” adı, dinleyiciyi doğrudan 1552 yıkımına götürür. Bu isim, şiirde yalnız bir şehir değil, devlet ve kimlik anlamına gelen tarihî bir işaret taşına dönüşür.

c) Z  ye (Sviyajsk) göndermesi:

Bara torga   citt  k Z  ye digen   alağa...
(*Yürüdükçe vardık Z  ye denen bir şehre...*)

Zöye, Kazan'ın düşüşünde belirleyici askerî merkezi simgeler. Beyitte anılması, işgalin adım adım ilerleyişini hatırlatır.

d) Moskova'nın adı:

Andın kittëk Meskevgе...

(Sonra gittik Moskova'ya...)

Moskova, esaretin nihai durağı olarak betimlenir; bu telmih, hanbikenin kişisel kaderini Tatar Hanlığı'nın tarihsel sonuyla ilişkilendirir. Bu yer göndermeleri, beyiti bireysel bir ağıttan çıkararak tarihî hafıza katmanlarına açılan şiirsel bir tanıklığa dönüştürür. Şiirin her coğrafi işareti, toplu bir yıkımın farklı bir yankısı olarak işlev görür. Bu çerçevede beyitte yer alan tarih ibareleri de doğrudan belge değeri taşımaktan ziyade, poetik hafızayı kuran türsel göstergeler olarak değerlendirilebilir. Urmançe, "Süyümbike Beyiti"ni incelediği çalışmasında beyitte geçen 'Bin de beş yüz on beşte bu dünyaya gelmişim' ifadesinin mutlak tarih kaydı değil, tür geleneğine özgü bir tarih formülü olabileceğini belirtir (Urmançe, 1997: 161–175).

7. Tekrar (Yineleme / Repetisyon)

"Süyümbike Beyiti"nde tekrar, kelime ya da dize düzeyinde art arda yinelenen sabit kalıp biçiminde görülmemekle birlikte, belirli ifadelerin anlam alanı bakımından yinelemeye dayalı bir ritim oluşturduğu dikkati çeker. Bu tekrar, daha çok duygu, zaman ve kader ekseninde semantik olarak işlev kazanır.

Metinde geçen "Öç köngeçe mallar taşıp, köymelerge saldılar" (*Üç gün boyunca eşyaları taşıyıp kayıklara yüklediler*) dizesindeki "öç köngeçe" (*üç gün boyunca*) ifadesi, olayın yalnızca kronolojik süresini belirtmez; uzayan ayrılık ve ağırlaşan sürgün atmosferini yansıtan ağıtsal zaman kalıbı niteliği taşır. Bu zaman ifadesi doğrudan bir biçimsel tekrar olmasa da sürgünün süregiden ve kaçınılmaz niteliğini ritimsel düzeyde pekiştirir.

Ayrıca "cılav/küz yeşë /moñ" (ağlamak/gözyaşı/hüzün) ekseninde tekrar eden duygu alanı, metin boyunca farklı dizelerde yinelenerek sürekli yas ve içsel çökkünlük atmosferi oluşturur. Bu durum, biçimsel yinelemeden ziyade duygusal laytmotif türünde bir tekrar örgüsü meydana getirir.

Bu bağlamda tekrar, metinde ses ve biçim tekrarından çok, duygunun, zamanın ve trajik kaderin döngüsel yapısını görünür kılan tematik ve semantik bir tekrar olarak işlev görmektedir.

8. Kişileştirme (Teşhis ve İntak / Personifikasyon)

Beyitte *şehir, minare, su, ezgi, gözyaşı ve kayak*; hepsi insanî özelliklerle donatılır. Bu kişileştirme, Süyümbike'nin yalnızlığını geniş bir evrene yayar; bütün varlıklar onunla birlikte yas tutar.

a) Şehrin ağlayışı:

Qaldı cıylap Qazanım...

(Kaldı ağlayarak Kazan'ım...)

Kazan bir mekân olmaktan çıkar; acı duyan bir özneye dönüşür. Şehrin gözyaşı, halkın gözyaşıdır.

b) Minareye hitap:

Yarabbi, manaram!

Ya Rabbi minarem!

Minare, yalnız bir yapı değil; hanbikenin veda ettiği bir şahit, bir yoldaş gibidir. Kimliğin ve hafızanın sesi hâline gelir.

c) Ezginin canlanması:

Cılav köylerën uynap, uynçılar ozata.

(Ağıt ezgilerini çalarak çalgıcılar uğurluyor).

Burada sadece çalgıcılar değil; ezginin kendisi de yas tutan, uğurlayan bir varlık gibi sunulur.

Bu kişileştirmeler, metnin duygusal evrenini genişletir; nesneler, mekânlar ve sesler Süyümbike ile birlikte hüznə katılır.

9. Mübalağa (Abartma / Hiperbol)

Mübalağa, acının boyutunu genişleterek felaketi kozmik bir düzeye taşır. Ağıtta abartı, duyguyu büyüten bir ritim işlevi görür.

a) Kozmik yıkım imgesi:

Qıyamet qıpqañ melle büğñ.
(Bugün kıyamet mi koptu acaba).

Kazan'ın düşüşü, sıradan bir tarihî olay değil; “dünya sonu”yla özdeşleşen bir yıkım olarak sunulur. Bu yaklaşım, Tatar edebî geleneğinde felaketlerin çoğu zaman ahlaki bir uyarı, insanın dünyaya ve Tanrı'ya karşı sorumluluğunu hatırlatan bir sınav olarak yorumlanmasıyla örtüşür (Aksoy vd., 2025).

b) Toplumsal yasın mutlaklaşması:

Şeher temañ gülidër, cılav-sıktav tavışı.
(Şehir baştanbaşa ağlama ve feryat sesleriyle inliyordu).

Bütün bir şehrin aynı anda ağlaması gerçek değil, ama yasın büyüklüğünü nihai bir yoğunlukla hissettirir.

c) Gözyaşının tükenmesi:

Küz yeşlerëm bëtkençë...
(Gözyaşım tükenene dek...)

Gözyaşının “bitmesi”, acının ölçsüzlüğünü büyütür; hüznün beden sınırlarını aştığını gösterir.

Mübalağa, beyitte duygunun hacmini genişleten bir yankıya dönüşür; felaket daha çarpıcı, yas daha keskin duyulur.

Beyitte kişileştirme ve mübalağa teknikleri, hem bireysel trajedinin duygusal yoğunluğunu hem de tarihsel yıkımın kolektif algısını güçlendiren iki tamamlayıcı poetik araç olarak işlev görür.

10. Perifraz (Dolaylı Anlatım)

Perifraz, beyitte acıyı doğrudan söylemek yerine imgesel bir perde ile aktaran temel anlatım tekniğidir. Söylenemeyen duygular, mecazî bir perde arkasında daha etkili bir yoğunlukla duyurulur.

“Süyümbike Beyirti'nde acı, çoğu zaman doğrudan adlandırılmadan, imgeli ve örtük ifadeler aracılığıyla aktarılır. Böylece söz, yalnız bilgi veren değil, ruhsal derinliği sezdirenen bir yapıya kavuşur.

a) Yaşarken ölmüşlük hâli — “Canlı ülek” (canlı ölü)

Ülmegen canlı üleknë lehëtlerge salırğa.
(Henüz ölmemiş diri ölüyü mezarlıklara koymak için).

Burada esaret, açık biçimde “ölüm”le adlandırılmaz; bunun yerine yaşarken ölmüş olma hâli sezdirilir. Bu perifraz, kişinin yalnız bedenini değil, iradesini ve haysiyetini hedef alan bir varoluş kaybını temsil eder. Bu duyarlık, Derdmend şiirinde de görülen “fanilik-kırılğanlık-sessiz çöküş” izleğiyle uyumludur (Aksoy, 2019).

b) Dilin bağlanması — kimliğin susturulması

Gaziz tellerëm beylendë...
(“Aziz dilim bağlandı...”)

Sürgün, “konuşamamak” şeklinde ifade edilmez; dilin bağlanması ile verilir. Bu, fiziksel bir susturma değil; kimliğin, hafızanın ve kültürel varlığın kısıtlanmasıdır. Dolaylı anlatım, dramatik etkiyi artırır ve baskının türünü şiddet kelimesine ihtiyaç duymadan görünür kılar.

c) İçsel ışığın sönmesi — ruhsal çöküş

*Küzlerëmdin nur kittë.
(Gözlerimin nuru gitti).*

Burada umut kaybı doğrudan söylenmez; içsel ışığın kaybı ile ifade edilir. Nur, yalnızca gözün parlaklığı değil, ruhun yaşam enerjisidir. Dolayısıyla perifraz, duyguyu büyütmeden yoğunlaştırarak aktarır.

Bu dolaylı anlatım biçimi, ağıttaki acıyı çıplak hâliyle değil; imgesel bir sis perdesi üzerinden duyurarak metni sözlü hafızanın yüksek lirizmine taşır.

11. Sinekdoha (Parça–Bütün ilişkisi)

Sinekdoha, beyitte tek bir kelimeye geniş bir anlam evreni yükleyerek poetik yoğunluğu artıran temel mekanizmadır.

a) Kazan'ım — bir şehir değil, bir halkın bütünüdür.

*Qaldı cıylap Qazanım, oñşap üksëz balaga.
(Kaldı ağlayarak Kazan'ım, öksüz bir çocuğa benzeyip).*

Kazan adı yalnız mekânı değil; Tatar halkını, hanlığı ve kültürel hafızayı temsil eder. Şehrin ağlaması, bir milletin sahipsiz kalışının işaretidir.

b) Baş — organ değil, tüm varlık:

*Sattılar şul başımın...
(Sattılar ki başımın...)*

“Baş”, bireyin tamamıdır. Onun “satılması” yalnızca kişisel bir kayıp değil; haysiyetin, özgürlüğün ve kaderin elden gitmesidir. Parça, bütünü temsil eder.

c) Taç — süs değil, devlet.

Bu kimliksel kırılma, yalnız tarihî bir felaketin psikolojisini değil; kolektif aidiyetin tehdit altına girdiği anlarda ortaya çıkan daha geniş bir varoluşsal sorguyu da yansıtır. Aksoy'un “Kıpçak Kızı” romanı üzerine yaptığı değerlendirmelerde belirtildiği gibi, Tatar anlatılarında kader, özgürlük ve toplumsal baskı arasındaki gerilim çoğu zaman bireysel bir trajediden çok, kimlik kaybı tehlikesinin işareti olarak okunur (Aksoy, 2020). Beyitteki bu sembolik çözülme yalnız tarihî bir iktidar kaybını değil, öznenin bedeninin ve varlığının siyasal yapı tarafından kuşatılmasını da ima eder. Demirkaya'nın biyopolitik çerçevede belirttiği gibi, iktidar çoğu zaman insanın yaşamı, bedeni ve kaderi üzerinde düzenleyici ve sınırlandırıcı bir güç olarak çalışır; bireyin eylem alanı devletin belirlediği sınırlar içinde daralır (Demirkaya, 2024). Bu bağlamda Süyümbike'nin “baş”, “taç” ve “dil” imajları, yalnız bireysel değil, siyasal bir özneleşme kaybını görünür kılar.

*Töştë taçın başıñnan...
(Düştü tacın başından...)*

Taç, iktidarın kendisidir. Düşmesi, hanlığın çöküşünü ve egemenliğin kaybını simgeler.

d) Dil — organ değil, kimlik

*Gaziz tällerëm beylendë.
(Aziz dillerim bağlandı).*

Dil, yalnız konuşmayı değil; kültürü, kimliği ve halkın sesini temsil eder. “Dilimin bağlanması”, bir halkın konuşamaz hâle gelmesidir.

Sinekdoha bu örneklerde yalnız anlamı yoğunlaştırmaz; beyitin acısını bir bireyden bütün bir millete taşıyarak evrenselleştirir.

4. SÖZ SANATLARININ GENEL POETİK İŞLEVİ

“Süyümbike Beyiti”nde kullanılan söz sanatları, metni yalnızca duygusal yoğunluğu yüksek bir ağıt olmaktan çıkarıp çok katmanlı bir poetik yapıya dönüştürür. Teşbih, metafor ve alegori; mecaz-ı mürsel, epitet, telmih; tekrar, kişileştirme, mübalağa; perifrast ve sinekdoha gibi unsurlar, tarihî bir felaketi bireysel bir kadın sesinden süzerek toplumsal bellek zemininde yeniden kurar.

Her sanatsal tercih:

- sürgünü hem beden hem ruh düzeyinde,
- hem şehir-devlet düzeyinde,
- hem de dil-kimlik düzeyinde yeniden kurar.

Bu yapının sonucunda metin, yalnız bir olayın hikâyesi değil; bir halkın kırılma anını sembolik bir evrende görünür kılan bir hafıza mekânına dönüşür.

Ağıt türüne özgü tekrarlar, ritim ve nitelemeler bu hafıza mekânının melodisini oluştururken; telmih, sinekdoha ve mecazlar tarihsel arka planı sürekli hatırdadır. Böylece dil ve üslup özellikleri ile söz sanatları birbirine bağlanan bir bütün hâline gelir ve beyitin poetik yapısı bir sonraki inceleme aşamaları için sağlam bir zemin sunar.

5. DİL VE ÜSLUP AÇISINDAN FARKLAR

“Süyümbike Beyiti”nin farklı aktarım biçimlerinde dil, duygu yoğunluğu ve anlatı tekniği açısından belirgin farklılıklar görülmektedir. Bazı varyantlar tarihsel olayı daha düz, anlatısal ve belgesel bir söyleyişle aktarırken diğerleri lirik, içsel ve dramatik bir atmosfer kurar. Dolayısıyla aynı tematik yapı korunmakla birlikte anlatıcı tonunun konumlanması değişir.

Birinci söyleyiş türü, dili daha sade, doğrudan ve gözlemci bir bakışla kullanır. Anlatım, olayların seyrini kayıt altına alan hatırlatıcı bir ton taşır. Duygular görünür olsa da anlatıcı belli ölçüde mesafe korur; söz sanatları sınırlı, işlevsel ve açıklayıcıdır. Bu nedenle metin, ağıtsal bir dokuya sahip olmakla birlikte, daha çok tarihî bir kaydın şiirsel yorumu şeklinde ilerler.

İkinci söyleyiş türü ise belirgin biçimde daha içten, yoğun ve dramatik bir lirizm içerir. Anlatıcı hanbikenin iç dünyasına yaklaşır; iç monolog etkisi güçlenir. Söz sanatları yalnız süsleme amacıyla değil, anlatının taşıyıcı unsuru olarak kullanılır; kişileştirme, metafor ve ritmik tekrar metnin duygusal omurgasını oluşturur. Bu tür, yalnızca felaketi bildirmekle kalmaz; onu duyumsatır, yaşatır ve bir yas müziği hâline getirir.

Sonuç olarak, ilk söyleyiş daha anlatısal ve dıştan, ikinci söyleyiş daha lirik ve içerden bir bakış açısı sunar. Biri acıyı görünür kılar, diğeri içerden duyurur. Böylece beyit, iki farklı ifade biçiminde de Süyümbike’nin kaderini ve Kazan’ın yıkılışını bir hafıza mekânı olarak korur; tarih ile duygu, kayıt ile ağıt arasında salınan çift yönlü bir poetik yapı kazanır.

6. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

“Süyümbike Beyiti”, Tatar tarihsel hafızasının en derin kırılma anlarından birini yalnız tarihsel bir kayıt olarak değil; dilin, sesin ve şiirin dönüştürücü gücüyle taşıyan ağıtsal bir metin olarak dikkat çeker. Hanbikenin bireysel trajedisi, bu beyitte şahsi bir acı olmaktan çıkar; Kazan’ın yıkılışının, devletin dağılmasının ve bir halkın ruhsal çöküşünün ortak ifadesine dönüşür. Varyantlar arasında görülen dil, üslup ve söz sanatları farklılıkları da bu dönüşümün çok katmanlı yapısını görünür kılar.

Birinci varyant, olayın dış çerçevesini belirginleştiren ve anlatıyı tarihî bağlam üzerinde inşa eden daha sade bir söyleyişe sahiptir. Duygu arka planda tutulur; acı, kronolojik bir ilerleyiş içinde kaydedilen trajik bir süreç olarak yansır. Bu varyant, sözlü geleneğin kayıt ve hatırlatma işlevini öne çıkarır.

İkinci varyant ise acıyı dışarıdan aktarmak yerine, doğrudan içerden konuşturur. Dil yoğunlaşır, imgelem derinleşir; *şehir*, *minare*, *kayık*, *su*, *gözyaşı* ve *çalgı* gibi unsurlar birer duygu öznesi haline

gelir. Hanbikenin sesi belirginleşir; kaybın ruhsal ağırlığı, yasın titreşen atmosferi ve iç kırılma anları lirik bir derinlik kazanır. Böylece tarihsel felaket, duygu merkezli bir şiir evreninde süreklilik bulur.

Her iki varyantın kesiştiği ortak nokta, beyitin yalnız bir olayın anlatımı değil; bir ruh ikliminin, bir kültürel çözülüşün ve ortak bir hafıza evreninin şiirsel temsili oluşudur. Teşbih, alegori, telmih, tekrar, kişileştirme, mecaz-ı mürsel ve sinekdoha gibi söz sanatları, bu hafızayı şiirsel bir örüntü içinde taşır. Kazan'ın "öksüz çocuk" olarak tasviri, dilin bağlanması, gözün nurunu yitirmesi, tacın düşmesi ve hanbikenin kendini "diri ölü" olarak konumlandırması; yıkımın yalnız fiziksel değil, metafizik ve varoluşsal boyutlarını da görünür kılar.

Bu yönüyle "Süyümbike Beyiti", salt bir tarihî ağıt değil; kültürel hafıza kurucu niteliğe sahip bir metindir. Tatar halkının XVI. yüzyılda yaşadığı büyük tarihî kırılmayı yalnız kaydetmez; onu yüksek bir şiir diliyle yeniden biçimlendirir ve sözlü geleneğin hafıza kanalıyla geleceğe taşır. Beyitin gücü, trajediyi tarihsel düzlemde duygusal düzleme, duyguyu da hafızanın süreklilik alanına dönüştürmesinden kaynaklanır.

Sonuç olarak, "Süyümbike Beyiti" iki varyantıyla birlikte hem tarihsel hem poetik bir bütünlük ortaya koyar: Bir yanda tanıklık eden dış anlatı, diğer yanda içerden seslenen ağıtsal lirik iç söylem. Bu ikili yapı, metnin sözlü kültürdeki yaşama direncini açıklarken Tatar edebiyatı içindeki yerini de benzersiz bir poetik hafıza metni olarak pekiştirir. Beyitin özünde duyulan ses, yalnız bir kadının değil; bir halkın kaderine sinmiş ve zamana direnerek titreşmeye devam eden derin bir sızıdır. Bu yönüyle 'Süyümbike Beyiti', tarihsel bir olayı kaydeden sözlü ürün olmanın ötesinde, hafıza, kimlik ve kültürel süreklilik açısından işlevsel bir poetik hafıza metni olarak değerlendirilebilir.

KAYNAKÇA

- Aksoy, G. (2019). Derdmend'in şiirlerinde varoluşçuluk izleri. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(89), 114-121.
- Aksoy, G. (2020). Philosophical problematics in M. Yunus' novel "Kipchak Kyzy" ("The Kipchak Daughter"). *Philology and Culture*, 3(61), 110-116.
- Demirkaya, A. E. (2024). Biyopolitikanın Tatar Edebiyatındaki Görünümü: Kolhoz ve kamp / Reflection of biopolitics in Tatar literature: Kolkhoz and camp. *Folklor/Edebiyat*, 30(2), 118-135. <https://doi.org/10.22559/folklor.26283>
- Khabutdinova, M., Ashrapova, A., ve Aksoy, G. (2025). The theme of earthquakes in Tatar folklore and literature. *Türkoloji / Тюркология*, 121, 41-64. <https://doi.org/10.59358/ayt.1628446>
- Rami, İ. (2023). XX. Yüzyıl Başı Tatar Edebiyatında Süyümbike Hanbike İmgesi. *Marmara Türkiyat Araştırmalar Dergisi*, 10(2), 745-762. <https://doi.org/10.16985/mtad.1244350>
- Urmançeev, F. (1997). Söyembikä beyetë / Сөембикә бәете. *Kazan Utları*, (8), 161-175.
- Urmançeev, F., ve Minnullin, K. M. (Ed.). (2005). Tatar halık ıatı: Hrestomatiya / Татар халык ижаты: Хрестоматия. *Kazan: Meğrif Kitap neşriyatı*. ISBN 5-7761-1134-2.
- Yarullina-Yıldırım, R. (2021). Kazan Tatar edebiyatında tarihî roman türü üzerine. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 52, 233-265.
- Zaripova-Çetin, Ç. (2006). Tatar şigriyetende Söyëmbike hem Söyëmbike manarası obrazları / Татар шигъриятендә Сөембикә һәм Сөембикә манарасы образлары. İçinde F. R. Bedrettinova (Yay. yön.) ve S. İ. İbrahimova (Haz.), *Söyëmbike hanbike* (ss. 176-180). *Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı*. ISBN 5-85247-045-7.
- Сөембикә бәете (t.y.-a). Süyümbike Beyiti. Erişim adresi: <https://syuyumbike.ru/news/istoriya/sembik-bete>
- Сөембикә бәете (t.y.-b). Wikibooks Tatarca Sürümü. Erişim adresi: https://tt.wikibooks.org/wiki/%D0%A1%D3%A9%D0%B5%D0%BC%D0%B1%D0%B8%D0%BA%D3%99_%D0%B1%D3%99%D0%B5%D1%82%D0%B5

BÖLÜM 14

TÜRKİYE'DE HALKLA İLİŞKİLER ODAKLI İLETİŞİM ÇALIŞMALARINDA “YAPAY ZEKÂ” KONULU TEZLERİN BİBLİYOMETRİK ANALİZİ

Engin COŞKUN¹

¹ Doç. Dr., Munzur Üniversitesi İletişim Fakültesi, engincoskun@munzur.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-7977-3369>

GİRİŞ

İnsan düşünce yapısını ve insan beyninin işleyişini taklit ederek akıllı sistemler üzerinden çeşitli algoritmalar vasıtasıyla bilgi üretim sürecini gerçekleştiren yapay zekâ uygulamaları günümüzde giderek popüler hale gelmektedir. Bunun temel nedenleri arasında zaman tasarrufu, yaratıcılığın artırılması, maliyet tasarrufu, dijital dönüşüm çerçevesinde iş süreçlerinin kolaylaşması vb. gibi birçok etken bulunmaktadır. Yapay zekâ araçları makine öğrenmesi, doğal dil işleme, yüz tanıma sistemleri, sanal asistanlar, chatbot (sohbet robotu) uygulamaları, otonom sürüş uygulamaları, akıllı ev ve akıllı iş yeri sistemleri gibi birçok teknolojiyi bünyesinde barındıran çeşitli uygulama alanları sunarak teknolojiyi dönüştürücü bir etkiye sahiptir.

Yapay zekâ (YZ), sadece teknoloji alanında değil; sosyal bilimler, iletişim ve halkla ilişkiler (PR) disiplinlerinde de dönüşümsel bir etkiye sahiptir. Halkla ilişkiler pratiği, veri analitiği, kişiselleştirilmiş içerik üretimi ve kriz iletişimi gibi alanlarda, YZ temelli araçların yaygınlaşmasıyla evrilmektedir. Bu değişim, akademik üretimde de kendini somut biçimde göstermekte ve özellikle Türkiye bağlamında, iletişim bilimlerinde YZ odaklı çalışmalar giderek artmaktadır. Öncelikle, YZ ve halkla ilişkiler arasındaki etkileşimin literatürde nasıl yapılandığına bakıldığında, bibliyometrik yöntemlerle yapılan haritalama çalışmaları önemli bir rol oynar. Örneğin, Ümmü Özlem Çerçi (2024) tarafından yapılan bir bibliyometrik ağ analizi, Scopus veri tabanında yer alan 64 adet YZ–PR makalesini inceleyerek, bu alandaki araştırma eğilimlerini görselleştirmiştir. Bu analiz, atıf ilişkileri, ortak yazar ağları ve anahtar kelime bağlantıları üzerinden alandaki temel temaları ve gelişim yönlerini ortaya koymuştur (Çerçi, 2024). Benzer şekilde, Aydın (2025) Türkiye özelindeki üniversitelerdeki iletişim disiplinlerine (halkla ilişkiler, gazetecilik, radyo-televizyon, reklamcılık) yönelik YZ temalı tez üretimini bibliyometrik yöntemlerle incelemiştir. Bu çalışmada, 2000–2024 yılları arasındaki yüksek lisans ve doktora tezleri, tematik odak, üniversite tipi, tez dili ve zaman içindeki değişim gibi kriterler üzerinden sistematik olarak değerlendirilmiştir (Aydın, 2025). Sonuçlar, özellikle 2018 sonrası tez üretiminde belirgin bir artış olduğunu ve halkla ilişkiler disiplininin bu alanda önemli bir konumda yer aldığını göstermektedir. Bu artan akademik ilgi, yalnızca YZ teknolojilerinin halkla ilişkiler uygulamalarına sağladığı pratik kazançlarla değil, aynı zamanda etik, kurumsal ve toplumsal boyutlarla da bağlantılıdır. İletişim alanında mesleki dönüşümün boyutlarını inceleyen Şahin Başfıncı ve Koç (2023), YZ uygulamalarının geleneksel halkla ilişkiler, reklam ve gazetecilik pratiklerini nasıl yeniden yapılandırıldığını tartışmış; aynı zamanda alanyazındaki eksikliklere dikkat çekmişlerdir (Şahin Başfıncı & Koç, 2023).

Etik ve kurumsal boyutlar, özellikle medya ilişkileri, kriz yönetimi ve otomasyon bağlamında diğer araştırmalarda da öne çıkmaktadır. Çataldaş (2024), ChatGPT gibi araçların halkla ilişkilerde kullanımı üzerine gerçekleştirdiği bir incelemede, insan-YZ iş birliğinin avantajlarını ve risklerini analiz etmiş; veri mahremiyeti, algoritmik önyargı ve karar verme süreçlerinde şeffaflık ihtiyacını vurgulamıştır (Çataldaş, 2024). Benzer şekilde, Çeber ve Karayel Bilbil (2024) YZ uygulamalarının halkla ilişkilerde “ideal” kullanımına dair kurumsal perspektifleri değerlendirmiş ve stratejik, etik ve operasyonel dengeleri tartışmıştır (Çeber & Karayel Bilbil, 2024). Bunlara ek olarak Boztepe Taşkiran ve Önay Doğan (2024) tarafından yürütülen araştırmada, Dergipark'ta yayınlanan halkla ilişkiler ve reklamcılık ile ilgili YZ çalışmaları bibliyometrik olarak haritalanmıştır. Çalışma, 2021 sonrası yayın artışı, tematik odakların dağılımı ve araştırma yöntemlerindeki çeşitliliğe dikkat çekerek, YZ ile PR/Reklam kesişiminin Türkiye’de nasıl kurumsallaştığını göstermektedir (Boztepe Taşkiran & Önay Doğan, 2024).

Türkiye’de gerçekleştirilen araştırmalara bakıldığında, YZ’ın halkla ilişkiler pratiği üzerindeki etkileri hem pratik hem kuramsal düzeyde karmaşıklık taşımaktadır. Pratik düzeyde, YZ büyük veri analizi, doğal dil işleme, otomasyon ve kriz simülasyonları gibi araçlarla halkla ilişkiler faaliyetlerini zenginleştirirken; kuramsal düzeyde, etik sorular, algoritmik ön yargı gibi endişeleri de beraberinde getirmektedir. Akademik literatürdeki bu dinamiklerin sistematik ve nicel olarak değerlendirilmesi hem alandaki gelişmeleri haritalamak hem de geleceğe yönelik araştırma boşluklarını tanımlamak açısından kritiktir.

Bu kitap bölümünde sunulan araştırma, tam da bu ihtiyacın bir yansımasıdır. Türkiye’de halkla ilişkiler odaklı iletişim bilimlerinde yazılmış YZ temalı tezlerin bibliyometrik analizi, disiplinin evrimini kavramamıza, araştırma eğilimlerini ve tematik öncelikleri belirlememize olanak tanır. Ayrıca, bu analiz aracılığıyla YZ’nin PR teorisi ve pratiğine entegrasyonunda henüz yeterince işlenmemiş konulara ışık tutarak hem akademisyenlere hem de uygulayıcılara değerli içgörüler sağlayabilir.

Türkiye’de gerçekleştirilen araştırmalar ve uluslararası arenada gerçekleştirilen araştırmalar karşılaştırıldığında farklı konseptlerin ortaya çıktığı da görülmektedir. Türkiye’de gerçekleştirilen araştırmaların çoğunluğu uluslararası veri tabanları (Scopus & WoS) ekseni araştırmalara benzetmekte ve yapay zekâ araçlarının uygulama dinamiklerine yönelik vurgusu üzerinde durmaktadır. Scopus & WoS üzerinde yer alan halkla ilişkiler ve yapay zekâ kesişimindeki küresel akademik yayınlara bakıldığında, alandaki yayın üretiminde belirgin bir artış eğilimi gözlenmektedir. Örneğin, 2018 yılında 1331 makale olan yıllık üretim, 2019’da 1378’e, 2020’de %22.7’lik dikkate değer bir artışla 1690’a ve 2021’de %21.7’lik bir artışla 2056 makaleye yükselerek zirve yapmıştır. 2022 yılı da 2039 makale ile bu yüksek aktiviteyi sürdürmüştür. Bu veriler, 2020-2021 döneminin küresel araştırmalarda bir "doygunluk" veya "zirve" noktası olduğunu göstermektedir (Kaleel ve Alomari, 2024). Coğrafi dağılım açısından yapılan araştırmalar belirli merkezlerde yoğunluk kazanmaktadır. ABD genel üretim hacminde lider konumdayken, Çin merkezli yazarların bireysel üretkenlik açısından öne çıktığı görülmektedir. Batı ülkeleri ve Hindistan da bu alandaki baskın aktörler arasında yer almaktadır. Scopus & WoS veri tabanları haricinde Asya Pasifik veri tabanları (CNKI) incelendiğinde, Çin Ulusal Bilgi Altyapısı (CNKI) veri tabanını temel alan sistematik tarama araştırmaları daha farklı bir perspektiften bakış açısı geliştirmektedir. CNKI temelli literatür, Scopus’taki uygulama odaklı eğilimin aksine, daha çok teorik ve paradigmatik tartışmalara odaklanmaktadır. Bu çalışmalarda temel bulgular; Yapay zekâ teknolojisinin halkla ilişkiler pratiğine uygulanmasının akademide bir "temel fikir birliği" (basic consensus) haline geldiği, Yapay zekâ çağında halkla ilişkiler araştırma "paradigmasının değiştiği" ve Kısa vadede yapay zekânın halkla ilişkiler personelinin yerini almayacağı, aksine onları rutin işlerden "özgürleştirerek" (liberates labor) daha yaratıcı ve stratejik çalışmalara odaklanmaları için zaman kazandıracağı yönündedir (Zhao, 2024).

Sonuç olarak, YZ ve halkla ilişkiler disiplininin kesişimi, giderek hem teorik hem de uygulamalı açıdan zenginleşen bir araştırma alanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkiye özelinde tez düzeyinde gerçekleştirilecek bibliyometrik bir analiz, alandaki bilgi birikimini ortaya çıkarmak, boşlukları değerlendirmek ve gelecek yapay zekâ araştırmaları için stratejik yönelimler sunmak bakımından son derece önemlidir.

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Halkla İlişkiler ve Yapay Zekâ Araştırmaları

Halkla İlişkiler, kurum ve paydaşlarıyla karşılıklı etkileşim, iş birliği ve anlayış oluşturmak üzere ikna edici iletişim biçimini kullanan stratejik bir yönetim fonksiyonu olarak değerlendirilmektedir ve bu konuda paydaşlarıyla güçlü ve sürdürülebilir ilişkiler kurmayı hedeflemektedir. Geleneksel halkla ilişkiler uygulamaları medya ilişkileri, lobi faaliyetleri, kurumsal sosyal sorumluluk, toplantı, organizasyon, kriz yönetimi ve raporlama gibi faaliyetlerden oluşurken, dijital dönüşüm süreciyle birlikte büyük veri, otomasyon ve gelişmiş analitik yaklaşımlar yaygınlaşmıştır (Aka, 2024). Yapay zekâ (YZ) teknolojilerinin halkla ilişkiler pratiğine entegrasyonu, bu dönüşümün en güncel ve etkileyici boyutlarından biridir.

Yapay zekâ, makinelerin öğrenme, karar verme, doğal dil işleme ve veri analizi gibi insan benzeri bilişsel işlevleri yerine getirme kapasitesidir. Halkla ilişkiler bağlamında YZ, tekrarlayan görevlerin otomasyonu, hedef kitle analizinin derinleştirilmesi, içerik üretimi, kriz simülasyonu ve raporlama süreçlerinde önemli bir potansiyel sunar (Çeber & Karayel Bilbil, 2024; Çataldaş, 2024). Aynı zamanda medya ilişkileri bağlamında basın bülteni, basın makalesi, kurumsal kimlik sunumları,

basın kitleri vb. içerik üretimlerinde yardımcı/asistan ve üretkenliği destekleyici bir rol üstlenir. Bu teknolojik entegrasyon, PR uzmanlarının stratejik rollerini yeniden tanımlarken hem verimlilik kazancı hem de içgörü derinliği sağlamaktadır.

Son yıllarda, YZ ve halkla ilişkiler kesişiminde kavramsal ve uygulamalı araştırmalar belirgin bir artış göstermektedir. Çerçi (2024), Scopus veritabanına dayalı bibliyometrik ağ analizi ile YZ-PR alanındaki 64 çalışmayı incelemiş ve bu alandaki işbirlikleri, anahtar kavramlar ve eğilimleri görselleştirmiştir. Bu tür çalışmalarda tematik olarak en çok odaklanan konular, YZ teknolojilerinin kullanım etkileri, etik kaygılar ve geleceğe dönük vizyonlardır (Çerçi, 2024). Profesyonel perspektiften bakıldığında ise Çağlayan (2021), Türkiye’deki halkla ilişkiler ajanslarının YZ’ya bakışını derinlemesine incelemiştir. Araştırmasında, ajans profesyonellerinin YZ’yı fırsat mı tehdit mi olarak gördüklerini, kullandıkları araçları ve teknolojik dönüşüme hazırlık düzeylerini değerlendirmiştir (Çağlayan, 2021). Yapılan değerlendirme sonucunda, halkla ilişkiler profesyonellerinin çoğu en az bir yapay zekâ aracını kullandıkları, bu araçları analitik, görüntü yönetimi, kampanya yönetimi, sosyal medya yönetimi, yazma, araştırma, planlama ve ölçme amaçları için kullandıkları tespit edilmiştir (Çağlayan, 2021).

YZ-halkla ilişkiler entegrasyonunun pratikteki işlevleri oldukça çeşitlidir. Araç bazında değerlendirildiğinde, otomatik içerik üretimi, chatbotlar, medya izleme sistemleri ve kriz simülasyonları başlıca kullanım alanlarıdır (Çataldaş, 2024; Soldan, 2022). Özellikle ChatGPT gibi dil modelleri, PR uzmanlarının medya raporlarını hazırlamasından, kriz mesajlarını analiz etmeye kadar çeşitli görevler gerçekleştirebilirler (Çataldaş, 2024). Bununla birlikte içgörü oluşturma konusunda YZ araçları halkla ilişkiler uzmanlarına çeşitli kolaylıklar sunar. büyük veri analizine dayalı olarak hedef kitle segmentasyonu ve duygu analizi imkânı tanır. Bu sayede halkla ilişkiler stratejileri daha kişiselleştirilmiş, veri temelli ve proaktif hale gelir (Soldan, 2022). Ayrıca, YZ destekli raporlama araçları PR yöneticilerine ölçme ve değerlendirme süreçlerinde daha güçlü analitik altyapılar sağlar (Çeber & Karayel Bilbil, 2024).

YZ araçlarının halkla ilişkiler pratiğine ve teoremine birçok açıdan fayda sunmasının yanında veri mahremiyeti ve algoritmik önyargı gibi etik konularda da bazı riskler taşıdığı söylenebilir. Bazı YZ sistemleri, eğitildikleri veri setlerindeki yanlılıkları yeniden üretebilir ve bu da hedef kitle analizinde veya kriz senaryolarında adaletsiz sonuçlara neden olabilir (Çataldaş, 2024; Aka, 2024). Bunun yanı sıra, insan denetiminin azalması ve otomasyonun artması, profesyonellerin etik karar mekanizmalarının karmaşıklığını da artırmaktadır (Çeber & Karayel Bilbil, 2024). Bununla birlikte halkla ilişkiler profesyonellerinin de YZ teknolojilerine adaptasyon sorunları yaşamaları ya da YZ’yı kabullenme konusunda gösterecekleri direnç durumları da diğer riskler arasında yer almaktadır. Çağlayan’ın (2021) araştırması, birçok PR ajansının YZ’ya yatırım yapmakta isteksiz olduğunu veya stratejik vizyon eksikliği yaşadığını belirtmektedir.

Yukarıda yer alan çeşitli araştırmalardan da anlaşıldığı üzere, YZ araştırmaları özellikle 2020’li yıllarla birlikte hız kazanmış ve gerek uygulama (pratik) gerekse teorik (kuramsal) açılardan çeşitli anlayışlar ortaya koymaktadırlar. Gerçekleştirilen bu araştırma da ülkemizde yapılan tezlerin sistematik olarak haritalanması, alandaki boşlukların tespit edilmesi ve stratejik yönelimin belirlenmesi açısından önem taşımaktadır. Bu bağlamda, yapay zekâ odaklı halkla ilişkiler tezlerinin bibliyometrik analizinin yapılması hem teorik katkılar hem de uygulama önerileri sunma bakımından alana katkı sağlayacaktır.

YÖNTEM

Bu araştırma, Türkiye’de halkla ilişkiler odaklı iletişim çalışmalarında “yapay zekâ” konulu akademik tezlerin gelişimini incelemek amacıyla nicel araştırma yöntemleri arasında yer alan tanımlayıcı bibliyometrik analiz metodunu kullanmaktadır. Bibliyometri, akademik üretimin niceliksel olarak değerlendirilmesini sağlayan; yayın, yazar, kurum, kavram ve tematik ilişkilerin

sistematiik biçimde analiz edilmesine olanak tanıyan bilimsel bir yöntemdir (Pritchard, 1969; Broadus, 1987). Özellikle son yıllarda iletişim ve halkla ilişkiler alanlarında yapay zekâ temalı çalışmaların artması, bibliyometrik incelemelerin araştırma eğilimlerini anlamak açısından önemli bir analitik çerçeve sunduğunu göstermektedir (Çerçi, 2024; Boztepe Taşkiran & Öney Doğan, 2024).

Araştırmanın evrenini, Yükseköğretim Kurulu (YÖK) Ulusal Tez Merkezi veri tabanında yer alan halkla ilişkiler odaklı yapay zekâ tezleri oluşturmaktadır. Veri toplama süreci, YÖK Ulusal Tez Merkezi'nin "Gelişmiş Tarama" arayüzü üzerinden şu tarama kriterleri kullanılarak gerçekleştirilmiştir: a) Tez adı: "Yapay Zekâ" veya "Yapay Zeka" b) Tez grubu: Sosyal c) Yıllar: 2015–2025 d) Konu alanı: Halkla İlişkiler e) Tez izin durumu: İzinli f) Tez durumu: Onaylandı. Bu kriterler sonucunda elde edilen tezlerin (1) Tez No, (2) Yazar, (3) Danışman, (4) Üniversite, (5) Yıl, (6) Tür (Yüksek lisans/Doktora), (7) Anabilim Dalı ve (8) Özet bölümleri sistematiik olarak derlenmiş ve analiz setine dâhil edilmiştir.

Tanımlayıcı bibliyometri, belirli bir alandaki yayınların temel özelliklerini inceleyerek genel eğilimleri ortaya çıkaran bir yöntemdir (Aria & Cuccurullo, 2017). Bu çalışmada tanımlayıcı bibliyometri çerçevesinde sıralı olarak yer alan başlıklar şu şekildedir:

1. *Yıllara Göre Tez Üretiminin Dağılımı (2015–2025)*: Bu adım, belirli bir zaman diliminde yapay zekâ ve halkla ilişkiler ilişkisine yönelik akademik ilginin nasıl değiştiğini göstermeyi amaçlamaktadır.
2. *Tez Türüne Göre Dağılım (Yüksek Lisans/Doktora)*: Tez türlerinin karşılaştırılması, alanın lisansüstü düzeyde hangi seviyede yoğunlaştığını ortaya koymaktadır.
3. *En Fazla Tez Üreten Üniversite/Enstitülerin Sıralaması*: Bu analiz, kurumsal düzeyde yapay zekâ odaklı halkla ilişkiler tez çalışmalarının hangi üniversitelerde yoğunlaştığını belirler.
4. *En Fazla Danışmanlık Yapan Araştırmacıların Sıralaması*: Bu aşamada, alanın akademik gelişiminde belirleyici rol oynayan akademik danışman profilleri ortaya konmaktadır.
5. *Anabilim Dallarına Göre Dağılım*: Bu veri, halkla ilişkiler ile birlikte farklı anabilim dallarında da halkla ilişkiler ve yapay zekâ adında tez çalışması yapıp yapılmadığını ortaya koymaktadır. Böylece diğer anabilim dallarının ne ölçüde "halkla ilişkiler ve yapay zekâ" konulu tez çalışması yaptığı tespit edilmiş olacaktır.
6. *Tezlerde Yer Alan Anahtar Kelimelerin Dağılımı*: Anahtar kelime analizi, tezlerin tematik yapısını çözümleyerek alandaki kavramsal kümeleri ortaya çıkarmaktadır.
7. *Tezlerin Özet Bölümünün İncelenmesi*: Bu aşamada, ilgili literatür kapsamında değerlendirilen tezlerin özetleri yapılan araştırmaların eğilimini ortaya koymaktadır.

Bu boyutların tamamı, ulusal tez literatüründeki yönelimlerin sistematiik şekilde değerlendirilmesini mümkün kılmaktadır (Donthu vd., 2021).

BULGULAR

Türkiye’de yapılan YÖK Ulusal Tez Merkezi Bünyesinde yer alan onaylı ve izinli tezler arasında "Halkla İlişkiler ve Yapay Zekâ" temel konusunu ele alan tezlerin araştırıldığı bu çalışma kapsamında elde edilen veriler 21.11.2025 tarihinde ve alan yazında yaygın olarak kullanılan bibliyometrik analiz araçlarından biri olan VOSviewer yazılımı kullanılarak analiz edilmiştir (van Eck & Waltman, 2010). Yazılım özellikle şu işlevler için tercih edilmiştir:

- Metin madenciliği (text mining),
- Terim birlikteliği (term co-occurrence) ağlarının çıkarılması,

- Tematik kümelerin (clusters) görselleştirilmesi ve
- Yoğunluk haritaları ve kavram ilişkilerinin ortaya konulması

Bu analizler sayesinde, tezlerde birlikte kullanılan kavramların hangi tematik alanlarda yoğunlaştığı, alandaki araştırma kümelerinin nasıl biçimlendiği ve halkla ilişkiler bağlamında yapay zekâ çalışmalarının hangi yönelimleri takip ettiği ortaya çıkarılmıştır. Bibliyometrik ağ haritaları, YZ-halkla ilişkiler kesişimindeki araştırmaların daha bütüncül bir şekilde görünmesini sağlamaktadır (Çerçi, 2024).

YÖK Ulusal Tez Merkezinden alınan veriler doğrultusunda öncelikle tez bilgileri (N=26) VOSviewer yazılımında analiz edilmek üzere excel dosyasına aktarılmıştır. Sonrasında VOSviewer yazılımının okuyabileceği .txt formatına veri temizliği ve birliği sağlanarak dönüştürülmüş ve analiz gerçekleştirilmiştir. Yapılan analiz sonucunda;

1. Yıllara göre tez üretim dağılımına bakıldığında toplam 26 tez çalışmasının üretim yılları şu şekildedir:
 - a. 2025 yılında 13 tez çalışması gerçekleştirilmiştir.
 - b. 2024 yılında 6 tez çalışması gerçekleştirilmiştir.
 - c. 2023 yılında 2 tez çalışması gerçekleştirilmiştir.
 - ç. 2022 yılında 3 tez çalışması gerçekleştirilmiştir.
 - d. 2021 yılında 1 tez çalışması gerçekleştirilmiştir.
 - e. 2020 yılında 1 tez çalışması gerçekleştirilmiştir.

2015-2025 yılları arasında izinli ve onaylı bir şekilde YÖK Ulusal Tez Merkezinde yayınlanan toplam üretilen tez sayısı 26'dır.

2. Tez türüne göre dağılımlara bakıldığında;
 - a. Yüksek Lisans Tezleri (n=20), %76,92 olarak yer almaktadır.
 - b. Doktora Tezleri (n=6), %23,08 olarak yer almaktadır.

Tez türüne göre dağılımlarda Yüksek Lisans tezlerinin Doktora düzeyindeki tezlere göre sayıca daha fazla olduğu gözlemlenmiştir.

3. En Fazla Tez Üreten Üniversite/Enstitülerin Sıralamasına ilişkin veriler Tablo 1.'de yer almaktadır.

Tablo 1. “Yapay Zekâ” Kelimesini İçeren Tezlerin Üretildiği Üniversite Sıralaması (Halkla İlişkiler Konulu)

Üniversite Adı	Frekans	Yüzde (%)
Marmara Üniversitesi	4	15,4
Gümüşhane Üniversitesi	3	11,5
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	2	7,7
İstanbul Üniversitesi	2	7,7
Kocaeli Üniversitesi	2	7,7
Trabzon Üniversitesi	2	7,7
Üsküdar Üniversitesi	2	7,7
Atatürk Üniversitesi	1	3,8
Bahçeşehir Üniversitesi	1	3,8
Başkent Üniversitesi	1	3,8
Erciyes Üniversitesi	1	3,8
İstanbul Kültür Üniversitesi	1	3,8
İstanbul Nişantaşı Üniversitesi	1	3,8
İstanbul Ticaret Üniversitesi	1	3,8
Kastamonu Üniversitesi	1	3,8
Türkiye Manas Üniversitesi	1	3,8
Toplam	26	100,0

Tablo 1.’de görüldüğü üzere Türkiye’de YÖK Ulusal Tez Merkezi’nde onaylı ve izinli olarak yayımlanan “Yapay Zekâ” içerikli Halkla İlişkiler tezleri arasında en fazla üretim yapan üniversite Marmara Üniversitesi’dir (n=4). Marmara Üniversitesini sırasıyla Gümüşhane Üniversitesi (n=3), Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi (n=2), İstanbul Üniversitesi (n=2), Kocaeli Üniversitesi (n=2), Trabzon Üniversitesi (n=2), Üsküdar Üniversitesi (n=2) ve tabloda yer alan diğer üniversiteler (n=1) olarak sıralanmaktadır.

4. En Fazla Danışmanlık Yapan Araştırmacıların Sıralamasına bakıldığında 26 tez arasında 2 Yüksek Lisans tez danışmanlığı ile Dr. Öğr. Üyesi Burak ÇEBER yer almaktadır.

5. Anabilim dallarına göre üretilen tezlerin sıralandığı liste Tablo 2.’de yer almaktadır.

Tablo 2. Anabilim Dallarına Göre Üretilen Tez Sıralaması

Anabilim Dalı	Frekans	Yüzde (%)
Halkla İlişkiler ve Tanıtım	11	42,3
Halkla İlişkiler ve Reklamcılık	6	23,1
Halkla İlişkiler	4	15,4
Görsel İletişim ve Dijital Medya	1	3,8
İletişim Bilimleri	1	3,8
İletişim Sanatları	1	3,8
Reklam ve Stratejik Marka İletişimi	1	3,8
Yeni Medya ve İletişim Yönetimi	1	3,8
Toplam	26	100,0

Tablo 2.’ye göre üretilen tezler en fazla Halkla İlişkiler ve Tanıtım Anabilim Dalı’nda (n=11) gerçekleştirilmiştir. Bunun yanı sıra Halkla İlişkiler ve Reklamcılık (n=6) ve Halkla İlişkiler (n=4) anabilim dalları da benzerlik taşımaktadır.

6. Tezlerde yer alan anahtar kelimelerin dağılımına yönelik veriler metin madenciliği analizi ile VOSviewer üzerinden ağ görselleştirmesi yapılarak analiz edilmiştir. İlgili analiz Şekil 1.'de yer almaktadır.

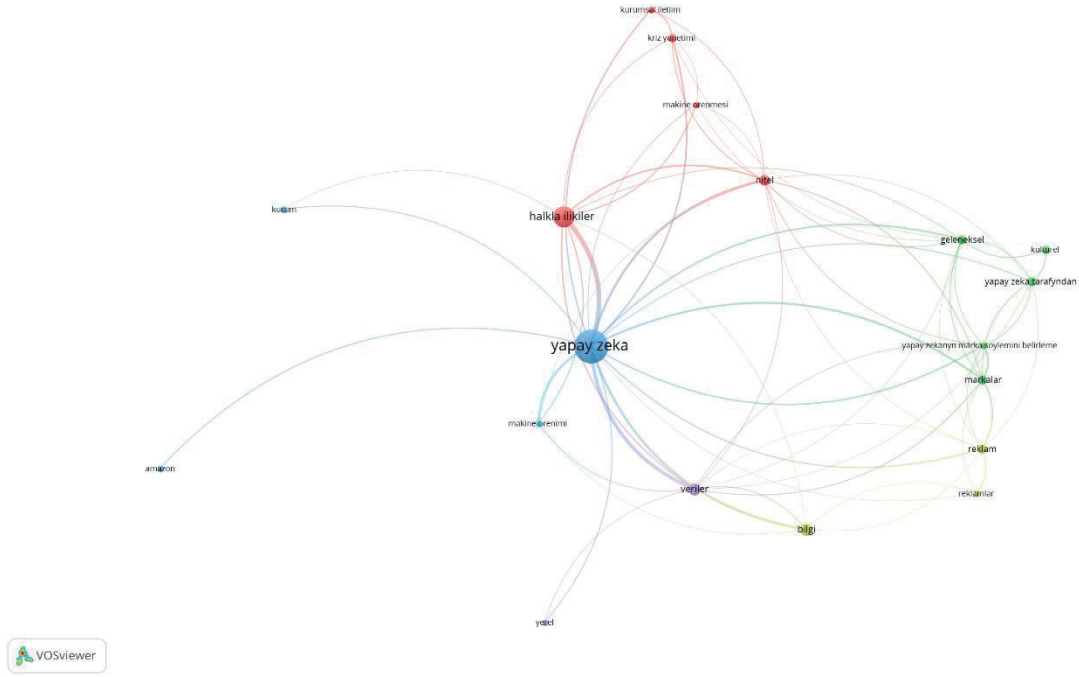
Şekil 1. Tezlerde Yer Alan Anahtar Kelimelerin Ağ Analizi

Şekil 1.'de yer alan bulgulara göre üretilen tezlerde ele alınan anahtar kelimelerde düğüm (node) büyüklüğü olarak stratejik yönetim, sosyal medya, makine öğrenmesi, yapay zekâ, ChatGPT ve doğal dil işleme düğümleri ön plana çıkmaktadır. Bu düğümler üretilen tezlerde ele alınan temel anahtar kelimeleri göstermektedir. Bununla birlikte bağlantı (link) kalınlıkları incelendiğinde stratejik yönetim, çevrimiçi iletişim ve sosyal medyanın bir küme içerisinde birlikte bağlantılı (co-occurrence) olduğu görülmektedir. Makine temel kavramı ise farklı bir küme içerisinde sosyal medya ve yapay zekâ kavramı ile bağlantılı olduğu değerlendirilebilir. Yapay zekâ, ChatGPT ve doğal dil işleme anahtar kavramları da yeşil renkli küme içerisinde birleşerek birlikte bir ağ oluşturmaktadırlar.

7. Tezlerde yer alan özet (abstract) bölümünün ağ analizine yönelik veriler, metin madenciliği ile VOSviewer üzerinden ağ görselleştirmesi yapılarak analiz edilmiştir. İlgili analiz Şekil 2.'de yer almaktadır.

Şekil 2. Tez Özetlerinin Ağ Analizi

Şekil 2.'de yer alan ağ analizi sonucunda elde edilen bulgulara göre tez özetleri değerlendirildiğinde “yapay zekâ” düğümünün (node) merkezde yer aldığı görülmektedir. Dolayısıyla en fazla bağlantılı yapı “yapay zekâ”dır. Yapay zekâ kümesinde (cluster) yer alan diğer kavramlar incelendiğinde halkla ilişkiler kavramı ile sık birlikte geçtiği görülmektedir. Dolayısıyla iki kavram arasında sık birliktelik (co-occurrence) olduğu görülmektedir. Halkla ilişkiler kümesinde yer alan kavramlara bakıldığında yapay zekâ ile birlikte kurumsal iletişim, kriz yönetimi, makine öğrenmesi ve nitel araştırmaların yer aldığı görülmektedir. Dolayısıyla yapay zekânın halkla ilişkiler konulu tezlerde kullanımı bu tematik çerçeve içerisinde şekillenmektedir. Bu bulgu aynı zamanda yapay zekânın halkla ilişkilerin yönetsel fonksiyonlarına etkisini inceleyen araştırmaları da temsil etmektedir. Özellikle "kriz yönetimi" nin burada yer alması, yapay zekânın risk öngörüsü ve kriz yanıtlarında stratejik bir araç olarak konumlandırıldığını göstermektedir. Yapay zekâ kümesinin aynı zamanda halkla ilişkiler kümesine oranla daha az da olsa reklam kümesi ile sık birlikteliği bulunmaktadır. Diğer bir küme olan “marka” temel kavramı üzerinde şekillenen yeşil renkli kümenin de yapay zekâ ile sık birlikteliğinden söz edilebilir. Burada yapay zekânın marka söylemini belirlemesi, yapay zekâ tarafından oluşturulan markaların varlığı ve markanın geleneksel ve kültürel yapısının da yapay zekâ ile değerlendirilerek araştırmalara konu olduğu söylenebilir. Bu alan, yapay zekânın pazarlama halkla ilişkileri (MPR), marka kimliği inşası ve kültürel kodların analizi üzerindeki etkisine odaklanan çalışmaları temsil etmektedir. "Geleneksel" kavramının burada yer alması, geleneksel medya/yöntemler ile yeni yapay zekâ araçlarının karşılaştırmalı analizlerinin bulunduğu göstermektedir.

Bu bibliyometrik ağ haritası, Türkiye'deki "Halkla İlişkiler ve Yapay Zekâ" konulu tez çalışmalarının henüz teknik-uygulama aşamasından (nasıl kodlanır, algoritma nasıl çalışır) ziyade, stratejik-yönetsel ve marka iletişimi aşamasında yoğunlaştığını göstermektedir. Aynı zamanda yapılan tez çalışmalarının "etik", "dezenformasyon" veya "algoritmik önyargı" gibi eleştirel kavramlardan ziyade "kriz", "kurum" ve "marka" gibi işlevsel ve yönetsel kavramlar etrafında kümeli olduğu görülmektedir.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Bu araştırmada Türkiye’de 2015-2025 yılları arasında Yükseköğretim Kurulu (YÖK) Ulusal Tez Merkezi veri tabanında yer alan ve halkla ilişkiler disiplini ekseninde hazırlanan “Yapay Zekâ” konulu lisansüstü tezleri tanımlayıcı bibliyometrik yöntemle analiz edilmiştir. Araştırmadan elde edilen bulgular, ulusal ve uluslararası literatürdeki benzer çalışmalarla karşılaştırıldığında, Türkiye’deki akademik eğilimin küresel trendleri belirli bir gecikmeyle takip ettiği, ancak tematik odaklanma açısından kendine özgü karakteristiğe sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

Araştırma bulguları, Türkiye’deki tez üretiminin 2024 ve özellikle 2025 yıllarında (n=13) tepe noktasına ulaştığını göstermektedir. Bu bulgu, yapay zekâ konulu tez araştırmalarının hız kazandığını kanıtlamaktadır. Ancak bu durum, küresel literatürdeki verilerle karşılaştırıldığında bir farklılık oluşturmaktadır. Scopus veri tabanını inceleyen Kaleel ve Alomari (2024), küresel yayın üretiminin 2021 yılında zirve yaptığını (2056 makale), ancak 2023 yılında %47,9’luk keskin bir düşüş yaşandığını tespit etmişlerdir. Bu durum “üretken yapay zekâ araçlarına” yönelik ani gelişen bir farkındalık sonrası duraklama evresine geçişin olduğunu göstermektedir. Türkiye’de yapılan tez araştırmaları ise sürece daha sonrasında dahil olmuşlar ve hızla ilerleyen bir trende sahiptir. Türkiye’deki bu gecikmeli yükseliş, Aydın’ın (2025) iletişim disiplinlerindeki 2018 sonrası artış tespitiyle de uyumlu olmaktadır.

Çalışmanın VOSviewer ile elde edilen kavramsal ağ haritası (Şekil 2), Türkiye’deki tezlerin "Kriz Yönetimi", "Kurumsal İletişim" ve "Marka" kavramları etrafında kümелendiğini göstermiştir. Bu durum, yapay zekânın Türkiye’de daha çok "yönetimsel bir araç" olarak algılandığını ortaya koymaktadır. Bu bulgu, Şahin Başfıncı ve Koç’un (2023) yapay zekânın mesleki pratikleri yeniden yapılandığına dair tespitlerini desteklemektedir. Ancak, küresel literatürle karşılaştırıldığında önemli bir farklılık göze çarpmaktadır. Uluslararası literatürde Çataldaş (2024) ve Demir Askeroğlu (2025) tarafından vurgulanan ayrıca Chen vd. (2023) gibi araştırmacıların Scopus/WoS analizlerinde merkeze aldığı "Algoritmik Önyargı", "Etik", "Dezenformasyon" ve "Şeffaflık" gibi eleştirel kavramlar, bu çalışmanın analiz ettiği YÖK tezlerinde merkezi bir küme oluşturmamıştır. Türkiye’deki lisansüstü araştırmalar, teknolojinin etik boyutundan ziyade işlevsel özellikleri olan kriz çözme, marka yönetme, reklamcılık ve kurumsal iletişim boyutuna odaklanma eğilimi sergilemektedirler.

Bibliyometrik haritada "Nitel" (Qualitative) kavramının belirgin bir düğüm (node) olarak ortaya çıkması ve tezlerin %76,92’sinin Yüksek Lisans düzeyinde olması, alanın henüz "keşifsel" (exploratory) aşamada olduğunu göstermektedir. Uluslararası literatürde, özellikle Çin kaynaklı (CNKI) ve Batı kaynaklı (Scopus) çalışmalarda, Zhao’nun (2024) belirttiği gibi daha teorik modellemelere ve nicel etki analizlerine (predictive analytics) yönelim gözlemlenirken; Türkiye’deki çalışmaların durumu anlama ve tanımlama çabasında olduğu anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak, Türkiye’de halkla ilişkiler ve yapay zekâ çalışmaları, uluslararası literatürü takip etmekle birlikte, "etik" ve "eleştirel" perspektiften daha çok "uygulamalı" ve "kurumsal fayda" perspektifinde yoğunlaşmıştır. VOSviewer haritasında "veri" ve "makine öğrenmesi" kavramlarının "halkla ilişkiler" ile bağ kurması, disiplinlerarası araştırmalara işaret etmektedir. Lakin tez araştırmalarının anahtar kelime ve özetleri değerlendirildiğinde uygulama/pratik fayda özelinde ağırlık kazandığı görülmüştür.

Gelecek araştırmalar için özellikle lisansüstü tez araştırmalarında yapay zekânın sadece "nasıl kullanılacağı" değil, "nasıl etik kullanılacağı" (veri mahremiyeti, önyargı vb.) üzerine durmaları, yapay zekâ teknolojisinin geleceğe yönelik perspektifine ışık tutması açısından önemli olacaktır. Bununla birlikte yüksek lisans tezlerinin yanında doktora düzeyinde özgün model önerileri geliştirilebilecek çalışmalara da ihtiyaç duyulmaktadır.

KAYNAKÇA

- Aka, L. B. (2024). Halkla İlişkiler Alanının Değişimi ve Dönüşümü: Dijital Halkla İlişkiler ve Yapay Zekâ. *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 10(3), 293–304. <https://doi.org/10.21551/jhf.1533486>
- Aria, M., & Cuccurullo, C. (2017). bibliometrix: An R-tool for comprehensive science mapping analysis. *Journal of Informetrics*, 11(4), 959–975.
- Aydın, A. (2025). Yapay Zekâ Perspektifinden Türkiye’deki Üniversitelerin İletişim Disiplinlerinde Akademik Üretim: Halkla İlişkiler, Gazetecilik, Radyo-Televizyon ve Reklamcılık Alanlarının Bibliyometrik Analizi. *Türkiye Medya Akademisi Dergisi*, (10), 17–39. <https://doi.org/10.5281/zenodo.17203880>
- Boztepe Taşkıran, H., & Önay Doğan, B. (2024). Halkla ilişkiler ve Reklamcılık Perspektifinden Yapay Zekâ Çalışmaları: Ulusal Alan Yazının Bibliyometrik Analizi. *Uluslararası Halkla İlişkiler ve Reklam Çalışmaları Dergisi*, 7(2), 9–35. <https://doi.org/10.61766/hire.1472693>
- Broadus, R. (1987). Toward a definition of “bibliometrics.” *Scientometrics*, 12(5–6), 373–379.
- Çağlayan, S. (2021). Yapay Zekânın Halkla İlişkilerin Geleceğine Etkisi: Türkiye’de Halkla İlişkiler Profesyonelleri Eksen. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 9(2), 783–816. <https://doi.org/10.19145/e-gifder.916684>
- Çataldaş, İ. (2024). Veri odaklı halkla ilişkilerde insan-yapay zekâ iş birliği: ChatGPT üzerine bir inceleme. *Cumhuriyet Yerbilimleri Dergisi*, 2(2), 196–208. <https://doi.org/10.70819/kares.1532768>
- Çeber, B., & Karayel Bilbil, E. (2024). Yapay Zekâ Uygulamalarının Halkla İlişkilerde İdeal Kullanımına Yönelik Bir Analiz. *Etkileşim Dergisi*, 7(13), 110–141. <https://doi.org/10.32739/etkilesim.2024.7.13.243>
- Çerçi, Ü. Ö. (2024). Yapay Zekâ’nın Halkla İlişkiler Alanıyla İlişisinin ve Araştırma Eğilimlerinin Haritalandırılması: Bibliyometrik Ağ Analizi. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 59(4), 2684–2698. <https://doi.org/10.15659/3.sektor-sosyal-ekonomi.24.11.2513>
- Demir Askeroğlu, E. (2025). Yayın, Atıf ve İş birliği Haritaları: Halkla İlişkiler Ekseninde Yapay Zekâ Üzerine Bibliyometrik Analiz. *İçinde Bibliyometrik Analiz III* (ss. 101-116).
- Donthu, N., Kumar, S., Mukherjee, D., Pandey, N., & Lim, W. M. (2021). How to conduct a bibliometric analysis: An overview and guidelines. *Journal of Business Research*, 133, 285–296.
- Kaleel, A. & Alomari, M.S., (2024). Integrating artificial intelligence in public relations and media: A biblio-metric analysis of emerging trends and influences. *Iraqi Journal for Computer Science and Mathematics*. 5(1), 13–24.
- Pritchard, A. (1969). Statistical bibliography or bibliometrics? *Journal of Documentation*, 25(4), 348–349.
- Şahin Başfıncı, Ç., & Koç, N. (2023). İletişim Alanında Mesleklerde Yapay Zekâ Uygulamaları: Mevcut Durum Analizi ve Alan Yazın Taraması. *Karadeniz İletişim Araştırmaları Dergisi*, 13(1).
- van Eck, N. J., & Waltman, L. (2010). Software survey: VOSviewer, a computer program for bibliometric mapping. *Scientometrics*, 84(2), 523–538.
- Zhao, X. (2024). A systematic review of public relations research in the context of artificial intelligence. *Communications in Humanities Research*, 36(1): 92–101.

BÖLÜM 15

MODERN ZAMANLARIN BİLİM KURGUSAL CANAVARI: FRANKENSTEİN

Devrim ÖZKAN¹

¹ Prof. Dr., orcid.org/0000-0003-4235-4862, Gaziantep Üniversitesi, devrim_ozkan@yahoo.com

Giriş

Bilim kurgu altkültürünün yaratımında başlıca eser Mary Shelley'nin yazdığı “Frankenstein” adlı çılgır açıcı edebi şaheseridir. Bu roman, popüler sinema ortamına geniş çapta uyarlanması ve kolektif hayal gücünde yaygın olarak yer alması nedeniyle Batı kültürü söyleminde önemli bir yere sahiptir. Neticede, anlatı bağımsız bir varlık kazanır ve uyarlamalara sıklıkla eşlik eden sanatsal yeniden yorumlama olgusunu örnekler; sinematograflar orijinal edebi metne sadık kalmayı veya yaratıcı bir şekilde sapmayı tercih edebilirler. Uyarlamalar, çeşitli derecelerde etkiyle, sayısız şekilde konuya kendi bireysel yorumlarını damgalamaya çalışacaklardır ve her zaman orijinal metne en yakın yorumların en büyük etkiyi yarattığı söylenemez. Çeşitli sinema uyarlamalarında, boynunun yanlarından çıkıntı yapan cıvatalar ve belirgin bir şekilde köşeli, abartılı büyüklükte bir kafatası ile karakterize edilen bir figür olarak tasvir edilen Frankenstein'in temsillerine rastlamak mümkündür. Dahası, Mel Brooks'un “Young Frankenstein” gibi hicivsel yorumlar da görmekteyiz. Bu edebi eser, büyük ölçüde anlatının bilim adamının yaratık kadar önemli olduğuna vurgu yapması nedeniyle, kolektif hayal gücümüzde var olan geleneksel Frankenstein algısından önemli ölçüde farklı bir varlığı temsil etmektedir. Metnin alt başlığı, “Frankenstein; ya da Modern Prometheus” olarak adlandırılmasıyla bu noktayı açıklığa kavuşturur. Bu anlamda giderek daha fazla ortaya çıkacak olan tematik bir araştırmanın, yani Mary Shelley'nin anlatısında ustaca özetlediği, Batı kültüründe felsefi bir söylem olarak “Prometheanizm”in evriminin ortaya koyulması son derece önem arz eder. Yayınlandığı tarihte, korku içerikli eserler zaten geniş çapta tanınmış ve böylece Avrupa'nın kolektif bilincine yerleşmişti. Sonuç olarak, Frankenstein, orijinal olarak korku ve bilim kurgu türünde sunulmuş olmasına rağmen, standart sınıflandırılmanın ötesine geçmektedir. Mary Shelley'nin, kocası Percy ve Lord Byron ile birlikte, çağdaş yaz kampı etkinliklerine benzer şekilde, yaz aylarında çeşitli hayalet hikâyeleri anlatma pratiğine katıldığını belirtmek gerekir; ancak Shelley'nin anlatımı, belirgin şekilde daha edebi niteliktedir. Korku romanının yüzeysel sınıflandırmasının ötesine geçen derin bir karmaşıklık vardır, çünkü bu roman bilim kurgu alanıyla da kesişir ve özellikle Shelley'nin Prometheanizm olarak adlandırdığı kavramla ilgilidir. Prometheus efsanesi, Mary Shelley'nin aşına olduğu çeşitli tarihsel unsurları içerir ve Shelley bu farklı unsurları ustaca kullanır.

PROMETHEUS, PROMETHEANİZM VE KÖKENLERİ

Prometheus efsanesi, orijinal bağlamında, tanrılardan ateşi çalan bir Titan'ı konu alan bir Yunan öyküsüdür. Muhtemelen herkesin aşına olduğu bu öykü, ateş taşıyıcısı “Prometheus” olarak bilinir. Bu efsane, Yunan felsefesinin tarih anlayışıyla uyumlu olarak, dünyanın çöküşü kavramını özetler. Yunan kozmolojisinde, altın çağ, gümüş çağ, bronz çağ ve demir çağ gibi tarihsel döngüleri yansıtan çeşitli dönemler tanımlanmıştır. Altın çağ, özellikle, oğlu Jüpiter'in kendisine karşı ayaklanmasından önceki Satürn dönemini ifade eder; Jüpiter'in isyanı, dünyanın çürümeye başladığını ve böylece Satürn ile özdeşleşen bolluk döneminden bir geçişin başladığını gösterir. Jüpiter atasına karşı isyan etmeyi seçtiğinde, mükemmellik kavramı parçalanır ve art arda isyanların başlamasıyla sonuçlanır. Bunlar arasında, Jüpiter ve diğer Olimpiyat tanrılarının üstünlüğünü savunan, karasal kökenli tanrılar göksel tanrılara karşı ayaklanması vardır. Bu mücadelede, Homeros'un anlattığı gibi, Olympos tanrıları Prometheus da dâhil olmak üzere dünyevi tanrılarla çatışır.

Göksel tanrılar nihayetinde karasal tanrılara karşı zafer kazanır ve ayaklanmalarının intikamı olarak onları yeraltı dünyasına atarlar. Bu senaryo, Homeros'un yeraltı dünyası anlatılarında net bir biçimde gösterilmiştir. Burada Titanlar göksel tanrılara karşı isyanları için kalıcı ebedi ceza çekmeye mahkûm edilirler. Homeros bu özel konuyu açıkça açıklamasa da yine de bağlamsal bir anlatı olarak

mevcuttur. Bu temel hikâyeyi tam olarak anlamak için, Hesiodos'un çalışmalarına, özellikle Homeros'un yazılarıyla çağdaş olan Hesiodos Teogoni'sine (Theogonia) başvurmak kaçınılmaz bir zorunluluktur. Homeros, Hesiodos'un çeşitli varlıkların doğuşu ve tanrılar arasındaki çatışmalara ilişkin anlatılarına açık bir aşinalık gösterir; yine de bu açıklamalar antik tarih yazımı alanıyla ilgilidir. Homeros'a göre yeraltı dünyası, tanrılar tarafından işgal edilen bir önceki alan olarak kavramsallaştırılmıştır, bu da okuyucularının Prometheus mitine kadar uzanan bu konularla ilgili belirli bir dereceye kadar bilgiye sahip olduğunu varsaydığını düşündürür. Bu anlatıda Prometheus, tanrılardan ateşi çalar, bu da bir yandan onun hırsız karakterini olumsuz bir şekilde gösterirken, diğer yandan bu ateşi insanlığa bahşeder; sonuç olarak, bu paylaşma eylemi birçok olasılığın ortaya çıkmasını sağlar.

İnsanlığın ateşi kontrol altına alması ve onu bir kaynak olarak etkili bir şekilde kullanması nedeniyle, ateşin çeşitli kullanım alanları hakkında sorular sorulabilir. Öncelikle, ateş, doğal yalıtımımız olmadığı için vazgeçilmez olan sıcaklık sağlar; giysiler giyebilirsek de çevresel etkenlere karşı bizi koruyacak kürk veya başka koruyucu örtülerimiz yoktur. Ateş, yemek pişirmeyi ve silah yapımını kolaylaştırarak sayısız faydalarını ortaya koyduğu için paha biçilmez bir değere sahiptir. Dahası, ateş insan kültürünün oluşumunda da önemli bir rol oynar; bu anlatı, insan uygarlığının ikili yönünü vurgular, yemek hazırlama ve sıcaklık sağlama gibi doğasında var olan avantajlarını öne çıkarır ve nihayetinde Dünya'yı daha yaşanabilir bir ortam haline getirir. Çeşitli mevsimler ve farklı çevre koşullarında ateş, diğer varlıklara zarar verebilecek araçlar olan silahlar yaratmamızı sağlar. Dolayısıyla, bir ikilem mevcuttur; bu hem bir nimet hem de bir yük olan bir ikilemi somutlaştırır ve bu yeteneğin nihayetinde bir fayda mı yoksa bir zarar mı olduğu sorusunu gündeme getirir. Aslında, her ikisinin de özelliklerini taşır ve bu durum Mary Shelley'nin "Frankenstein" adlı eserinde de yankı bulur. Shelley'nin eserinde sunulan karmaşıklığın farkına varmak önem arz eder; burada görünüşte olumlu bir olay gerçekleşir, ancak genel olarak yararı tartışmalıdır. Dahası, öngörülemeyen sonuçlara yol açma potansiyeli vardır. Shelley bu karmaşıklığın farkındadır ve okuyucularının bunun farkında olmasını sağlamaya çalışır. Frankenstein metnini incelediğimizde, ateşin taşıyıcısı Prometheus mitinden kaynaklanan kavramın, eserin temel tematik ögesi olduğu ortaya çıkmaktadır. Ancak, bu mitin daha sonra ortaya çıkan ve Roma döneminde önemli bir yer edinen başka bir yorumu daha vardır; bu yorum, özellikle Ovid'in "Metamorfozlar" (Metamorphōses) adlı eserinde belirgindir. Bu eserde Prometheus'tan bahsedilir, ancak Ovid, Prometheus'un insanlığın yaratıcısı olduğunu öne sürerek, Mary Shelley için daha da büyük öneme sahip bir Prometheus anlatısı sunar. Yine burada Prometheus mevcuttur ve Yunan anlatısını incelerken Roma yorumunda Ovid'e atıfta bulunmak kavrayışımızı derinleştirir. Ovid'in yorumunda Prometheus, insanlığa kilden hayat veren yaratıcı bir figür olarak karşımıza çıkar. Bu kavram, Tanrı'nın Adem'e hayat üflediği Yaratılış anlatısına çok benzer ve böylece söyleme belirli bir metafizik boyut katan bir nitelik arz eder. Bu bağlantı önemsiz değildir; ancak, mitin Roma yorumlaması da Shelley'nin bilincinde önemli bir yer tutar, çünkü Shelley, eğitilmiş her birey gibi bu tür metinlerle ilgilenmiş ve Prometheus'un alternatif bir tasvirinin var olduğunu fark etmiştir. Shelley'nin Prometheus'u, insanlığa sadece paha biçilmez ateş armağanını vermekle kalmaz, aynı zamanda onlara yaşamın temel özünü de verir. Bu çerçevede Prometheus'a, Gnostik teolojinin bir ruh aşılama olarak tanımlayacağı bir rol yüklenir; yaşamı sürdüren bir ilahi varlığı sembolize eder, böylece önemini güçlendirir ve onu Frankenstein'in anlatısıyla kusursuz bir şekilde uyumlu bir yarı yaratıcı olarak konumlandırır. Bu konumlandırma, bilim adamı Victor Frankenstein'in cansız formları bir araya getirerek ve göklerden inen yıldırım gibi "ateş" unsuruyla onlara hayat vererek canlandırmasıyla açıkça görünür hale gelir. Böylece, yaratımında bu iki mitolojik unsuru karmaşık bir şekilde bir araya getirir. Dahası, alt başlık gerçekten de çok

açıklayıcıdır; Frankenstein'ın “modern Prometheus” olduğu fikri, sinema uyarlamalarında büyük ölçüde göz ardı edilmiş görünmektedir. Ayrıca, Mary Shelley'nin anlatısında onu gerçekten büyülemiş olan derin temaların yeterince araştırılmadığı ve bunun da eseri seçkin bir edebiyat eseri yapan şey başlıca olgu olduğu aşikardır. Eser, insan doğası, varoluşun doğasında var olan kusurlar, yaratıcının günahları ve medeni davranışlarla ilgili sınırlar kavramı gibi derin sorgulamaları aktif olarak ele alır. Orijinal mitte, bu sınırlar aşılır ve Zeus'un öfkesini kıskırtır.

Shell kendini Hristiyan olarak tanımlamadığı ve teistik inançlara sahip olmadığı için, doğanın yerleşik ilkelerine aykırı davranarak stoacılığa benzer bir bakış açısı benimsemiştir. Bu çerçevede, doğa bir tanrı olarak saygı görür ve doğa kanunlarının ihlali, gömülü kalıntıların kazılması, bunların daha sonra birleştirilmesi ve galvanizmin uygulanmasıyla örneklenir. Galvanizm, cansız varlıklara canlılık aşılacak için elektrik enerjisini kullanma tekniğidir ve bu şekilde insan kalıntılarını kutsallığını bozar. Onun itirazları Hristiyan doktrininden kaynaklanmamaktadır; daha ziyade, bu tür eylemlerin doğanın içsel düzenine aykırı olduğu inancından kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda, Prometheanizm Romantizm ilkeleriyle karmaşık bir şekilde ilişkilidir. Ayrıca bunun insan bilimleri ve doğa bilimleri ile de yakından bağlantılı olduğunu ileri sürmek son derece olanaklıdır. Aydınlanma döneminden itibaren, bu alanlar antik çağlardan beri yerleşik olan geleneksel bilgi yollarından sapmıştır. Antik uygarlıklar, dünya için yeni uygulamalar keşfetmeye veya yenilikler yapmaya çalışmazlardı; Yunan bilginlerinin, derin entelektüel başarılarına rağmen, ilahi gücü anımsatan yeryüzü güçlerini kullanmaya çalıştıklarına şahit olunmamıştır. Bu tür hırsların modern zamanlarda mevcut olduğu aşikardır; Yunan Dünyası'ndaki bilim adamlarının bu hayalleri gerçeğe dönüştürmek için herhangi bir somut girişim veya çaba göstermedikleri ortadadır. Bu bakımdan, modern bilim, eski bilimsel uygulamalardan belirgin bir sapma sergilemektedir ve bu ayrım, modern bilimi Greko-Romen dünyasında yaygın olan bilimsel metodolojilerden “üstün” kılmaktadır. Eskiler icatlara sahip olsalar da temel mantıkları yenilik yapmak veya kendini yöneten ve tanrılara benzer bir statüye yükselen daha güçlü bir insan ırkı yetiştirmek değildi; kendi ölümlülüklerini kabul ediyorlardı ve varoluşun, özellikle de ölümün doğasında var olan sınırları aşmaya çalışmak yerine, erdemli bir yaşam sürmenin önemini anlıyorlardı. Tersine, çağdaş Prometheanizm, tanrı benzeri bir hâkimiyet elde etme ve insanlığı doğal sınırlarının ötesine yükseltme arzusunu somutlaştırır.

Modernitenin gelişip yayılmaya başladığı zamanlardan günümüze kadar hızla gelişen bilim karşıtı bir tutum mevcuttur. Bu tutumda insan doğasının içsel sınırlamalarını aşmaya çalışan ve doğa kanunlarına aykırı davranmaya hazır olan, nihayetinde doğa kanunlarını insan davranışları üzerinde hiçbir önemi veya sınırlaması olmayan olarak gören modern bilimsel düşüncenin belirli bir gidişatı eleştirilir. Modern insan, kendisini toplumsal kısıtlamalarla, hatta adalet veya ahlaki ilkelerle sınırlı olarak algılamakta açıkça başarısızdır; cesetleri kazıp daha sonra onları yeniden canlandırmasıyla da kanıtlandığı gibi, çabaları bu sınırları aşmaya yöneliktir. Bu faaliyetleri gizlice yürütmesi, ahlaki sonuçların farkında olduğunu gösteren, Mary'nin tasvirinde ustaca yansıtılan, bastırılmış ama derin bir farkındalığı yansıtmaktadır; deneylerini kamuoyunun gözünden uzak, gizlilik içinde gerçekleştirmek için kendini inzivaya çekerek, gerçekleştirdiği etik ihlallerin farkında olduğunu dolaylı olarak ifade etmektedir. Bu, insan doğasına ilişkin romantik bakış açısının özünü yansıtmaktadır. Bilim insanı, insanlık bilgini ve romantik şairlerin bakış açısı gizemli bir perspektifi düşünmemizi sağlar. Bu perspektif, insan doğasının, belirli bir yerelliğin, somutlaşmış kimliğin (erkek ya da kadın) ve farklı kültürel mirasımızın, idealize edilmiş bir insan doğasına ulaşmak için aşmamız gereken bir önyargı olduğu öncülüne dayanır. Bu perspektif, Immanuel Kant'ın ifade ettiği gibi, “her zaman her yerden bakış” ile karakterize edilir. Bu, Yunanca “auto” (kendini) ve “nomos”

(yasa) kelimelerinden türeyen özerklik kavramını somutlaştırır; kültürel, cinsel, ailevi veya ilahi kısıtlamalardan bağımsız, kendi kendini yöneten bir bireyi varsayar.

Bu tema, Mary Shelley'nin Frankenstein adlı eserinde güçlü bir şekilde yankılanmaktadır. Dolayısıyla çeşitli tematik bağlamları bir araya getirerek bu bağlantıyı ayrıntılı olarak açıklamak önem arz eder. Nihayetinde tutarlı bir kavrayışa erişmek önemlidir. Çeşitli perspektiflerden Aydınlanma'nın ruhu somutlaşırken, Romantikler duygusal bağlılık yoluyla bu perspektife uyum sağlamakta güçlük çekerler. Bu iki entelektüel akım arasındaki temel fark, Romantikler'in duygusallık yoluyla dünyayla yeniden bağlantı kurma eğiliminde olmaları, Aydınlanma perspektifinin ise belirli kültürel, zamansal, mekânsal veya dini bağlamlardan yoksun, soyut terimlerle fenomenleri algılamak, tarafsız ve rasyonel kalmasıdır. Bu bakış açısının sonucu, insan doğasının temel insanlığından arındırılmış ve ağırlıklı olarak entelektüel ve bedensiz bir öz olarak ortaya çıkan, kişisel olmayan bir kavrayışın formülasyonudur. Sonuç olarak, bedensel varlıklar, Victor'un kendi fiziksel formu ve canavarın ya da yaratığın varlığıyla örneklendirilen acıya maruz kalırlar; Victor, yarattığı varlıktan ve nişanlısı da dahil olmak üzere sevdiği kişilerin bedenlerinden derin bir dehşet duyuyordu. Aydınlanma bilim adamının kendi duygularından vazgeçmiş, duygularına karşı kayıtsızlık gösteren bir birey olarak tasvir edildiği herkesten dikkatini başka yöne çevirir; çatışmalardan kaçınmaya çalışırken bilim adamı olarak mükemmelliğe ulaşma arzusuyla hareket ederek, her türlü duygudan kasıtlı olarak uzaklaşır. Viktor, evrenselliğe ulaşma arzusuyla varlığında herhangi bir önyargıdan yoksun bir imaj oluşturmaya çalışır; sonuç olarak, önyargıları ortadan kaldırmaya çalışır. Aydınlanma'nın önyargılara karşı bir küçümseme beslediğini hatırlamak önemlidir, bu günümüzden yaygın bir biçimde paylaştığımız bir duygudur, çünkü hiç kimse önyargılı olarak etiketlenmek istemez. Bu, ırkçılık, cinsiyetçilik ve sınıfçılık gibi tüm ayrımcılık biçimlerini kapsar; hepimiz önyargılı olarak tanımlanmayı topluca reddederiz.

Modernler, her türlü önyargının doğası gereği kötü niyetli olduğunu varsayıyorlardı; bu onların spesifik önyargısıydı ve sınırsız, evrensel bir kapsamı vardı. Bu, sınırlamalara karşı sınırsız bir nefretin ifadesiydi ve Prometheus'un zihniyetini, yani doğalarının sınırlarını aşma ve tanrılar statüsüne yükselme hırsını somutlaştırıyordu. Bu bağlamda, bunun Adem ve Havva'nın, iyilik ve kötülük ağacından yememeleri konusunda uyarıldıkları Bahçe'de Tanrı'ya karşı temel isyanını yansıttığı söylenebilir. Bu yasağın ardındaki mantık, onların iyilik ve kötülük bilgisine sahip bir Tanrı gibi olacaklarıydı. Acaba Tanrı ya da Tanrılar gibi olmayı istemek ne anlama gelmektedir ve iyilik ve kötülük bilgisine sahip olmak ne demektir? Bu kavram derinlemesine ele alındığında Adem ve Havva'nın nihayetinde içselleştirilmiş ve somutlaşmış bir şekilde öğrendiklerinin kötülüğün özü olduğunu iddia etmek mümkündür. Anlayabildikleri biricik şey, iyiliği yitirip bunun yerine kötülüğü kazandıklarıydı. Bu, oldukça kafa karıştırıcı bir problemin ortaya çıkmasına vesile olur; özünde, onlar ek bilgi kazanmadılar; aksine, doğruluklarını yitirdiler ve günahlarının sonuçlarını, yani bedenlerinin düşmüş halini ve nihai ölümlelerini miras aldılar.

Onlar gerçekten lanetin dünyevi yönüne geri döneceklerdi; Shelley'nin bu öyküye aşına olması ve bunun sonuçlarının farkında olması dikkat çekicidir. Sonuç olarak, Prometheus efsanesinin üçüncü bileşeni, bu konu üzerinde düşünme niyetini kapsar ve bunu, Frankenstein'daki yaratığın “Kayıp Cennet” ile ilgilenmesini ve romanın önemli bir noktasında bunun üzerine düşünmeyi sağlayarak başarır. Zira bu çabada bulunmak meselenin netlik kazanmasını sağlar. Bu romanın gelişiminde bir mihenk taşıdır. Frankenstein'ı incelemeyi amaçlamanın, sadece romanı okumak değil, Prometheizm'in tematik unsurlarını ve bunların sadece Shelley'nin bu temel eserinde değil, aynı zamanda Lewis ve Tolkien'in kendi yazılarında da ele alındığı şekliyle derinlemesine incelemek

olduğunu kabul etmek gerekir. Odak noktasının bu tematik araştırma olduğunu unutmamak zorunludur; ancak, Lewis ve Tolkien'in bu romanı çok iyi tanıdıklarını ve romanın onlar için önemli bir içgörü kaynağı olduğunu, Prometheanizm temasına olan derin ilgilerini uyandırdığını belirtmek gerekir. Bu, Lewis'in kendi edebi eserlerinde de görülür hale gelir.

Dahası, bu tema Tolkien'in Orklar ve diğer varlıkların yaratılışına ilişkin söylemlerinde de görülmektedir. Bu söylemlerde, yeni ve daha korkunç bir varlık yaratmak için çeşitli yaratıklar kasıtlı olarak yetiştirilmektedir. Bu çaba, temelde kötü niyetli bir şekilde gerçekleştirilse de ilahi olanla rezonansa girer; bu da Tolkien'in aynı tema üzerine yaptığı düşünceleri yansıtır. Öyleyse, Yaratıcı'nın sınırları nerede başlayıp nerede son bulur? Bu sadece Hristiyanların eleştirdiği bir konu değildir; Mary Shelley'nin de kabul ettiği bir endişe olduğu açıktır. Bu bağlamda, kutsal kitaplarda da benzer şekilde kabul edilen iyi ve kötüye dair derin bir farkındalığı somutlaştıran bilim insanı ve sanatçının sınırlarını belirlemek önemlidir. Nitekim, Romalılara Mektup'ta da belirtildiği gibi, Tanrı'yı tanımayan paganlar bile, doğuştan gelen anlayışlarının rehberliğinde O'nun iradesine uygun davranacaklardır. Dolayısıyla, Yunanlılar ve Romalılar arasında bile açıkça görülen, ahlaki sınırlara dair doğal bir bilinç vardır.

Yakın Doğu bölgesindeki diğer kültürler, doğal yasa veya insan doğasının yasası olarak adlandırabileceğimiz şeye boyun eğeceklerdir; bu kavramın farkındadırlar ve ona uygun şekilde davranırlar. Ancak bizler, çağdaş bilim adamlarıyla birlikte, Aydınlanma sonrası insanlık durumunun laneti olarak adlandırılacak bir durumla karşı karşıyayız; bu durumda, bu kısıtlamaların bizim üzerimizde herhangi bir meşruiyeti veya etkisi olduğunu artık kabul etmiyoruz, örneğin, tarafsız bir konumdan elde edilen bakış açısının cazip çekiciliği, kendi doğamızı ilahi statüye ulaşma arzumuzun önünde bir engel olarak görmemize neden oluyor. Victor, bu hırsı kendi içinde somutlaştırır. Victor her şeyden önce bir bilim adamı ve kaşıftır. Kuzeybatı Geçidi'nden dünyayı dolaşmak için bir keşif gezisine çıkmıştır; Kuzey Kutbu'na girmiş ve buz ve karla kaplı bir bölgede mahsur kalmıştır. Böylece, anlatımız bir dizi mektup aracılığıyla aktarılan bir hikayeyle başlar; bu bakımdan, içeriğinin çoğu, özellikle de merkezi kısmı hala mektuplar aracılığıyla aktarılan bir mektup romanıdır. Bu, sıklıkla gözden kaçırdığımız önem arz eden bir detaydır. Hikâye bu noktada geniş bir şekilde gelişir, ancak özellikle ilk bölümlerde ağırlıklı olarak Walton tarafından izleyiciye aktarılır. Daha sonra, Isaac Walton Kuzey Kutbu'nda iken buz akıntısında sıkışmış, son derece acınası bir figürle karşılaşınca anlatıcının bakış açısı değişir. Bu figür, Victor Frankenstein'dan başkası değildir. Bunun üzerine Frankenstein, bilim adamı olarak kendi hikâyesini anlatmaya başlar ve deneyimlerini dile getirirken Walton dikkatli bir dinleyici olarak kalır. Bu anlatı çerçevesinin merkezinde, bir canavar yer alır ve kendi hikâyesini anlatmaya başlar; böylece, çeşitli hikâyelerin iç içe geçtiği bir çerçeve anlatı olarak nitelendirilen karmaşık bir anlatı katmanları ortaya çıkar. Bununla birlikte, hâkim anlatı yapısı, söylemi başlatan ve nihayetinde sonlandıran Isaac Walton karakterine dayanmaktadır. Victor Frankenstein'a benzer şekilde Walton, insanlığı ilerletmeyi amaçladığını iddia ettiği çabaları uğruna mürettebatının hayatını tehlikeye atmaya hazır olduğunu gösterir; anlayışlı okuyucu için, onun motivasyonlarının öncelikle şöhret için bencilce bir arzudan kaynaklandığı açıkça görülür. Kendini, eylemlerinin daha büyük bir amaca hizmet ettiğine inandırarak her şeyi riske atmaya hazırdır ve kendisini, çabalarının başkalarına fayda sağladığını yanlış bir şekilde algılayan bir bilim adamı, bir insancıl olarak konumlandırır. Mürettebatının protestolarına, yaklaşan tehlikeye dair uyarılarına ve görevi bırakması yönündeki ısrarlarına rağmen Walton, ideallerine kararlılıkla bağlı kalır. Böylece, bilim adamı, kâşif ve insancıl bir kişinin arketipini somutlaştırır ve sonunda, buz kütlesi üzerinde, uzaktan gizemli bir şekilde beliren başka bir figürün, yani kendi yaratığının peşinde olan, kendisine

çok benzeyen başka bir kişi, Victor Frankenstein ile karşılaşır. Walton'ın amansız arayışı onu Kuzey Kutbu'na götürür ve bu varlığı yakalayıp ortadan kaldırmaya kararlıdır, ki bu fikir absürt görünebilir. Daha sonra Victor, bu yaratığı buz kütlesi üzerinde takip etmesine neden olan olayların yürek burkan öyküsünü anlatır. Bu karmaşık tablo, öykü son aşamalarına gelene kadar devam eder ve burada Frankenstein'in öyküsüne bir yanıt ortaya çıkar.

MODERN MÜHENDİSLİK ATILIMI OLARAK FRANKENSTEİN

Victor Frankenstein'in deneysel çabalarının sonucu olarak ortaya çıkanlar, etik sınırları aşma eğilimi ve kendi yaratık durumuyla birleşince, Isaac Walton geminin rotasını tersine çevirme kararını almaya kadar varır. Başka bir deyişle, Victor'un verdiği ahlaki dersi özümseyerek onun örneğini takip etmemeyi seçer. Walton kendi varlığını ve mürettebatının hayatını tehlikeye atmamaya; aksine, farklı bir öğüte kulak veremeye karar verir. Bu bakımdan, bu roman, uygun davranış biçimine ilişkin içgörüler veren didaktik bir roman olarak nitelendirilebilir. Kişi, çevresindekilerin hayatlarını ve sevdiklerinin refahını düşünmeli; ve doğasının sınırlarını aşan çabaları sürdürmekten kaçınmalıdır. Bu tür çabalar, büyük bir kötülükle doludur; bu, Isaac Walton karakteri aracılığıyla aktarılan Frankenstein'in temel dersidir. Bu Walton'ın bakış açısıyla dünyanın algılatılmaya çalışılmasıyla başılır. Ayrıca anlatının büyük bir kısmı, Charles Darwin'in atalarından biri olarak tanınan Dr. Erasmus Darwin'den etkilenmiştir. Darwinizmin ilk savunucularından Erasmus Darwin, geleneksel Hristiyan anlatısından farklı, oldukça ikna edici bir evrimsel bakış açısını benimseyen kendine özgü bir dünya görüşüne sahiptir. Başka bir deyişle, Shelley spekülative iddialarını, insan doğası hakkındaki yaygın bir efsaneye dayandırıyor, ki bu efsane (ona göre) sadece bir bilim adamının spekülative kurgusundan ibarettir. Bu söyleme katılarak, dini tartışmalara müdahil olmadığını iddia etse de aslında müdahil olduğu açıktır. Charles Darwin'in “Türlerin Kökeni” gibi önemli katkılarının, Shelley'nin eserini yazdığı dönemde henüz gerçekleşmemiş olduğunu, gelecekte gerçekleşeceğini hatırlamak önemlidir. Burada oluşturulan teorik çerçeveler, temelde Erasmus'un varoluş ve onun önceden var olan dünya ile etkileşimi hakkındaki spekülasyonlarına dayanmaktadır ve bu spekülasyonlar, Aydınlanma döneminin karakteristik özelliği olan Prometheusçu ideolojinin bilişsel çerçevesine zaten yerleşmiştir. Bu nedenle, Darwin türlerin kökenine ilişkin gözlemlerini dile getirirken, 19. ve 20. yüzyıl bilim camiasının entelektüel ortamında zaten önemli olan bir teoriye yalnızca ampirik bir kanıt sunmaktadır. Dahası, Mary Shelley, ahlaki temelden yoksun bu bakış açısının etik sonuçlarını kabul ederken, Darwinist ilkelere dayanan bilimsel paradigmanın doğasında var olan kötülüğe ilişkin uyarısını da dile getirir; böyle bir paradigma, Shelley'nin uyarıcı görüşlerinin etkisinden muaf olmayacaktır. Bu, paradigmaya karşı Shelley'nin uyarıları önemli bir husus olarak devam eder ve belirli eylemlerden kaçınmamız gerektiğini sıklıkla vurgular. Benzer bir biçimde C.S. Lewis de daha sonra “The Abolition of Man”da açıklayacağı aynı tehlikelere karşı okuyucuyu uyarır. Özellikle, insanlık kendisini ahlaki bir çerçeveye sınırlı olarak tanımazsa, bireyler kendilerini herhangi bir otoriteye, en azından doğa kanunlarına tabi varlıklar olarak görmeyebilecekleri için, sınırsız bir kötülük potansiyeli ortaya çıkar. Bunun yerine kendilerini egemen varlıklar olarak görebilirler ve bilim adamları, yanlış yönlendirilmiş bir fedakârlık inancıyla daha geniş insan topluluğunu yönetmeye kalkışabilirler, oysa gerçekte, eylemleri derin bir kişisel çıkar peşinde olduklarını gösterebilir ve Isaac Walton'ın yolculuğunda yaptığı gibi, diğer insanların refahını feda etmeye hazır olduklarını ortaya koyabilirler.

Victor Frankenstein çeşitli laboratuvar deneylerine katılma eğilimi sergiler; ancak, mevcut anlatı çerçevesi, yaratığın kendi deneyimlerini anlatmasıyla kurulur. Bu anlatı, Milton'un “Kayıp Cennet”ine ait, Adem ve Havva'nın yaratılışını ve onların İlahi Olan'a karşı isyanını detaylandıran bir

başka anlatıyı da içerir. Bu bağlamda, yaratık kendini bu anlatıyla iç içe geçmiş olarak algılar, ki bu son derece ilgi çekici ve dikkate değer bir durumdur. Özellikle dikkat çekici olan, yaratığın acılarının Adem'inkinden daha fazla olduğu yönündeki keskin gözlemidir. Çünkü Milton'un "Kayıp Cennet"inde Tanrı, Adem'i sevmiş ve onu kendi suretinde yaratmıştır. Bunun tam tersine Victor'un yaratığı, sen beni itiyorsun; bana sevgi göstermedin, kendinle benim aramda hiçbir benzerlik görmüyorsun; aksine, beni sadece bir malzeme yığını olarak görüyorsun diye düşünür. Dahası, yaratık Victor'un deneyinde başarıya ulaştığında, bu dehşetin mimarı olmasına rağmen, odadan korku içinde kaçtığını; oysaki kendi eylemlerinden dehşete düşmemesi gerektiğine inanır. Yaratık kötülüğün gerçek kaynağının Victor olduğunu ve onu sevmiş olsaydı, Victor'a iyilikle karşılık vereceğini ileri sürer. Bu nedenle hızla artan yaratığın nefreti intikamını sınırsız hale getirir. Bu nedenle, "Frankenstein"deki gerçek canavar, başka bir deyişle, yaratık değil, Frankenstein'in kendisidir; o, canavarı temsil eder. Ancak, canavarı temsil eden sadece o değildir; gerçek canavarı oluşturan, insan doğasını sömüren, belirli bir bakış açısı olmayan Aydınlanma perspektifiyle karakterize edilen hâkim zihniyettir. Bu, Shell'in ileri sürdüğü bir iddiadır. Çağdaş bilim insanının yarattığı ikilemlerin çözümü, romandaki çeşitli karakterler aracılığıyla ifade edilir. Kısaca, yabancılaşma ve kopukluğun yanı sıra tarafsız bakış açısının çaresi, sevgiyi beslemek ve çevrenizdeki tüm diğer varlıklarla duygusal bir bağ kurmaktır. Sevgi teması, C.S. Lewis'in edebi eserlerinde sevgi motifinin hâkimiyeti açıkça görüldüğü gibi, son derece çekici ve güçlü bir hale gelir. Dahası, Lewis'in anlatılarında, Tolkien'in anlatılarına benzer şekilde, bu yazarların benimsediği sevgi kavramı temelde Hristiyan anlayışına dayanır. Bu, salt yaratık sevgisinden öteye geçerek Eros'un ötesine uzanır ve temelde, lütfu simgeleyen Tanrı'nın ilahi sevgisi tarafından şekillenir. Bu sevgi biçimi, diğer sevgi türlerinden farklı olarak daha yüksek bir düzlemde var olur ve bu yüce sevgi sayesinde kişiyle derin bir bağ kurar. Bu bakış açısı, ilahi sevginin özünü kavrayamayan ve bu nedenle onu anlamsız kılan Mary Shelley için özellikle geçerlidir; Prometheus efsanesi ve Yaratılış Kitabı üzerine düşüncelerinde Tanrı'nın lütfunu dikkate almaz, Tanrı'nın iyiliksever doğasını tamamen ihmal eder ve onu gerçeği olmayan kurgusal bir anlatı olarak görür. Sonuç olarak, kendi efsanesini uydurur. İkincisi, bu tanım olumlu bir anlam taşır: İşte burada Sevgi yatmaktadır, çünkü O bizi ilk önce sevdi ve bizim günahlarımız için kendini kurban ve kefaret olarak sundu. Haçın önemi, C.S. Lewis'in eserlerinde olduğu gibi Tolkien'in yazılarında da belirgindir ve Mary Shelley'nin anlatısında görülen, hiçlik perspektifine bir çözüm sunan sonraki hikâye anlatımını etkilemektedir.

Sonuçta ortaya çıkan yabancılaşma, duygular aracılığıyla dünyaya bağlanma şeklinde kendini gösterir; bu, insan özümüzü temsil ettiği düşünülen duygularımıza kulak vermemiz gerektiğini savunan Romantik standart bakış açısını somutlaştırır. Ancak, bu bakış açısının, duygularla bağlantılı olsa da, sadece başka bir "hiçbir yerden" bakış açısı olduğunu vurgulamak zaruret arz eder. Söz konusu birey, sis içinde algılayabileceğimiz gibi sadece gözlemlemiyor; daha çok, sis ve çevresindeki manzarayla duygusal bir bağ kuruyor. Bu duygusal bağ, 19. yüzyılda resim sanatı aracılığıyla, özellikle de tasvir edilen konuların kasıtlı olarak belirsiz ve net görünmeyen bir şekilde resmedildiği Empresyonist akım içinde aktarılmaya yazgılıdır. Benzer şekilde, bu dönemin müziği de yapılandırılmış, düzenli, rasyonel ve uyumlu olmaktan uzaklaşarak, dinleyicilerde belirli duygular uyandıran daha Empresyonist bir forma dönüşür. Bu noktada, duygusal tepki müziğin özü haline gelir; bireye özgü bir şeyi ifade eder.

Bu, antik çağda ve 18. yüzyıla kadar uzanan, müziğin bilmsel bir disiplin olarak algılandığı ve matematik, müzik, astronomi ve geometri gibi dört saygın sanat dalından biri olarak kabul edildiği, her birinin sayısal anlayış yoluyla evreni kavramak için farklı yöntemler olarak hizmet ettiği derin bir

dönüşümü temsil etmektedir. Müziğin, nicel olarak değerlendirilebilen bir rezonansa titizlikle ve hassas bir şekilde ayarlanmış sese içsel olarak bağlı olduğunu belirtmek önemlidir; bu nedenle müzik, geleneksel olarak dilsel ifadeyle ilişkilendirilen ve gerçekliği kavramak için alternatif bir epistemolojik yaklaşımı temsil eden beşerî bilimlerden çok, fen bilimlerine daha yakın bir alanı işgal eder.

Bu dönemde, sayılar müzikte işitsel olarak ortaya çıkar; burada sayısal kalıplar aracılığıyla aritmetik gözlemlenebilirken, geometri sayıları görsel olarak ortaya çıkarır, çünkü geometri sayısallaştırılabilen uzamsal ve zamansal boyutlarla ilgilidir; aslında geometri, Dünya'yı ölçme çabasıdır, oysa astronomi bu ölçümü gök küresine genişletir. Tüm bu disiplinler, dünyayı sayısal çerçeveler aracılığıyla yorumlamak için metodolojiler olarak hizmet eder. Ancak, 18. yüzyıldan itibaren müzik, sayılarla tespit edilebilen gözlemlenebilir fenomenlere göre kalibre edilmez, aksine bu tür dışsal faktörlerden ayrılan içsel duygularımızla uyum sağlar ve böylece içselleştirilmiş bir yapı olan “hiçbir yerden bakış”ın alternatif bir perspektifini temsil eder. Sonuç olarak, bu kavramla içsel olarak bağlantılı olan ruh, psikoloji olarak tanıdığımız çağdaş alanın temelini oluşturur.

Pekala herhangi bir somut bireyden ayrı kalan varlığımızın özünü ne oluşturur? Bu, kimliğimizin, yani esasen duygularımızın merkezinde yer aldığı açıktır. Ancak psikoloji, doğal yasalarla sınırlandırılmayan, ilahi yasalarla ya da ilahi ilişkilerin otoritesi dahil olmak üzere herhangi bir ilişkisel çerçeveye sıkı bir şekilde yönetilmeyen bu duyguları incelemeye adanmış bir disiplin olarak ortaya çıkmaktadır.

Hristiyan inancının çerçevesi içinde ifade edilen dünyayla olan etkileşimimiz, temelde birbirimizle kurduğumuz duygusal bağlara bağlıdır. Sonuç olarak, Mary Shelley'nin yabancılaşma ikilemine önerdiği çözüm, sevgi kavramına dayanmaktadır; ancak bu sevgi, herhangi bir aşkın potansiyelden yoksun bir duygusallığın tezahüründen ibarettir. Eğer böyle bir ifade kullanılabilirse, bu sevgi yatay bir boyuta sahiptir, ancak dikey bir boyutu yoktur, dolayısıyla Hristiyan inancının ustaca ele aldığı İyi ve Kötü ile ilgili kozmolojik sorgulamalarla anlamlı bir şekilde ilgilenmez. Bu nedenle, ilgili soru, önerilen çözümün içsel sorunu aşıp aşmadığıdır; ancak bu konuda bir yargıda bulunmaktan kaçınmak gerekir. Bu bakış açısının, Aydınlanma ideallerinin doğruluğunu önceden varsayarak, sadece yüzeysel bir çözüm sunmaya çalışarak, aynı sorunlu bakış açısını tekrarladığını iddia etmek olanaklıdır. Bu paradigma, duygusal bağlılıkla karakterize edilir, ancak çeşitli tezahürlerde anlatıda da görüldüğü gibi, kesin bir bakış açısı içermeyen bir bakış açısı olmaya devam eder.

Frankenstein'ın canavarına yapılan atıfları bir kenara bırakıp, elimizdeki metne odaklanarak romanı incelikli bir biçimde araştırmak gereklidir. Dikkat edilirse yazar, söyleminde insan doğasının temel ilkelerinin doğruluğunu ele almaktadır. Bu gözlem, söylemi teolojik bir soruşturmaya yükseltme kapasitesi nedeniyle özel dikkat gerektirir. İnsan doğasının temel yönlerini ele alırken, özellikle Erasmus Darwin'in merceğinden, zamansal sınırları aşan ve çağlar arasındaki ilgisini koruyan insan doğasının doğruluğu ile ilgili bir önerme öne sürülür. Bu temel ilkeler yeni yeniden yorumlara karşı bağışık değildir; yazar, bu ilkelerin tezahürünü İlyada, antik Yunan trajedileri, Shakespeare'in “Fırtına” ve “Bir Yaz Gecesi Rüyası” gibi eserlerine ve Milton'a özel bir vurgu yaparak tanımlar. Romantik düşünürler Milton'un Hristiyan bağlılıklarını ve Hristiyan motiflerini destekleyen motivasyonları kabul ederken, Hristiyan doktrininin özelliklerini aşan bir gerçeği ayırt ederler. Bu geleneğin, Aydınlanma perspektifine giden bir geçiş aşamasını temsil ettiğini, bu noktada günah doktrininin Fransız Devrimi'ni destekleyen bir ideal olan İnsan Kardeşliği'ni savunan daha evrensel bir bakış açısı lehine terk edilebileceğini öne sürmek de mümkündür. Bu devrimci girişim, kendisine, aklın ve rasyonel düşüncenin tanrısına adanmış bir sığınak kurdu. Romantikler, ardından

gelen yabancılaşma ve şiddet karşısında derinden hayal kırıklığına uğradılar; yine de aynı kapsayıcı ideallere bağlı kalırken, sevginin nihayetinde bu ihlalleri düzelterek iddia ettiler. Bu bakış açısı çok sayıda çağdaş entelektüel tarafından da benimsenmektedir.

Romantik kavrayışa katılmak akla dayalı felsefi düşünüş için olanaklı olmanın ötesindedir. Romantik kavrayış Lewis ve Tolkien dönemindeki yaygın yorumu temsil eder. Modern zamanlarda kaleme alınan çok sayıda eser, aşkın her şeyin üstesinden geldiğini ve duyguların hâkim olduğunu savunan Romantik bakış açısının öncüleri niteliğindedir; bu, Shelley'nin ana mesajını özetler. Bu ifadenin kültürel olarak çeşitli biçimlerde kendini gösterir; ancak, bunu açıklayan bir örnek, orijinal Star Trek dizisindeki Mr. Spock karakteri veya alternatif olarak, yalnızca mantık ve rasyonaliteyle hareket eden bir varlığı temsil eden Mr. Data'dır. Tersine, orijinal dizideki Dr. McCoy veya sonraki Star Trek bölümlerindeki Counselor Troi gibi karakterler de gözlemlenebilir; ikincisi bir empati yeteneğine sahiptir. Kaptan Picard, doğru kararlar almak için sık sık onun görüşlerini alır ve o da duygusal durumunu ifade ederek, bu kararlarla çatışma yaşadığını belirtir. Bu durumda, danışmanlığı için yol gösterici bir mekanizma görevi gören duygularıyla istişare ederken, Data rasyonel bir bakış açısı sunar; böylece, Aydınlanma ve Romantizm'i anımsatan daha geniş bir ikilemi temsil eden akıl ve duygunun ikiliğini gözlemleriz. Her iki bakış açısının da özünde çeşitli kusurlar barındırdığını savunmak olanaklıdır; ancak modern çağ, bunu sanat ve bilim arasındaki temel bir gerilim olarak algılar ve kişinin rasyonelliğe mi yoksa duygulara mı sıkı sıkıya bağlı kalması gerektiğini sorgular.

AYDINLANMA'NIN İKİLEMLERİ VE ROMANTİK ÇÖZÜM

Zaman ve mekân sınırlamalarıyla kısıtlanmayan sınırsız bir mantığı somutlaştırılır ve önyargılara karşı açıkça belirgin bir tutum sergilenirse evrensel bir rasyonalite karakterize edilmiş olur. Sonuç olarak, Mary Shelley hikâyesini bu şekilde anlatır ve St. Petersburg'dan İngiltere'deki Bayan Saville'e yazdığı mektuplar aracılığıyla mektup formatını kullanır. Şu anda Rusya olarak bilinen kuzeybatı bölgesinde, eski bir şehirde, yolculuklarının bu aşamasında, Londra'dan ayrılıp ilerlemişlerdir ve Walton, gelişen hikâyeyi paylaşmak için bu mektupları yazmıştır. Mektuplarında ilerledikçe, hikâyeyi anlatırken, dönüşünü bekleyen sevdiği kişiye düşüncelerini iletir. Walton, sevdiklerine olan özlemini dile getirerek, bu girişimin duygusal yükünü vurgular; ancak yine de insanlığın ilerlemesi için azimle çalışır ve Shelley'nin bu duyguyu ustaca yakaladığını belirtmek gerekir.

Mektubunda Walton Başmelek (Archangel) olarak bilinen bir yere doğru yol aldığını belirtir. Bağlamında değerlendirildiğinde Başmelek, zaten Şeytan kavramını çağrıştırıyor gibidir. Yine de Başmeleğe giderken, söz konusu kasabaya iki ila üç hafta içinde yolculuğuma başlayacağını bildirir. Amacı orada bir gemiyi güvence altına almak ve daha sonra o noktadan devam etmektir (Shelley, [1881] 1891: 21). İkinci kişi kız kardeşiyle bir yazışma yapar, burada ilk mektubun yazılmasından bu yana geçen süreyi sorar; şimdi Mart olduğu göz önüne alındığında, üç ila üç buçuk ayın geçtiği sonucuna varılır. Seferine devam ederken, sonunda Victor Frankenstein adlı bir kişiyle karşılaşır. Sonuç olarak, üçüncü mektup hazırlanır. Üç ay daha geçer ve zaman çizelgesini temmuz ayının ortasına getirir. Seyahatleri sırasında karşılaştığı bir tanıdık aracılığıyla bir mektup gönderir ve bu kişi mektubu diğer konuların yanı sıra iletir. Diğer olayların yanı sıra önemli bir olay gerçekleşmez. Dördüncü harf kısa bir süre sonra oluşur ve bu noktada Ağustos ayıdır; buz çözmeye başlar, böylece ilerlemelerini kolaylaştırır. Neredeyse buz ve yoğun sisle çevrili olduklarını ve soğuk alanı geçerken görüşlerinin aşırı derecede kısıtlandığını gözlemlerler. Buzlu arazilerle ilgili bu son gözlemlerin bir başka yönünü daha ayrıntılı olarak açıklığa kavuşturmak gerekir; muhtemelen Dante döneminden beri buzun cehennemle, özellikle de Cehennemin en alt seviyesiyle ilişkilendirildiğini zaten fark edilir. Önyargılı düşüncelerimizin aksine, Cehennemi incelememiş olanlar için, bu alem, İncil'deki

cehennemin tasvirinden çıkarılabileceği gibi, yakıcı sıcaklıkla karakterize edilmez; daha ziyade, kişi inerken sıcaklığın azaldığı ve manzaranın giderek buzla kaplandığı bir alandır. Bu nedenle, Walton Kuzey Kutbu'na bir keşif yolculuğuna çıkarken, bir dereceye kadar yasadışı girişimlerle tanımlanan, insanlığa tamamen elverişsiz, çorak ve cehennem gibi bir bölgeye girer. Benzer şekilde, Victor Frankenstein bağlamında incelemeye hazır olduğumuz manzara, İsviçre Alpleri'nden, özellikle de 18. yüzyıldan beri her yazarın yüce olanla ilişkilendirdiği bir yer olan Mont Blanc'tan başkası değildir. Bu kavram, özellikle Shelley'in anlatısında önemli bir rol üstlenen Mont Blanc ile bağlantılı estetik bir sınıflandırmayı bünyesinde barındırıyor. Yüce olan kavramı bazı imaları kapsar ve bu noktada, bu kavramın karmaşık ayrıntılarını kapsamlı bir şekilde kavramak için, bazılarınızın katıldığı, diğerlerinin henüz kaydolmadığı edebiyat teorisi dersime dönmeliyiz. 18. yüzyılda, yüce kavramı güzellik kavramından ayrılır ve hatta kategorik olarak karşıt durur. Algılanamayan ve insan egemenliğinin ötesinde, ancak derinden deneyimlenen bir güç, Romantik dönemin bilim adamları arasında önemli bir söylem yaratır. Bu hareketin içindeki bilim adamları, yüce kavramını dile getiren, bu gücün doğal alan üzerinde otorite uyguladığını öne sürüyorlardı. Yüce olanla karşılaştıklarında, bireylere kendi iradeleri hakkında derin bir farkındalık sağlanır, oysa güzellik aleminde dinamik ters yapılandırılmış gibi görünür; güzel kabul edilen şey genellikle geçici bir egemenlik duygusu ile tanımlanır. Sonuç olarak, erkekler kadınları, gelişmiş kişisel güç duyguları nedeniyle güzelliğin somutlaşmış örnekleri olarak algılayabilirler, çünkü kadınların fiziksel özellikleri eril yeteneklerine ilişkin yüksek bir algıyı çağırıştırır ve güzelliğin atfedilmesiyle sonuçlanır. Aynı şekilde, kadınlar tipik olarak bebekleri doğal yumuşaklıkları ve incelikleri nedeniyle güzel olarak görürler. Bu algı benzer şekilde hayvanlar alemindeki belirli türleri kapsar; vahşet sergileyenleri değil yavru köpekler gibi hayvanlar bireyleri o kadar büyüleyen, bu canlıların başına gelen zarara tanık olmak, önemli bir empatik tepkinin göstergesi olan derin duygusal kargaşaya neden olabilir. Bu tür bağlantılar, bireylerin doğa üzerinde egemenlik gibi bir görünüme sahip oldukları ve aynı zamanda doğal dünyayla ilgili kendi kırılganlıklarıyla yüzleştikleri güzelliğin temel doğasının altını çizmektedir. Her iki senaryoda da bireyler duygusal deneyimlerinin mimarları olarak ortaya çıkar ve bu karşılaşmalarda toplumsal cinsiyetin örtük bir boyutunu ortaya çıkarır. Örneğin, Walton ve Frankenstein gibi erkek arketipler güzelliği büyüklük saplantısı lehine görmezden gelirler, amansız üstünlük ve otorite arayışlarında onu terk etmeye istekli olduklarını gösterirler ve böylece kendilerini bu çabada canavarca figürler olarak sunarlar. Tersine Shelley, boyun eğmez büyüklük arayışının yarattığı ikilemlere uygulanabilir bir çözümün, güzelliğin artan bir şekilde takdir edilmesinde yattığını, kırılganlığı sembolize eden varlıklarla duygusal bir bağlantıyı teşvik ettiğini ve böylece doğal çevre ile ilişkimizin daha derin bir şekilde anlaşılmasını kolaylaştırdığını ileri sürüyor görünür.

Victor Frankenstein ile karşılaşmasını içsel olarak değerlendiren kişi Robert Walton'dur. Victor Frankenstein, Walton'un kaçınması gereken yolu gösteren bir ibret örneği olarak hizmet eder; Victor'un eylemlerini taklit etmemek gerekir. Sonuçta, Victor'un tuzaklarının tamamına kapılmaktan kaçınır, çünkü nihayetinde ailesine olan sevgisi ve çevresindeki varlıkların iyilikseverliği tarafından yönlendirilir ve böylece yüce olana olan münhasır ilgisinin yol açtığı karmaşıklıkları atlatır. Yüce olan, bilim alanlarıyla içsel olarak bağlantılıdır, oysa sanat ve beşerî bilimler güzellik kavramıyla ilişkilidir ve bu ilişkiyi tutarlı bir şekilde sürdürür. Tanıdıkları arasında en eskilerinden biri, edebi anlatılara ve şiire derin bir hayranlık duyan ve ruhunu besleyen bu öykülere hayatını adayan Henry Clerval'dı. O, eski anlatılara derin bir sevgi besliyor ve aile bağlarına değer veriyordu. Bu hem edebiyata hem de bir dereceye kadar kendi ailesine ilgi göstermeyen Victor'dan tamamen farklı bir tutumdur.

Aydınlanma'nın ortaya koyduğu ikilemlere romantik bir çözüm, bilimsel araştırmayı tamamen göz ardı ederek edebiyata dalmayı savunur; ancak, bahsettiğim Lewis ve Tolkien gibi şahsiyetler için çözüm, kendini beşerî bilimlerle izole etmek değil, beşerî bilimlerle fen bilimlerini uyumlu hale getiren bir bakış açısı benimsemektir. Başka bir deyişle, bu, matematiksel bilimlerle sanatın birliğinde somutlaşan beşerî bilim ve bilimlerin sentezini temsil eden yedi liberal sanatın bakış açısıdır. Ancak şu anda, Shelley'nin matematiksel bilimlerin felsefeye ve ortaya koyduğu zorluklara potansiyel bir çözüm olarak sunmasıyla, bağlamlarından kopuk bir temsil ile karşı karşıya kalınır. Böylece, dil yolu, sayı yolundan kaynaklanan sorunları ele almak için bir araç görevi görür. Bunun netliği konusunda emin olmak olanaklı değildir. Gelgelelim yedi liberal sanat, sadece orta çağda değil, antik çağda da yaygın olan geleneksel üniversite müfredatının temel konularını oluşturur.

Sözcüksel yapılar ile sayısal temsiller arasındaki ilişkinin araştırılması, ilahi gücün çevremizde yarattığı evreni anlamak için iki farklı paradigma ortaya koymaktadır. Bu paradigmalara sayısal analiz veya dilbilimsel yorumlama yoluyla yaklaşılabilir. Her ikisinin de bilgi biçimleri olduğunu ve içsel olarak birbirleriyle bağlantılı olduklarını kabul etmek çok önemlidir. Kelimeler, matematiksel gerçekleri aktarmak için kullanıldığı gibi, müzikal gerçekleri anlamak ve ifade etmek için de kullanılır. Bununla birlikte, ileri matematik alanında, sözlü ifadeyle aktarılamayan sembolik temsillerle sık sık karşılaşılır ve bu da bir zorluk oluşturur, çünkü dil, fenomenleri anlamak ve bunların etik sonuçlarını sınırlamak için kullandığımız birincil araçtır. Bu ikilem, ileri bilimsel disiplinlerin doğasında var olan bir eksikliği temsil ediyor olabilir. Genel olarak, bu alanları günümüzde Sanat ve Bilim olarak adlandırılan kategorilere ayırıyoruz. Ancak, Romantizmin etkisi, özellikle de duygulara verdiği önem, müziğin sanki yalnızca sanatsal bir çaba gibi Sanat kategorisine girmesine yol açtığını kabul etmek gerekir. Günümüzde müziği duygusal ifadenin bir aracı olarak gören bir anlayış egemendir. Bu anlayış kısmen doğru olmakla birlikte, matematiksel olarak tanımlanmış frekanslara bağlı kalmaktadır. Ayrıca varoluşun bedensel deneyimiyle iç içe geçmiştir.

Koro düzenlemesinde bulunan işitsel bileşenler, özellikle soprano, basın düşük tonlarında yeterince ele alınmayan varlığımızın bazı yönleriyle ilgilidir. Bas, daha dünyevi ve içgüdüsel bir özle rezonansa girerek, davulun etkisi gibi bedenimizde hissedilen duygusal bir deneyim yaratırken, yüksek soprano ruhumuzun yükselmesini sağlar. Sonuç olarak, müzik duygularımızla içsel olarak bağlantılı derin bir ifadeyi somutlaştırır; ancak bu bağlantının bilişsel anlayışı da kapsamaması ve yalnızca duygusal deneyime indirgenmemesi zorunludur. Günümüzde bu unsurların tamamının, duyguların yaratıcı ifadesine öncelik veren romantik bir bakış açısıyla çarpıtıldığı potansiyel bir bozulma gözlemleniyoruz. Bu bozulma, tüm entelektüel çerçeveyi önemli ölçüde değiştirir.

SONUÇ

Ünlü bir feministin kızı olan Mary Shelley'nin eserlerinde, örnek alınabilecek kadın kahramanların belirgin bir şekilde eksik olduğunu belirtmek yerinde olacaktır. Shelley kadın kahramanlara tercih etmiş olsaydı kahramanlarının, Wonder Woman veya geleneksel olarak erkeklerin hâkim olduğu alanlarda üstünlük gösteren çeşitli Marvel karakterleri gibi, erkek meslektaşlarıyla kararlı bir şekilde yüzleşen ve onları geride bırakan güçlü figürlere benzeyeceğini tahmin etmek mümkün. Ancak Shelley'nin sunduğu tasvir bu değil; aksine, kadınları ağırlıklı olarak erkeklerin yücelik arayışının ve doğuştan gelen dikkatsizliklerinin kurbanları olarak tasvir ediyor. Onun anlatımındaki kadınlar evrensel olarak mağdurdur; alay konusu olan sadece onların bakış açısı değil, aynı zamanda aktif olarak teşvik edilen bir bakış açısıdır. Sonuçta, erkekler güzelliğin etkisinde kalmazlarsa ve yalnızca yüce olanı peşinde koşarlarsa, kadınların korkunç sonuçlarla karşı karşıya kalacağı öne sürmek olanaklıdır. Dahası, “Frankenstein”deki yaratık, kendini pasif ve Victor'un uyguladığı gücün kurbanı olarak gördüğü için belirli oranda kadınsılaştırılmıştır. Sonuçta, Victor'dan kendisine benzer bir kadın eş yaratma sözü almaya çalışır ve Victor, yaratığın sevdiklerini tehdit etmesi nedeniyle sevdiklerini kaybetme korkusuyla bu girişime başlar. Doruk noktasında, canlandırmaya başladığı dişi yaratığı parçalar, bu eylem bir kürtaj olarak yorumlanabilir. İlginç bir şekilde, yaratığın kendisi de varlığını kürtaja benzetir, istenmeyen bir hayatı temsil eder, bu kavram çağdaş siyasi söylemde, belki de Shelley'nin döneminde olduğundan daha fazla yankı bulur.

Bilim adamı, ötenazi ve ilgili etik düşüncelerle ilgili kapsamlı tartışmalara girmeden, varoluş üzerindeki üstünlüğü iddia etmenin bir aracı olarak yaşamı sonlandırmaya doğası gereği yatkındır; ayrıca, bu eğilim, bilim adamının dünya görüşüne ve yaşam anlayışında temel olarak kökleşmiştir.

Mary Shelley'in olağanüstü bir berraklıkla ifade ettiği tür ve anlatı çerçevelerinin kapsamlı bir şekilde anlaşılması için bilim kurgu edebiyatında yer alan çeşitli eserlerle bağlantı kurmak zorunludur. Bu metinleri, tarafsız bir perspektiften değil, belirgin bir bağlamsal bakış açısıyla ortaya çıkan sevgi ve insan doğası motiflerini dikkate alarak, Hristiyan teolojisinin merceğinden analiz etmek çok önemlidir. Söz'ün enkarne olduğunu ve aramızda yaşadığını ve kozmosa varlığı aşılayan aynı Sözün, yaratılış eylemini başlatan ilahi tezahürü temsil ettiğini kabul etmek de son derece önemlidir. Yaratılıştaki Söz vardı, Söz Tanrı ile bir arada yaşadı ve Söz gerçekten Tanrıydı; O'nun aracılığıyla, tüm varlıklar yaratıldı ve O'ndan ayrı yaratılmış hiçbir şey ortaya çıkmadı. Sonuç olarak, yaratıcı fail ve rasyonalitenin boyutları ve somutlaşmanın sonuçları, söylemin eleştirel bir yönünü temsil etmeye yazgılı hale geldiler.

Kaynaklar

Catherine, B. (1988). *John Milton: Language, Gender, Power*. Oxford: Basil Blackwell Ltd.

Goetz, S. (2018). *C. S. Lewis*. New York, NY: John Wiley & Sons.

Lewalski, B. (2003). *The Life of John Milton*. Oxford: Blackwell Publishing.

Lewis, C.S. *Out of the Silent Planet*. New York: Scribner, 2003.

—. *Perelandra*. New York: Scribner, 2003.

—. *That Hideous Strength*. New York: Scribner, 2003.

—. *The Screwtape Letters*. New York: Bantam, 1989.

Shelley, M. ([1818] 1891). *Frankenstein, or the modern Prometheus*. London: George Routledge and Sons.

BÖLÜM 16

KAMU MALİ YÖNETİMİNDE ETKİNLİK ALGISI: ALAN ARAŞTIRMASINA DAYALI NİCEL BULGULAR

Ulvi SANDALCI, İnci SANDALCI

1. GİRİŞ

Kamu mali yönetimi, yalnızca kamu gelirlerinin toplanmasına ve kamu harcamalarının yapılmasına ilişkin teknik süreçlere indirgenemeyecek kadar kapsamlı bir yönetsel alanı ifade etmektedir. Günümüzde mali yönetim; stratejik planlama, performans esaslı bütçeleme, iç ve dış denetim, mali kontrol, mali saydamlık ve hesap verebilirlik gibi boyutları içeren bütüncül ve kurumsallaşmış bir sistem niteliği taşımaktadır. Bu çok katmanlı yapının etkin işleyişi, bir yandan kamusal kaynakların ekonomik, etkin ve verimli kullanımını mümkün kılarken, diğer yandan kamu yönetiminin meşruiyetini ve toplumsal güveni destekleyen normatif bir zemine işaret etmektedir. Bu nedenle kamu mali yönetiminin kurumsal kapasitesinin güçlendirilmesi, yalnızca mali performansın iyileştirilmesi açısından değil, aynı zamanda yönetim ilkelerinin hayata geçirilmesi bakımından da kritik önemdedir.

Türkiye’de kamu mali yönetimi, özellikle 2000’li yıllarla birlikte köklü bir dönüşüm sürecine girmiş, bu dönüşümün en önemli aşaması 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu (KMYKK) ile kurumsallaşmıştır. Anılan Kanun, geleneksel bütçe ve muhasebe eksenli mali yönetim yaklaşımından uzaklaşarak stratejik yönetim, performans odaklılık, mali saydamlık, hesap verebilirlik ve risk temelli kontrol mekanizmalarını kamu yönetimi sistemine entegre etmiştir. Böylece mali yönetim, yalnızca teknik bir bürokratik faaliyet alanı olmaktan çıkarılmış; kamu politikalarının tasarımıyla uygulama sonuçlarının değerlendirilmesine kadar uzanan yönetsel bir döngünün temel bileşeni hâline gelmiştir. Uluslararası normlarla uyum, yönetim ilkelerinin güçlendirilmesi ve kamu idarelerinde kurumsal performansın artırılması yönündeki bu dönüşüm, mali yönetimin toplumsal algısının önemini daha görünür kılmıştır. Zira kamu mali yönetimi alanında gerçekleştirilen reformların başarılı olabilmesi, yalnızca mevzuat değişikliklerine değil, aynı zamanda söz konusu ilkelerin uygulamadaki yansımalarına ilişkin toplumsal değerlendirmelere bağlıdır. Şeffaflık, hesap verebilirlik, mali disiplin, etkinlik ve mali denetim gibi ilkelerin vatandaşlar tarafından nasıl algılandığı; kamu harcamalarının rasyonelliğine, mali politikaların güvenilirliğine ve bütçe sürecine yönelik toplumsal tutumları doğrudan etkilemektedir. Bu çerçevede kamu mali yönetimine ilişkin algı çalışmalarının, kamu politikalarının meşruiyet zemininin güçlendirilmesine ve yönetsel kapasitenin geliştirilmesine yönelik önemli katkılar sunduğu görülmektedir.

Bu çalışma, İstanbul’da ikamet eden 20 yaş ve üzeri bireylerin kamu mali yönetimine ilişkin algılarını nicel bir araştırma çerçevesinde incelemektedir. Sosyoekonomik ve kültürel açıdan heterojen bir yapıya sahip olan İstanbul’un araştırma alanı olarak seçilmesi, elde edilen bulguların genellenebilirliğini ve temsile ilişkin güvenilirliğini artırmaktadır. Çalışmada, kamu mali yönetim etkinliği, mali disiplin, mali denetim, hesap verebilirlik ve mali saydamlık gibi temel bileşenlere yönelik algılar, Likert tipi ölçek kullanılarak ölçülmüş; elde edilen veriler istatistiksel analizlerle değerlendirilmiştir. Böylece araştırma, kamu mali yönetimine ilişkin toplumsal algının mevcut durumunu ortaya koymakta ve Türkiye’nin mali yönetim sistemine yönelik tartışmalara ampirik bir perspektif sunmaktadır.

2. KAMU EKONOMİSİ

Devletin toplumsal varlığının meşruiyeti ve kapsamı, siyaset felsefesi ile iktisat teorisinin en temel ve süregelen tartışma konularından birini oluşturmaktadır. Tarihsel süreç boyunca, devletin asli görevlerinin neler olduğu ve bu görevlerin sınırlarının ne ölçüde genişletilebileceği konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bu tartışmaların pratikteki yansıması, ülkelerin ekonomik yapıları, sosyal tercihleri ve siyasal kurumlarına bağlı olarak devletin büyüklüğünde ve ekonomideki payında gözlemlenen belirgin farklılıklardır. Bir ülkede hâkim olan devlet anlayışı (liberal, sosyal refah, müdahaleci vb.), o ülke ekonomisinde kamunun kapladığı hacmi ve bu hacmin bileşimini doğrudan etkilemektedir. Devletin nispi hacminin daha büyük olduğu ekonomilerde, doğal olarak devletin mali alandaki rolü, sorumlulukları ve üstlendiği fonksiyonlar da genişlemekte ve çeşitlenmektedir (Başaran, 2018: 25). Bir ülke sınırları içerisinde gerçekleşen tüm iktisadi faaliyetlerin bütünü “milli ekonomi” olarak adlandırılır. Bu bütünün temel aktörleri olan özel üretici ve tüketici birimlerin gönüllü mübadele ilişkileri çerçevesindeki faaliyetleri, esasen “piyasa ekonomisi” adı verilen kendine

has işleyişe sahip yapı içinde cereyan eder. Ancak, devletin sadece hukuki ve siyasi bir otorite olmanın ötesinde, kendisinin de bir iktisadi aktör olarak üretim, bölüşüm ve harcama faaliyetlerine doğrudan katılması ya da piyasa aktörlerinin kararlarını kamu yararı, makroekonomik istikrar veya sosyal adalet gibi hedefler doğrultusunda düzenleyici tedbirlerle yönlendirmesi “kamu ekonomisi” olarak tanımlanan ayrı ve özerk bir iktisadi alan ve kurumsal yapının ortaya çıkmasına yol açar. Bu iki ekonomi-piyasa ekonomisi ve kamu ekonomisi-birbiriyle sürekli etkileşim halinde olarak milli ekonominin bütünü oluşturur. (Aktan, 2018: 3). Kamu ekonomisi, ekonomi bilimi içerisinde köklü bir disiplin olarak uzun ve teorik derinliğe sahiptir. Bu alanın metodolojik ve kavramsal temelleri, klasik ve neoklasik iktisat düşüncesinin önde gelen isimlerinin katkılarıyla şekillenmiştir. Örneğin, David Ricardo (1817), “On the Principles of Political Economy and Taxation” adlı eserinde kamu borçlanmasının sermaye birikimi ve ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini sistematik bir şekilde ele almıştır. Antoine Augustin Cournot (1838) ise eksik rekabet piyasalarında vergilendirmenin fiyat ve çıktı üzerindeki etkilerini matematiksel modellerle analiz ederek, kamu gelirlerinin mikroekonomik temellerine dair çalışmalar yapmıştır. Francis Ysidro Edgeworth (1925), çok ürünlü firmalara yönelik optimal vergilendirme sorununu incelemiştir; Vilfredo Pareto (1909) ise sosyal refah ve kolektif karar alma mekanizmaları üzerine yaptığı çalışmalarla, kamu politikalarının normatif temellerine katkı sağlamıştır. Dolayısıyla, farklı dönemlerde yaşamış bu seçkin iktisatçılar, kamu ekonomisi disiplininin teorik mimarisinin inşasında kritik roller üstlenmişlerdir (Myles, 1995: 3). Kamu kesimi ekonomisinin pratikteki varlık gerekçesi ve kapsamı, temelde devletin sosyo-politik fonksiyonlarındaki dönüşümden ve piyasa sisteminin içsel aksaklıklarından kaynaklanmaktadır. Özellikle sosyal devlet anlayışının yaygınlaşması ve devletin temel sorumluluk alanlarının genişlemesi, kamunun ekonomideki ağırlığını artırmıştır. Piyasa mekanizmasının serbest işleyişine bırakıldığında ortaya çıkan gelir dağılımındaki adaletsizlik, yoksulluk ve sosyal dışlanma gibi olgular karşısında, piyasa ekonomisinin bu sorunları çözmede yetersiz kaldığı, hatta zaman zaman derinleştirdiği gözlemlenmiştir. Sosyal güvenlik ağlarının zayıflaması ve eşitsizliklerin yapısal bir hal aldığı böyle bir ortamda, kamu ekonomisi, sosyal refahı artırma ve piyasa başarısızlıklarını giderme yönünde temel bir düzenleyici ve telafi edici mekanizma olarak öne çıkmaktadır (Şener, 2010: 2).

Piyasa ekonomisinde arz ve talebi belirleyen temel unsur fiyat mekanizmasıdır. Üreticiler hangi mal ve hizmetleri, ne miktarda üreteceklerine ilişkin kararlarını bireysel taleplerin toplamını dikkate alarak belirlerler. Kamu ekonomisinde ise arz ve talebin fiyat süreci aracılığıyla belirlenmesi söz konusu değildir. Çünkü kamusal mal ve hizmetlere yönelik talepler bireysel tercihler düzeyinde ayrıştırılamaz; kamusal tercih toplumsal düzeyde ortaya çıkar. Ayrıca piyasa ekonomisinde bireysel tercihler doğrudan fiyat aracılığıyla maliyete dönüşürken, kamu ekonomisinde bir mal veya hizmetten yararlananlarla o mal veya hizmetin finansmanına vergi yoluyla katkıda bulunanlar çoğu zaman aynı kişiler değildir (Aktan ve Dileyici Başaran, 2019: 29-30). Sonuç olarak, iktisadi düşünce akımlarının tamamı, devletin ekonomide mutlaka belirli ölçüde bir role sahip olduğunu kabul etmektedir. Ekonomide hiç kamusal mal sunulmasa ve tüm üretim özel mallardan oluşsa dahi, devletin piyasaların sağlıklı işleyişini gözetme, rekabeti koruma ve kaynak tahsisinde etkinliği sağlama gibi asli görevleri bulunmaktadır. Nitekim Adam Smith’in dahi savunduğu “bekçi devlet” modeli, devletin ekonomik düzenin sürdürülebilirliği açısından vazgeçilmez bir role sahip olduğunu ortaya koymaktadır (Kirmanoğlu, 2007: 108). Buna göre hangi iktisadi düşünceyi benimsemiş olursa olsun mutlaka devlete belli görevler düşmekte ve bu görevlerin yerine getirilmesi için kamu harcamaları yaparak, gelir tahsil ederek, borçlanarak, bütçe oluşturarak, ekonomik birimler ile ilişki kurarak, mali politikalar uygulayarak kamu ekonomisinin varlığını oluşturmaktadır.

3. KAMU YÖNETİMİ

Yönetim, belirli amaçlara ulaşma ve hedefleri gerçekleştirme ihtiyacı duyan tüm toplumsal yapılarda ortaya çıkan temel bir olgudur. Literatürde yönetim farklı açılardan tanımlanmıştır. Bazı yazarlar yönetimi, belirlenmiş amaçlara ulaşmak üzere bir grup insanı yönlendirme, iş bölümü oluşturma ve faaliyetler arasında koordinasyon sağlama çabalarının bütünü olarak ele alırken; bazıları ise yönetimi, başkaları aracılığıyla iş görme ve hedeflere ulaşma süreci şeklinde tanımlamaktadır. Yönetim, yalnızca pratik bir faaliyet alanı değil aynı zamanda teorik çerçevesi gelişmiş bir bilim

dalıdır. Bu bağlamda yönetim bilimi, kamu yönetimi, yönetim kuramları, örgüt sosyolojisi ile yönetim ve organizasyon gibi disiplinler yönetim olgusunu kuramsal düzeyde inceleyerek zengin bir literatür oluşturmuştur (Yılmaz, 2019: 71). Kamu yönetiminin tarihsel kökeni uygarlığın ilk aşamalarına kadar uzanır. İnsanların doğa durumundan siyasal topluma geçişiyle birlikte ortak yaşamı düzenlemek ve ortak faydalar üretmek amacıyla iş birliğine dayalı faaliyetler ortaya çıkmıştır. Planlama, örgütlenme, eşgüdüm sağlama ve denetleme gibi temel yönetim unsurları tarih boyunca çeşitli biçimlerde var olmuş; kamu yönetiminin kurumsal temelleri bu süreç içinde atılmıştır. Kamu yönetiminin bağımsız bir bilim olarak ele alınması ise 19. yüzyılın sonlarına denk gelmekle birlikte, olgunun kendisi çok daha eski bir geçmişe sahiptir (Çolak, 2019: 48). Günümüzde kamu yönetimi, toplumsal yaşamın ayrılmaz bir parçasıdır ve her birey kamu yönetiminin faaliyetlerinden doğrudan etkilenmektedir. Kolluk işlevleri aracılığıyla vatandaşların can ve mal güvenliğini sağlamanın yanı sıra, üretilen mal ve hizmetlerle bireylerin günlük yaşamını kolaylaştırmaktadır. Ancak kamu yönetiminin işlev alanı statik olmayıp, teknolojik gelişmeler, çevresel sorunlar, salgın hastalıklar, büyük afetler ve küresel krizler gibi dinamik faktörler kamu yönetiminin faaliyet alanını sürekli genişletmekte, kapsamını karmaşık hâle getirmekte ve sınırlarını belirsizleştirmektedir. Bu değişken ve genişleyen yapıyı kavrayabilmek için kamu yönetimi bilimi, yönetim süreçlerini, kurumsal yapılanmaları ve kamu otoritelerinin karar alma mekanizmalarını analiz ederek kavramsal ve kuramsal açıklamalar geliştirmeye çalışmaktadır. Böylelikle kamu yönetimi bilimi, hem mevcut kamu faaliyetlerini anlamayı hem de gelecekte karşılaşılabilecek yönetsel sorunlara bilimsel çözümler sunmayı amaçlamaktadır (Uzun, 2019: 6).

Devlet, kavramsal anlamı itibarıyla, vatandaşlarının kamusal nitelik taşıyan ihtiyaçlarını mümkün olan en geniş ölçüde karşılamayı amaçlayan bir yapıyı ifade etmektedir. Bu anlayış doğrultusunda devlet bütçeleri hazırlanırken öncelikle kamu harcamaları belirlenmekte, ardından bu harcamaların finansmanını sağlayacak gelir tahminleri oluşturulmaktadır. Gelirlerin giderleri karşılamada yetersiz kalması hâlinde ise ortaya çıkan finansman açığı borçlanma yoluyla giderilmektedir (Saygın, 2018: 1). Geçmişten günümüze tüm ülkelerde kamu yönetiminin temel görevi, mevcut kaynak ve imkânları en etkin biçimde kullanarak vatandaşlara nitelikli kamu hizmeti sunmaktır. Ancak zaman içerisinde toplumların beklentileri, ekonomik yapı, teknolojik gelişmeler ve siyasal süreçler değiştikçe kamu yönetiminin işleyişi ve yöntemleri de yenilenme ihtiyacı duymuştur. Bu doğrultuda, Geleneksel Kamu Yönetimi (GKY) anlayışının merkeziyetçi, kuralcı ve hantal yapısına karşılık; esnekliği, katılımcılığı, etkinliği ve verimliliği önceleyen Yeni Kamu Yönetimi (YKY) anlayışı küresel ölçekte bir reform paradigması olarak öne çıkmıştır. Kamu yönetiminde reform, idari yapıda, halkla ilişkilerde, hizmet tercih ve önceliklerinde, karar alma süreçlerinde ortaya çıkan aksaklıklara yönelik etkili, kalıcı ve verimli çözüm arayışlarının bütünüdür ifade etmektedir. Reform hareketleri ülkelerin sosyal, ekonomik, siyasal ve kültürel özelliklerine göre farklılık gösterse de, reform taleplerini tetikleyen temel dinamikler özellikle ekonomik krizler ve YKY anlayışının getirdiği dönüşüm baskılarıdır (Önen ve Ozan, 2021: 521). Kamu yönetimini doğrudan etkileyen bu değişim faktörleri; ekonomi teorisindeki dönüşümler, yönetim bilimindeki paradigma değişiklikleri, özel sektörün artan rekabet gücü ve kurumsal kapasitesi ile toplumun daha fazla hesap verebilirlik, katılım ve şeffaflık talep etmesi şeklinde özetlenebilir. Bu gelişmeler ışığında kamu yönetiminin toplum içindeki rolü, işlevi, sorumlulukları ve bu işlevleri yerine getirirken kullanacağı yöntem ve kurumsal mekanizmalar önemli tartışma alanları hâline gelmiştir. Genel çerçevede kamuoyunun beklentisi, daha hesap verebilir, daha şeffaf, daha az bürokratik, hedef ve öncelikleri netleşmiş, katılımcı ve etkin bir kamu yapısının oluşturulması yönündedir. Bu doğrultuda kamu kurumlarının üretim faaliyetlerinden çekilmesi, düzenleyici rolünün güçlendirilmesi ve özel sektör ile sivil toplumla iş birliğine dayalı bir yönetim modelinin geliştirilmesi gerektiği vurgulanmaktadır (Akyel, 2023: 30). 21. yüzyıla girilmesiyle birlikte bireylerin kamusal hizmetlere yönelik beklentilerinde de köklü değişimler yaşanmıştır. Geleneksel kamu yönetiminin yavaş işleyen, bürokratik, verimsiz ve standart hizmet sunma kapasitesinin yetersiz kalması, YKY anlayışına olan ilgiyi artırmıştır. Nitekim bu anlayış doğrultusunda hizmetlerin hızında, kalitesinde ve etkinliğinde önemli iyileşmeler sağlanmış; kamu hizmetleri büyük ölçüde özel sektördeki müşteri odaklı hizmet yaklaşımına benzer nitelikler taşımaya başlamıştır. Ancak bu dönüşüm beraberinde önemli bir tartışmayı da gündeme getirmiştir. Kamu

hizmetlerinin sunumunda bireylerin “vatandaş” yerine “müşteri” olarak görülmesi, hizmetin temel motivasyonunun kamu yararı mı yoksa verimlilik/rekabet mi olduğu sorusunu ortaya çıkarmış ve bazı kesimlerde rahatsızlık yaratmıştır. Bu eleştiriler sonucunda geliştirilen Yeni Kamu Hizmeti yaklaşımı, devletin bireyleri öncelikle vatandaş olarak görmesi gerektiğini vurgulamış; kamu yararını merkeze alırken, özel sektör uygulamalarındaki kalite, hız ve verimliliği kamu hizmetlerine uyarlamayı amaçlamıştır (Denek, 2019: 418). YKY uygulamaya geçtiği dönemden itibaren hem merkezi hem de yerel yönetim birimlerinin faaliyet alanlarında önemli değişikliklere yol açmıştır. Türkiye’de özellikle merkezi idarenin görev alanı daraltılarak özel sektörün faaliyet alanı genişletilmiş; devlet daha çok düzenleyici bir aktör olarak geri planda konumlandırılmıştır. Buna karşılık yerel yönetimlerin yetki ve sorumlulukları artırılmış, hizmet sunumunun önemli bir bölümü merkezi yapıdan yerel birimlere ve özel sektöre doğru kaydırılmıştır (Çevikbaş, 2012: 9). Kamu yönetimi anlayışında yaşanan değişimle birlikte kamunun belli bazı alanlarda faaliyetleri ve görevleri devam etmeye devam etmektedir. Söz konusu görevlerin sadece işleyiş yapısında farklılıklar meydana gelmiştir.

Kamu kurumları, kamusal politikaların uygulanmasının, kamu hizmetlerinin sunulmasının ve toplumsal ihtiyaçların karşılanmasının temel araçlarıdır; bu yönüyle devletin idari kapasitesinin somutlaştığı yapılardır. Yönetim faaliyetinin en temel işlevlerinden biri, kıt kaynakların en etkin ve verimli şekilde kullanılmasıdır. Kamu kurumları ve yöneticileri de kamusal mal ve hizmetleri yerine getirirken etkinlik ve verimlilik ilkelerini gözetmekle yükümlüdür. Kamu hizmetlerinin kapsamı, düzeyi ve miktarı ise doğrudan doğruya eldeki mali kaynaklarla ilişkilidir; başka bir ifadeyle kamu yönetimi, mali imkânları doğrultusunda hizmet üretimini planlamakta ve yürütmektedir. Bu nedenle mali yönetim, kamu yönetiminin hem stratejik hem de operasyonel boyutta en kritik unsurlarından biri olarak öne çıkmaktadır (Uzun, 2019: 8-11). İşte kamu kaynaklarının etkin verimli bir şekilde toplumun ihtiyaçlarına yönelik olarak kullanılması ve yönetilmesi kamu mali yönetiminin temelini oluşturmaktadır. Buna göre kamunun mali yönetim alanı tahsil edilen gelirler ile yapılması gereken kamu hizmetleri neticesinde ortaya çıkan harcamaların birbirleriyle tutarlı ve doğru olarak karşılanmasını oluşturmaktadır. Söz konusu karşılamaya göre bütçe oluşturulması, borçlanma yapılması, kamu mali politikalar oluşturulması da mali yönetimin temel görevlerini oluşturmaktadır. Kamu yönetiminin mali yönü etkilediği mali ve ekonomik büyüklükler nedeniyle gerçek ve tüzel kişiler nezdindeki rolü ile oldukça büyük bir öneme sahiptir. Kamu mali yönetimi ve denetimi anlayışının, ülkenin benimsediği genel kamu yönetimi anlayışının ayrılmaz bir parçası olduğu ve bu genel yönetsel yaklaşım doğrultusunda şekillendiği unutulmamalıdır (Akyel, 2023: 48). Kamu yönetiminde yaşanan dönüşümler, kaçınılmaz olarak kamu mali yönetimi sistemini de etkilemekte; mali yapının işleyişinden kaynak tahsisine, harcama mekanizmalarından denetim süreçlerine kadar pek çok alanda yeniden yapılanmayı gerekli kılmaktadır. Bu çerçevede modern kamu mali yönetiminin temel amaçları; mali disiplinin sağlanması, kamu kaynaklarının ekonomik, etkin ve verimli biçimde kullanılması, karar alma ve harcama süreçlerinin hızlandırılması, kullanılan yetkiler ile alınan kararların hesap verebilirlik ve saydamlık ilkeleri doğrultusunda yürütülmesi olarak öne çıkmaktadır. Kamu kaynaklarının tahsisi ile kamu ihtiyaçları arasındaki ilişki, günümüz kamu yönetimi anlayışında her zamankinden daha kritik bir öneme sahip olmuş; harcamaların gerekçelendirilmesi, sonuç odaklılık ve performans esaslı yaklaşımlar mali yönetimin merkezine yerleşmiştir (Aslan, 2019: 18).

4. KAMU MALİ YÖNETİMİ

Mali ya da parasal yönetim, kamu yönetimi disiplininin en temel unsurlarından birini oluşturmaktadır. Kamu mali yönetimi, belirlenmiş kamusal amaçların hayata geçirilebilmesi için gerekli gelirlerin toplanması ve bu gelirlerin kamu hizmetlerine dönüştürülmesi sürecine ilişkin tüm ilke, yöntem ve uygulamaları kapsamaktadır. Bu nedenle kamu mali yönetiminde sağlanan başarı, yalnızca gelir toplama kapasitesini artırmakla sınırlı kalmamakta; aynı zamanda kamu harcamalarının etkinlik ve verimliliğini de doğrudan belirlemektedir. Bu bağlamda kamu mali yönetimi, kamu gereksinimlerinden doğan hizmetlerin yerine getirilebilmesi amacıyla gelirlerin toplanması ve bu gelirlerin kamu hizmetlerine dönüştürülmesi sürecinde devlet tarafından yürütülen işlemler bütünü

şeklinde tanımlanabilir (Tosunoğlu, 2019: 6). Kamu mali yönetimi; kamu kaynaklarının tanımlanmış standartlara uygun biçimde etkili, ekonomik ve verimli kullanılmasını sağlayan hukuki ve yönetsel sistemleri içermektedir. Türkiye’de kamu mali yönetimi kapsamında yalnızca merkezi yönetim değil; yerel yönetimler, düzenleyici ve denetleyici kurumlar, sosyal güvenlik kurumları, kamu iktisadi teşebbüsleri ile döner sermaye ve fon uygulamaları da değerlendirilmektedir (Öztürk, 2023: 43). Kamu mali yönetimi ve denetimi anlayışının, ülkenin genel kamu yönetimi felsefesi ile uyumlu olduğu ve bu felsefenin belirlediği çerçevede şekillendiği gözden kaçırılmamalıdır. Dolayısıyla kamu mali yönetimi sistemini değerlendirirken, ülkenin genel kamu yönetimi anlayışının iyi kavranması bir zorunluluk hâline gelmektedir (Akyel, 2023: 24-25).

Cumhuriyet döneminde kamu mali yönetimi alanında gerçekleştirilen ilk kapsamlı düzenleme, 1927 yılında yürürlüğe giren 1050 sayılı Muhasebe-i Umumiye Kanunu ile yapılmıştır. Bu kanun, küçük değişikliklerle yaklaşık seksen yıl boyunca uygulamada kalmış; ancak bu süre zarfında dünyada kamu mali yönetimi ve denetimi alanlarında önemli dönüşümler yaşanmıştır. Uluslararası gelişmeler ve Avrupa Birliği normlarına uyum gerekliliği doğrultusunda Türkiye’de mali yönetim ve denetim sisteminin köklü biçimde yenilenmesi ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Bu doğrultuda hazırlanan ve 10.12.2003 tarihinde yasalaşan 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu, Türkiye’de kamu mali yönetim sistemine yapısal bir dönüşüm getirmiş; 1050 sayılı Kanun’un yerine geçerek yeni bir mali yönetim yaklaşımını yürürlüğe koymuştur (Kesik, 2005: 94-95). Bugün Türkiye’de kamu mali yönetimi ve denetimi üç temel yasal düzenleme üzerine inşa edilmiştir: Değişiklikleriyle birlikte Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, 2003 tarihli 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu, ve 2009 tarihli 6085 sayılı Sayıştay Kanunu. Özellikle 2003 yılından itibaren şekillenmeye başlayan yeni kamu mali yönetimi anlayışı, Türkiye’nin genel yönetsel yaklaşımında benimsediği yönetişim, şeffaflık, hesap verebilirlik ve iyi yönetim ilkelerinin mali yönetime yansımaları niteliğindedir. Bürokratik kamu yönetimi modelinden yeni kamu yönetimi anlayışına geçiş, yalnızca Türkiye’ye özgü olmayıp küresel ölçekte yaşanan bir dönüşümdür (Akyel, 2023: 24-25).

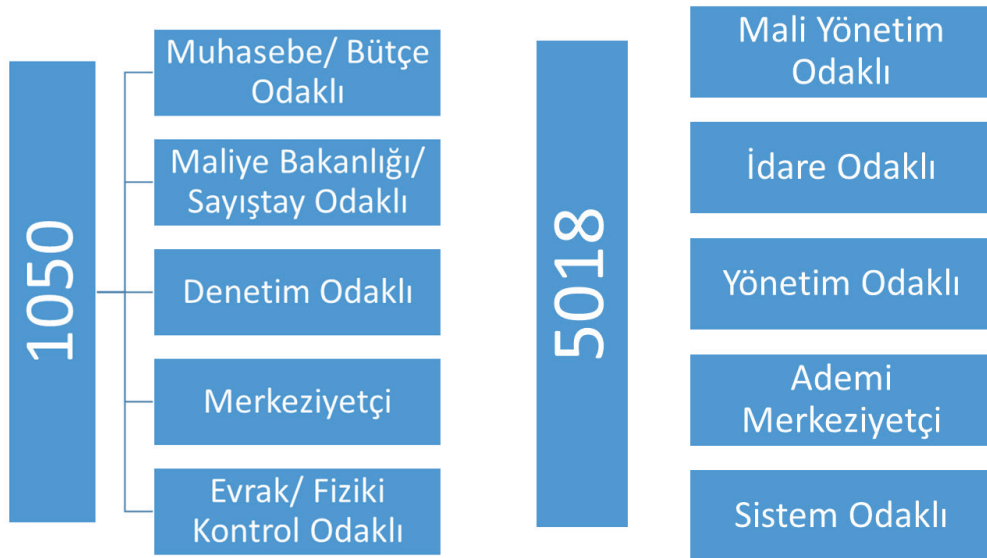
5018 sayılı Kanun ile kamu mali yönetiminin tanımı, kapsamı, unsurları ve ilkeleri yeniden belirlenmiş; böylece kamu idarelerinin politika oluşturma ve karar alma süreçlerine temel oluşturan yapı, sistem, süreç ve yöntemler bütüncül bir yaklaşımla yeniden kurgulanmıştır. Kanunun 3. maddesinde kamu mali yönetimi, fonksiyonel bir perspektifle “*kamu kaynaklarının tanımlanmış standartlara uygun olarak etkili, ekonomik ve verimli kullanılmasını sağlayacak yasal ve yönetsel sistem ve süreçler*” şeklinde tanımlanmaktadır. Kanunda yer alan bu tanım ve genel düzenlemeler dikkate alındığında kamu mali yönetimi, organik/yapısal açıdan şu şekilde ifade edilebilir: “*Kamu mali yönetimi; kamu kaynaklarının belirlenmiş amaç ve politikalara, tanımlanmış standartlara ve hukuk kurallarına uygun biçimde; hesap verebilirlik ve mali saydamlık ilkeleri doğrultusunda, etkili, ekonomik ve verimli bir şekilde yönetilmesini sağlamak üzere oluşturulmuş teşkilat, kurumlar, yapılar ve diğer organizasyonlardan oluşan sistemdir.*” (Candan, 2012: 9-10). 5018 sayılı Kanun ile kamu mali yönetimi ve kontrol sisteminde köklü düzenlemeler yapılmıştır. Kanun, hem mali yönetim sürecinin genel çerçevesini belirlemekte hem de kamu idarelerinin bütçe hazırlama, uygulama ve kontrol süreçlerini yeniden tanımlayarak sistemin işleyişini modern kamu mali yönetimi ilkeleri doğrultusunda yapılandırmaktadır. Bu kapsamda gerçekleştirilen başlıca değişiklikler şu şekilde özetlenebilir (Arcagök vd., 2004: 5-9):

- Kanun ile mali yönetim ve kontrol sisteminin temel esasları belirlenmiş; kamu idarelerinin bütçe hazırlama, yürütme ve kontrol süreçlerinde izleyecekleri yöntem ve süreçler açık bir biçimde düzenlenmiştir.
- Bütçenin kapsamı genişletilerek, kamu kaynaklarının bütüncül bir biçimde izlenmesi ve yönetilmesi amaçlanmıştır.
- Bütçe türleri uluslararası standartlarla uyumlu hale getirilmiş ve tanımları yeniden yapılmıştır. Böylece uluslararası karşılaştırmaların yapılabilmesine olanak sağlanmıştır.
- Planlı bütçeleme süreci çerçevesinde kalkınma planları ile bütçeler arasında daha güçlü bir bağ kurulmuştur.

- Stratejik planlama ve performansa dayalı bütçeleme sistemine geçilerek, idarelerin gelecek odaklı, ölçülebilir ve hesap verebilir bir mali yönetim anlayışı benimsemeleri hedeflenmiştir.
- Bütçe hazırlama ve uygulama süreçlerinde idarelerin inisiyatifi artırılmış; kamu idarelerinin mali yönetim ve kontrol alanındaki görev, yetki ve sorumlulukları yeniden tanımlanmıştır.
- Harcama öncesi denetime ilişkin olarak Maliye Bakanlığı'nın yürüttüğü taahhüt ve sözleşme tasarılarının vize işlemleri ile Sayıştay tarafından gerçekleştirilen vize ve tescil işlemleri kaldırılmıştır.
- Sayıştay denetiminin kapsamı genişletilerek hesap verebilirlik ve mali saydamlığın güçlendirilmesi amaçlanmıştır.
- Kamu maliyesine ilişkin mali istatistiklerin hazırlanması ve kamuoyuna düzenli biçimde sunulması öngörülmüş; böylece mali verilerin erişilebilirliği ve şeffaflığı artırılmıştır.

KMYKK reformu, hem Türkiye’de hem de dünyada yaşanan yönetsel ve ekonomik dönüşümler dikkate alınarak, günün ihtiyaçlarına cevap verebilecek modern bir kamu mali yönetimi ve kontrol sistemini hayata geçirmiştir. Bu reform ile geleneksel olarak bütçe ve muhasebe ekseninde şekillenen mali yönetim anlayışı, daha kapsamlı bir çerçeveye taşınarak “mali yönetim odağına” dönüştürülmüştür. Böylece kamu mali yönetimi hem merkezi düzeyde hem de kamu idareleri düzeyinde planlı, stratejik ve bütüncül bir yapıya kavuşturulmuştur. Reform sonrasında mali yönetim döngüsü yıllık perspektiften çıkarılarak orta vadeli, üç ila beş yıllık bir planlama sürecine evrilmiştir. Bu durum, kaynak tahsisi, harcama öncelikleri ve performans esaslı değerlendirmelerin daha uzun vadeli ve rasyonel bir temelde yürütülmesine imkân sağlamıştır. Ayrıca önceki dönemde mali yönetimin merkezine yerleştirilen Maliye Bakanlığı ve Sayıştay eksenli yaklaşım, yerini kamu idareleri bünyesinde oluşturulan mali yönetim ve iç kontrol yapılarının ön plana çıktığı daha desantralize bir modele bırakmıştır. Böylece idarelerin kendi mali risklerini yönetmeleri, kaynak kullanımında hesap verebilirliği artırmaları ve iç kontrol mekanizmalarını etkin şekilde işletmeleri amaçlanmıştır. Yeni kamu mali yönetimi anlayışının getirdiği bu yenilikler, Erüz (2023: 77) tarafından Şekil 1’de şematik olarak ortaya konulmuştur.

Şekil 1: 1050 sayılı Kanun ile 5018 sayılı Kanunun Karşılaştırılması

Kaynak: Erüz, 2023: 77

KMYKK reformu; katılımcılık, esneklik, yönetim sorumluluğu, hesap verebilirlik, mali saydamlık, kaynakların etkili, ekonomik ve verimli kullanımına dayalı yönetim anlayışı, stratejik yönetim ve performans esaslı planlama-bütçeleme gibi modern mali yönetim araçlarını sistemin merkezine yerleştiren bir yaklaşım benimsemiştir. Bunun yanında, kamu mali yönetiminde görev,

yetki ve sorumluluk dengelerinin aktörler arasında açık biçimde tesis edilmesi, yönetime ve kamuoyuna düzenli bilgi ve rapor sunan muhasebe sisteminin oluşturulması, uluslararası standartlarla uyumlu konsolide kamu hesapları ile karşılaştırılabilir mali istatistiklerin üretilmesi de reformun temel bileşenleri arasında yer almaktadır. Ayrıca faaliyet sonuçlarına ve mali işlemlere ilişkin raporlama mekanizmalarının güçlendirilmesi, iç ve dış denetimi kapsayan güvence sağlayıcı kontrol yapılarının etkinleştirilmesi ve süreçlerin standartlara uygunluğunu gözeten merkezi uyumlaştırma birimlerinin kurulması KMYKK'nın ortaya koyduğu yeni mali yönetim mimarisinin önemli unsurlarıdır. Bütün bu düzenlemeler, bütçe hakkını esas alan ve Parlamento'yu mali yönetim sürecinin merkezine yerleştirerek güçlendiren bir yaklaşımı yansıtmaktadır (Candan, 2012: 33-34). Reformla oluşturulan yeni kamu mali yönetim sistemi, klasik ve modern mali yönetim anlayışlarına yön veren temel ilkeler dikkate alınarak yapılandırılmıştır. Kanunun 5. maddesinde kamu maliyesinin temel ilkeleri, 6. maddesinde hazine birliği ilkesi, 7. ve 8. maddelerinde ise sırasıyla mali saydamlık ve hesap verebilirlik ilkeleri düzenlenmiştir. Kanunun 13. maddesi bütçe ilkelerini on beş bent hâlinde ortaya koymakta; iç kontrol sistemini düzenleyen beşinci kısım ise yönetim sorumluluğu ilkesini açık biçimde tanımlamaktadır (KMYKK, 2003: md. 58). Bu kapsamda KMYKK'da mali saydamlık, hesap verebilirlik, mali disiplin ve yönetim sorumluluğu ilkelerinin yanı sıra hazine birliği, bütçe birliği, adem-i tahsis, gayrisafılık, çok yıllılık ve kanunilik gibi çeşitli ilkelerin yer aldığı görülmektedir. Hem Kanunun gerekçesi hem de düzenlemelerin yoğunluğu dikkate alındığında, reformun özellikle mali saydamlık, hesap verebilirlik, mali disiplin ve yönetim sorumluluğu ilkeleri üzerinde temellendiğini söylemek mümkündür (Erüz, 2023: 78-79).

4.1. Kamu Mali Yönetiminde Saydamlık

Saydamlık, devletin hedeflerini, bu hedeflere ulaşmak amacıyla uygulamaya koyduğu politikaları ve bu politikaların ortaya çıkardığı sonuçları izlemeye imkân tanıyacak bilgileri düzenli, anlaşılabilir, tutarlı ve güvenilir bir biçimde kamuoyuna sunması olarak tanımlanmaktadır. Bu tanım iki temel unsura işaret etmektedir. İlk olarak, bir sistemin saydam kabul edilebilmesi için yalnızca kamusal aktörlerin gerçekleştirdikleri faaliyetlerin bilinmesi yeterli değildir; aynı zamanda bu aktörlerin geleceğe yönelik niyetlerinin de açık biçimde kamuoyuyla paylaşılması gerekir. Niyetlerin açıklığa kavuşturulması, hem söz konusu niyetlerin kamu yararı açısından değerlendirilebilmesine imkân sağlar hem de vatandaşlara, ilerleyen dönemde politika sonuçlarını sorgulayabilmeleri adına önemli bir ölçüt sunar. İkinci unsur ise, bilginin yalnızca mevcut olmasının tek başına saydamlık için yeterli olmadığıdır. Bilgi, vatandaşlar tarafından etkin biçimde kullanılabilmesini sağlayacak düzenlilikte, açıklıkta ve tutarlılıkta sunulmalıdır (Atiyas ve Sayın, 2000: 28). Yeni kamu yönetimi anlayışı çerçevesinde önem kazanan ilkelerden biri mali saydamlıktır. Genel kabul gören biçimiyle saydamlık, herhangi bir konuya ilişkin bilginin var olması ve paydaşların bu bilgiye erişebilirliğini ifade etse de, kavram çok yönlü bir içerik barındırmaktadır (Küçükaycan, 2020: 36). Mali saydamlık, hükümetin kurumsal yapısının ve işlevlerinin, maliye politikası tercihlerinin, kamu kesimi hesaplarının ve mali hedeflerinin kamuoyuna açık olmasını gerektirir. Kamu politikalarını oluşturmakla görevli hükümetlerin mali tercih ve uygulamalarını kamuoyuna açıklaması, mali saydamlığın başlangıç noktasını teşkil eder. Kamusal mali işlemlerde saydamlık, kamuoyu bilincinin artmasına, hükümetlerin mali politika uygulamaları konusunda daha fazla sorumlu tutulmasına ve böylece makroekonomik politika tercihlerinin daha iyi anlaşılabilir ve değerlendirilebilir hale gelmesine katkı sunar. Bu kapsamda mali saydamlık, devlet faaliyetlerini daha görünür kılmakta; devleti, topluma karşı daha hesap verebilir bir aktör konumuna taşımaktadır. Aynı zamanda mali politikaların sürdürülebilirliği, iyi yönetişimin sağlanması ve mali bütünlüğün korunması bakımından da zorunlu bir unsur niteliğindedir. Bu doğrultuda mali saydamlık, devletin plan, program, bütçe ve uygulama süreçlerine ilişkin hedeflerini ve sonuçlarını, bütçe hakkının gerektirdiği şekilde güvenilir ve anlaşılır bir bilgi temeli üzerine kamuoyuna sunması olarak tanımlanabilir (Emil, 2019: 73–74).

Mali saydamlık ilkesi, 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu'nun 7., 13. ve 17. maddelerinde hüküm altına alınmıştır. Bu düzenlemelere göre, her türlü kamu kaynağının elde edilmesi ve kullanılmasında denetimin sağlanabilmesi amacıyla kamuoyunun zamanında bilgilendirilmesi esastır (Söyler, 2012: 68). Mali saydamlık, iktidarların amaçlarını kamuoyuna

açıklamasını gerekli kılan mali bir araç niteliğindedir ve bu yönüyle yolsuzlukların önlenmesi ile iyi yönetim aracılığıyla birey haklarının korunmasını amaçlar. Bununla birlikte mali saydamlık, yalnızca kamu harcamalarının izlenmesi ve kontrol edilmesini sağlayan bir araç olmayıp; daha geniş anlamda kamu ekonomisine ve mali yönetime ilişkin bilgi ve hesapların topluma açık şekilde sunulmasını hedefleyen bir politika yaklaşımıdır. Ayrıca mali politikalara ilişkin planların, niyetlerin ve projeksiyonların kamuoyuyla paylaşılması da mali saydamlık kapsamında değerlendirilmektedir (Güner, 2010: 1-3). Son olarak, mali saydamlığın temelini etkili raporlama oluşturmaktadır. Hedef ve amaçların önceden belirlenmesi, bunlara ilişkin uygulamaların ve sonuçların izlenmesi ve karşılaştırılabilir kılınması, etkili raporlama için gereklidir. Bu bağlamda sistemin denetlenebilirliği de doğrudan doğruya etkili bir raporlama düzenine bağlıdır (Aksoy, 2022: 287).

4.2. Kamu Mali Yönetiminde Hesap Verebilirlik

Hesap verebilirlik ilkesi, 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu'nun 8. maddesinde, *"Her türlü kamu kaynağının elde edilmesi ve kullanılmasında görevli ve yetkili olanlar; kaynakların etkili, ekonomik, verimli ve hukuka uygun olarak elde edilmesinden, kullanılmasından, muhasebeleştirilmesinden, raporlanmasından ve kötüye kullanılmaması için gerekli önlemlerin alınmasından sorumludur ve yetkili kılınmış mercilere hesap vermek zorundadır."* şeklinde tanımlanmaktadır. Bu düzenleme ile mali yönetimde görev alanların yetki, görev ve sorumlulukları yeniden yapılandırılmış; iç kontrol sisteminin tesis edilmesi, iç ve dış denetimin uluslararası standartlara uygun biçimde tanımlanması sağlanmıştır. Mali yönetim ve kontrol alanında idarelerin yetki ve sorumlulukları artırılmış; planlama, programlama ve raporlama uygulamaları aracılığıyla yalnızca parlamentonun değil, kamuoyunun da bilgilendirilmesi mümkün hale gelmiştir. Böylelikle, harcama yetkisinin idarelere devri ile uyumlu bir hesap verebilirlik çerçevesi oluşturulmuştur (Erüz, 2023: 80). Günümüzde hesap verme sorumluluğu, yalnızca açıklama yapma veya soruları cevaplama yükümlülüğünü ifade etmemektedir. Kamu gücünü kullanma yetkisine sahip kamu görevlilerinin, bu yetkiyi yasal sınırlar içinde kullanmalarının yanı sıra kamu kaynaklarını etkili, verimli ve ekonomik bir şekilde kullanıp kullanmadıklarının da hesabını vermeleri beklenmektedir. Hesap verebilirlik kavramı, çoğu zaman sorumluluk, denetim ve saydamlık gibi diğer yönetsel kavramlarla olan ilişkisi çerçevesinde ele alınmaktadır. Kamu gücünün kullanılmasına ilişkin yetki, yasal sınırlar içerisinde hesap veren tarafa tahsis edildiğinden, hesap verebilirliğin sağlanabilmesi için görevlinin sorumluluğunun bilincinde olması ve bu sorumluluğu yerine getirmesi gerekir (Küçükaycan, 2020: 37). Bu çerçevede hesap verebilirlik, bir kurumda görev yapanların yetki ve sorumluluklarını yerine getirirken faaliyetlerine ilişkin olarak ilgili kişi ve mercilere açıklama yapma, eleştirileri dikkate alma ve olası başarısızlık, yetersizlik veya usulsüzlük durumlarında sorumluluğu üstlenme zorunluluğunu ifade eden bir ilkedir. Yönetim açısından hesap verebilirlik, alınan kararların, yürütülen faaliyetlerin ve yapılan harcamaların gerekçeleriyle birlikte açıklanması ve izah edilmesi süreci olarak tanımlanabilir (Tosunoğlu, 2019: 10).

4.3. Kamu Mali Yönetiminde Mali Disiplin

Mali disiplin, en geniş anlamıyla bir devletin kamu maliyesi kapsamında kamu gelirleri ile kamu giderleri arasında denklik sağlanması; başka bir ifadeyle, bir mali yıl içerisinde kamu gelirlerinin kamu harcamalarını finanse edebilmesi durumu olarak tanımlanabilir. Ancak ülke uygulamaları göstermektedir ki, en gelişmiş ekonomilerde dahi bütçe gelir ve giderlerinin tam anlamıyla denk olduğu dönemler oldukça sınırlıdır. Özellikle sosyal refah devleti anlayışının güç kazanması ve bu doğrultuda kamu ekonomisinde yaşanan dönüşümler, kamu harcamalarında önemli artışlara yol açmış; buna karşılık kamu gelirlerinde aynı ölçüde artış sağlanamadığı için bütçe açıkları ortaya çıkmış ve mali disiplinin zayıflaması kaçınılmaz hale gelmiştir. Kamu gelirleri aleyhine oluşan bu açıkların ekonomik ve mali yapı üzerinde ciddi sorunlara yol açıp açmayacağının değerlendirilmesinde ise disiplinsizliğin boyutu belirleyici bir unsur olarak ortaya çıkmaktadır (Günay, 2006: 26). Kamu gelirlerinin kamu harcamalarına denk olması şeklinde ifade edilen mali disiplin kavramı, tüm ülkelerde makroekonomik dengelerin tesisinde hem bir amaç hem de bir araç niteliği taşımaktadır. Kamu gelirlerinin kamu harcamalarını karşılamada yetersiz kalması hâlinde ortaya çıkan finansman açığının büyüklüğü ve bu açığın nasıl finanse edildiği, makroekonomik

dengeler üzerinde önemli ve çoğu zaman olumsuz etkiler yaratmaktadır. Bu nedenle mali disiplinin sağlanmasına yönelik tartışmalar yalnızca gelir artırıcı tedbirlerle sınırlı kalmamakta; özellikle kamu harcamalarının etkin ve verimli kullanımına odaklanmaktadır. Kamu harcamalarında etkinlik, kaynak tahsisi ve kullanımında verimlilik ile mali saydamlığın güçlendirilmesi, mali disiplinin harcama boyutunun sağlanması açısından öncelikli konular olarak öne çıkmaktadır. Mali disiplinin tesis edilmesine yönelik uygulamalar, bütçe sistemi çerçevesinde; bütçe kapsamının genişletilmesi, fonların tasfiyesi, orta vadeli harcama programı kapsamında çok yıllık bütçelemeye geçilmesi, harcamaların fonksiyonel sınıflandırması, etkinlik denetimlerinin yaygınlaştırılması, tahakkuk esaslı bütçeleme, hesap denetim alanının genişletilmesi ve mali saydamlığın artırılması gibi düzenlemeleri kapsamaktadır (Ejder, 2021: 118). Mali disiplin; harcama politikaları, vergi sistemi, borçlanma ve borç ödeme kapasitesi, aynı zamanda saydamlık ve hesap verebilirlik unsurlarıyla yakından bağlantılı bir kavramdır. Mali disiplinsizliğin neden olduğu kontrolsüz kamu harcaması artışları ile aşırı vergi ve borç yükünün önlenmesi için çeşitli politika araçlarının devreye alınması gerekmektedir. Bu araçlardan biri mali kuralların oluşturulmasıdır. Mali kurallar, mali disiplini kalıcı ve öngörülebilir bir çerçeveye oturtmayı hedefleyen sayısal sınırlamalardır. Harcamalara, vergilere veya borçlanmaya ilişkin mutlak ya da nispi sınırlar getirilebilmekte; denk bütçe kuralı uygulanabilmekte; sürdürülebilir borçlanmayı teminen faiz dışı fazla hedefleri belirlenebilmektedir. Sayısal hedeflere dayalı bu kurallar, siyasetçileri ve bürokratları bağlayıcı niteliktedir; karar alma ve uygulama süreçlerinde keyfiliği önleyerek mali disiplinin kurumsallaşmasına katkı sağlamaktadır (Altuğ, 2013: 78).

4. 4. Kamu Mali Yönetiminde Etkinlik

Yaşanan ekonomik krizler, kamu kaynaklarının israfı ile etkin ve verimli kullanılmaması, kamu yönetiminde reform niteliğinde kabul edilebilecek değişim ve dönüşümlerin temel nedenleri arasında yer almaktadır. Yasal düzenlemelerde yapılan değişikliklere paralel olarak, kamu yönetiminde daha önce sıkça kullanılmayan birçok kavram literatürde önemli bir yer edinmiş ve yeni kamu yönetimi anlayışının merkezine yerleşmiştir. Şeffaflık, hesap verebilirlik, etkililik, verimlilik, etkinlik ve ekonomiklik ile performans esaslı yönetim bu kavramlar arasında öne çıkmaktadır. Kamu sektörü tarafından yürütülen mal ve hizmet üretiminde ekonomik etkinlik ilkesinin sağlanması öncelikli hedeflerden biri hâline gelmiştir. Bu bağlamda, kaliteli mal ve hizmet sunumunun yanı sıra mevcut kaynaklarla en yüksek çıktı düzeyine ulaşmak temel amaç olarak benimsenmiştir (Aslan, 2019: 96). Etkinlik ilkesi, kamu kaynaklarının en rasyonel biçimde ve geniş kapsamlı bir şekilde kullanılarak en yüksek verimin elde edilmesini ifade etmektedir. Diğer bir ifadeyle etkinlik, kıt kaynakların bütçenin ekonomik, mali ve sosyal fonksiyonlarını yerine getirecek şekilde etkili, ekonomik ve verimli biçimde kullanılması sonucu mümkün olan en fazla getirinin sağlanmasıdır (Söyler, 2012: 68). Yeni mali yönetim sisteminin temel amacı, kamu kaynaklarının etkin bir şekilde elde edilmesi, kullanılması ve elden çıkarılmasını sağlamaktır. Bu kapsamda kamu gelirleri içinde önemli bir yere sahip olan vergilerin etkin biçimde takip ve tahsil edilmesi, bu kaynakların öncelik sırasına göre kamu hizmetlerine tahsis edilmesi, devletin duran varlıklarının envanterinin çıkarılması, değerlerinin tespiti ve muhasebe sistemine dâhil edilmesi büyük önem taşımaktadır (Söyler, 1994: 100).

4.5. Kamu Mali Yönetiminde Mali Denetim

Mali denetim, kamu kaynaklarının belirlenen amaçlar doğrultusunda ve yürürlükteki mevzuata uygun biçimde etkili, ekonomik ve verimli şekilde kullanılıp kullanılmadığını değerlendiren bir kontrol sistemi olup, bu yönüyle kurumsal yapı, yöntem ve süreçlerin bütününe kapsamaktadır. Uygulanan denetim türleri arasında en eski ve en yaygın kullanım alanına sahip olan mali denetim, kamu kaynaklarının elde edilmesi, korunması ve kullanılmasının öncelikler, mevzuat ve ilgili ilke ve esaslara uygunluğunun denetlenmesini ifade etmektedir. Mali denetim, mali işlemlere ilişkin verilerin, mali tabloların, varlık ve yükümlülüklerin ve bunlara ilişkin bilgilerin güvenilirliğini incelemekte; bu unsurların genel kabul görmüş muhasebe ilke ve standartlarına uygunluğunu, varlıkların korunup korunmadığını ve idarenin belirlenen ilke ve esaslara ne ölçüde uyduğunu değerlendirerek güvence sağlamaktadır (Öztürk, 2023: 43). Mali denetim temelde üç aşamada yürütülmektedir:

Muhasebe Düzenliliği (Kayıt Nizamı): Bu aşamada, muhasebe kayıtlarının genel kabul görmüş muhasebe ilkeleri ve muhasebe standartlarına uygun biçimde, sistematik ve belgeli bir düzen içerisinde tutulup tutulmadığı incelenmektedir. 5018 sayılı Kanun kapsamında bu süreçten muhasebe yetkilileri sorumludur.

Mali Raporların Güvenilirliği: Bu aşama, mali tablo ve raporların muhasebe verilerine dayanarak hazırlanıp hazırlanmadığını, kamu idaresinin mali durumunu doğru, açık ve güvenilir şekilde yansıtıp yansıtmadığını tespit etmeye yöneliktir. Uygulamadaki en belirgin örnek, yasama organına sunulan Genel Uygunluk Bildirimidir. Bu belge ile kesin hesap kanunu tasarısı ve ekindeki tabloların doğruluğu teyit edilmektedir.

Mali Analiz: Üçüncü aşama, mali tablo ve raporların ortaya koyduğu mali görünümün analiz edilmesi ve yorumlanmasını kapsamaktadır. Bu analiz süreci, kurumun mali yapısının değerlendirilmesinde ve denetimin planlanması ile kanıtların toplanmasına ilişkin süreçlerin yönlendirilmesinde önemli rol oynamaktadır. Böylece kamu idaresinin bütününe ilişkin genel bir değerlendirme yapılmakta, kurumsal düzeyde hata ve eksiklikler belirlenebilmektedir (Taytak ve Bahtiyar, 2015: 272–273). Bu bağlamda mali denetim, gelir, gider, varlık ve yükümlülüklerle ilişkin hesapların ve işlemlerin doğruluğunun; mali sistem ve mali tabloların güvenilirliğinin incelenmesi ve değerlendirilmesi faaliyetlerini kapsamaktadır (Tosunoğlu, 2019: 163). Mali denetim hem giderlerin hem de gelirlerin denetimini içermektedir. Bütçe uygulaması sırasında ve sonrasında yürütülen gider denetimi, kamu hizmetleri için tahsis edilen kaynakların amacına uygun kullanılıp kullanılmadığını değerlendirmektedir. Gelir denetimi ise kamu gelirlerinin ilgili mevzuata uygun şekilde toplanıp toplanmadığının incelenmesini kapsamaktadır (Savaş, 2000: 1).

5. KAMU MALİ YÖNETİMİNE İLİŞKİN ALAN ARAŞTIRMASI

5.1. Araştırmanın Yöntemi

Çalışmada veri toplama yöntemi olarak anket yöntemi kullanılmıştır. Anket, “*cevaplandırıcının daha önce belirlenmiş bir sıralama ve yapıya sahip sorulara yanıt vermesi yoluyla veri elde etme yöntemi*” olarak tanımlanmaktadır (Altunışık vd., 2010: 78). Sosyal bilimlerde, gözlemleri standartlaştırmak ve karşılaştırılabilir veri toplamak amacıyla anketler yaygın olarak kullanılmaktadır. Anketler, araştırma kapsamındaki bireylerin doğrudan okuyup yanıtlayabilecekleri bir araç olduğundan, katılımcıların okur-yazar olması gerekmektedir. Bu nedenle, anketler yazılı veri toplama aracı olarak değerlendirilmektedir (Balcı, 2013: 148).

Araştırmacının çalışmasında kullanacağı anketin uygulanma süreci, nicel araştırma yöntemlerinde en kritik aşamalardan biridir. Zira bu aşamada yapılacak hatalar, elde edilen verilerin doğruluğunu ve dolayısıyla sonuçların güvenilirliğini doğrudan etkileyebilir. Anket uygulama sürecinde dikkate alınması gereken unsurlar arasında; anketörlerin yeterlilikleri, deneklerin doğru bir biçimde seçilmesi ve özelliklerinin uygunluğu, anket formunun özenle hazırlanması, anketin doğrudan katılımcılar tarafından doldurulması, soruların anlaşılır olması ve verilerin sağlıklı bir biçimde kodlanması gibi birçok faktör bulunmaktadır. Bu hususların titizlikle uygulanması, araştırmanın bilimsel geçerliliğini sağlamada ve elde edilen bilgilerin güvenilirliğini temin etmede temel bir rol oynamaktadır (Demir, 2008: 136). Anket formunun hazırlanmasında kapsamlı yerli ve yabancı literatür taraması gerçekleştirilmiştir. Yapılan literatür taraması ile genel kavramsal çerçeve oluşturulmuş ve ankette kullanacağımız sorular belirlenmiştir. Anket formu, soruların anlaşılabilirliğini test etmek ve güvenilirliğe bakmak amacıyla öncelikle 72 pilot kişiye uygulanmıştır. Pilot çalışma sonucunda verilen cevaplar doğrultusunda anlaşılması güç olan ifadeler hem düzeltilmiş hem de bazı soru ve kavramlar ankettan çıkartılarak ankete son şekli verilmiştir.

Çalışma iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde bireylerin yaş, cinsiyet, eğitim ve gelir düzeyi gibi demografik özelliklerine ilişkin sorulara; ikinci bölümde ise bireylerin kamu mali yönetim etkinliği, hesap verebilirlik, mali disiplin, mali denetim ve mali saydamlığa ait 49 soruya yer verilmiştir. Anket uygulanacak bireyler, ulaşılan ana kütlenin bütün özelliklerini yansıtmada homojenlik sağlamak amacıyla tesadüfi yöntemle tespit edilmiştir. Anket formunda Rennis Likert

tarafından geliştirilmiş 5’li Likert ölçeğine uygun 42 soru yer almaktadır. Buna göre katılımcılara olumsuzdan olumluya doğru; 1- “Kesinlikle Katılmıyorum”, 2-“Katılmıyorum”, 3-“Kararsızım”, 4-“Katılıyorum”, 5-“Kesinlikle Katılıyorum” şeklinde cevap seçenekleri sunulmuştur. Kullanılmayacak durumda olan anketler çıkarıldıktan sonra anketlerden elde edilen veriler ‘SPSS for Windows’ (22.0) programları kullanılarak sayısal verilere dönüştürülmüş.

27.11.2025 tarih ve 2025/11 toplantı sayılı Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu uygunluk-onay belgesine göre bu araştırmanın gerçekleştirilmesinde bilim etiğine aykırı bir durum bulunmamaktadır.

5.2. Araştırmanın Ana Kütlesi ve Örnek Kütlesi

Çalışmanın ana kütlesini İstanbul ilinde ikamet eden 20 yaş üzeri bireyler oluşturmaktadır. İstanbul ilinin seçilme nedeni hem oldukça heterojen bir yapıya sahip olması hem de bu itibarla Türkiye’nin bir özeti niteliğine sahip olmasıdır. Genel itibarıyla 20 yaş ve üstü bireylerin sosyal, ekonomik, politik, kültürel vb. durumları daha net olduğundan ve mali ve ekonomik yükümlülükleri genel itibarıyla bu yaşlardan itibaren netlik kazandığından yaş demografik değişkenine bir sınırlama getirilmiştir. Çalışmada kaynakların kısıtlı olması ve ana kütlenin tamamına ulaşmanın zorluğu gerekçesi ile örneklem tipi olarak Random olmayan örneklem tiplerinden olan Kota örnekleme seçilmiştir. Zaman ve kaynak kısıtlılığının fazla olduğu durumlarda başvurulanan Kota örnekleme; inceleme ve araştırmaya konu olan topluluğun belli özelliklerini yansıtabilmek amacıyla, topluluktan yalnız belli özelliklere sahip örneklerin alınması gerektiğini belirten araştırma yöntemidir. Özellikler genel itibarıyla coğrafi bölge, cinsiyet, yaş, sosyal sınıf gibi kriterlere bakılarak oluşturulmaktadır. Fakat seçilen örneklerin belirlenmesi olasılıklı olmadan araştırmacı tarafından belirlenen sayıda bireyin seçilmesi ile olur (Kılıç, 2013: 44). Örneklem hatasının %5 olduğu göz önüne alındığında ana kütlesi 1.000.000 kişiden oluşan kütleyi en az 384 kişilik bir örneklem büyüklüğü temsil edecektir (Saunders ve diğ., 2000: 1). İstanbul’da ikamet eden 20 yaş ve üzeri bireylerin sayısı 2025 yılı itibarı ile 7.413.127’dir. %95 güven aralığında örneklem büyüklüğü en az 384 olarak hesaplanmış olmasına rağmen, çalışmada ulaşılan sonuçların güvenilirliğini artırmak amacıyla 437 bireye anket uygulanmıştır.

5.3. Katılımcıların Demografik Bilgileri

Kamu mali yönetimin etkinliğinin anket yöntemiyle araştırma konusu edinildiği bu çalışmada katılımcıların yaş, cinsiyet gibi demografik bilgileri araştırmanın çıktıları açısından oldukça önem taşımaktadır. Söz konusu demografik bilgiler ışığında yapılan analiz neticesinde ortaya konan sonuçlar konunun toplumun farklı kesimleri tarafından nasıl anlaşıldığı veya benimsendiğine işaret etmektedir. Araştırma kapsamında ulaşılan katılımcılara ait demografik özellikler Tablo 1’de gösterilmiştir.

Tablo 1: Demografik Özellikler

Yaş	Frekans	Cinsiyet	Frekans
20-30	111	Erkek	269
31-40	125	Kadın	168
41-50	107	Medeni Durum	Frekans
51+	94	Evli	291
Eğitim Düzeyi	Frekans	Bekâr	109
İlköğretim	123	Boşanmış/Dul	37
Lise	165	Ortalama Gelir	Frekans
Üniversite	110	0 - 22.104	131
Lisansüstü	39	22.105 - 35.000	101
Meslek	Frekans	35.001 - 55.000	122
Çalışmıyor	79	55.001 – TL ve üstü	83
Bağımsız Kendi İşinde Çalışan	70	Kamu mali yönetim ile İlgili Bilgi	
Ücretli[Özel sektör]	138	Geleneksel medya	88
Ücretli[Kamu]	99	Sosyal Medya, İnternet	254
Emekli	51	Ekonomi uzman	43
		Aile ve Çevre	29
		Diğer	23
Toplam			437

Tablo 1’de yer alan demografik bilgilere göre, araştırma verilerinin toplam 437 katılımcıdan elde edildiği görülmektedir. Yaş dağılımı değerlendirildiğinde, yüksek yoğunluğun 31-40 yaş aralığında olduğu, cinsiyet bakımından ise erkek katılımcı oranının kadınlara kıyasla daha yüksek olduğu görülmektedir. Medeni durum dağılımında evli bireylerin çoğunlukta olması, örneklemin aile sorumluluğu taşıyan bir nüfusu temsil ettiğini göstermektedir. Eğitim düzeyinde lise ve üniversite mezunlarının ağırlıkta olması, katılımcıların önemli bir bölümünün orta ve üst eğitim düzeyine sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Meslek grupları değerlendirildiğinde ise özel sektör çalışanlarının birinci sırada yer aldığı, onları kamu çalışanları ve çalışmayan bireylerin takip ettiği görülmektedir. Gelir dağılımı incelendiğinde orta gelir grubunun baskın olduğu anlaşılmaktadır. Kamu mali yönetimiyle ilgili bilgi kaynaklarına bakıldığında en yaygın bilginin sosyal medya ve internet üzerinden edinildiği ve bunu geleneksel medyanın takip ettiği görülmektedir. Bu bulgu, dijital kaynakların kamu yönetimine ilişkin bilgi edinmedeki belirleyici rolüne işaret etmektedir. Toplamda tablo, katılımcı profilinin sosyoekonomik açıdan çeşitli olmakla birlikte, özellikle çalışma çağındaki bireylerin ve dijital bilgi kaynaklarını aktif kullananların araştırmada ağırlık kazandığını göstermektedir.

5.4. Güvenilirlik Analizi

Sosyal bilimler alanındaki araştırmalarda, veri toplama sürecinde sıklıkla çeşitli ölçme araçlarından yararlanılmaktadır. Bu araçların etkin bir biçimde kullanılabilmesi için sahip olmaları gereken temel özellikler arasında geçerlilik ve güvenilirlik ön plana çıkmaktadır (Kırcaali,1999). Güvenirlik, bir ölçme aracının aynı özelliği tekrarlayan ölçümlerde benzer veya aynı sonuçları elde etme derecesi olarak tanımlanmaktadır. Diğer bir ifadeyle, güvenilirlik, ölçekten elde edilen ölçümlerin ne ölçüde tutarlı olduğunu gösteren önemli bir ölçüttür. Bir ölçeğin güvenilir kabul edilebilmesi için, aynı katılımcıların farklı zamanlarda verdikleri yanıtların tutarlılık göstermesi gerekmektedir. Bu bağlamda, güvenilirlik, ölçme aracının tesadüfi hatalardan arınmış olup olmadığını ve ölçüm sonuçlarının sürekliliğini değerlendirmede temel bir kriter olarak öne çıkmaktadır (Büyüköztürk, 2017: 181-182). Sosyal bilimler alanında, özellikle Likert tipi anketlerle veri toplandığı çalışmalarda, ölçek güvenilirliğinin test edilmesinde en yaygın olarak kullanılan yöntem Cronbach’s Alpha katsayısıdır. Bu katsayı, ölçeğin maddelerinin iç tutarlılığını ölçerek, ölçekten elde edilen verilerin

güvenilirliğini değerlendirmeye imkân sağlar. (Bademci, 2011). Cronbach's Alpha, araştırmada kullanılan ölçekte yer alan ifadelerin birbirleriyle ne ölçüde tutarlı olduğunu belirlemeye yönelik olarak kullanılan ve ölçeklerin içsel tutarlılığını test etmeye imkân veren bir güvenilirlik katsayısıdır (Şahin, 2017: 251). Cronbach Alpha katsayısının hesaplanması sürecinde, ölçekteki ifadelerin toplam varyansları, genel varyansa bölünerek katsayı elde edilir. Bu yöntem, ölçekteki soruların belirli gruplar hâlinde benzer türde bir yapıya sahip olup olmadığını değerlendirmeye imkân tanır. 0 ile 1 arasında değer alan Cronbach Alpha katsayısının negatif olması, ölçekte güvenilirliğin bulunmadığını gösterir (Karagöz, 2016: 939). Analiz sonuçlarına göre, birbirleriyle yüksek ilişkili ifadelerden oluşan bir ölçeğin Cronbach Alpha katsayısının yüksek olması, ifadelerin tutarlılığının güçlü olduğuna işaret etmektedir (Tavşancıl, 2010: 152). Cronbach Alpha katsayısının alt ve üst değerlerine göre yorumu Tablo 2’de sunulmuştur.

Tablo 2: Cronbach's Alpha Değerleri

Cronbach's Alpha Değeri	Değerlendirme
$0,9 < \alpha$	Mükemmel
$0,8 < \alpha$	İyi
$0,7 < \alpha$	Kabul edilebilir
$0,6 < \alpha$	Tartışmalı
$0,5 < \alpha$	Zayıf
$0,5 > \alpha$	Kabul edilemez

Kaynak: George ve Mallery, (2003: 231)

Tablo 2’deki ölçek güven aralıklarına baktığımızda Cronbach's Alpha Değeri 0,7 ve üzerinde olan ölçeğin güvenilir olduğu ve ölçekte bulunan ifadelerin birbirleri ile tutarlı oldukları kabul edilmektedir. Cronbach's Alpha değeri 0,7 nin altında hesaplandığı durumlarda ise ölçekte bulunan ifadelerin birbirleri ile tutarlı olmadıkları ve kullanılan ölçeğin güvenilir olmadığı ortaya çıkmaktadır. Araştırmada kullanılan ölçeğe ilişkin Cronbach's Alpha değerine Tablo 3’de yer verilmiştir.

Tablo 3: Güvenilirlik Analizi

Gözlem Sayısı	Cronbach's Alpha	Madde Sayısı
N=437	,822	42

Tablo 3’te yer alan güvenilirlik analizi sonuçlarına göre Cronbach's Alpha değeri ,822 olarak bulunmuştur. Bu değer, ölçeğin yüksek düzeyde iç tutarlılığa sahip olduğunu ve sosyal bilimlerde yaygın kabul gören ,70 eşik değerini aştığını göstermektedir. Dolayısıyla, ölçeğin güvenilir bir veri toplama aracı olarak kullanılabileceği ve elde edilen veriler üzerinden yapılacak istatistiksel analizlerin geçerli bir temele dayandığı sonucuna varılmıştır.

5.5. Araştırma Sonucu Elde Edilen Bulgular

Bireylerin kamu mali yönetim etkinliği, hesap verebilirlik, mali disiplin, mali denetim ve mali saydamlığa ilişkin görüşleri Likert tipinde ve 42 ifadeden oluşan anket ile ölçülmüştür. Likert tipi ankette “kesinlikle katılmıyorum (5)”, “katılmıyorum (4)”, “kararsızım (3)”, “katılıyorum (2)” ve “kesinlikle katılıyorum (1)” şeklinde düzenlenmiş ve puanlanmıştır. Verilerin analizinde İstanbul ilinde ikamet eden 20 yaş ve üzeri bireylerin kamu mali yönetime ilişkin; kamu mali yönetim etkinliği, hesap verebilirlik, mali disiplin, mali denetim ve mali saydamlığa ilişkin görüşlerinin dağılımında aritmetik ortalama ve standart sapma değerleri kullanılmıştır.

Günlük yaşamda en yaygın biçimde kullanılan merkezî eğilim ölçüsü olan aritmetik ortalama, bir veri serisini oluşturan tüm gözlem değerlerinin toplamının gözlem sayısına bölünmesiyle elde edilir. Aritmetik ortalama, serideki değerlerin hangi merkez etrafında yoğunlaştığını veya toplandığını

nicel olarak ifade eden temel bir konum ölçüsüdür (Yazıcı, 2018: 33). Bir çalışma grubundaki her bir gözlem değerinin aritmetik ortalamaya göre ne ölçüde sapma gösterdiğini, bir başka ifadeyle dağılımın ne kadar yaygın olduğunu belirleyen ölçüt varyans ve onun karekökü olan standart sapmadır. Alternatif bir tanımla, varyans ve standart sapma, belirli bir popülasyonda incelenen özelliğin veya ilgili ölçümlerin dar ya da geniş bir aralıkta nasıl dağıldığını nicel olarak gösterir. Bu ölçüler, verilerin merkezden sapma düzeyini değerlendirerek dağılımın homojenlik ya da heterojenlik derecesi hakkında bilgi sunar (Özbek ve Keskin, 2007: 65). Araştırma kapsamında yer alan ifadeler ile ölçülmeye çalışılan bireylerin kamu mali yönetimine ilişkin; kamu mali yönetim etkinliği, hesap verebilirlik, mali disiplin, mali denetim ve mali saydamlığa ait bulgulara alt başlıklar altında yer verilmiştir.

5.5.1. Katılımcıların Kamu Mali Yönetim Etkinliğine İlişkin Görüşleri

Bireylerin kamu mali yönetim etkinliğine ilişkin görüşlerinin ortaya konulduğu bu başlık altında ölçekte yer alan 15 ifade ile tanımlayıcı istatistikler yapılmıştır. Söz konusu istatistikler bireylerin kamu mali yönetim etkinliğine ilişkin düşünceleri sayısal verilere dönüştürülüp analiz edilmiştir. Yapılan analiz neticesinde bireylerin kamu mali yönetim etkinliğine ilişkin görüşlerinin aritmetik ortalaması ve standart sapma değerleri Tablo 4'te verilmiştir.

Tablo 4: Kamu Mali Yönetim Etkinliğine İlişkin Tanımlayıcı İstatistikler

Tanımlayıcı İstatistikler					
	N	Min.	Max.	Ort.	Std. Sapma
Kamu kesiminde etkinliğin sağlanması kamu mali yönetimindeki etkinliğe bağlıdır.	437	1	5	4,00	1,129
Uygulanan maliye politikalarının doğru olduğunu düşünüyorum.	437	1	5	3,95	1,104
Kamu mali yönetiminde etkinlik vardır.	437	1	5	3,89	1,102
Kamu mali yönetiminin Türkiye ekonomisi üzerinde olumsuz sonuçlar ortaya çıkardığını düşünmüyorum.	437	1	5	3,38	1,216
Kamu mali yönetiminde kamu harcamalarında etkinlik sağlanmaktadır.	437	1	5	2,88	1,341
Kamunun mali yönetiminde görev alanların yetkin ve uzman olduklarını düşünmüyorum.	437	1	5	3,90	1,164
Kamu mali yönetimi kaynaklarını israf etmektedir.	437	1	5	3,87	1,177
Etlin bir Kamu mali yönetimi vergi uyumunun artmasına katkı sunmaktadır.	437	1	5	4,21	1,086
Kamunun mali yönünün verimli bir şekilde idare edildiğini düşünmüyorum.	437	1	5	4,05	1,134
Kamu mali yönetiminde eksiklikler olduğunu düşünüyorum.	437	1	5	3,76	1,152
Kamu politikaları etkin ve verimli sonuçlar vermektedir.	437	1	5	3,53	1,197
Kamu mali yönetimi toplumun istek ve arzularına göre politika üretmektedir.	437	1	5	3,55	1,527
Kamu mali yönetimi halkın ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde yürütülmektedir.	437	1	5	3,26	1,166
Kamunun bütçe ve vergi gibi mali alanlarda etkin bir politika uyguladığını düşünüyorum.	437	1	5	2,86	1,530
Kamu mali yönetiminin idare ve işleyişinden memnunum.	437	1	5	2,97	1,616
Valid N (listwise)	437				

Tablo 4, katılımcıların kamu mali yönetiminin etkinliğine yönelik algılarını ölçmeye yönelik ifadelerin aritmetik ortalama ve standart sapma değerlerini içermektedir. Ortalama değerlerin 3'ün üzerinde olması ilgili ifadeye yönelik katılımı, 3'ün altında olması ise katılımın zayıf olduğunu göstermektedir. Standart sapma değerleri ise görüşlerdeki homojenlik veya heterojenlik düzeyi hakkında bilgi sunmaktadır. Tablo 4'te yer alan katılımcıların kamu mali yönetim etkinliğine ilişkin ifadelere verdikleri cevaplar değerlendirildiğinde;

- *“Etkin bir kamu mali yönetimi vergi uyumunun artmasına katkı sunmaktadır”* ifadesi 4,21 ortalama ile tablonun en yüksek değerine sahiptir. Bu sonuç, kamu mali yönetiminin etkinliğinin sadece mali disiplin açısından değil, aynı zamanda vergi uyumu ve mükellef davranışları üzerinde de belirleyici olduğunu göstermektedir.

- *“Kamunun mali yönünün verimli bir şekilde idare edildiğini düşünmüyorum”* ifadesinin ortalaması 4,05 olup katılımcıların önemli bir çoğunluğunun kamu mali yönetiminin verimlilik boyutuna ilişkin eleştirel bir tutuma sahip olduğunu göstermektedir. Bu değer, olumsuz görüşlerin ağırlık kazandığına işaret etmekte ve mali yönetim uygulamalarının kaynak kullanımı, bütçe süreçleri, harcama kontrolü ve performans odaklı yönetim gibi alanlarda toplum nezdinde yetersiz bulunduğunu ortaya koymaktadır. Standart sapmanın 1,134 seviyesinde olması, görüşlerde belirli bir farklılaşmanın bulunduğunu ancak genel eğilimin olumsuz yönde yoğunlaştığını göstermektedir.

- *“Kamu kesiminde etkinliğin sağlanması kamu mali yönetimindeki etkinliğe bağlıdır”* ifadesinin ortalaması 4,00 olup katılımcıların kamu kesimi performansı ile mali yönetim arasındaki ilişkiyi güçlü biçimde kabul ettiklerini göstermektedir.

- *“Uygulanan maliye politikalarının doğru olduğunu düşünüyorum”* ifadesinin ortalama değeri 3,95 olması, katılımcıların genel olarak uygulanan maliye politikalarını doğru ve yerinde bulma eğiliminde olduklarını göstermektedir. Ortalama değeri 4’e oldukça yakın olması, maliye politikalarının yönü, amacı ve sonuçları konusunda katılımcıların belirgin bir biçimde olumlu tutuma sahip olduklarını ortaya koymaktadır. Standart sapma değerinin 1,104 olması, katılımcılar arasında maliye politikalarının doğruluğuna ilişkin belirli bir görüş çeşitliliği bulunduğunu göstermektedir. Bu durum, maliye politikalarının farklı gelir grupları, meslekler veya siyasi eğilimler üzerinde farklı algılar oluşturduğunu düşündürmektedir. Yine de standart sapmanın 1’in biraz üzerinde olması, büyük bir kutuplaşmadan ziyade normal bir çeşitlilik düzeyine işaret etmektedir.

- *“Kamu mali yönetiminde görev alanların yetkin ve uzman olduklarını düşünmüyorum”* ifadesinin ortalamasının 3,90 olması, katılımcıların bürokratik kapasiteye yönelik eleştirel bir tutuma sahip olduklarını göstermektedir.

- *“Kamu mali yönetiminde etkinlik vardır”* ifadesinin ortalaması 3,89 olup katılımcıların genel olarak kamu mali yönetiminin işleyişini görece olarak olumlu değerlendirdiğini ortaya koymaktadır.

- *“Kamunun mali yönetimi kaynaklarını israf etmektedir”* ifadesi 3,87 ortalama ile katılımcıların kamuda israf algısının oldukça yaygın olduğunu göstermektedir. Bu bulgu, kamu kesiminde verimlilik tartışmalarının toplumsal düzeyde karşılık bulduğunu; kamu harcamalarının optimal kullanımı konusunda güven sorunu bulunduğunu ortaya koymaktadır.

- *“Kamu mali yönetiminde eksiklikler olduğunu düşünüyorum”* ifadesi ise 3,76 ortalama değeriyle katılımcıların mali yönetim sistemine yönelik genel bir sorun algısına sahip olduklarını göstermektedir. Bu ifade, kamu mali yönetiminin bütününe yönelik bir değerlendirme sunduğundan, sistemsel nitelikteki eksikliklerin -örneğin hesap verebilirlik, şeffaflık, mali disiplini sağlama yeterliliği, mali politika tasarım süreçlerinin etkililiği ve kurumsal kapasite -toplum tarafından fark edildiğini göstermektedir. Standart sapma değerinin 1,152 gibi nispeten yüksek bir düzeyde olması, eksiklik algısının toplum içinde homojen bir şekilde paylaşılmadığını, ancak yine de genel yönelimin “eksiklik olduğu” görüşünde toplandığını göstermektedir.

- *“Kamu politikaları etkin ve verimli sonuçlar vermektedir”* ifadesinin ortalamasının 3,53 olması, genel kamu politikalarına yönelik algının mali alanla karşılaştırıldığında daha olumlu olduğunu, ancak yine de yüksek bir güven oluşmadığını göstermektedir.

- *“Kamu mali yönetimi toplumun istek ve arzularına göre politika üretmektedir”* (Ort. 3,55) ve *“Kamu mali yönetimi halkın ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde yürütülmektedir”* (Ort. 3,26) ifadeleri, katılımcıların kamu mali yönetimi ile toplum arasındaki ilişkiye dair orta düzeyde bir güvene sahip olduğunu göstermektedir. Özellikle halkın ihtiyaçlarına yanıt verme kapasitesi yönünden ortalamanın düşük olması, katılımcıların kamu mali yönetimini katılımcılık, temsil ve

şeffaflık boyutlarında yetersiz bulunduğunu göstermektedir. Bu ifadelerdeki standart sapmaların yüksek (1,1–1,5 aralığı) olması, bu konularda toplum içinde belirgin görüş ayrılıkları bulunduğuna işaret etmektedir. Bu durum, kamu mali yönetiminin toplumsal kesimler üzerinde farklı algılar oluşturduğunu göstermektedir.

-“*Kamu mali yönetiminin Türkiye ekonomisi üzerinde olumsuz sonuçlar ortaya çıkardığını düşünmüyorum*” ifadesinin ortalamasının 3,38 olması, katılımcıların mali yönetimin makroekonomik sonuçlarına ilişkin daha ılımlı bir değerlendirmeye sahip olduklarını göstermektedir. Ancak ortalamanın 4’ün altında kalması, bu konuda da net bir güven oluşmadığını göstermektedir.

-“*Kamu mali yönetiminin idare ve işleyişinden memnunum*” ifadesinin ortalaması **2,97** olup sistemden genel memnuniyetin düşük düzeyde olduğunu göstermektedir. Bu sonuç, kamu mali yönetiminin genel olarak eleştirel bir çerçevede değerlendirildiğini teyit etmektedir.

-“*Kamu mali yönetiminde kamu harcamalarında etkinlik sağlanmaktadır*” ifadesinin ortalamasının 2,88 değerine sahip olması, katılımcıların kamu harcamalarına yönelik ciddi bir etkinlik sorunu algıladıklarını göstermektedir.

-Benzer şekilde “*Kamunun bütçe ve vergi gibi mali alanlarda etkin bir politika uyguladığını düşünüyorum*” ifadesi 2,86 ile en düşük ortalamalardan birine sahiptir. Bu bulgular, mali politikaların tasarımı ve uygulanmasının kamuoyu nezdinde yeterli bulunmadığını göstermekte; mali yönetimin özellikle kaynak dağılımı ve bütçe süreçlerinde etkinlik sorunu yaşadığına işaret etmektedir.

Tablo 4’te yer alan bulgular genel olarak değerlendirildiğinde, katılımcılar kamu mali yönetiminin kamu kesimi etkinliği, mali disiplin ve vergi uyumu açısından kritik bir rol üstlendiğini güçlü biçimde kabul etmekte; maliye politikalarının genel yönünü ise büyük ölçüde doğru bulmaktadır. Özellikle kamu mali yönetiminin etkinliğinin kamu hizmetlerinin kalitesini, ekonomik istikrarı ve vergi uyumunu artıracığına yönelik inanç oldukça yüksektir. Buna karşılık katılımcıların kamu mali yönetiminin mevcut işleyişine yönelik eleştiriler taşıdığı da görülmektedir. Kamu harcamalarında etkinlik sağlanmadığı, mali politikaların bütçe ve vergi alanlarında yeterli etkiyi göstermediği, kamu kaynaklarının israf edildiği ve mali yönetimde görev alanların yetkinliğine dair kuşku bulundugu yönündeki bulgular, sistemin uygulama boyutuna ilişkin memnuniyetsizliğe işaret etmektedir. Kamu mali yönetiminin verimli bir şekilde idare edilmediğine dair yüksek ortalama, bu olumsuz algıyı daha da güçlendirmektedir. Toplumun önemli bir bölümü mali yönetimde eksiklikler bulunduğunu düşünmekte; buna paralel olarak, kamu mali yönetiminin halkın ihtiyaçlarına yanıt verme kapasitesi ve toplumsal talepleri politika süreçlerine yansıtmaya yeterliliği de yetersiz görülmektedir. Standart sapma değerlerinin birçok ifadeye yüksek seyretmesi ise, kamu mali yönetimine yönelik algıların toplumsal düzeyde homojen olmadığını, farklı kesimlerin sisteme ilişkin farklı deneyim ve değerlendirmelere sahip olduğunu göstermektedir. Sonuç olarak, bulgular katılımcıların kamu mali yönetiminin ilkesel düzeyde önemli ve gerekli olduğunu, ancak uygulama düzeyinde verimlilik, uzmanlık, kaynak kullanımı ve politika etkinliği açısından geliştirilmesi gerektiğini düşündüklerini ortaya koymaktadır.

5.5.2. Katılımcıların Hesap Verebilirliğe İlişkin Görüşleri

Bireylerin hesap verebilirliğe ilişkin görüşlerinin ortaya konulduğu bu başlık altında ölçekte yer alan 6 ifade ile tanımlayıcı istatistikler yapılmıştır. Söz konusu istatistikler bireylerin hesap verebilirliğe ilişkin düşünceleri sayısal verilere dönüştürülüp analiz edilmiştir. Yapılan analiz neticesinde bireylerin hesap verebilirliğe ilişkin görüşlerinin aritmetik ortalaması ve standart sapma değerleri Tablo 5’te verilmiştir.

Tablo 5: Hesap Verebilirliğe İlişkin Tanımlayıcı İstatistikler

Tanımlayıcı İstatistikler					
	N	Min.	Max.	Ort.	Std. Sapma
Kamu gelirleri tahsil edilirken herhangi bir hesap verebilirlik anlayışına bağlı kalınmamaktadır.	437	1	5	3,83	1,240
Kamu mali yönetiminde bütçe hazırlanırken hesap verebilirlik ilkesi ön plana çıkmaktadır.	437	1	5	1,38	,838
Kamu mali yönetiminde görev alanlar sorumluluklarını hesap verebilirlik ilkesine göre yerine getirmektedir.	437	1	5	2,74	1,484
Kamu harcamalarının daha etkin yapılmasını takip eden herhangi bir hesap makamı yoktur.	437	1	5	4,14	1,081
Kamu mali yöneticilerinin hesap verdiklerini düşünmüyorum.	437	1	5	3,84	1,238
Kamu mali yönetiminde görev alanlar için hesap verebilirlik etkin bir şekilde işlemektedir.	437	1	5	1,91	1,006
Valid N (listwise)	437				

Tablo 5’te yer alan bilgiler değerlendirildiğinde;

-Kamu harcamalarının etkin yapılmasını takip eden hesap makamının bulunmadığı yönündeki ifade en yüksek ortalamaya sahip olan maddelerden biridir (Ort.=4,14). Bu bulgu, kamu harcamalarında denetim ve izleme mekanizmalarının yetersiz görüldüğünü göstermektedir.

-Kamu harcamalarının etkin yapılmasını takip eden hesap makamının bulunmadığı yönündeki ifade en yüksek ortalamaya sahip olan maddelerden biridir (Ort.=4,14). Bu bulgu, kamu harcamalarında denetim ve izleme mekanizmalarının yetersiz görüldüğünü göstermektedir.

-Kamu mali yöneticilerinin hesap vermediğini düşünen bireylerin ortalamasının da yüksek olması (Ort.=3,84), kamu yönetiminde hesap verebilirlik kültürünün zayıf olduğuna ilişkin genel algıyı güçlendirmektedir.

-Kamu gelirlerinin tahsil sürecinde hesap verebilirlik anlayışına bağlı kalınmadığına yönelik ifade yüksek bir ortalamaya sahiptir (Ort.=3,83). Bu durum, bireylerin kamu gelir toplama süreçlerinde şeffaflık ve denetim eksikliği algısının güçlü olduğuna işaret etmektedir.

-Kamu mali yönetiminde görev alanların sorumluluklarını hesap verebilirlik ilkesi doğrultusunda yerine getirdiği yönündeki ifade ise düşük düzeyde katılım göstermiştir (Ort.=2,74). Bu bulgu, kamu mali yönetimi aktörlerinin hesap verebilirlik sorumluluklarını etkin şekilde yerine getirmediği yönünde bir algının bulunduğunu göstermektedir.

-Hesap verebilirliğin etkin şekilde işlediğini belirten son ifade düşük bir ortalama değere sahiptir (Ort.=1,91). Bu sonuç, katılımcıların kamu mali yönetimindeki hesap verebilirlik mekanizmalarını yetersiz bulduğunu ve sürecin işlevsel olarak görülmediğini göstermektedir.

-Bütçe hazırlanırken hesap verebilirlik ilkesinin ön planda olduğu yönündeki ifadenin ortalaması oldukça düşüktür (Ort.=1,38). Bu durum, katılımcıların bütçe hazırlık sürecinde hesap verebilirlik ilkesinin işletilmediğine dair güçlü bir kanaate sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

Genel olarak tablo, bireylerin kamu mali yönetiminde hesap verebilirlik mekanizmalarına ilişkin belirgin bir güvensizlik taşıdığını, hem gelirlerin tahsilinde hem de harcamaların gerçekleştirilmesinde şeffaflık ve denetim yapılarının yeterince etkin olmadığına yönelik güçlü bir algının mevcut olduğunu ortaya koymaktadır.

5.5.3. Katılımcıların Mali Disipline İlişkin Görüşleri

Bireylerin mali disipline ilişkin görüşlerinin ortaya konulduğu bu başlık altında ölçekte yer alan 7 ifade ile tanımlayıcı istatistikler yapılmıştır. Söz konusu istatistikler bireylerin mali disipline ilişkin düşünceleri sayısal verilere dönüştürülüp analiz edilmiştir. Yapılan analiz neticesinde bireylerin mali disipline ilişkin görüşlerinin aritmetik ortalaması ve standart sapma değerleri Tablo 6’da verilmiştir.

Tablo 6: Mali Disipline İlişkin Tanımlayıcı İstatistikler

Tanımlayıcı İstatistikler					
	N	Min.	Max.	Ort.	Std. Sapma
Kamı mali yönetiminin mali disipline dikkat ettiğini düşünmüyorum.	437	1	5	3,84	1,083
Kamunun gelir ve gider politikalarını etkin ve verimli görmüyorum.	437	1	5	4,03	1,124
Kamu mali yönetiminde görev alanlar kamu gelirleri ile giderlerini uyumlu bir şekilde kullanmaktadır	437	1	5	1,31	,732
Kamu mali yönetimi yolsuzluğu önemli ölçüde engellemektedir.	437	1	5	2,16	1,354
Kamu mali yönetimi Türkiye’nin mali yapısı üzerinde olumlu etkilere ortaya çıkarmaktadır.	437	1	5	2,92	1,665
Kamu mali yönetiminin borçlanmayı etkin bir şekilde kontrol ettiğini düşünmüyorum.	437	1	5	4,16	1,151
Kamu mali yönetimi bütçe dengesini başarılı yönetmektedir.	437	1	5	1,36	,823
Valid N (listwise)	437				

Katılımcıların verdiği cevaplar değerlendirildiğinde, kamu mali yönetiminin borçlanmayı etkin şekilde kontrol etmediğini düşünen katılımcıların ortalamasının oldukça yüksek olması (Ort.=4,16), borçlanma politikalarına yönelik kaygıların toplum genelinde yaygın olduğunu ortaya koymaktadır. Kamunun gelir ve gider politikalarının etkin ve verimli olmadığına yönelik ifadenin oldukça yüksek bir ortalamaya sahip olması (Ort.=4,03), mali disiplinin temel bileşenleri olan planlama, kaynak tahsisi ve bütçe kontrolü süreçlerine ilişkin olumsuz tutumun güçlü olduğunu göstermektedir. Benzer şekilde Katılımcıların önemli bir kısmı kamu yönetiminin mali disipline yeterince dikkat etmediğini düşünmektedir (Ort.=3,84). “*Kamu mali yönetiminin Türkiye’nin mali yapısı üzerinde olumlu etkiler ortaya çıkardığı*” yönündeki ifadenin ortalamanın biraz altında (Ort.=2,92) değer alması, mali disiplinin makroekonomik istikrar üzerindeki etkilerine dair toplumda belirsizlik olduğunu göstermektedir.

Kamu mali yönetiminin yolsuzluğu önemli ölçüde engellediğine yönelik algı da düşük düzeydedir (Ort.=2,16). Bu bulgu, mali disiplinin yalnızca bütçe dengesi değil, aynı zamanda kurumsal bütünlük ve denetim kapasitesi açısından da zayıf algılandığını göstermektedir. Diğer yandan, kamu mali yönetiminin bütçe dengesini başarılı yönettiğine dair değerlendirmelerin düşük düzeyde olması (Ort.=1,36), bütçe disiplinine ilişkin güven eksikliğinin bariz şekilde ortaya çıktığını göstermektedir. Kamu mali yönetiminde görev alan aktörlerin kamu gelir ve giderlerini uyumlu kullandığı yönündeki ifadeye verilen düşük ortalama (Ort.=1,31), gelir-gider dengesinin yönetimi konusunda belirgin bir güvensizliği yansıtmaktadır.

Genel olarak tablo, bireylerin mali disiplin uygulamalarının etkinliğine ilişkin algılarının oldukça olumsuz olduğunu; kamu mali yönetiminin bütçe dengesi, borçlanma kontrolü, gelir-gider yönetimi ve yolsuzlukla mücadele gibi temel alanlarda yetersiz görüldüğünü ortaya koymaktadır.

5.5.4. Katılımcıların Mali Saydamlığa İlişkin Görüşleri

Bireylerin mali saydamlığa ilişkin görüşlerinin ortaya konulduğu bu başlık altında ölçekte yer alan 7 ifade ile tanımlayıcı istatistikler yapılmıştır. Söz konusu istatistikler bireylerin mali saydamlığa ilişkin düşünceleri sayısal verilere dönüştürülüp analiz edilmiştir. Yapılan analiz neticesinde bireylerin mali saydamlığa ilişkin görüşlerinin aritmetik ortalaması ve standart sapma değerleri Tablo 7’de verilmiştir.

Tablo 7: Mali Saydamlığa İlişkin Tanımlayıcı İstatistikler

Tanımlayıcı İstatistikler					
	N	Min.	Max.	Ort.	Std. Sapma
Kamu mali yönetimine ilişkin sonuçlara kolay bir şekilde erişebiliyorum.	437	1	5	4,22	1,193
Kamu mali yönetiminde mali saydamlık sağlanmamaktadır.	437	1	5	3,79	1,335
Kamu mali yönetiminde şeffaflık sağlanmıştır.	437	1	5	3,25	1,448
Hükûmet mali hedeflerini kamuya açık bir şekilde yayınlamaktadır.	437	1	5	3,76	1,195
Hükûmetin uygulayacağı maliye politikası konusundaki niyetleri kamuya açıktır.	437	1	5	3,30	1,348
Kamu mali yönetiminde şeffaflık yoktur.	437	1	5	4,27	1,127
Kamu kesimi hesapları kamuya açıktır.	437	1	5	3,55	1,175
Valid N (listwise)	437				

İlk olarak, katılımcıların kamu mali yönetimine ilişkin sonuçlara kolayca erişebildiklerini belirten ifadenin ortalamasının yüksek olması (Ort.=4,22), bilgiye erişim konusunda görece bir memnuniyet düzeyine işaret etmektedir. Buna karşın, “kamu mali yönetiminde mali saydamlık sağlanmamaktadır” ifadesinin de yüksek bir ortalamaya sahip olması (Ort.=3,79), saydamlık konusundaki algının homojen olmadığını, bilgiye erişimin mümkün olmasına rağmen bu bilginin niteliği, kapsamı veya güvenilirliği konusunda tereddütlerin bulunduğunu göstermektedir. Benzer biçimde, kamu mali yönetiminde şeffaflığın sağlandığını belirten ifadenin ortalamasının görece düşük olması (Ort.=3,25), şeffaflık düzeyine ilişkin olumlu algının sınırlı kaldığını göstermektedir. Hükûmetin mali hedeflerini kamuya açık bir şekilde yayınladığına dair ifadenin ortalaması (Ort.=3,76), mali planlama süreçlerine ilişkin bilgi paylaşımının toplumda kısmen görünür olduğu algısını göstermektedir. Bununla birlikte, hükûmetin uygulayacağı maliye politikası konusundaki niyetlerinin kamuya açık olduğuna yönelik ifadenin ortalaması (Ort.=3,30), politika şeffaflığının görece düşük algılandığını ortaya koymaktadır. Özellikle “kamu mali yönetiminde şeffaflık yoktur” ifadesinin yüksek seviyedeki ortalaması (Ort.=4,27), katılımcıların genel şeffaflık algısının olumsuz yönde yoğunlaştığını açıkça göstermektedir. Kamu kesimi hesaplarının kamuya açık olduğu yönündeki ifadenin orta düzeyde bir ortalamaya sahip olması (Ort.=3,55), hesap açıklığı konusunda belirsizliğin hakim olduğunu göstermektedir.

5.5.5. Katılımcıların Mali Denetime İlişkin Görüşleri

Bireylerin mali denetime ilişkin görüşlerinin ortaya konulduğu bu başlık altında ölçekte yer alan 7 ifade ile tanımlayıcı istatistikler yapılmıştır. Söz konusu istatistikler bireylerin mali denetime ilişkin düşünceleri sayısal verilere dönüştürülüp analiz edilmiştir. Yapılan analiz neticesinde bireylerin mali denetime ilişkin görüşlerinin aritmetik ortalaması ve standart sapma değerleri Tablo 8’de verilmiştir.

Tablo 8: Mali Denetime İlişkin Tanımlayıcı İstatistikler

Tanımlayıcı İstatistikler					
	N	Min.	Max.	Ort.	Std. Sapma
Kamu mali yönetiminde bütçe etkin bir şekilde denetlenmemektedir.	437	1	5	4,11	1,309
Kamu mali yönetimi kayıt dışı ekonomiyi önleyememektedir.	437	1	5	3,92	1,119
Kamu harcamaları yapılırken önemli kamu mali denetimlerine tabi olmaktadır.	437	1	5	2,14	1,346
Kamu gelirleri tahsil edilirken yeteri kadar denetim yapılmaktadır.	437	1	5	2,71	1,403
Kamu kaynaklarının etkili, ekonomik ve verimli bir şekilde kullanılmasını sağlamak için önemli bir denetim sistemi mevcuttur.	437	1	5	2,84	1,634
Kamu kaynaklarının belirlenmiş amaçlar doğrultusunda, ilgili mevzuatla belirlenen kurallara uygun, şekilde kullanılmasını sağlamak için etkin bir kontrol sistemi ile kurumsal yapı oluşturulmuştur.	437	1	5	1,46	,811
Mali denetim arttıkça kamu mali yönetimine olan güvenim de artmaktadır.	437	1	5	3,81	1,174
Valid N (listwise)	437				

Tablo 8, bireylerin kamu mali yönetiminde mali denetim uygulamalarına ilişkin algılarının genel olarak olumsuz olduğunu ortaya koymaktadır. Katılımcılar, kamu mali yönetiminde bütçenin etkin şekilde denetlenmediği görüşünü yüksek bir ortalama değeri ile belirtmişlerdir (Ort.=4,11). Bu durum, mali denetim mekanizmalarının bütçe süreçlerinde yeterince işlevsel ve etkin algılanmadığını göstermektedir. Kamu mali yönetiminin kayıt dışı ekonomiyle mücadelede yetersiz kaldığı algısı da güçlüdür (Ort.=3,92). Kamu harcamalarının önemli mali denetimlere tabi tutulduğunu belirten ifadenin ortalaması düşüktür (Ort.=2,14). Bu durum, harcama denetimlerinin etkinliği ve yaygınlığına ilişkin katılımcılar arasında kuşku bulunduğunu işaret etmektedir. Benzer şekilde, kamu gelirlerinin tahsilatı sırasında yeterli denetimin yapıldığına dair algı da orta düzeyde kalmıştır (Ort.=2,71), ki bu da denetim uygulamalarının kapsam ve niteliğinin yetersiz bulunduğunu düşündürmektedir. Kamu kaynaklarının etkili, ekonomik ve verimli kullanımını sağlamak üzere önemli bir denetim sisteminin varlığına ilişkin algı da düşük seviyededir (Ort.=2,84). Ayrıca, kamu kaynaklarının belirlenmiş amaçlar doğrultusunda, mevzuata uygun ve etkin bir kontrol sistemi ile kurumsal yapıya sahip olduğu ifadesinin ortalaması oldukça düşüktür (Ort.=1,46). Bu iki bulgu, mali denetim süreçlerinin sadece varlığına değil, işlevselliğine ve kurumsal altyapısına yönelik ciddi bir güvensizlik olduğunu göstermektedir. Öte yandan, mali denetimin artmasının kamu mali yönetimine duyulan güveni artırdığına dair algı görece olarak yüksektir (Ort.=3,81). Bu, mali denetimin kamu güveninin tesisinde kritik bir unsur olarak görüldüğünü ortaya koymaktadır; ancak mevcut denetim uygulamalarının bu beklentiyi karşılamadığı açıktır. Genel olarak tablo, kamu mali denetim sistemlerinin etkinliği, kapsamı ve işleyişine yönelik memnuniyetsizliği ve güvensizliği yansıtmaktadır.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Devletin topladığı mali kaynakların toplumsal ihtiyaçlara dönüştürülme süreci, yalnızca ekonomik bir işleyişi değil, aynı zamanda yönetim ilkeleri açısından kamu yönetiminin meşruiyet zeminini de şekillendirmektedir. Mali saydamlık, hesap verebilirlik, mali disiplin, etkinlik ve denetim gibi ilkeler, çağdaş kamu mali yönetimi yaklaşımlarının ayrılmaz bileşenleri hâline gelmiş; söz konusu ilkelerin kamuoyu tarafından nasıl algılandığının ortaya konulması, mali yönetim performansının değerlendirilmesi bakımından stratejik bir önem kazanmıştır. Bu çalışmada, İstanbul'da ikamet eden bireylerin kamu mali yönetiminin çeşitli boyutlarına ilişkin algıları nicel bir araştırma yöntemiyle incelenmiştir. Kamu mali yönetiminde etkinlik, hesap verebilirlik, mali disiplin, saydamlık ve denetim alanlarında ortaya çıkan bulgular, bu beş unsurun hem kurumsal yapılar hem de uygulama süreçleri bakımından eksiklikler barındırdığını göstermektedir. Kamu mali yönetiminde etkinliğe yönelik algılar genel olarak olumlu tutum sergilemekle birlikte, uygulama boyutunda kamu harcamalarında etkinlik ve kaynak kullanımında israf endişeleri dikkat çekmektedir. Katılımcılar, kamu mali yönetiminin vergi uyumu ve ekonomik istikrara katkısı konusunda olumlu görüşler taşıırken, mali yönetimde görev alanların yetkinliği ve kaynakların verimli kullanımı konusunda kararsız kalmaktadırlar. Hesap verebilirlik alanında ise tablo daha olumsuzdur. Kamu gelir ve harcama süreçlerinde hesap verebilirlik mekanizmalarının yetersizliği, bütçe hazırlanmasında hesap verebilirlik ilkesinin göz ardı edilmesi ve mali yöneticilerin hesap verme yükümlülüklerini yerine getirmedikleri algısı baskındır.

Mali disiplin algısı, kamu gelir-gider politikalarının etkin ve verimli olmadığı, borçlanmanın kontrolsüz olduğu ve bütçe dengesinin sağlanamadığı şeklinde olumsuz bir tablo çizmektedir. Yolsuzlukla mücadelede de yeterli performans sergilenmediği algısı, mali disiplinin kurumsal ve yönetsel düzeylerde eksik olduğunu göstermektedir. Mali saydamlık ve şeffaflık algılarında ise bilgiye erişim konusunda görece bir memnuniyet gözlemlenmekle birlikte, şeffaflık ve mali saydamlığın uygulamadaki yetersizlikleri nedeniyle toplumsal güvenin düşük olduğu ortaya çıkmaktadır. Hükûmetin mali hedef ve politikalarına ilişkin kamuya açıklık konusunda da kararsızlıklar ve güvensizlikler mevcuttur. Son olarak, mali denetim uygulamalarına ilişkin algılar da olumsuzdur. Bütçe denetiminin etkin olmadığı, kayıt dışı ekonomi ile mücadelede yetersizlikler bulunduğu, kamu harcamaları ve gelirlerinde denetimin kapsam ve kalitesinin düşük olduğu düşünülmektedir. Denetim etkinliğinin artırılmasının mali yönetim güvenliğini artıracığına dair beklenti olsa da mevcut denetim mekanizmalarının bu beklentiye karşılamadığı görülmektedir. Bu kapsamlı değerlendirme, Türkiye'de kamu mali yönetiminde kurumsal yapılar ve uygulamalar açısından önemli reform ve iyileştirme alanlarının bulunduğunu göstermektedir. Etkinlik, hesap verebilirlik, mali disiplin, saydamlık ve denetim mekanizmalarının güçlendirilmesi; kamu kaynaklarının verimli, şeffaf ve hesap verebilir biçimde yönetilmesi; toplumsal güvenin tesis edilmesi açısından kritik öneme sahiptir. Bu hedeflere ulaşmak için bütçe süreçlerinin şeffaflaştırılması, denetim sistemlerinin güçlendirilmesi, yolsuzlukla mücadelede etkin politikalar geliştirilmesi ve mali yönetimde görev alanların kapasitesinin artırılması gerekmektedir. Sonuç olarak, katılımcıların algıları, kamu mali yönetiminin sürdürülebilirlik, etkinlik ve güvenilirlik temelinde yeniden yapılandırılması ihtiyacını açıkça ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, kapsamlı mali reformların hayata geçirilmesi ve toplumsal katılımın artırılması, kamu mali yönetiminde kaliteyi ve kamu hizmeti performansını artırmada önemli bir rol oynayacaktır.

KAYNAKÇA

- Arcagök, M. S., Yörük, B., Korkmaz, U., ve Oral, E. (2004). Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanununda öngörülen düzenlemeler. *Bütçe Dünüyası*, 2004(18), İlkbahar.
- Aksoy, M. (2022). “Kamu Mali Yönetiminde Mali Saydamlık ve Hesap Verebilirliğin Sağlanmasında Sayıştay Raporlarının Etkinlik Düzeyi”, *International Journal of Public Finance*, 7(1), 181-210. <https://doi.org/10.30927/ijpf.1053866>
- Aktan, C. C. (2018). *Piyasa başarısızlığının anatomisi ve kamu ekonomisi rasyoneli*. İçinde C. C. Aktan ve D. Başaran (Ed.), Kamu ekonomisi I. T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını No: 3514; Açıköğretim Fakültesi Yayını No: 2349.
- Aktan, C. C. ve Dileyici Başaran, D. (2019). *Kamu ekonomisinde karar alma ve oylama*. İçinde C. C. Aktan ve D. D. Başaran (Ed.), Kamu ekonomisi II. T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını No: 2992; Açıköğretim Fakültesi Yayını No: 1945.
- Akyel, R. (2023). Kamuda Değişimin Yönetimi. İçinde *Kamu mali yönetimi reformunun dünü bugünü ve yarını*. Ankara: T.C. Sayıştay Başkanlığı.
- Atiyas, İ., ve Sayın, Ş. (2000). Devletin mali ve performans saydamlığı. İçinde İ. Atiyas ve Ş. Sayın (Koord.), *Kamu maliyesinde saydamlık*. TESEV Yayınları.
- Altuğ, F. (2013). Bütçe Teorisi ve Uygulaması. İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi Ders Notu.
- Altunışık, R., Coşkun, R., Bayraktaroğlu, S., ve Yıldırım, E. (2005). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri: SPSS uygulamalı* (4. baskı). Sakarya: Sakarya Kitabevi.
- Aslan, M. (2019). *Değişen kamu mali yönetimi ve ekonomik etkinlik: İç denetim* (Yüksek lisans tezi). Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Bademci, V. (2011). Kuder-Richardson 20, Cronbach’ın alfası, Hoyt’un varyans analizi, genellenirlik kuramı ve ölçüm güvenirliği üzerine bir çalışma. *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, 17, 173–193.
- Balcı, A. (2013). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntem, teknik ve ilkeler* (Genişletilmiş 10. baskı). Ankara: Pegem Akademi.
- Başaran, D. (2018). *Devletin mali alandaki rol ve fonksiyonlarındaki değişim*. İçinde C. C. Aktan ve D. Başaran (Ed.), Kamu ekonomisi I. T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını No: 3514; Açıköğretim Fakültesi Yayını No: 2349.
- Büyüköztürk, Ş. (2002). Faktör analizi: Temel kavramlar ve ölçek geliştirmede kullanımı. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 32(Güz), 470-483.
- Candan, E. (2012). Kamu mali yönetim ve kontrol sisteminin kurumsal aktörleri: İşlevsel ve yapısal bir analiz (I). *Denetim*, 2012(9).
- Çevikbaş, R. (2012). Yeni kamu yönetimi anlayışı ve Türkiye uygulamaları. *Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 1(2).
- Çolak, Ç. (2019). *Kamu Yönetiminin Tarihsel Gelişimi*. İçinde *Kamu yönetimi*. Atatürk Üniversitesi Açık ve Uzaktan Öğretim Fakültesi Yayını.
- Demir, İ. C. (2008). *Vergi ahlakı ve belirleyenleri: Ege bölgesi örneği* (Yayınlanmamış doktora tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Denek, S. (2019). Yeni kamu hizmeti düşüncesi: Değişen kamu hizmeti anlayışı. *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(1), 418–439.
- Ejder, H. L. (Mayıs 2021). Mali Disiplin Kavramı Ve Mali Disiplini Sağlamaya Yönelik Uygulamalar, *Vergi Raporu*, 260, (117-130).

- Emil, F. (2019). Kamu Mali Yönetiminde Saydamlık. İçinde Ş. Tosunoğlu ve C. Dülger (Eds.), *Kamu mali yönetimi*. Anadolu Üniversitesi Yayını No: 3631, Açıköğretim Fakültesi Yayını No: 2459.
- Erüz, E. (2023). 2000’li Yıllarda Kamu Mali Yönetim Reformu: 5018 Sayılı Kanun ve Etkileri. İçinde *Kamu mali yönetimi reformunun dünü bugünü ve yarını*. Ankara: T.C. Sayıştay Başkanlığı.
- George, D., ve Mallery, P. (2003). *SPSS for Windows step by step: A simple guide and reference, 14.0 update* (7th ed.). Boston, MA: Allyn & Bacon.
- Günay, A. (2006). *Malî disiplinin sağlanmasında anayasal denk bütçe yaklaşımı ve Türkiye’de uygulanabilirliği* (Doktora tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Güner, N. E. (2010). *5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanununun malî saydamlık ve yolsuzlukla mücadele açısından değerlendirilmesi* (Yüksek lisans tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karagöz, Y. (2016). *SPSS ve AMOS uygulamalı istatistiksel analizler* (1. baskı). Nobel Yayınevi.
- Kesik, A. (2005). 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu bağlamında ve AB sürecinde Türk kamu iç mali kontrol sistemi. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(1), 94-114.
- Kılıç, S. (2013). Örneklem Yöntemleri. *Journal of Mood Disorders*, Volume: 3, Number: 1, 2013.
- Kırcaali, İ. G. (1999). Ölçme (ss. 13-22). İçinde A. A. Bir (Ed.), *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri* (No. 1081/601). Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Kirmanoglu, H. (2007). Kamu Ekonomisi Analizi, Beta yayınevi, İstanbul.
- Küçükaycan, D. (2020). *Mali saydamlık ve hesap verebilirlik aracı olarak: Türk Sayıştay’ının performans denetimi*. Denetişim, 10(20), 35–54.
- Myles, G.D. (1995). Public Economics, Publisher: Cambridge University Press. Print Publication Year:1995.
- Önen, S. M., ve Ozan, M. S. (2021). *Kamu yönetimi reformlarının dönüşümü*. Troyacademy, 6(2), 521–548. <https://doi.org/10.31454/troyacademy.922967>
- Özbek, H., Keskin, S. (2007) “Standart sapma mı yoksa standart hata mı”, Van Tıp Dergisi, 14 (2) pp. 64-67.
- Öztürk, N. (2023). Kamu Mali Yönetimi (Mali Kurumlar), Ekin Yayınevi, Bursa.
- Saunders, M., Lewis, P., ve Thornhill, A. (2000). *Research methods for business students* (2nd ed.). Prentice Hall.
- Saygın, Ö. (2018). Vergi Uyum ve Vergi İdaresinin Vergi Uyumuna Etkisi. Bursa: Ekin Yayınevi.
- Söyler, İ. (1994), “Kamu Finansmanı Açısından Devlet Mallarının Değerlendirilmesi”, Maliye Dergisi, Sayı:117, Mart-Aralık.
- Şahin, F. (2017). *Yükseköğretim kurumlarında güncel gelişmeler ve ilişkisel pazarlamanın kaynak avantajı teorisi bakış açısıyla yükseköğretim kurumlarında etkileri: Uşak Üniversitesi* (Doktora tezi). Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya.
- Savaş, H. H. (2000). Vergi gelirlerinin denetimi ve denetimde etkinlik kavramı. *Mevzuat Dergisi*, 3(36).
- Söyler, İ. (2012). *Yeni kamu malî yönetim ve denetim sistemi çerçevesinde Sayıştayın rolü*. Sayıştay Dergisi, (87), 61-96.
- Şener, O. (2010). Teori ve Uygulamada Kamu Ekonomisi, Beta yayınları, İstanbul.

- Tavşancıl, E. (2010). *Tutumların ölçülmesi ve SPSS ile veri analizi* (4. baskı). Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Taytak, M., ve Bahtiyar, E. (2015). Hesap verme sorumluluğu çerçevesinde Türk Sayıştayı'nın rolü. *Süleyman Demirel Üniversitesi İİBF Dergisi*, 20(4), 261–284.
- T.C. Resmî Gazete. (2003, 24 Aralık). *Kamu Malî Yönetimi ve Kontrol Kanunu (Kanun No: 5018)*. Resmî Gazete (Sayı: 25326). (Düştur, 5. tertip, cilt 42).
- Tosunoğlu, Ş. (2019). Kamu mali yönetiminin genel ilkeleri. İçinde Ş. Tosunoğlu ve C. Dülger (Eds.), *Kamu mali yönetimi*. Anadolu Üniversitesi Yayını No: 3631, Açıköğretim Fakültesi Yayını No: 2459.
- Uzun, A. (2019). *Kamu Yönetiminin Temel Karakteristikleri*. İçinde *Kamu yönetimi*. Atatürk Üniversitesi Açık ve Uzaktan Öğretim Fakültesi Yayını.
- Yazıcı, B. (2018). Merkezî eğilim ve değişkenlik ölçüleri. In E. Ağaoğlu ve M. Atlas (Eds.), *İstatistik I*. T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını No: 2608; Açıköğretim Fakültesi Yayını No: 1576.
- Yılmaz, V. (2019). *Geleneksel kamu yönetimi yaklaşımı*. İçinde *Kamu yönetimi*. Atatürk Üniversitesi Açık ve Uzaktan Öğretim Fakültesi Yayını.

BÖLÜM 17

KONYA VE YAKIN ÇEVRESİ HİTİT DÖNEMİ SU KUTSALLIĞI İNANCI¹

Murat TURGUT²

¹ Bu çalışma Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ana bilim dalı Eskiçağ Tarihi bilim dalında Murat TURGUT tarafından hazırlanan hazırlanan Hitit Dini Düşüncesinde Kutsal Mekanlar isimli yüksek lisans tez çalışmasından faydalanılarak üretilmiştir.

² Doç. Dr. Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. mturgut@selcuk.edu.tr muratturgut09@gmail.com Orcid: 0000-0003-1056-5737

Giriş

İnsan ve doğal yaşam için su neredeyse dünyanın var oluşundan beri çok önemli bir konumda olduğu söylenebilir. Doğada bulunan tüm canlı varlıkların yaşamları suya bağlı olmuştur. Suyu olan bu ihtiyaçtan dolayı dünya üzerinde yaşayan canlılar yaşamlarını suya yakın yerlerde sürdürmüşler ya da göç yollarını su kaynaklarına göre tespit etmişlerdir.

İnsan yaşamının suya bağlı olması suyu tarih boyunca önemli yapmıştır. Kutsal kitaplarda su, bu öneminden dolayı bazı yerlerde sonsuzlukla ilişkilendirilmiştir (Yuhanna 4.14). Su bu öneminin yanı sıra temizlik aracı olarak kullanılmıştır. Tarih boyunca da su kaynakları, akarsular, göller ve denizler gibi su kütleleri devletlerin siyasi sınırlarının belirlenmesinde doğal sınırlar olarak kullanılmıştır.

İnsanlık var olduğundan beri temiz suya ulaşmaya çalışmışlardır. Birçok medeniyet yerleşim yerlerini temiz suya ulaşabilecekleri yerlere kurmuşlardır. Bazı büyük medeniyetler ise temiz suyu kentlerine, akarsuların yönlerinin değiştirilmesi ya da su kemerleri inşa ederek ulaştırmayı başarmışlardır.

Su, siyasi ve günlük hayattaki önemi haricinde dini hayatta da önemli olmuştur. Birçok toplumun düşüncesinde su özel bir konumda olmuş, bazı toplumlar tarafından ise kutsallaştırılarak dinsel anlamlar yüklenmiştir.

Hititlerde Su İnancı

Hititler, MÖ II. binyılın ortalarından itibaren Anadolu'da yaşamış olan bir toplumdur. Onların yaşadıkları dönemde, Mısır, İran'da Elam, Mezopotamya'da Assur ve Babil krallıkları varlıklarını sürdürmektedir. Hititler bu toplumlara göre suya daha çok önem vermişler ve çeşitli anlamlar yüklemişlerdir.

Yazılı ve arkeolojik belgelerden öğrendiğimiz bilgilere göre Hitit toplumu suya özellikle de saf, temiz suya büyük önem vermişlerdir. Temiz suya ulaşabildikleri su kaynaklarını ve onları biriktirdikleri çeşitli boyutlardaki havuz, baraj gibi yapıları kutsal mekan olarak görmüşlerdir. Diğer devletlerle yaptıkları siyasi antlaşmalarda su kaynaklarını tanrısal şahit kısmında belirtmişlerdir.

Hititler temiz suya sadece yer altı su kaynaklarından ulaşmamışlardır. Gökyüzünden gelen sular yani kar ve yağmurdan elde edilen sular da onlar için kutsal olmuşlardır. Baş tanrıları Fırtına tanrısı Teşup ve bazı kutsal dağ tanrılarının yağmuru getirebildiğine inanmışlardır.

Hitit yazılı belgeleri incelendiği zaman su ile ilgili kullandıkları birçok kelimenin varlığı görülmüştür. Bu kelimeler içerisinde yer alan *šehelliaš watar*, *šehelliaš A.A.*^{HI.A}, *šuppi watar*, *parkui watar*, *šegel=ni šie* ve *itkalzi šie*'nin su kültürüyle ilişkili bazı kelimeler olduğu belirtilmiştir (Murat, 2012: 126).

Hititler suyu dini anlamda yoğun bir şekilde kullanan bir toplum olmuşlardır. Bu alanda en çok suyun arındırıcı bir gücü olduğuna inanmışlar ve suyu daha çok bu alanda kullanmışlardır. Bu arındırma daha çok ritüelden önce, ritüel objelerinin, ritüeli uygulayacak kişinin ve ritüel sahibinin arındırılması olmuştur.

Saf temiz suyu Hititler arındırma işlevinin haricinde başka amaçlarla da kullanmışlardır. Kraliyet ailesinin korunmasıyla ilgili Arinna'nın Güneş Tanrıçasına yapılan dua ritüeli metninde, sabahın ilk saatlerinde testi içerisinde getirilmiş olan su, sunağın önüne üç kez libasyon yapılmıştır (Singer, 2002: 26). Ritüel metninde geçen bu ifadeden dolayı, temiz saf suyun Hititler tarafından sunu malzemesi olarak kullanıldığı açık bir şekilde görülmektedir.

Hititler temiz saf suyu her zaman ritüelin yapılacağı mekana götürmemişlerdir. Bazı ritüellerde suyun olduğu yerlere gitmişlerdir. Bu durum genellikle su kaynağı, kutsal havuzlar ve akarsu kenarlarında yapılan ritüellerde olmuştur. Örneğin Babilili- ritüelinde gümüş kaplı bir temsili bot rahip tarafından

nehir kenarına götürülerek akarsuya bırakılmıştır¹. Ritüelde botun böyle akarsuya bırakılmasını, Hititlerin akarsuları kötülükleri ve kirliliği uzaklara götürebilen dolayısıyla da arındırabilen özellikle gördüğü söylenebilir.

Suyun, bazı ritüellerin en sonunda kullanıldığı görülmektedir. Bu ritüellerde, ritüeli uygulayan görevli veya ritüelin sahibi banyo yapmış ya da ellerini yıkamıştır. Ritüellerin bazılarında ise su serpme işlemi uygulanmıştır. Ritüelin sonunda gerçekleştirilen bu uygulamaları, suyun Hititler tarafından arındırıcı ve sonlandırıcı özelliklerde gördüklerini düşünebilir.

Hititler su kaynaklarının yer altı ve ölümler dünyasıyla bağlantılı görmüşlerdir. Bu anlamda aslında su kaynakları yer altı dünyasıyla tek bağlantı noktası olmamıştır. Karstik arazilerde bulunan suların yer altına girip tekrar yer yüzüne çıktıkları obruk, doğal veya yapay mağaraların da benzer düşünceyle kutsal olduklarına inanmışlardır. Hititler bu tür mekanlar için “*yer altı dünyasına giden yol*” anlamındaki *KASKAL.KUR* terimini kullanmışlardır.

Hitit Dininde Su Kültü Mekanları

Hititler dini hayatlarında suyu kutsal kabul etmişlerdir. Temiz saf suya ulaştıkları yerleri kutsamışlardır. Bu yerlerin bazılarında baraj, havuz gibi anıtsal mimari yapmışlardır. Bazılarını ise doğal haliyle bırakarak doğal kutsal mekan olarak kullanmışlardır.

Hititlerin su kültürü mekanlarını neye göre belirledikleri kesin bir şekilde bilinmemektedir. Yazılı belgelerinde de bu konu hakkında doğrudan bilgi bulunmamakta ancak bazı çıkarımlar yapılabilmektedir. Bu belgelerden yapılan çıkarımlarda etrafında tanrıları sembolize eden dağların yakınlarındaki; karstik arazilerden çıkan sular, mağaralar, nehir kaynakları gibi yer altı dünyasıyla da ilişkili olabilecek yerlerin (Ökse, 2011: 20) tercih edilmiş olabileceği belirtilmiştir.

Hitit dinine baktığımız zaman çok sayıda su kültürü mekanı görülmektedir. Sivas Kuşaklı Höyük’te bulunan Supitassu kutsal göleti bu mekanlardan birisidir. Bu alanda gerçekleştirilen çalışmalarda bazı yerleri sıvanmış yaklaşık olarak 135 m çapında bir havuz ve az da olsa yapı kalıntısı tespit edilmiştir. Yapı kalıntısı Hitit tapınaklarına benzemektedir. Hitit başkenti Hattuša’daki Güneykale’nin yanında bulunan büyük havuz Hititlerin en önemli havuzlarından birisidir. Burada birbirinden bir setle ayrılmış iki büyük havuz bulunmaktadır. Bu havuzlara doğu havuzları da denmektedir. Bu havuzlar insan yapımıdır. Havuzun tabanı su kaçırmaması için kil tabakasıyla kaplanmıştır. Duvarları ise dik yapılmayarak eğimli yapılmıştır. Kentin güneyindeki ormanlık alandan su boruları aracılığıyla su taşınarak havuzu doldurması sağlanmıştır.

Hattuša’da Güney Havuzlar isminde bir havuz grubu bulunmaktadır. Güney Havuzlar toplam beş havuzdan oluşmaktadır. Havuzun dibinden çıkan malzemeler bu havuzların dini amaçlar için yapıldığını göstermektedir.

Büyük Tapınak olarak da isimlendirilen Tapınak I’in güney tarafında bir su kaynağı bulunmaktadır. Yapının arkasından gelen bu su bir havuzda toplanmış sonra da boruyla dışarıya taşınmıştır. Burada bir de hiyeroglif yazıtlı bir stel bulunmuştur. Bu steldeki yazıtın dini bir yazıt olduğu belirtilmiş ve bundan dolayı da bu su kaynağının kutsal bir su kaynağı olduğu ifade edilmiştir (Seeher, 1999: 25; Mcqueen, 2001: 135).

¹ §32 [sonrasında] rahip gümüşle kaplanmış botu [alır]. Tahta (figür) tanrı heykeli botun üzerinde durur. [Tahta (figür) tanrı heykelinin] başı ve gözleri gümüş kaplıdır. Botun üzerine kaya kristali, [kekik?] bağı ve kutu/sandık konulur.

§33 Sonra rahip botu kaldırır ve (onu) nehre götürür. Onu suya bırakır ve bu arada Hititçe şöyle söyler: “nasıl ki bu düğüm gevşek [değil]se şeytanın da böyle gevşetmesine izin ver[me]! Nehrin kutuyu/sandığı [yuttuğu] gibi, şeytani da benzer şekilde yutsun! Nehir onları denize taşısun!” Beckman, 2014: 38.

Hititler kutsadıkları su kaynaklarından su alırlarken su alım protokolü izlemişlerdir. Suyu doğrudan almayarak öncesinde tanrılardan izin istenmiş² ve su kaynağına çeşitli sunular gerçekleştirilmiştir. Su kaynağına sunuların gerçekleştirilmesi, su kaynaklarının tanrı statüsünde görüldüğüne işaret etmektedir.

Su kaynaklarının bulunduğu ya da temiz saf suyun toplandığı alanlarda Hititler çeşitli ritüeller gerçekleştirmişlerdir. Özellikle Hitit başkentindeki havuzların diplerinde kap kırıntıları ve dini törenlerde kullanıldığı kesin olan kol biçimli libasyon kapları parçalarından görülmüştür. Bu buluntular buralarda ritüel yapıldığını göstermektedir.

Konya ve Çevresindeki Su Kültü Mekanları

Konya ili Hitit döneminde önemli bir yerleşim olmuştur. Hititlerin Aşağı Ülke toprakları içerisinde bulunmuştur. İmparatorluk döneminden itibaren ise Tarhuntaşsa'nın içerisinde yer almış ve merkezi olarak görülmüştür.

Tarhuntaşsa MÖ 13. Yüzyılda Hitit kraliyet ailesi soyundan gelen kendi yöneticisi tarafından yönetilmiştir. Önce Hitit kralı III. Hattuşili, sonrasında IV. Tuthalia, Kurunta ile antlaşma yaparak Hitit büyük kralına bağlı kalması şartıyla bölgenin yönetimini Kurunta'ya bırakmıştır. Bu anlaşmayla Konya ve çevresi yerel özerkliğe sahip ama Hitit büyük kralına bağlı bir yerel yönetici tarafından yönetilmiştir.

Konya ve çevresi Neolitik dönemden itibaren Anadolu'nun en önemli tarımsal alanlarından birisi olmuştur. Bölgenin tarım alanı olması su'yu da ayrıcalıklı bir konuma getirmiştir. Böylece su bölge insanları için kutsal kabul edilebilecek düzeye ulaşmıştır. Özellikle Hitit döneminde su çok önemli bir konuma ulaşmış ve Hititler dini inançları gereği diğer yerlerde yaptıkları gibi Konya ve yakın çevresinde çeşitli eserler üretmişlerdir.

Eflatunpınar Havuzu

Eflatunpınar Hitit anıtı ve kutsal havuzu Konya ili Beyşehir ilçesi Sadıkhacı mahallesinde yer almaktadır. Bu eser Hitit inanç dünyasıyla ilgili bazı tasvir ve sembollerle birlikte geniş bir kutsal su havuzunu barındırmaktadır. Anıtta ve havuzun bulunduğu alanda yazıt bulunmamıştır. Bundan dolayı kim tarafından yaptırıldığı kesin bir şekilde bilinmemektedir. Anıtın yapıldığı tarih genel olarak MÖ 13. yüzyıl olarak tarihlendirilmektedir. Hitit kralı IV. Tuthalia döneminde yaşanan kuraklık ve buna bağlı olarak kralın devletin çeşitli yerlerinde yaptırdığı su havuzları göz önüne alındığı zaman, Hitit kralı IV. Tuthalia döneminde yaptırıldığı düşünülebilir. IV. Tuthalia haricinde başka öneriler de bulunmaktadır. Anıtın Tarhuntaşsa'nın yerel kralı Kurunta tarafından yaptırılmış olabileceği Bahar tarafından belirtilmiştir (Bahar vd. 1996: 53). Ayrıca anıtın daha önceki krallardan Muwatalli tarafından yaptırılmış olabileceğine dair düşünceler de bulunmaktadır.

Anıtta yazıt bulunmadığı için anıtın ve havuzun ne amaçla yapıldığı bilinmemektedir. Hititlerin saf temiz suyu ve bu suyu elde ettikleri kaynakları kutsal kabul ettikleri bilinmektedir. Anıtın neredeyse dibinde günümüzde de aktif olan iki su kaynağı bulunmaktadır (Foto 1). Bu su kaynaklarının kutsanması amacıyla yapıldığını söyleyebiliriz. Berk ise anıtı Beyşehir Gölü'yle ilişkilendirmiş ve anıtın yapılma amacında Beyşehir Gölü olabileceğini düşünmüştür (Berk, 2021: 273). Anıtta, Hititlerin baş tanrı ve tanrıça çifti yani Fırtına Tanrısı ve Güneş Tanrıçası tasvirleri, dağ tanrıları, demonlar, güneş diski gibi sembollerin kabartmalarının olması ve anıtın Hitit dönemi yol güzergahı üzerinde bulunmasından dolayı Hititlerin bu anıtı hem dini hem de siyasi propagandalarını gerçekleştirmek amacıyla yaptıkları düşüncesine sahibiz.

Eflatunpınar anıtı Hitit döneminin önemli yol rotasında bulunmaktadır. Konya Hatıp tarafından gelen güneybatı yolu Kızılören tarafından geçerek Eflatunpınar'a ulaşmış; Fasıllar üzerinden

² KBo V.2 öy. I 46 – 52: “Bunları rahip alır ve o nehre gider ve 2 ince ekmeği parçalar ve onları nehrin içine atar ve 2 KUKUB kabı şarabı alır ve 2 KUKUB kabından şarabı nehre döker. Ayrıca 2 kap ince yağ alır, sonra nehre biraz akıtır. [] Yerin Güneş Tanrısından su ister.” Murat, 2012: 130.

Eflatunpınar'a oradan da Köylütolu ve Yalburt'a ulaşan bir yol güzergahı bulunmaktadır (Bahar, 2006: 258).

Anıtın Hitit dönemindeki ismi bilinmemektedir. Bronz Tablet olarak isimlendirilen ve IV. Tuthalia ile Kurunta arasında yapılan antlaşmada Arimatta'nın pınar havuzu ifadesi geçmektedir. Anlaşma metninde geçen ifadeden hareketle Arimatta = Eflatunpınar lokalizasyonu önerilmiştir (Erbil, 2019: 198). Arimatta'nın lokalizasyonu hakkında Konya Köylütolu, Karacadağ, Develi ve Arısama önerilerinin de bulunduğu belirtilmesi gerekmektedir³.

Eflatunpınar anıtının bulunduğu bölgede yapılan çalışmalarda Hitit dönemine ait yerleşim izleri görülebilmektedir. Anıtın 2 km kuzeyindeki Bayat Höyük'te ve havuzun 500 m karşısında yer alan höyükte MÖ II. binyıl malzemeleri tespit edilmiştir (Bahar, 2005: 98). Havuzun yakınlarında Hitit dönemi malzemelerinin bulunması, bölgenin bu dönemde yerleşim gördüğünü kanıtlamaktadır.

Eflatunpınar kutsal havuzunda bulunan anıta baktığımız zaman, anıtın on altı parçadan oluşan bir anıt olduğunu görebilmekteyiz. Anıtta bulunan her blok parçasına farklı figürler tasvir edilmiştir. Anıtın merkezinde görülen figürler tahribata uğramıştır. Ancak kadın figüründe görülen polos (başlık) bunun Güneş tanrıçasını temsil ettiğini, erkek figüründe Fırtına Tanrısı olduğu söylenebilir.

Fırtına Tanrısı ve Güneş Tanrıçası çiftinin aralarında, yanlarında ve anıtın sağ – sol kenarlarında üst üste konumlandırılmış ikişer demon bulunmaktadır. Bu demonlar ellerini kaldırır pozisyonda tasvir edilmişlerdir. Demonların bazıları boğan, bazıları ise aslan başlı yapılmışlardır. Anıttaki demonların sayısı toplam on'dur. Tanrı çiftinin aralarındaki ve yanlarındaki demonlar, tanrı çiftinin üzerine konumlandırılmış güneş kursunu, kenarlarda bulunan demonlar ise en üste yerleştirilen güneş kursunu taşıyıcı şekilde gösterilmişlerdir.

Eflatunpınar anıtının en alt tarafında beş tane dağ tanrısı yerleştirilmiştir. Bu dağ tanrıları klasik balık pullu formunda olmuşlar ve ellerini göğüs hizalarında birleştirmişlerdir. Figürlerden birisi tanrı çiftinin arasında, diğer ikişer tanesi tanrı çiftinin kenarlarındadır. Ortada bulunan dağ tanrısı figürü ile kenarlarda bulunan dağ tanrısı figürlerinin balık pulları delikli olarak yapılmıştır. Su, bu deliklerden basınçlı bir şekilde fışkırmaktadır. Bu delikli olan figürlerin su kaynakları ya da ırmakları temsil ettikleri düşünülebilir. Hititlerin düşüncesine göre yağmur dağlardan gelmiştir (Beckman, 2013: 154). Eflatunpınar anıtında içinden sular çıkan delikli dağ tanrıları figürleri bulunması, dağ tanrılarının bu yağmur yağdırma güçlerine yapılan vurgu olarak yorumlanabilir.

Hitit inancına baktığımızda dağlar, tanrısal varlıkların yaşam alanları olmuştur. Gökyüzündeki tanrılar ilk olarak dağlara gelmişlerdir. Hitit sanatında birçok eserde Fırtına Tanrısı ve Güneş Tanrıçası dağların üzerine basar şekilde tasvir edilmiştir. Eflatunpınar anıtında da böyle bir sahnenin olması, Hitit düşüncesinin bu anıta yansıdığını göstermektedir.

Anıtın üst taraflarına doğru, Tanrı çiftinin üzerlerinde birer güneş kursu bulunmaktadır. Bu güneş kursları, tanrı çiftinin yakınlarındaki demonlar tarafından taşınmaktadır. Anıtın en üstünde ise, anıtın en kenarlarında bulunan demonlar tarafından havaya kaldırılan, anıtın eni boyutunda büyük bir güneş kursu bulunmaktadır. Eskiçağda güneş kursu kralların siyasal ve askeri güçlerini yansıtan en önemli sembollerden biridir. Mısır, Assur, Hitit, Pers, Urartu gibi toplumlar bu sembolün kullanıldığı görülmektedir. Hititler de bu anıtla büyük bir ihtimalle hem dini hem de siyasi güçlerini göstermek istemişlerdir.

Eflatunpınar anıtı ister siyasi ister dini sebeplerle yapılmış olsun anıtın ve havuzun dini ritüellerde kullanılma olasılığı oldukça yüksektir. Havuzda gerçekleştirilen çalışmalarda, havuzun dibinde, Hititlerin başkent başta olmak üzere diğer bölgelerindeki havuz yapılarında gerçekleştirdikleri ritüeller gibi ritüel kap parçalarından bulunmuştur. Havuzun kenarında on iki tane başsız heykeli

³ Karacadağ için bkz. Garstang, 1944: 30. Develi, Arısama için bkz. Del Monte - Tischler, 1978: 32. Konya Köylütolu için bkz. Bahar, 1996: 52.

tespit edilmiştir (Emre, 2002: 493). Havuzda bulunan bu malzemelerden dolayı Hititlerin bu anıtta ve havuzda dini ritüellerini gerçekleştirdiklerini söyleyebiliriz.

Hitit yazılı belgelerinde Eflatunpınar havuzunun ritüellerde nasıl kullanıldığıyla ilgili bilgi bulunmamaktadır. Genel olarak ritüeller su kaynakları, havuzlar ya da akarsulara giderek yapılır. Haas, Orta Hitit dönemine tarihlendirilen kopya bir Hitit metninde iki su kaynağının anlatıldığını, bu su kaynaklarının da Eflatunpınar olabileceğini belirtmiştir. Haas'ın belirttiği ritüel metni şu şekildedir: *“güneş tanrıçasının bir kaynağı fişkırmaktaydı ve şimdi (nasıl yapılmış?) aşağısı (ve) yukarısı taştan yapılmış ... kaplı ... onu leopar koruyor. Suyu {}bir havuz (dan) akıyor. Çakıl taşları büyük kral labarnayı korusun. Ve o güneş tanrıçasının demiri olsun.”* *“hava tanrısının vattaru kaynağını yapıyorlar. Kaynak nasıl yapılmış O bakırdan? İnşa edilmiş harç? İle sıvanmış; üstüne demir sürülmüş,”*. (Haas, 2002: 42).

Yalburt Havuzu

Yalburt havuzu (Foto 2) Konya iline bağlı Ilgın ilçesinde bulunmaktadır. Konya'ya olan uzaklığı yaklaşık olarak 100 km'dir. Bölge Hititlerin batı dünyasıyla özellikle de Arzawa'yla bağlantısında büyük bir jeopolitik öneme sahiptir.

Yalburt Hitit havuzunun çevresinde yapılan araştırmalarda Hitit döneminden önceye tarihlenen yerleşimlere rastlanmıştır. Bölgede Hitit dönemine tarihlendirilen yerleşimler görülmüş ve özellikle Ilgın Bozhöyük'ten elde edilen malzemelerin Hitit başkentinde üretilen eserlerle benzerlik gösterdiği belirtilmiştir⁴.

Yalburt havuzunun bulunduğu yer tektonik oluşumlardan dolayı yer altı sularının yer yüzüne çıktığı bir bölge olmuştur (Harmanşah - Johnson, 2012: 336 – 337. Hüküm, 2019: 28.). Hititlerin dini inançlarında böyle yerler yer altı dünyasıyla bağlantılı görülmüştür. Hititler hem arazi olarak hem de su kaynağı olarak dini inançlarına uyan bu su kaynağını bir havuz inşa ederek kutsal mekan oluşturmuşlardır

Hititler, Yalburt Hitit havuzuna yirmi iki tane taş bloktan oluşan bir yazıt işlemişlerdir. Bu yazıtta Luvi hiyeroglif alfabesini kullanmışlardır. Havuz Hitit döneminde günümüzdekinden daha büyük boyutlarda inşa edilmiştir. Havuzun Hitit dönemi boyutlarının 12.7x8.3 m olduğu, Roma döneminde ise 5x4 m'ye küçültüldüğü ifade edilmiştir (Özgüç, 1998: xvi).

Havuzda bulunan yazıtın içeriğine bakıldığı zaman siyasal içerikli bir yazıt gibi görünmektedir. Hitit kralı IV. Tuthalia, bu yazıtta Patara'ya kadar Fırtına Tanrısı Tarhunt'un yardımıyla, onun önünde koşması sayesinde gittiğini, Patara Dağında sunaklar yaparak tanrı steli diktiğini belirtmektedir (Hawkins, 1995:68 – 71; Woudhuizen, 1994-1995: 175 – 179).

Havuzun bulunduğu bölgede sadece su havuzu bulunmamaktadır. Bu bölgede, oldukça zarar görmüş durumda, IV. Tuthalia'nın tanrıyla kucaklaşma sahnesine benzeyen kabartma bulunmuştur. Kabartmadan anlaşılabildiği kadarıyla balık pullu olmasından dolayı bir dağ tanrısı tasviri ve karşısında da dua eder pozisyonda, dağ tanrısına oranla daha küçük boyutta işlenmiş olan bir insan figürü bulunmaktadır (Karasu vd. 2000: 100). Bu sahne Hitit kralının kazandığı zaferlere şükranını göstermek için yaptırdığı bir dua sahnesi olduğu düşünülebilir.

Stelin havuz yakınlarında bulunmasından dolayı Hitit kralının bu steli farklı bir amaçla da yaptırdığı düşünülebilir. Yalburt havuzu, bölgedeki su kaynaklarını kutsamak amacıyla yapılmış olan bir kutsal su havuzudur. Hitit dini inancında yağmur, dağlar üzerinde hareket eden bulutlar tarafından getirilmiştir. Havuzun yakınlarında dağ tanrısı tasvirli kabartmanın bulunması, bu düşüncemizi destekler niteliktedir.

Havuzun çevresinde erkek cinsel organı olarak tanımlanan fallus bulunmuştur. Bu fallusun çift olarak yapıldığı ve havuzun yakınlarında bağımsız olarak durduğu ifade edilmiştir (Söğüt vd., 2008: 219).

⁴ Harmanşah, 2018: 267 – 269.; Harmanşah vd. 2016: 221 – 222.; Harmanşah - Johnson, 2019: 198, 201.

Havuzun yakınında bolluk ve bereketi simgeleyen fallus buluntusu, bölgenin sonraki dönemlerde de kutsal bir mekan olarak görüldüğünü göstermektedir.

Yalburt Hitit havuzunun bulunduğu bölge yakın tarihe kadar önemli bir su kaynağı olmuştur. Bu havuz ilk önce Hitit döneminde inşa edilmiş sonra ise Roma döneminde küçültülerek kullanılmaya devam edilmiştir. 1960'lı yıllardaki tarım politikalarıyla havuzun su kaynağı başka yerlere yönlendirilmiştir. Bundan dolayı Yalburt Hitit havuzu günümüzde içinde su bulunmayan bir su havuzu görünümündedir.

Havuzun bulunduğu bölge sadece su kaynakları nedeniyle kutsal olmamıştır. Bölgenin yaklaşık 2,5 km kuzey doğusunda bölge halkı tarafından Şangır Mağaza olarak adlandırılan bir obruk yer almaktadır. Obrukun 50 – 60 m çapı ve yaklaşık olarak 20 m derinliği bulunmaktadır. Obruk içinde yapılan araştırmalarda Hellenistik ve Roma dönemlerine tarihlendirilen keramik parçaları, pişmiş topraktan yapılmış heykelcikler, yazıtlı bir stel ve çok sayıda arkeolojik malzeme ele geçirilmiştir (Harmanşah – Johnson, 2012: 341 – 342). Bundan dolayı bu alanın kutsallığını Hitit döneminden sonra da devam ettirdiğini ve bu alanda ritüellerin gerçekleştirildiğini söyleyebiliriz.

Köylütolu Su Kaynakları ve Barajı

Kadınhanı – Ilgın ilçeleri arasında yer alan toprak bent genel olarak Hitit barajı olarak tanımlanmaktadır. Literatürde bu şekilde geçmesine rağmen bu yapının baraj olup olmadığının bir kesinliği bulunmamaktadır. Bu toprak set yapısı 750 m uzunluğunda 18 – 20 m yüksekliğine sahip olmuştur.

Köylütolu barajında kaçak kazılar bulunmaktadır. Bölgede gerçekleştirilen çalışmalar bu çukurlarda yoğunlaşmıştır. Bu çukurlardan barajın yapısı ve katmanları hakkında bilgi edinilmiştir. İncelenen katmanların büyük bir kısmı taşınma yoluyla getirilen topraklar olmuştur. En üstteki tabakalarında moloz dolgu tespit edilmiştir (Harmanşah – Johnson, 2012: 344). Set duvarında kullanılan kil malzemeler, toprak dolgu üzerine taş kaplanması Hititlerin baraj ve su havuzu yapım tekniğine benzemektedir. Su yapısının dibinde suyu tutabilmesi için çakıl dolgu sistemi yapılmış ancak su biriktirmelerinde görülen rezervuar tortusu görülebilmiştir. Bundan dolayı bu su yapısının tam bir baraj yapısı olarak planlanmadığı, su veya göl ekosistemi yapmak amacıyla inşa edilmiş olabileceği belirtilmiştir (Harmanşah vd. 2017a: 307, 311, 312, 315).

Bölgede gerçekleştirilen arkeolojik yüzey araştırmalarında MÖ II. bin ve Hitit dönemine ait yerleşimler tespit edilmiştir (Bahar, 2005: 95). Barajın yakınında yer alan Ören Çeşmesi şeklinde adlandırılan su kaynağı günümüzde de aktif bir şekilde bölgenin su ihtiyacını karşılayabilmektedir. Ayrıca Hitit baraj yapısına benzeyen, daha küçük boyutlarda bir su yapısının daha bölgede varlığı bilinmektedir (Harmanşah vd. 2017a: 312, 313).

Köylütolu'nda Skolowski tarafından bilim dünyasına tanıtılmış olan bir yazıt bulunmuştur. Bu yazıt literatürde Köylütolu yazıtı olarak isimlendirilmiştir. Luvi hiyertoglif alfabesiyle yazılan bu yazıt günümüzde Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesinde sergilenmektedir.

Köylütolu'da bulunan bu su yapılarının hangi dönemde yapıldığı tam olarak bilinmemektedir. Eflatunpınar havuzunda olduğu gibi Muwatalli, IV. Tuthalia veya Kurunta tarafından yaptırılmış olabileceğine dair düşünceler bulunmaktadır. Köylütolu'ya yakın bir konumda bulunan Yalburt Hitit havuzunun Hitit kralı IV. Tuthalia döneminde yapıldığı, bu kral döneminde Anadolu'da yaşanan kuraklık göz önüne alındığı zaman Köylütolu'nda bulunan bu su yapılarının IV. Tuthalia dönemine tarihleneceği düşünülebilir.

Bronz Tablet olarak isimlendirilen Hitit Büyük kralı IV. Tuthalia ile Kurunta arasında yapılan antlaşma metninde Arimatta'nın ^DKASKAL.KUR'u ifadesi geçmektedir⁵. Metinde belirtilen

⁵ “Önceden Pitaşsa toprakları yönünde sınır Nahhanta şehriydi. Babam sınırı geri çekti ve babamın antlaşma tabletinde sınır, Arimatta şehri ^DKASKAL.KUR'u oldu.” Beckman, 1996: 109.

Arimatta'nın lokalizasyonu günümüzde tam olarak yapılamamıştır. Arimatta'yla ilgili yapılan lokalizasyon önerilerinden birisi Köylütolu olmuştur (Bahar vd., 1996: 52).

Hatıp Su Kaynakları

Hatıp, Konya ilinin 16 km civarında güneyinde bulunmaktadır. Bölge MÖ II. bin yerleşimleri vardır. Hatıp höyüğün yakınlarında kayalık bir tepe yer almaktadır. Bu tepenin batı tarafında kale izleri görülmektedir. Kayalık alanda ayrıca yerleşim için hazırlanmış düzeltilmiş alanlar, kanalizasyon sistemine ait izler ve ikili sur sistemi tespit edilmiştir⁶.

Hatıp kayalıklarının höyüğe bakan yüzeyine Hititler tarafından bir kabartma işlenmiştir. Kabartmada bulunan yazıttan dolayı kabartmanın Hitit kralı Muwatalli'nin oğlu Tarhuntašša'nın yerel kralı Kurunya'ya ait olduğu anlaşılmaktadır. Kabartma günümüze kadar doğal sebeplerden tahrip olmasından dolayı silik bir şekilde ulaşmıştır. Kabartmada yer alan figür, MÖ II. binde Anadolu'da gezbeli, Hanyeri ve Karabel kabartmalarında gördüğümüz yerel kral figürü tipindedir.

Kabartmanın bulunduğu kayalık alanda üç tane su kaynağı yer almaktadır (Foto 3). Buradan çıkan su kaynakları bölgenin su ihtiyacının karşılanmasında önemli bir yere sahip olmuştur. Kurunta kabartması, bu su kaynaklarının yaklaşık olarak 5 m üzerinde yapılmıştır.

Su kaynakları ve kabartmanın bulunduğu kayalık alanda doğal yollarla oluştuğu görülen bir oda yer almaktadır. Hitit Büyük kralı IV. Tuthalia ile Kurunta arasında yapılan Bronz Tablet olarak adlandırılan anlaşmada ^{NA}4hekur SAG.UŠ şeklinde geçen "türbe" yapısının bu kayalıklarda olabileceği ifade edilmiştir (Karağuz, 2003: 7). Oda yapısının içerisine bakıldığı zaman küçük nişler olduğu görülmektedir. Bu odanın ne amaçla kullanıldığı kesin bir şekilde bilinmemektedir. Kayalıklardan çıkan suların Hititler tarafından kutsandığı ve kendilerine hayat verdiği düşünülmüş olabilir.

Sonuç

Konya ve yakın çevresi Hititlerin Aşağı Ülke toprakları içerisinde yer almıştır. Bu bölge Hitit imparatorluk döneminde Tarhuntašša olarak adlandırılmıştır. Bu coğrafya Luvi kültürünün yoğun bir şekilde etkilerinin görüldüğü topraklar olmuştur.

Konya, Hititlerin batı dünyasına açılan kapısı gibi olmuştur. Bu bölgeden batıya yol güzergahları bulunmaktadır. Bu konumundan dolayı Hititler ile batı arasında tampon bölge görevindedir. Bu bölgenin Hitit hakimiyetinde kalması Hitit kralları için önemli olmuştur. Hitit kralı III. Hattušili döneminden itibaren bu bölgeye kendilerine bağlı yerel kral idaresine bırakmışlardır.

Konya bölgesi MÖ 13. yüzyılda çok önemli bir konuma ulaşmıştır. Mısır ile gerçekleştirilen Kadeş Savaşı öncesinde Hitit başkenti Hattuša'dan Tarhuntašša'ya taşınmıştır. Kadeş Savaşının bitiminin ardından başkent geri taşınmıştır.

IV. Tuthalia döneminde Anadolu'da büyük bir kuraklık yaşandığı bilinmektedir. Bu kuraklık dönemi kısa süreli olmamış, Hititlerin yıkılmasındaki sebeplerden birisi olmuş ve Hititlerin yıkılmasından sonra da bir süre devam etmiştir. Hitit kralı yaşanan bu kuraklığın sebebini tanrıların memnuniyetsizliğini görmüş ve bundan dolayı Hitit dininde bir nevi reformlar gerçekleştirerek tanrılarına büyük önem vermiştir. Bu doğrultuda unutulmuş ya da ihmal edilen tanrı kültlerini yeniden canlandırmış, tarımsal faaliyetlerin çok olduğu bölgelere su kültüyle ilişkili baraj, havuz, stel ve yazıt gibi anıt eserler inşa etmiştir.

Hititlerin su kültüyle ilişkili mekanlarına baktığımız zaman bunların önemli bir kısmının Tarhuntašša toprakları veya yakınlarında olduğu görülmektedir. Balta Eflatunpınar Hitit su havuzu, Hatıp kayalıklarından çıkan su kaynakları, Köylütolu baraj yapısı doğrudan Tarhuntašša'nın sınırları içerisinde yer almıştır. Yalburt Hitit havuzu ise Tarhuntašša sınırına çok yakın bir konumdadır.

⁶ Bahar, 2014: 257.; Bahar, 2001: 187.; Bahar, 1999: 23, 24.; Bahar, 1998: 105.

Tarhuntaşsa'nın nüfus yoğunluğunun Hattuşa kadar fazla olmadığı bilinmektedir. Hitit başkentinde yapılan su havuzları dinsel amaçlar taşıyabileceği gibi aynı zamanda yoğun nüfusun su ihtiyacının karşılanması da amaçlanmış olabilir. Tarhuntaşsa'da bulunan havuzlar ise küçük boyutludur. Havuzların küçük boyutlu olmasından dolayı bu bölgede Hititler su kültü ile ilgili kutsal mekanlar oluşturdukları söylenebilir. IV. Tuthalia döneminde bu su kültürünün yoğunlaşması, kuraklığa işaret etmektedir. Böylece Hitit kralı tanrılarını gözeterek onları memnun etmek istemiş ve tanrılarından kuraklığı bitirmelerini istemiştir.

Köylütolu ile Ilgın'da bulunan Yalburt Hitit havuzunun arasında kalan bölge Hititler için hem dini hem de dünyevi açıdan önemli bir mevkii olmuştur. Bölgenin dünyevi önemi burada tarım faaliyetlerinin yoğun bir şekilde gerçekleşmesi ve sahip olduğu su kaynaklarından gelmiştir. Bu su kaynakları tarım ve içme suyu olarak kullanılmışlardır. Bölgenin dini önemli ise su kaynaklarının Hititler için kutsal kabul edilmesinden gelmiştir. Hitit kralı IV. Tuthalia, askeri ve siyasi başarılarını taş bloklara yazdırmış ve bu taş blokları da kullanarak bir kutsal mekan oluşturmuştur. Su kaynağından gelen sular da havuza yönlendirilerek ritüellerini gerçekleştirebilecekleri kutsal mekan elde etmişlerdir. Bu alan, Hitit döneminden sonra da tarımsal ve dini önemini devam ettirmiştir. Roma döneminde havuzun boyutunun küçültülerek kullanılmaya devam edildiği bilinmektedir. Özellikle havuz yakınlarında fallus (erkeklik organı sembolü) bulunması, havuzun bolluk ve bereketle ilişkisinin devam ettiğini göstermesi açısından önemli bir yere sahiptir.

Köylütolu yakınlarında yapılaş amacı ve kullanımı konusunda tartışmalar bulunan su yapısı bulunmaktadır. Özellikle bölgede yer alan büyük su yapısı bazı araştırmacılar tarafından baraj olarak nitelendirilmiştir. Bu yapı hem içme suyu ihtiyacını hem de tarımsal su kullanım ihtiyacını karşılamıştır. Bunun yanında tuttuğu büyük su hacmiyle bölge için bir su ekosisteminin oluşmasında etkili olmuştur.

Köylütolu'nda bulunan baraj ve su yapıları ve Ilgın'daki Hitit havuzu hem büyüklükleri hem de işlemleriyle bölgenin önemli bir yer olduğunu göstermiştir. Su yapılarının özellikleri dikkate alındığında yerel halk veya yönetim tarafından yapılmasının zor olduğu bundan dolayı da bu yapıların Hitit Büyük Kralı IV. Tuthalia tarafından yaptırıldığı söylenebilir.

Beyşehir'de bulunan Eflatunpınar Su havuzu Yalburt Hitit havuzu ve Köylütolu barajlarının güneyinde yer almaktadır. Havuzun hemen dibinde bulunan su kaynağı bölgenin su ihtiyacının karşılanmasında büyük öneme sahiptir. Hititler de bundan dolayı bu su kaynaklarını kutsayarak dini ve siyasi sembollerden oluşan bir anıt ve kutsal su havuzu inşa etmişlerdir. Havuzda, Yalburt Hitit havuzundaki gibi yazıt olmamasını, havuzun daha çok dini sebeplerle inşa edildiği şeklinde yorumlanabilir. Havuzun dibinde kap parçalarının bulunması, havuzun ritüellerde kullanıldığına işaret etmektedir. Eflatunpınar anıtı ve havuzu dini önemini tarih boyunca korumayı başarmıştır. Günümüzde bölge halkı anıtı "*Allah taşları*" şeklinde isimlendirmektedir.

Konya kent merkezinin yakınlarındaki Hatıp kayalıklarındaki su kaynakları da Hititler için kutsal sayıldığı düşünülebilir. Kayalıkların dibinden çıkan üç su kaynağı günümüz için de önemlidir. Kurunta'ya ait kabartmanın bu kayalıklara özellikle de kayalıklardaki su kaynaklarının bulunduğu yönde yapılmış olması, su kaynaklarının Hititler tarafından kutsal olarak görüldüğü konusunda ipucu olabilir.

Konya ve çevresi tarımsal açıdan günümüzde olduğu gibi Hitit döneminde de önemli bir bölge olmuştur. Hitit kralları da bu özelliğinden dolayı bölgeye önem vermişlerdir. Yağmurun ve suyun tanrılar tarafından kendilerine gönderildiği düşüncesine sahip oldukları için su temininde aksaklıkların yaşanmaması adına tanrılarının memnun etmek için çaba göstermişlerdir. Bu doğrultuda su kültürüyle ilgili önemli su yapıları inşa etmişlerdir.

Kaynakça

- BAHAR, Hasan, Güngör, Karauğuz ve Özdemir, Koçak, (1996). Eskiçağ Konya Araştırmaları I, İstanbul: FS Yayınları.
- BAHAR, Hasan, (1998). “Hatip Kurunta Anıtı ve Çevresi Yüzey Araştırmaları 1996”, 15. Araştırma Sonuçları Toplantısı, II, 105 – 120.
- BAHAR, Hasan, (1999). “Konya ve Çevresi Yüzey Araştırmaları 1997”, 16. Araştırma Sonuçları Toplantısı, II, 23 – 54.
- BAHAR, Hasan, (2001). “1998 – 1999 Yılı Konya – Karaman İleri Yüzey Araştırmaları”, 18. Araştırma Sonuçları Toplantısı, II, 187 – 204.
- BAHAR, Hasan, (2005). “Tarhuntaşsa Araştırmaları 1994 – 2002”, V. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri. Ankara: 83 – 118.
- BAHAR, Hasan, (2006). “Beyşehir – Suğla Havzası Erken Tarihi”, I. Uluslararası Beyşehir ve Yöresi Sempozyumu Bildiriler Kitabı. Konya: 252 – 268.
- BAHAR, Hasan, (2014). “Konya – Karaman İleri ve İlçeleri Arkeolojik Yüzey Araştırmaları 2012”, 31. Araştırma Sonuçları Toplantısı, II, 256 – 271.
- BECKMAN, Gary, (1996). Hittite Diplomatic Texts, Atlanta: Society of Biblical Literature.
- BECKMAN, Gary. (2013). “Intrinsic and Constructed Sacred Space in Hittite Anatolia”, Heaven On Earth Temples, Ritual, And Cosmic Symbolism in The Ancient World. Michigan: McNaughton & Gunn, Saline, 153 – 174.
- BECKMAN, Gary. (2014). The babilili- Ritual from Hattusa (CTH 718), Wiona Lake Indiana: Eisenbrauns.
- BERK, Fatih Mehmet, (2021). Din, Medeniyet ve Şehir: Beyşehir Örneği”, Tarih, Kültür, Sanat, Turizm ve Ticaret Şehri Beyşehir. Konya: Palet Yayınları: 265 – 284.
- DEL MONTE, Guiseppe F. – Johann Tischler, (1978). Reportoire Geographique des Textes Cuneiformes VI. Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag.
- EMRE, Kutlu, (2002). “Kaya Kabartmaları, Steller, Ortostatlar, Görsel Sanat: Devletin ve Dinin Anıtsal İfadesi”, Hititler ve Hitit İmparatorluğu bin Tanrılı Halk: 487-492.
- ERBİL, Yiğit, (2019). “The Importance of Beyşehir in the Hittite Period”, Crossroads Konya Plain From Prehistory To The Byzantine Period. İstanbul: Ege Yayınları, 193 – 206.
- GARSTANG, John, (1944). “The Hulaya River Land and Dadassas, a Curicial Problem in Hittite Geography”, Journal of Near Eastern Studies. 3/1: 14 – 37.
- HAAS, Volkert, (2002). “Hitit Dini”, Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanrılı Halk: 438-442.
- HARMANŞAH, Ömür – Peri Johnson, (2012). “Yalburt Yaylası (Ilgın, Konya) Arkeolojik Yüzey Araştırma Projesi, 2010 Sezonu Sonuçları”, XXIX. Araştırma Sonuçları Toplantısı, II, 335 – 360.
- HARMANŞAH, Ömür, Peri Johnson ve Müge Durusu-Tanrıöver, (2016). “Kuru Göl Havzası’nda Yerleşim ve Çevre: Yalburt Yaylası ve Çevresi Arkeolojik Yüzey Araştırması 2013 Sezonu”, XXXIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı, II, Ankara: 217 – 234.
- HARMANŞAH, Ömür, Peri Johnson, Ben Marsh ve Müge Durusu – Tanrıöver, (2017a). “Lake Places, Local Hydrology, and the Hittite Imperial Projects in the Ilgın Plain: Yalburt Yaylası

Archaeological Landscape Research Project 2015 – 2016 Seasons, *The Archaeology of Anatolia*, II, 302 – 320.

- HARMANŞAH, Ömür – Peri Johnson, (2019). “The Political Ecology of Roads and Movement: The Yalburt Yaylası Archaeological Landscape Research Project 2018 Season”, *The Archaeology of Anatolia*, III, Cambridge Scholar Publishing, 193 – 204.
- HAWKİNS, J. D., (1995). *The Hieroglyphic Inscription of the Sacred Pool Complex at Hattusa (Südburg)*, Wiesbaden.
- HÜKMÜ, Orhan, (2019). “Importance of Geology in the Settlements in the Konya Region During the Prehistoric and Historical Periods”, *Crossroads*, İstanbul: Ege Yayınevi, 27 – 34.
- KARASU, Cem, Massimo Poetto, Savaş Özkan Savaş, (2000). “New Fragments Pertaining to the Hieroglyphic Luwian Inscription of Yalburt”, *Archivum Anatolicum*, 4/1, 99 – 112.
- KARAUĞUZ, Güngör, (2003). “Bronz Tablette (Bo 86/299) Geçen NA4hekur SAG.UŞ “türbe” Yapısı Üzerine”, *Belleten*, 67/248: 1 – 12.
- MACQUEEN, J. M., (2001). *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, Ankara: Arkadaş Yayınevi.
- MURAT, Leyla, (2012). “Hititlerde Su Kültü”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*. 31/51: 125 – 158.
- ÖKSE, Ayşe Tuğba. (2011). “Open – Air Sanctuaries of the Hittites” *Insights into Hittite History and Archaeology*. Eds: Hermann Genz and Dirk Paul Mielke. Leuven: Peeters, 219 – 240.
- ÖZGÜÇ, Tahsin, (1998). *İnandıktepe Eski Hitit Çağında Önemli Bir Kült Merkezi*, Ankara: TTK.
- SEEHER, Jurgen, (1999). *Hattuşa Rehberi, Hitit Başkentinde Bir Gün*. İstanbul: Ege Yayınları.
- SINGER, Itamar, (2002). *Hittite Prayers*. Atlanta: Social of Biblical Literature.
- SÖĞÜT, Bilal, Tunç Sezgin ve Banu Dönmez, (2008). “Çivril’den Hierapolis Arkeoloji Müzesi’ne Taşınan Mimari Eserler”, XXV. Araştırma Sonuçları Toplantısı, III, Ankara, 217 – 232.
- WOUDHUIZEN, Fred C., (1994-1995). “Luwian Hieroglyphic Monumental Rock and Stone Inscriptions from the Hittite Empire Period”, *Talanta*, XVI-XVII, 153 – 217.

Ekler:

Fotoğraf 1: Eflatunpınar su kaynakları ve havuzu (M. Turgut)

Fotoğraf 2: Yalburt Hitit Havuzu (M. Turgut)

Fotoğraf 3: Hatıp kayalıkları ve Su kaynaklarından birisi (M. Turgut)

BÖLÜM 18

TİCARİ AÇIKLIK VE YOKSULLUK İLİŞKİSİ: TEORİK BİR TARTIŞMA¹

Selen YILMAZ UZLAŞIR², Özlem ÖZTÜRK ÇETENAK³

¹ Bu çalışma Doç. Dr. Özlem ÖZTÜRK ÇETENAK danışmanlığında 2024 yılında Dr. Selen YILMAZ UZLAŞIR tarafından tamamlanmış olan “Uluslararası Ticaret ve Yoksulluk: OECD Ülkeleri ve Türkiye’den Kanıtlar” başlıklı doktora tez çalışmasından türetilmiştir.

² Dr., Bağımsız araştırmacı, selenymz90@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-7655-9255

³ Doç. Dr. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, ozlem.ozturkcetenak@hbv.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-4959-6031

GİRİŞ

Modern dünyada ulusal ekonomiler arasında yoğun bir karşılıklı bağımlılık söz konusudur ve günümüzde neredeyse tüm ülkeler serbest ticaret modelini benimsemiştir. Hiçbir ülkenin tamamen kendi kendine yeterli bir ekonomik yapıya sahip olmaması, uluslararası ekonomik işbirliğini zorunlu kılmakta ve uluslararası işbölümü, uzmanlaşma ve serbest ticaretin gerekliliğini destekleyen yazın gün geçtikçe genişlemektedir.

Mevcut serbest ticaret teorisi, Adam Smith'in uluslararası işbölümü ve uzmanlaşmaya dair görüşleri ve David Ricardo'nun Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi ile şekillenmiştir. Bu teoriler, ülkelerin uluslararası uzmanlaşmaya giderek yapacağı serbest ticaretin, toplam refahı artıracağını savunmaktadır.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında, Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası (WB) gibi küresel kuruluşlar, serbest ticaretin refahı artıracağı görüşünü benimseyerek finansal ve ticari liberalizasyonu teşvik eden politikalar izlemiştir. Ticaretin serbestleştirilmesi yönündeki en önemli adımlardan biri, 1947'de imzalanan Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Antlaşması (GATT) olmuş, bu antlaşma daha sonra Dünya Ticaret Örgütü'ne (WTO) dönüşerek kurumsal bir yapıya kavuşmuştur. Serbest ticaretin yaygınlaşması küresel ekonomik entegrasyonu hızlandırmış olsa da, bu süreç zamanla gelir eşitsizlikleri, çevresel bozulmalar ve gelişmekte olan ülkelerin yapısal sorunları nedeniyle eleştirilmiştir. Özellikle 2008 Küresel Finansal Krizi'nden sonra ticaret engelleri yeniden gündeme gelmiş ve serbest ticaretin “herkesin yararına” olduğu fikri sorgulanmaya başlanmıştır.

Yapılan çalışmalar, serbest ticaretin zengin ve yoksul ülkeler arasındaki refah farkını derinleştirdiğini; erken sanayileşen ülkeler üstünlüklerini sürdürürken, az gelişmiş ülkelerin düşük katma değerli ürünlerin üreticisi konumunda kaldığını göstermektedir. Az gelişmiş ülkeler için yüksek katma değerli ürünler üretebilen bir ekonomik yapıya dönüşmek, eğitim, altyapı yatırımları ve beşeri sermaye birikimi gibi çok boyutlu sorunların çözümünü gerektiren zorlu bir yapısal dönüşüm sürecidir. Böyle bir dönüşüm için yeterli kaynak ve doru stratejilere sahip olmayan ülkeler ekonomik büyüme ve kalkınma yolunda gelişmiş ekonomilere sahip ülkelere giderek uzaklaşmaktadır. Bu ülkelerin mevcut serbest ticaret politikaları ile refaha değil yoksulluğa doğru ilerlediklerini savunan çok sayıda çalışma literatürde yerini almaktadır.

Günümüzde yoksulluk, dünya ekonomisinin en temel sorunlarından biri haline gelmiştir. Yoksulluğun doğru bir şekilde değerlendirilmesi, etkili politikaların tasarlanması açısından kritik öneme sahiptir. Ancak yoksulluğu tanımlama ve ölçme süreci karmaşıktır. Ticaretin yoksullar üzerindeki en büyük etkisi genellikle, ekonomik büyümeye yaptığı katkı üzerinden dolaylı olarak gerçekleşmektedir. Ticaret, istihdam olanaklarını ve yatırım fırsatlarını artırarak yoksulların üretkenliğini destekleme potansiyeline sahiptir.

Literatürde ticari serbestleşmenin yoksulluk üzerindeki etkisine dair çelişkili bulgular mevcuttur. Bazı araştırmalar, ticaretin serbestleşmesinin ekonomik büyümeyi desteklediğini ve yoksulluğu azalttığını savunurken (Abarche vd., 2004), diğerleri ticaret hacmindeki artışın genellikle varlıklı kesimlerin yararına sonuçlandığını, yoksul kesimin yeterince fayda sağlayamadığını göstermektedir (Cling vd., 2004; Milanovic, 2005). Teorik olarak, Stolper-Samuelson Teoremi emeğin bol olduğu ülkelerde uluslararası ticaretin vasıfsız emeğin getirisini artırarak yoksulluğu azaltacağını öne sürer. Ancak karşıt argümanlar, işgücü piyasalarındaki katılıklar ve teknolojinin vasıflı işgücü talebini artırması gibi nedenlerle serbest ticaretin yoksulluğu artırma potansiyeline sahip olduğunu

belirtmektedir. Bu çelişkili bulgular, ticaretin yoksulluk üzerindeki etkilerinin karmaşık olduğunu göstermektedir.

Bu çalışmanın temel amacı, ticari serbestleşmenin tüm ülkeler için yararlı olacağına dair tezin doğru olup olmadığı sorusuna yoksulluk perspektifinden cevap aramaktır. Bu amaçla öncelikle uluslararası ticaret ve yoksulluk ile ilgili kuramsal çerçeve kısaca özetlenecek, sonrasında ise konu ile ilgili ampirik bulgularla desteklenen kısa bir teorik tartışma yapılacaktır.

2. ULUSLARARASI TİCARETİN YARARLARI

2.1. KURAMSAL ÇERÇEVE

Uluslararası ticaret, refahı artırmada önemli bir rol oynamaktadır: Serbest ticaret malların, girdilerin ve teknolojinin uluslararası dolaşımını sağlayarak üretim ve tüketim olanaklarını genişletir. Teorik olarak serbest ticaretin ilk yararı, bir ülkenin mallarını ulusal sınırların ötesine taşıyarak ihracat yoluyla daha avantajlı fiyatlar elde edilmesini sağlamasıdır. İkinci olarak, ithalat yoluyla piyasada bulunmayan veya daha yüksek fiyatlarla erişilebilen ürün, girdi ve teknolojilerin tüketicilere sunulmasıyla refah artışı desteklenir; bu süreç, tüketicilerin daha yüksek refah seviyelerine ulaşmalarını mümkün kılar. Bu durum, modern ekonomide uluslararası ticaretin "pozitif toplamı bir oyun" olarak görülmesiyle ifade edilir.

Dış ticaretin temel ilkelerinden biri olan karşılaştırmalı üstünlükler kuralı, bir ülkenin ihraç veya ithal ettiği malların, yalnızca o ülkenin kendi özelliklerinden değil, aynı zamanda ticari ortaklarının ekonomik yapılarından da etkilendiğini vurgulamaktadır. Samuelson, dış ticaretin bir ülkeye, yerli üretim olanaklarının sınırlarını aşarak daha geniş bir tüketim potansiyeli sunduğunu ifade ederken, Ricardo, dış ticaretin genişlemesinin, piyasadaki mal miktarını artırarak tüketici tercihlerini ve toplam refah düzeyini olumlu yönde etkilediğini belirtmektedir.

Uluslararası serbest ticaret, ülkeler arasındaki farklı üretim yeteneklerine ve uzmanlaşma alanlarına dayanmaktadır. Ülkeler, üretiminde yetersiz kaldıkları malları ithal ederek, diğer ülkelere ihraç ettikleri ürünlerle denge sağlarlar; bu karşılıklı bağımlılık, uluslararası ticaretin dünya ekonomisi için vazgeçilmez bir unsur olduğunu göstermektedir (Vijayasri, 2013:112).

2.2. SERBEST TİCARETİN BEKLENEN YARARLARI

Uluslararası ticaret, sınırlı kaynakların en verimli şekilde tahsisi ve kullanımıyla ilgilenmekte ve bu kaynakların ülkeler arasında etkin bir biçimde dağılmasına odaklanmaktadır. Serbest ticaret ilkesi çerçevesinde, rekabetçi piyasalarda en kaliteli ürünler üretilir ve satılır, bu da daha düşük fiyatlar ve daha iyi kalite gibi avantajların tüm dünya halklarına sunulmasını mümkün kılmaktadır. Uluslararası ticaretin temel ilkelerinden biri, bir mal ya da hizmeti en düşük fiyatlı ülkeden satın alırken, en yüksek fiyat düzeyine sahip ülkelere mal ve hizmet satışı yapmaktır.

Serbest ticaret, Heckscher-Ohlin teorisi çerçevesinde, bir ülkenin kaynaklarının en bol bulunan faktörlerine yeniden tahsis edilmesini teşvik etmektedir. Örneğin, iş gücü bolluğu yaşayan gelişmekte olan ülkeler, kaynaklarını emek yoğun sektörlerle yönlendirerek ekonomik büyümeyi destekler; bu süreç, istihdam olanaklarını artırarak yoksulluğun etkilerinin azalmasına katkı sağlamaktadır (Leamer, 1995). Ticaretin serbestleştirilmesi, uluslararası rekabetin yaygınlaşması yoluyla rekabet gücünü artırmakta, firmaları teknolojik yenilikleri ve üretkenliklerini artırmaya teşvik etmektedir. Bu gelişmeler, gelir düzeylerinin artmasına ve uzun vadede mutlak yoksulluk içinde yaşayan nüfusun oranının azalmasına olanak tanımaktadır (Bacchetta ve Jansen, 2003). Serbest ticaret, bireylerin kendi

ülkelerinde bulunmayan mal ve hizmetlere erişebilmesine olanak tanımakta, böylece tüketici refahı artırılabilir.

Bhagwati'ye göre, yoksulluk seviyesindeki azalma, ekonomik büyümenin yarattığı yukarı çekme etkisinden kaynaklanmaktadır. Uluslararası ticaretin sağladığı ekonomik büyüme, yoksullukla mücadele programları için kullanılabilir kaynaklar yaratabilmektedir. Stanley (2011), uluslararası ticarete başarılı olan ülkelerin ekonomik refah düzeylerini yükselttiğini ve küresel ekonomiyi yönlendirme gücüne sahip hale geldiklerini belirtmiştir. Stanley, uluslararası ticaretin başlıca avantajlarını şu şekilde sıralamıştır: Yurtiçi rekabet gücünü artırma, uluslararası ticaret teknolojilerinden yararlanma, satış ve kar oranlarını artırma, küresel pazar payı kazanma ve mevsimsel piyasa dalgalanmalarını dengeleme. Uluslararası ticarete dahil olan bir ülke, müşteri memnuniyetini artırmak ve küresel pazarda etkisini sürdürmek amacıyla mal ithalatı ve ihracatını geliştirme stratejileri uygulamaktadır (Aktaran: Ekmekçiöğlu, 2011).

2.3. SERBEST TİCARETİN İSTENMEYEN SONUÇLARI

Ticaretin serbestleştirilmesi yoksulluğu azaltma potansiyeli taşısa da, özellikle gelişmekte olan ülkelerde, hükümet müdahaleleriyle oluşabilecek verimsizlikler nedeniyle sosyal uyum maliyetlerini artırarak yoksulluk gibi sorunları daha da derinleştirebilmektedir. Yoksulluk, sadece gelir düzeyinden değil, aynı zamanda eğitim, sağlık ve beslenme gibi temel insani ihtiyaçlara erişim eksikliğinden de kaynaklanmaktadır.

Küresel ekonomide iş gücü arzındaki artış, özellikle Çin, Hindistan ve Rusya'nın ekonomik işbirliği düşük işgücü maliyetlerini beraberinde getirmiştir. Bu durum, Latin Amerika ve Güney Afrika gibi bölgelerdeki işçiler üzerinde ciddi bir baskı yaratmıştır. Bu bölgeler, emek yoğun sektörlerde Çin ve Hindistan ile rekabet edemez hale gelmiş, bu da işten çıkarmalara ve yoksulluk oranlarının artmasına yol açmıştır (Turongpun, 2022).

Çin ve Hindistan'ın yüksek teknoloji ürünler üretimindeki büyümesi, orta gelirli ülkeler için Kırmızı Kraliçe Etkisi'ni (Red Queen Effect) doğurmuştur (Freeman, 2006). Bu etki, firmaların rekabet ortamında hayatta kalmak için sürekli adaptasyon ve inovasyon yapmak zorunda olduğunu ifade eder. Orta gelirli ülkelerdeki yetersiz altyapı ve düşük rekabet gücü, beyin göçü gibi sorunları da beraberinde getirmiş, büyüme potansiyelini sınırlamış ve yoksulluğu azaltma çabalarını sekteye uğratmıştır.

Ticaretin serbestleşmesi, artan ithalat nedeniyle temel ihtiyaç maddelerinin fiyatlarının artması ve yoksulluk oranlarının yükselmesi riskini de beraberinde getirir. Artan piyasa açıklığı, ekonomiyi küresel fiyat dalgalanmalarına daha duyarlı hale getirerek, özellikle gıda fiyatlarında güvenlik ve istikrarı tehdit edebilmektedir. Serbest ticaretin yaygınlaşması, belirli sektörlerle yönelik teşvikler aracılığıyla ücret farklılıklarını da artırıp, kayıt dışı sektörün genişlemesine ve gelir eşitsizliğinin artmasına neden olabilir. Gelir eşitsizliğinin yüksek olduğu ülkelerde, büyümenin yoksulluğu azaltma etkisi de azalmaktadır (Goldberg ve Pavcnik, 2004: 33).

Uluslararası ticaretin olası olumsuz etkileri şöyle özetlenebilir (Vijayasri, 2013:114):

- Sosyal eşitsizlikler, çevresel bozulmalar ve ülkelerin birbirine aşırı bağımlılığı vb. durumlar ortaya çıkabilir.
- Gelişmekte olan ülkelerde düşük ücretlerle çalıştırma ve sağlıksız çalışma koşulları gibi adaletsiz uygulamalar ortaya çıkabilir.

- Doğal kaynakların aşırı kullanımı ve tükenmesi nedeniyle çevresel zararlar artabilir.
- Küçük ekonomilere sahip ülkelerin, gelişmiş ülkelere ekonomik açıdan bağımlı hale gelmesi ve bu bağımlılığın siyasi ve ekonomik baskı aracı olarak kullanılması söz konusu olabilir.

3.YOKSULLUK: NEDENLERİ VE OLASI ÇÖZÜMLER

3.1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Yoksulluk, uzun süredir varlığını sürdüren önemli bir küresel sorun olarak karşımıza çıkmakta ve bu nedenle çok sayıda araştırma bu olguyu tanımlama ve ölçmeye odaklanmaktadır (UNDP, 2018; OPHI, 2020). Ancak, yoksullukla ilgili yapılan kapsamlı çalışmalara rağmen, bu kavramın net ve ortak kabul gören bir tanımı konusunda hala bir uzlaşa sağlanamamıştır (Yuheng vd., 2022; Hernández ve Zuluaga, 2022). Yoksulluğa dair kavramsallaştırma çalışmaları; zamana, farklı coğrafyalara, toplumsal bağlamlara ve yoksulluk yaşayan bireylere yönelik değişen değer yargılarına bağlı olarak karmaşık bir yapıya sahiptir. Etkili politikaların geliştirilebilmesi için yoksulluğun çok boyutlu ve kapsayıcı bir tanımına ihtiyaç duyulmaktadır.

Yoksulluk kavramını ilk tanımlayanlardan biri olan Seebom Rowntree'ye göre yoksulluk, bireyin biyolojik varlığını sürdürebilmesi için gerekli ekonomik kaynaklardan yoksun olması durumudur (Es ve Güloğlu, 2004: 81). Yoksulluğun en yaygın ve temel tanımlaması, hayatta kalmak için gerekli maddi ihtiyaçların eksikliğiyle ilişkilendirilir; bu, yoksulların kendilerini yeterince besleyemeyen ve temel bakım ihtiyaçlarını karşılayamayan bireyler olduğu anlamına gelir. Yoksulluk, asgari yaşam standartlarına ulaşamama veya temel gereksinimleri karşılayamama durumu olarak ifade edilebilir. Günümüzde yoksulluk, sadece maddi eksikliklerle değil, aynı zamanda servet ve kaynak yetersizliği gibi ekonomik koşullar ve dışlanma ve bağımlılık gibi sosyal ilişkilere dair unsurları da içeren çok boyutlu bir kavram olarak ele alınmaktadır (Dada, 2005).

Spicker, *Yoksulluğun Tanımları* adlı çalışmasında, yoksulluğu on iki ayrı anlam kümesi üzerinden değerlendirmiş, bu da kavramın ne kadar çeşitli boyutlara sahip olduğunu göstermiştir. Bazı yaklaşımlar yoksulluğu maddi bir olgu olarak ele alırken (yiyecek, barınak, giysi gibi temel gereksinimler), diğerleri bunu bir yoksunluk modeli çerçevesinde, belirli bir zaman dilimi boyunca süregelen eksiklikler olarak görmektedir (Spicker, 1998). Yoksulluk, aynı zamanda bir yaşam standardı olarak da tanımlanabilir; burada bireyin yaşam düzeyinin (tüketim ve gelir açısından) toplumda kabul edilen standartların altında olup olmadığı değerlendirilmektedir (Rodgers, 1995). Ayrıca yoksulluk, eşitsizlik çerçevesinde de ele alınabilmektedir; gelir eşitsizliği nedeniyle bireyin gelirinin asgari yaşam standartların altına düşmesi yoksulluk olarak kabul edilmektedir (O'Higgins ve Jenkins, 1990).

1995'teki Birleşmiş Milletler Sosyal Kalkınma Konferansı'nda yoksulluk iki temel yaklaşımla yeniden tanımlanmıştır:

- **Bretton Woods Yaklaşımı:** IMF, Dünya Bankası ve DTÖ gibi kurumların etkisiyle, yoksulluğu ölçerken kişi başına düşen milli gelir, reel ücretler ve işsizlik oranı gibi parasal göstergelere odaklanılır ve ekonomik büyümenin temel çözüm olduğu savunulur (UN, 2015).
- **Birleşmiş Milletler Yaklaşımı:** Yoksulluğu okul kayıt oranları, okuryazarlık, ortalama yaşam süresi, temiz suya erişim ve sağlık hizmetlerine ulaşım gibi parasal olmayan göstergelerle tanımlar ve güçlü sosyal politikaların önemini vurgular.

3.2. YOKSULLUĞUN ÖLÇÜLMESİ SORUNU

Yoksulluk türleri, mutlak yoksulluktan göreceli yoksulluğa, kırsal ve kentsel yoksulluğa kadar geniş bir yelpazeyi kapsamaktadır. Aşağıda yoksulluğa dair bu tanımlar kısaca özetlenecektir.

Mutlak yoksulluk, Kopenhag Zirvesi'nde *"gıda, güvenli içme suyu, sanitasyon tesisleri, sağlık, barınma, eğitim ve bilgi dahil olmak üzere temel insani ihtiyaçlardan ciddi şekilde mahrumiyet"* olarak tanımlanmıştır (UN, 1995: 78). Bu tür yoksulluk, yoksulluk sınırı veya bir kişinin ihtiyaç duyduğu minimum kalori hesaplanarak ölçülebilir. Mutlak yoksulluk, temel kaynakları içeren mutlak asgari yaşam standardını veya geliri göstermektedir. Ancak bu kavram, yoksulluğun diğer boyutlarını göz ardı etme eğilimindedir.

Göreceli yoksulluk, bireyin durumunun toplumun ortalama refah düzeyinin altında olması durumudur. Townsend (1985), mutlak yoksulluğun sosyal ilişkileri ve topluma katılma becerisini ihmal ettiğini savunarak, göreceli yoksulluk kavramını öne sürmüştür. Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) tarafından, *"insanların topluma aktif olarak katılmaya... gücünün yetmediği bir durum"* olarak tanımlanır. Göreceli yoksulluk, ulusal medyan harcanabilir gelirin belirli bir yüzdesi olarak belirlenir. Genellikle gelişmiş ülkelerde daha fazla yaşanır ve gelir dağılımı adaletsizliğiyle doğrudan ilişkilidir. Amartya Sen (1983), göreceli yoksulluk yaklaşımını eleştirerek, yoksullukta indirgenemez mutlakiyetçi bir çekirdek olduğunu savunmuştur (Sen, 1983:159).

Nesnel perspektif (refah yaklaşımı), yoksulluğun neyi içerdiğine ve insanları yoksulluktan çıkarmak için neyin gerekli olduğuna dair normatif yargıları içerir. Öznel yaklaşım ise, insanların tercihlerine, mal ve hizmetlere ne kadar değer verdiklerine (bireysel faydaya) önem vermektedir. Öznel yoksulluk ölçümüne ilgi, nesnel göstergelerin sınırlamaları ve yoksulların bakış açılarının öneminin kabul edilmesiyle artmaktadır (Lok-Dessallien, 1999: 3).

Kırsal ve kentsel yoksulluk, demografik faktörlere bağlı olarak farklı özellikler gösterir. Kırsal yoksulluk, uzaklık ve yoksunluğun diğer yönleri nedeniyle gelişmekte olan ülkelerde daha sık görülür. Kentsel yoksulluk ise 1980'lerden bu yana artan kentleşme nedeniyle dikkat çekmektedir (Wratten 1995). IMF'ye göre, kırsal kesimdeki yoksulların koşulları (eğitim, sağlık, su erişimi vb. açısından) kentsel yoksulların karşı karşıya kaldığı koşullardan çok daha kötüdür (Khan, 2000). Kırsal alanlardan göç, kentsel yoksulluğun oluşmasına yol açmaktadır.

3.3. İKTİSADİ EKOLLERİN YOKSULLUK YAKLAŞIMLARI

İktisat yazınında ekollerin yoksullukla ilgili bakış açıları birbirinden farklıdır. Merkantilizm, bir ülkenin zenginliğinin kıymetli maden miktarıyla ölçüldüğünü savunmuştur. Merkantilistlere göre toplam dünya serveti sabittir; dolayısıyla bir ülkenin zenginleşmesi, ancak başka bir ülkenin fakirleşmesiyle mümkündür (Bilgili, 2018). Merkantilistler, yoksulluğun, çalışan bireylerin daha fazla çaba sarf etmelerini teşvik ettiğini düşünmüşlerdir.

Merkantilizme tepki olarak ortaya çıkan Fizyokrasi gelir dağılımına odaklanmıştır. Fizyokratlara göre, doğal yasalar ekonomiyi kendiliğinden dengeye ulaştırır ve devlet müdahalesine gerek yoktur. Devletin ekonomiye müdahale etmesi ve hatalı vergi politikası uygulamalarının yoksulluk sorununu ortaya çıkacağını ifade etmişlerdir (Ahlatcı, 2020: 8).

Klasik teori, ücretlerin bireysel üretkenliği yansıttığını varsaymıştır. Yoksulluk, genetik yetenek farklılıklarından veya bireylerin yaptığı yanlış seçimlerden kaynaklanan potansiyel bir sorun olarak görülmüştür. Adam Smith, yoksulluğu *"doğanın ya da geleneklerin gerektirdiği ihtiyaçların"*

karşılanamaması" olarak tanımlamıştır (Smith, 2016). Thomas Malthus, yoksul kesime yapılan yardımlara karşı çıkmış, bu yardımların bireyleri tembelleğe sürüklediğini ve yoksulların erken evlilikler nedeniyle kendi yoksulluklarını yarattığını savunmuştur.

Marksist yoksulluk anlayışı, yoksulluğu doğal faktörlere değil, kapitalist üretim tarzının işleyiş yasalarına dayandırmaktadır (Roberts, 2023). Yoksulluk, emeğin sermaye tarafından sömürülmesinin bir ürünüdür. Marx, ihtiyaçları temel (üreme, yiyecek, barınma) ve insani gelişim ihtiyaçları olarak ikiye ayırmıştır. Kapitalist sistem, kâr dürtüsüyle makineleşmeyi artırarak emeğe olan görece talebi düşürür ve kaçınılmaz olarak az ya da çok kalıcı bir "nispi nüfus fazlası" (işsizler ve yoksullar) yaratır (Peet, 1975: 565). Marx'a göre, insani ihtiyaçların tam karşılanması, özel mülkiyetin ortadan kalktığı komünist bir düzene geçişi gerektirmektedir (Rockmore, 2021: 44).

Keynesyen yoksulluk teorisi, yoksulluğun “*ekonomide toplam talebin yetersiz olmasından kaynaklanan sistematik bir sorun*” olduğunu savunur ve çözümün devlet müdahalesinde olduğunu öne sürer. Kamu politikaları (sosyal refah programları ve bayındırlık projeleri) ile tüketici harcamaları ve yatırımların artırılması önerilmiştir. Galbraith (1959) da, yoksulluğun kişisel başarısızlık değil, talep eksikliğinden kaynaklandığını belirtmiştir. Yoksullukla mücadelede nakit transferleri ve gıda sübvansiyonları gibi programlar önerilmektedir.

3.4. YOKSULLUĞA DAİR AMPİRİK YAKLAŞIMLAR

Yoksulluğu tanımlamak için farklı felsefi temellere dayanan dört ana yaklaşım bulunmaktadır. Bunlar: Parasal yaklaşım, kapasite yaklaşımı, sosyal dışlanma yaklaşımı ve katılımcı yaklaşımdır (Laderchi vd., 2003).

Tablo 2. Yoksulluk Yaklaşımlarının Karşılaştırılması

	Parasal Yaklaşım	Kapasite Yaklaşımı	Sosyal Dışlanma Yaklaşımı	Katılımcı Yaklaşım
Analiz Birimi	İdeal olarak birey, fiilen ev halkı	Bireysel	Kendi topluluklarındaki diğer bireylere veya gruplara göre	Gruplar ve içlerindeki bireyler
Kavramsal Olarak Önemli Zayıflıklar	Faydanın, refahın yeterli bir ölçüsü olmaması ve yoksulluğun ekonomik bir kategori de bulunmaması	Temel kapasitelerin rastgele seçilmesi ve yoksulları bir göstergede toplama sorunlarının olması	Geniş bir çerçeveye sahip olmasından yoruma açık ve ülkeler arasında karşılaştırmanın zor olması	Kimin görüşlerinin alındığı ve ne kadar tutarlı olduğu, anlaşmazlıkların nasıl çözüldüğünün belirsiz olması
Önerilen İktisat Politikası	Ekonomik büyümeye ve gelir dağılımına yönelik politikalar önerilir.	Parasal gelirler ve kamu hizmetleri yoluyla temel yeteneklerin/ temel ihtiyaçların genişletilmesine yönelik yatırımlar önerilir.	Kayıtlı işgücü piyasasına özellikle vurgu yaparak, piyasalara ve sosyal sürece dahil olma süreçlerini teşvik edecek politikalar önerilir.	Yoksul kesiminin güçlenmesini sağlayacak politikalar önerilir.

Kaynak: Laderchi, C. R., Saith, R., & Stewart, F. (2003). Does it matter that we do not agree on a definition of poverty? A comparison of four approaches. *Oxford Development Studies*, 31(3), 243–274.

Yoksulluğu tanımlama ve ölçmede en yaygın kullanılan yöntem Parasal Yaklaşımdır. Bu yaklaşım yoksulluğu, gelir ya da tüketim düzeyinin belirli bir yoksulluk sınırının altında olmasıyla tanımlar. Fayda maksimize edici davranış varsayımıyla uyumlu olduğu için iktisatçılar arasında caziptir. Yoksulluk sınırı, ya temel ihtiyaçların listesinden (mutlak yaklaşım) ya da refah göstergelerinin dağılımına dayalı özelliklere göre (görelî yaklaşım) oluşturulur (Ravallion, 1998).

Amartya Sen (1983; 1985; 1997) ve Nussbaum (2006) tarafından geliştirilen Kapasite Yaklaşımı, bireysel refahı, gerçekleştirilebilen eylemlere ve olunabilecek durumlara, yani “*kapasitelere*” odaklanarak değerlendirir. Gelir veya tüketimi nihai bir amaç olarak değil, bu amaca ulaşmak için bir araç olarak görür. Bu yaklaşım, bireylerin sağlıklı, eğitilmiş ve onurlu bir yaşam sürme özgürlüğüne vurgu yapmaktadır.

Sosyal Dışlanma Yaklaşımı yoksulluğu “*bireylerin veya grupların topluma tam katılımdan tamamen ya da kısmen dışlanması süreci*” olarak tanımlar (Haan, 2001). Yaklaşım parasal bir perspektiften uzaklaşarak sosyal, siyasi ve kültürel boyutlara odaklanır. Temel özellikleri görelilik, eylemlilik ve dinamiklerdir (Atkinson, 1998). Sosyal dışlanma yaklaşımında, ekonomik büyümenin tek başına sosyal dışlanmayı ortadan kaldıramayacağı savunulmakta ve bu nedenle yeniden dağıtım politikalarına öncelik verilmektedir.

Chambers'ın (1995, 1997) çalışmalarıyla öne çıkan Katılımcı Yaklaşım, yoksulluğun tanımını dışsal ölçütlere değil, yoksul bireylerin kendi algılarına ve belirledikleri kriterlere dayandırır. Yoksulluğu katılımcı bir çerçevede değerlendiren araştırmacıların, dinleyen ve kolaylaştırıcı bir rol üstlenmesi esastır.

3.5. YOKSULLUĞUN ÖLÇÜLMESİ SORUNU

Yoksulluğun tanımlanmasında yaşanan belirsizlik kavramın ölçümünü de zorlaştırmaktadır. Bu nedenle yoksulluğu analiz etmek için literatürde sadece gelir üzerinden ölçüm yapan basit hesaplamalardan karmaşık bileşik endekslere kadar çok çeşitli göstergeler bulunmaktadır. Aşağıda bu göstergeler sırayla açıklanacaktır.

FGT Endeksi, en kapsamlı yoksulluk ölçüm yöntemi olarak kabul edilir ve yoksulluk sınırının altındaki nüfus içindeki yoksulluk oranını, derinliğini ve şiddetini gösterir.

Kafa Sayısı Oranı, en yaygın kullanılan ölçüttür. Yoksul olarak sayılan nüfusun toplam nüfusa oranını gösterir (Fields, 1980). Hesaplaması kolaydır, ancak yoksulluğun derinliğini veya şiddetini dikkate almaz.

Yoksulluk Açığı Endeksi, yoksulluk sınırının yüzdesi olarak toplumdaki ortalama yoksulluk düzeyini gösterir. Yoksulların ortalama gelirleri ile yoksulluk sınırı arasındaki farkı ölçer ve yoksulluğun derinliğini yansıtır.

Yoksulluk Açığının Karesi Endeksi, yoksullar arasındaki eşitsizlikleri ve yoksulluğun şiddetini ölçmek için kullanılır. Yoksulluk sınırının çok altında kalan gözlemlere daha fazla ağırlık vermektedir (Haughton ve Khandker, 2009: 72).

Sen Endeksi, Amartya Sen (1976) tarafından önerilen ve yoksulların sayısı, yoksulluklarının derinliği ve yoksulluğun grup içindeki dağılımının etkilerini birleştirmeyi amaçlayan bir endekstir. Sen Endeksi, gelir yoksulluğu riskinin farklı unsurlarını bir araya getiren çok boyutlu bir ölçüt sağlamaktadır.

Watts Endeksi, dağılıma duyarlı ilk yoksulluk ölçütüdür (Zheng 1993). Bir yoksulluk endeksinde istenebilecek odaklanma, monotonluk ve transfer aksiyomları gibi tüm teorik özellikleri karşılamaktadır (Chen ve Ravallion 2001).

Çıkış Süresi, ortalama bir yoksulun, mevcut ekonomik büyüme oranlarında yoksulluktan çıkmasının ne kadar süreceğini gösterir (Morduch, 1998). Watts endeksinin yoksulların gelirinde beklenen büyüme oranına bölünmesiyle hesaplanmaktadır (Haughton ve Khandker, 2009: 79).

Hem kalkınmanın hem de yoksulluğun çok boyutlu doğası ve gelir boyutuna indirgenemezliği konusunda giderek artan bir fikir birliği mevcuttur. Bu nedenle yoksulluğun ölçümü için daha gelişmiş bileşik endeksler hesaplanmıştır. Aşağıda bu bileşik endekslerle ilgili açıklamalara yer verilecektir.

Bileşik endekslerden ilki olan İnsani Gelişme Endeksi (HDI/İGE), ilk olarak 1990 yılında Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından yayımlanmıştır. Ekonomik büyüme yerine insan refahına odaklanan endeks, doğumda beklenen yaşam süresi, okullaşma oranı ve kişi başına düşen gelirden oluşan üç temel boyutu ölçen bileşik bir endekstir (UNDP, 2014).

İnsani Yoksulluk Endeksi (HPI/İYE) ise UNDP tarafından 1997 yılında, gelir yaratma programlarının yoksulluğun azaltılması için yeterli olmadığının kabul edilmesiyle oluşturulmuştur (Mowafi, 2004: 11). İYE, gelişmekte olan (İYE-1) ve sanayileşmiş (İYE-2) ekonomilere göre iki şekilde hazırlanmaktadır.

İYE-1 (Gelişmekte Olan Ülkeler), üç bileşenin geometrik ortalamasıdır. Bunlar: doğumda beklenen yaşam süresinin 40 yaşından az olma; Okur-yazar olmayan yetişkinlerin oranı ve iyi bir yaşam standardına sahip olmayanların oranıdır.

İYE-2 (Gelişmiş Ülkeler) ise erken yaşta ölüm riski, okuryazarlık becerilerinden yoksun yetişkin oranı, yoksulluk sınırının altında kalan insanların sayısı ve uzun süreli işsizlik oranı olmak üzere 4 temel bileşene sahiptir.

4. TEORİK TARTIŞMA VE SONUÇLAR

Uluslararası ticaret teorilerinin temelini oluşturan Adam Smith'in Mutlak Üstünlük Teorisi ve David Ricardo'nun Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi, ülkelerin uzmanlaşarak ticaret yapmasının toplam refahı artıracak ve kaynakların en verimli şekilde kullanılmasını sağlayacağını savunur. Klasik teorinin uzantısı olan Heckscher-Ohlin (H-O) Modeli, bir ülkenin karşılaştırmalı üstünlüğünün, sahip olduğu üretim faktörünün yoğunluğuna bağlı olduğunu ileri sürer. Bu çerçevede, H-O teorisine dayanan Stolper-Samuelson Gelir Dağılımı Teoremi, ticaretin serbestleşmesinin, gelişmekte olan ülkelere bol bulunan vasıfsız işgücünün reel getirisini artırarak yoksulluğun azalmasına katkıda bulunacağını öngörür.

Bu teorik iyimserlik, ticaretin yoksullar üzerindeki en büyük etkisinin genellikle ekonomik büyümeye yaptığı katkı üzerinden dolaylı olarak gerçekleştiği fikrini desteklemektedir. Ticaretin serbestleşmesi, uluslararası rekabeti artırarak firmaları teknolojik yenilikleri ve üretkenliği artırmaya teşvik eder. Elde edilen ekonomik büyüme, yoksullukla mücadele programları için finansal kaynaklar yaratabilmekte ve yoksulluk seviyesindeki azalma, büyümenin yarattığı yukarı çekme etkisinden kaynaklanmaktadır. Bu görüşü destekleyen araştırmalar, ticari açıklığın ekonomik büyümeyi teşvik ettiğini ve yoksulluğu azaltmaya katkıda bulunduğunu göstermiştir (Özcan ve Kar, 2016; Okungbowa ve Eburajolo, 2014).

Ticaretin yoksulluk üzerindeki etkileri, klasik teorilerin öngördüğü gibi her zaman pozitif olmayabilir. Aksine bu ilişki karmaşık ve dolaylıdır. Ticaret serbestleşmesinin olası olumsuz sonuçlarından biri, özellikle gelişmekte olan ülkelerde gelir eşitsizliğini artırabilmesi diğeri ise ve sosyal uyum maliyetlerini yükselterek yoksulluğu derinleştirebilmesidir. Bu çelişkili durumun temel nedenlerinden biri Stolper-Samuelson Teoremi'nin sınırlılıkları ile alakalıdır. Ticaretin serbestleşmesi, beklenen aksine, gelişmekte olan ülkelerde vasıfsız işgücü talebinin azalmasına neden olabilir. Bu durum, ticaretin serbestleşmesiyle benimsenen daha yüksek teknolojilerin vasıfsız işgücü yerine vasıflı işgücü talebini artırmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca, işgücü piyasalarındaki katılıklar, yoksulların daralan sektörlerden genişleyen sektörlerle geçişini zorlaştırarak kısa vadede yoksulluğu artırabilir.

İkincisi neden ise küresel rekabetin olumsuz etkileri ile ilgilidir. Çin, Hindistan ve eski Sovyetler Birliği'nin küresel ekonomiye entegrasyonu, işgücü arzını artırarak diğer gelişmekte olan ülkelerdeki işçiler üzerinde baskı yaratmış; Latin Amerika ve Güney Afrika gibi bölgelerde düşük maliyetli rakiplerle rekabet edemeyen firmalar işten çıkarmalara giderek yoksulluk oranlarını artırmıştır (Freeman, 2006).

Üçüncüsü serbestleşmenin, özellikle başlangıçta korunan tarım gibi yoksul haneleri yoğun bir şekilde barındıran sektörlerin daralmasına yol açarak yoksullukta artışa neden olabilme potansiyelidir. Çalışmalar, ticaret hacmindeki artışın genellikle varlıklı kesimlerin yararına sonuçlandığını, yoksul kesimlerin yeterince fayda sağlayamadığını göstermiştir (Cling vd., 2004; Milanovic, 2005).

Dördüncü ve son neden ise yoksulluğun çok boyutlu doğasından kaynaklanmaktadır. Yoksulluk, sadece parasal gelir eksikliği değil, aynı zamanda eğitim, sağlık ve ifade özgürlüğüne erişim gibi geniş bir hak ve özgürlükler yelpazesini kapsayan "yoksunluk" kavramıyla ilişkilendirilmektedir. Kapasite Yaklaşımı, yoksulluğu bireylerin işlev görme ve onurlu bir yaşam sürme kapasitelerindeki eksiklik olarak tanımlar. Ticari açıklık, bu çok boyutlu yoksunluk alanlarında iyileşme sağlamazsa, sosyal sorunları artırabilmektedir.

Yoksulluk kavramındaki bu karmaşıklık, ölçümünü de zorlaştırmaktadır. Mutlak yoksulluk, temel yaşam standartlarına odaklanırken, göreceli yoksulluk, bireyin toplumun ortalama refah düzeyinin altında kalmasını ifade eder ve genellikle gelişmiş ülkelerde gelir dağılımı adaletsizliğiyle doğrudan ilişkilidir. Yoksulluk endekslerinin kısa dönemli ve az sayıda ülkeyi kapsayan veri setleri sunması nedeniyle, analitik çalışmalarda sıklıkla gelire dayalı dar kapsamlı ölçütler kullanılmak zorunda kalınmıştır.

Ticari açıklığın yoksulluk üzerindeki nihai etkisi, büyük ölçüde ülkenin başlangıç koşullarına ve uygulanan tamamlayıcı politikalara bağlıdır. Zayıf başlangıç koşullarına ve yapısal problemlere sahip ekonomilerde, serbestleşme olumsuz veya belirsiz sonuçlar yaratabilir. Eğitim seviyesinin yüksek, kurumların şeffaf ve güçlü, finans sektörünün derin olduğu ülkelerde ise ticaretin serbestleşmesi, yoksulluğu azaltmaya yönelik olumlu etkiler yaratmaktadır.

Keynesyen düşünce, yoksulluğun toplam talep yetersizliğinden kaynaklanan sistematik bir sorun olduğunu savunarak, kamu politikaları ve sosyal refah programları yoluyla çözülmesini önerirken, Marksist düşünce yoksulluğu, kapitalizmin kaçınılmaz olarak yarattığı nispi nüfus fazlasının bir ürünü olarak görmüştür.

Ampirik analiz sonuçları da bu teorik tartışmaların karmaşıklığını destekler niteliktedir. Literatürde ticari açıklığın yoksulluğu artırdığını (Hameed ve Nazir, 2009; MacDonald ve Majeed, 2010) hatta gelişmiş ülkelerde dahi yoksulluğun artan bir sorun olduğu gösteren bulgular mevcuttur.

Ticari açıklığın yoksulluğu azaltıp azaltmayacağı sorusunun tek bir cevabı yoktur. Serbest ticaretin teorik olarak yararları olsa da, bu yararların yoksul kesime ulaşabilmesi, ancak etkin yönetim, düşük enflasyon, adil gelir dağılımı ve eğitime yatırım gibi tamamlayıcı makro ve sosyal politikaların varlığına bağlıdır. Gelişmiş ülkelerde dahi temel sorunlardan biri haline gelen yoksulluk artışı yoksullukla mücadele sürecinin sadece ticari serbestleşme politikaları üzerinden yürütülemeyeceğini, mutlaka çok boyutlu bir yaklaşımla desteklenmesi gerektiğini açıkça gözler önüne sermektedir.

KAYNAKÇA

- Abarche, J. B., Dickerson, A., & Green, F. (2004). Trade Liberalisation and Wages in Developing Countries. *The Economic Journal*, 114, 73–96.
- Ahlatcı, D. (2020). *Yoksullukla mücadelede sosyal güvenlik harcamalarının analizi: Türkiye örneği* [Master Thesis]. Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi.
- Atkinson, A. B. (Ed.). (1998). *Social exclusion, poverty and unemployment* (CASE Paper 4). London School of Economics, Centre for Analysis of Social Exclusion.
- Bacchetta, M., & Jansen, M. (2003). *Adjusting to Trade Liberalisation: The Role of Institutions and WTO Disciplines*. WTO Special Studies No. 7. World Trade Organization.
- Bilgili Yüksel, K. (2018). *Karşılaştırmalı iktisat okulları* (15. baskı). 4T Yayınevi.
- Chambers, R. (1995). Poverty and livelihoods: Whose reality counts? *Environment and Urbanization*, 7(1), 173–204.
- Chambers, R. (1997). *Whose reality counts? Putting the first last*. Intermediate Technology Publications.
- Chen, S., & Ravallion, M. (2007). *Absolute poverty measures for the developing world, 1981–2004* (World Bank Policy Research Working Paper No. 4211).
- Cling, J. P., De Vreyer, P., Razafindrakoto, M., & Roubaud, F. (2004). La croissance ne suffit pas pour réduire la pauvreté. *Revue Française d'Economie*, XVIII(3), 137–187.
- Dada, E. O. (2005). Utilization of product for curriculum issues and development in vocational technical education. *Akaoka Journal of Vocational Education*, 4(I), 145–158.
- Ekmekçioğlu, E. (2011). The benefits and problems of international trade in the context of global crisis. In *International Conference on Eurasian Economies*.
- Es, M., & Güloğlu, T. (2004). Bilgi toplumuna geçişte kentleşme ve kentsel yoksulluk: İstanbul örneği. *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, (1), 79–93.
- Fields, G. S. (1980). *Poverty, Inequality and Development*. Cambridge University Press.
- Freeman, R. (2006). *The great doubling: The challenge of the new global labor market* (Working Paper). University of California at Berkeley.
- Galbraith, J. K. (1955). *Economics and the art of controversy*. Rutgers University Press.
- Goldberg, P. K., & Pavcnik, N. (2004). Trade, inequality, and poverty: What do we know? Evidence from recent trade liberalization episodes in developing countries. In *Trade, Inequality, and Poverty* (pp. 223–269). Brookings Institution Press.
- Haan, A. d. (2001). *Social exclusion: Enriching the understanding of deprivation*.
- Hameed, A., & Nazir, A. (2009). Economic globalization and its impact on poverty and inequality: Evidence from Pakistan. *ECO Economic Journal*, 1(1), 1–22.
- Haughton, J., & Khandker, S. R. (2009). *Handbook on poverty+ inequality*. World Bank Publications.

- Hernández, J. E., & Zuluaga, B. (2022). Vulnerability to multidimensional poverty: An
- Khan, M. H. (2000). *Rural poverty in developing countries: Issues and policies* (IMF Working Paper No. 00/78).
- Laderchi, C. R., Saith, R., & Stewart, F. (2003). Does it matter that we do not agree on a definition of poverty? A comparison of four approaches. *Oxford Development Studies*, 31(3), 243–274.
- Leamer, E. (1995). *The Heckscher-Ohlin model in theory and practice*. Princeton Studies in International Finance, No:77.
- Lok-Dessallien, R. (1999). *Review of poverty concepts and indicators* (UNDP Social Development Poverty Elimination Division Poverty Reduction Series).
- MacDonald, R. and Majeed, M. T. (2010). Distributional and poverty consequences of globalization: A dynamic comparative analysis for developing countries. *Scottish Institute for Research in Economics Discussion Papers*, No. 62.
- Milanovic, B. (2005). Can we discern the effect of globalization on income distribution? Evidence from household budget surveys. *The World Bank Economic Review*, 19(1), 21–44.
- Morduch, J. (1998). Poverty, economic growth, and average exit time. *Economics Letters*, 59(3), 385–390.
- Mowafi, M. (2004). *The meaning and measurement of poverty: A look into the global debate*. University of Pennsylvania.
- Nussbaum, M. C. (2006). Poverty and human functioning: Capabilities as fundamental entitlements. In D. B. Grusky & R. Kanbur (Eds.), *Poverty and Inequality* (pp. 47–75). Stanford University Press.
- O’Higgins, M., & Jenkins, S. (1990). Poverty in the EC: 1975, 1980, 1985. *Analysing Poverty in the European Community. Eurostat News Special Edition*, 1–1990.
- Okungbowa, F. O. E., & Eburajolo, O. C. (2014). Globalization and poverty rate in Nigeria: An empirical analysis. *International journal of humanities and social science*, 4(11), 126–135.
- Oxford Poverty and Human Development Initiative (OPHI). (2020). *The global multidimensional poverty index (MPI) 2020*.
- Özcan, G., & Kar, M. (2016). Does foreign trade liberalization reduce poverty in Turkey. *Journal of Economic and Social Development*, 3(1), 157–173.
- Peet, R. (1975). Inequality and poverty: A Marxist-geographic theory. *Annals of the Association of American Geographers*, 65(4), 564–571.
- Ravallion, M. (1998). *Poverty lines in theory and practice* (LSMS Working Paper 133). World Bank.
- Roberts, M. (2023). A Marxist view. In R. J. Das & D. K. Mishra (Eds.), *Global poverty rethinking causality* (pp. 46–66). Leiden & Boston.
- Rockmore, T. (2021). Marx, Chinese Marxism, and poverty. *Journal of Global Ethics*, 17(1), 42–54.
- Rodgers, G. (1995). *The poverty agenda and the ILO*. International Institute for Labor Studies.

- Sen, A. (1976). Poverty: an ordinal approach to measurement. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 219-231.
- Sen, A. (1983). Poor, relatively speaking. *Oxford Economic Papers*, 35, 153–169.
- Sen, A. (1985a). *Commodities and capabilities*. North Holland.
- Sen, A. (1997). Maximization and the act of choice. *Econometrica*, 65(4), 745–779.
- Smith, A. (2016). Milletlerin zenginliği (H. Derin, Çev.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Spicker, P. (1998). Housing and social exclusion. *Shelter Scottish Campaign for Homeless People*, 67–79.
- Townsend, P. (1985). A Sociological Approach To The Measurement Of Poverty—A Rejinder To Professor Amartya Sen, *Oxford Economic Papers*, Volume 37(4), 659–668. <https://doi.org/10.1093/oxfordjournals.oep.a041715>
- Turongpun, P. (2022). Trade liberalisation and the reduction of poverty — A revisit. *Open Journal of Social Sciences*, 10(11), 582–596.
- UN Report (1995). *World Summit for Social Development*, Copenhagen, 6-12 March, 1995 Erişim Bağlantısı: <https://docs.un.org/en/A/CONF.166/9>
- UN Report. (2015). *The Millennium Development Goals Report 2015*. Erişim Bağlantısı: [https://www.un.org/millenniumgoals/2015_MDG_Report/pdf/MDG%202015%20rev%20\(July%201\).pdf](https://www.un.org/millenniumgoals/2015_MDG_Report/pdf/MDG%202015%20rev%20(July%201).pdf)
- UNDP. (2014). *The Human Development Report: Sustaining Human Progress—Reducing Vulnerabilities and Building Resilience*.
- (UNDP). (2018). *National human development report: Achieving human development in North East Nigeria*. Routledge Press.
- Vijayasri, G. V. (2013). The importance of international trade in the world. *International Journal of Marketing, Financial Services and Management Research*, 2(9), 111–119.
- Wratten, E. (1995). Conceptualizing urban poverty. *Environment and Urbanization*, 7(1), 11–38.
- Yuheng, L., Qihui, J., & Ao, L. (2022). Understanding the multidimensional poverty in South Asia. *Journal of Geographical Sciences*, 32(10), 2053–2068.